

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder het voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de jaarlijkse *Handelingen* gepubliceerd worden.

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren en de voetnoten doorlopend te nummeren. De kosten die kunnen voortvloeien uit extra-correcties op de proeven vallen ten laste van de auteurs. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor hun bijdrage.

Beheer en redactie: Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.

Zijn nog te verkrijgen: *Handelingen* 1948-49, 1965, 1967, 1968, 1969, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1977-1979, tegen de prijs van 550 fr. per bundel. Zich wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening: 000-0405177-08 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, 1080 Brussel.

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXXIV 1980

INHOUD

	blz.
1. Een handschrift uit Soeterbeeck met werk van Jan van Dene- marken, door Dr. A. AMPE S.J.	5
2. Het Brussels Millenium : een balans, door Prof. Dr. J. BAERTEN	47
3. Guido Gezelle, de adem in het slijk, door Prof. Dr. J. BOETS	55
4. De ontdekking van August Strindberg in het Nederlands taal- gebied. Een bijdrage tot de studie van de receptie van zijn werk, door Prof. Dr. VICTOR CLAES	75
5. Rodenbach en de sociale problematiek, door Dr. MICHIEL DE BRUYNE	135
6. Albrecht Rodenbach, lid van de Zuidnederlandse, door GILBERT DEGROOTE	173
7. Oorzakelijke factoren in de ontwikkeling van het Tocharische <i>genus neutrum</i> , door Lic. LAMBERT ISEBAERT	175
8. De her-denking van Albrecht Rodenbach, door Prof. Dr. CLEM NEUTJENS	183
9. De Antwerpse ketteren. Een bijdrage tot de studie van de middel- eeuwse ketterijen in de Nederlanden, door Lic. J. LAMPO	189
10. Lezenderwijs, door Prof. Dr. R. LIEVENS	203
11. Taal in de politiek. Pronominale aanspreekvorm in verkiezings- propaganda, door Dr. M. VAN DE VELDE	223
12. Het medisch denken van Herodotus, door Lic. M. VERCRUYSSÉ	249
13. Met Gezelle te gast. Overwegingen naar aanleiding van enkele gelegenheidsgedichten in „Liederen, eerdichten et reliqua” (1880), door Dr. J. J. M. WESTENBROEK	269
14. Werkzaamheden	283
15. Ledenlijst 1980	295

De uitvoerige bijdrage : *De Aeneis en de Italische naamtradities* door Lic. N. Golvers kon in dit nummer niet meer opgenomen worden. Ze verschijnt in deel XXXV (1981).

Een handschrift uit Soeterbeeck met werk van Jan van Denemarken

door

DR. A. AMPE S.J.

Een reeks omstandigheden maakte het ons mogelijk, nader kennis te maken met hs. 5 uit het Archief der PP. Capucijnen te 's-Hertogenbosch (vroeger Velp 3; A.C.H. 259). Onze aandacht ging voornamelijk naar ff. 278r-331, waarin wij de meeste S. Jozefstukken herkenden uit het zeldzame exemplaar in Kopenhagen: *Een scoon genuchlike historie vanden heilighen Joseph*¹, naast nog twee nog niet bekende S. Jozef-teksten, die wij wel alle samen aan de éne weinig bekende auteur Jan van Denemarken blijkbaar moeten toeschrijven.

Bij het verder doorbladeren van het hs. stootten wij op een verrassende kolofon: *Ter eren gods... is dit voleynt tot soeterbeeck van suster katherijn dekens saliger gedachten Int jaer ons here dusent vijf hondert ende vijftich doen sy out was ontrent seventich iaer* (f. 252r). Een dergelijke informatie maakte ons het belang van het hs. voor het augustinessenklooster Soeterbeeck van meetaf duidelijk.

Deze dubbele merkwaardigheid was voor ons de prikkel, om een nader onderzoek aangaande dit hs. te wagen. In een eerste deel van onze studie geven wij een algemene beschrijving van het hs., dat uit Soeterbeeck stamt; in het 2e deel ontleden wij de teksten aangaande S. Jozef, die voor de verspreiding der devotie in de Nederlanden niet zonder belang zijn.

1. De ontdekking van dit werkje in de Kon. Bibl. van Kopenhagen was voor ons de aanleiding tot een studie, waarvan wij de resultaten publiceerden onder de titel: *Philips van Meron en Jan van Denemarken* in *Ons Geestelijk Erf* (= OGE), 1976-79. Hiervan gaven wij een samenvatting in het Frans: *Philippe van Meron, O.F.M., et Jan van Denemarken*, in *Cahiers de Joséphologie* (Montréal), vol. xxv, 1977, 477-499, = *Estudios Josefinos* (Valladolid), xxxi, 1977, 477-499. In de vorige jaargang der *Handelingen*, jg. XXXIII, 1979, pp. 5-19 gaven wij een kritische heruitgave van *Jan van Denemarken's processiespel*, dat wij dank zij onze voornoemde studie als een werk van Jan van Denemarken konden herkennen. In die zin is Jan van Denemarken een nieuwe auteur in onze laat-middeleeuwse letterkunde, wiens bijdrage tot de devotie van S. Jozef nog beter afgetekend en ontdekt moet worden. NB. Van voornoemde artikelenreeks gaf dhr. Peter Nissen een goede samenvatting in *De Maasgouw*, jg. 99, 1980, kol. 209-214.

I. KENNISMAKING MET EEN HS. UIT SOETERBEECK

1. *Algemene beschrijving*

Het hs., waarover wij het hebben, is in zover geen onbekende, dat reeds vele nieuwsgierigen het inkeken voor hun rechtstreekse interesse en het in dit verband ook vermeldden, zoals wij dit hierna naar vermogen zullen vaststellen. W. DE VREESE stelde voor zijn BNM. (nu in Leiden) zelfs een uitvoerige beschrijving op (als hs. Velp 3) van 10 bladen, die in feite alleen een inhoudsopname zonder identificaties biedt, behalve voorop 8 regels met een handschrift-technische schets, waarvan wij enig gebruik kunnen maken. Pater Gerlach, ofmcap., publiceerde, als archivaris van de Nederlandse Capucijnenprovincie, een korte beschrijving (een opsomming van de meeste rubrieken, zonder identificaties) van het hs. in de vervolgreeks 'Onze handschriften' in *Uni trinoque, Tijdschrift van de Nederlandse Capucijnen-provincie*, Bd. X, 1950-53, p. 403-4.

Onze codex is een papieren hs., uit de 2e helft der 16e eeuw (zie verder), samengesteld uit quaternen, behalve de sextern h, f. 67-78, en een bifolium voor- en achteraan, die toch niet tot het eigenlijke hs. behoren; in de katern l is één blad weggesneden, zonder tekstverlies. Signaturen *a b...* zijn nog zichtbaar, tenzij ze weggesneden werden. Reclamen meestal weggesneden.

Moderne foliëring (door De Vreese?), die ook de bifolia meetelde: 335 ff.; 153 × 105 mm.; schriftspiegel 110 × 75 mm.; aan de randen afgelijnd met stift; 26-29 rr.

Geschreven door één hand, al zijn er grote verschillen, die plots opduiken (zelfde systeem van afkortingen, vorm van letters enz. in archaïserende bastarda uit vroegere tijden bewaard. Zwarte inkt met rode rubrieken, beginletters, (ongemotiveerde) doorstrepingen; geen verluchtingen. Bepaalde moeilijke (persoonlijke?) afkortingen.

Watermerken (in het eigenlijke hs.): meestal kleine „pot” (benadert BRIQUET, nr. 12510: voor de jaren 1504); enkele malen J. NIVELLE en SWVELLE (resp. BRIQUET nrs. 9421 en 4485: voor de jaren 1539 en 1546-58: dus 2e helft der 16e eeuw).

Oorspr. lederen band, met rolstempels; 2 koperen sloten; verdwenen klampen; rug geschadigd.

Geen vroegere bezitsmerken.

2. *Hs. uit Soeterbeeck*

Indien een watermerk ons al naar de 2e helft der 16e eeuw verwijst, is de (nog niet opgemerkte?) kolofon op f. 252r verhelderend in de zelfde zin. Wij lezen: *Ter eren gods... is dit*

voleynt tot soeterbeeck van suster katherijn dekens saliger gedachten Int jaer ons here dusent vijf hondert ende vijftich doen sy out was ontrent seventich iaer. Deze woorden moeten wij nader ontleden.

Uit de formule *saliger gedachten* (= gedachtenis) moeten wij alvast besluiten, dat de kopiïste van ons hs. niet *suster katherijn dekens* heette (terwijl wij haar naam ook elders niet vinden), maar deze kolofon uit haar legger overnam: dus uit een hs. van Soeterbeeck, dat in 1550 geschreven werd door genoemde zuster, die alsdan 70 jaar oud was. Wij mogen aannemen, dat onze kopiïste deze ouderdom niet uit haar legger overnam, maar door informatie in eigen kring, in Soeterbeeck zelf, kende, zodat wij mogen besluiten, dat zij haar werk in Soeterbeeck zelf verrichtte en dat ons hs. uit Soeterbeeck stamt¹.

De naam van de vroegere kopiïste is bekend uit het *Zielenboek*, 'letterlijk naar het Origineel, dat te Deursen in het Moederhuis gebruikt wordt, afgeschreven', en dat bestemd was voor het vanuit Soeterbeeck gestichte en bediende schoolklooster Nazareth (1845-1923) te Ravenstein. Daaruit wordt nog maandelijks in de referer voorgelezen. In de maand april hoort men aldaar de naam van: *Sr. Catherina Dekens*, zonder verdere inlichting. Aangezien geen tweede kloosterlinge met die klooster- of familienaam voorkomt, mogen we deze als de kopiïste identificeren².

Haar naam staat vlak vóór die van *Onsen eerw pater Rector Anthonius van hemert*³, zodat wij van hieruit wellicht een nadere datering krijgen. Daarom stellen we de vragen: wanneer werd Antonius van Hemert rector in Soeterbeeck? wanneer stierf hij? In zijn lijst van '*Rectoren en priesters* (let op die twee woorden) *der Zoeterbeeksche religieuzen*' vernoemt de historicus van het klooster A. M. FRENKEN: *Anthonij van Hemert, 1557 (Copie van rentebrief) (a.c., 301)*. Tekende Van Hemert hier als rector?

In verband met Van Hemert's *Paracleseon, sive Consolationum afflictarum mentium libri tres...*, *Antverpiae, Ioan. Bellerus, 1560*.

1. Voor het opstellen van de volgende bladzijden konden we dankbaar gebruik maken van heel wat informatie, ons verstrekt door Z.E.P. Drs. R. Th. M. van Dijk, O.Carm. (brief van 3.12.'78).

2. In zijn hierna nog meermaalen te vernoemen artikel: *Het Augustinessen-Klooster te Zoeterbeek*, in *Bosche Bijdragen*, xi, 1931-32, 174-304, vermeldt A. M. FRENKEN deze naam in zijn lijst der 'Zusters van Zoeterbeek', p. 294-300, niet, omdat hij daarin alleen die zusters opnam, waarvan hij kon achterhalen, omstreeks welke tijd zij geleefd hebben.

3. Deze augustijnerkanunnik, ingetreden in het klooster Mariënhage, bij Eindhoven, van wiens levensloop weinig vaststaat, is wel goed bibliografisch bekend. Zie Luc. VERSCHUEREN in OGE, 1933, 405-422; 1935, 341-354. IDEM: in *Dictionnaire de spiritualité*, I, k. 712. Edg. HEYNEN, in OGE, 1947, 213-221. Zie verder volgende n. en n. 6.

24°, 129 ff., schrijft Paquot⁴: 'C'est au moins la 3e édition Latine de ce Traité, qui a son mérite. La dédicace à l'Abbé (van de abdij Berne, O.Praem.) *Spierinck*⁵ est datée de *Soeterbeeck*' (o.c., II, 358a). Terwijl Luc. Verschueren, ofm., wel de uitgave der Latijnse vertaling van *Vertrouwinghe in alle lijden...* als *Paraclesis adflictae mentis...* uit 1551 kent, moet hij bekennen dat hij geen 2e of 3e uitgave ontdekte (zie OGE, 1935, 343). Wegens de nauwkeurigheid van Paquot's informatie ter zake kunnen we zijn getuigenis omtrent Van Hemert's aanwezigheid te Soeterbeeck als verantwoord wel aannemen. Maar was hij er als rector?

Bovendien is de datum 1560, die Paquot meedeelt, uiterst belangrijk, terwijl het rectoraat van Van Hemert te Soeterbeeck zowat het enige biografische gegeven over deze augustijner-kanunnik lijkt te zijn, dat door de traditie bewaard werd.

Zo schreef Paquot: 'Après avoir reçu l'Ordre de Prêtrise, et s'être distingué par son savoir et par sa piété, il fut, si je ne me trompe, Directeur des Religieuses de *Soeterbeeck*... Personne ne marque la date de sa mort, qui paroît être arrivée au plûtôt en 1560' (o.c., II, 557b). Omdat Paquot wist dat Van Hemert in 1560 zijn opdracht van *Paracleseon* ondertekende, kon hij vaag, maar juist, besluiten, dat zijn dood pas nadien voorviel. Zijn lezers hebben hem verkeerd geïnterpreteerd: REUSENS varieert lichtjes: '(Van Hemert) ... mourut à Zoeterbeeck, sous Nuenen, vers 1560. ... Après sa profession religieuse et son ordination sacerdotale, il fut envoyé comme directeur des religieuses de Zoeterbeeck... Il y passa environ quatre ans'⁶. VERSCHUEREN verstond: '... De laatste jaren van zijn leven – Frenken zegt vier jaren – was hij rektor der Kanonikessen van Soeterbeecke, tans gevestigd te Deursen bij Ravenstein. Hij stierf in 1560' (in OGE, 1933, 406).

In Frenken's artikel vonden wij Verschueren's ingeroepen getuigenis niet, zodat wij vermoeden dat hij Reusens bedoeld heeft. Aangezien wij met dit alles weten, hoe wij de datum 1560 naar zijn herkomst en lotgevallen moeten verstaan en dat wij daarin zeker geen sterfjaar mogen zien, kunnen wij nu rustiger het *Memoriale Monialium Conventus S. Patris Augustini de Soeterbeeck et Nazareth in Deursen et Ravenstein* (afschrift uit de 19e eeuw) raadplegen. Op p. 23 vinden wij de lijst der rectoren, waarin als nr. 8 voorkomt: *Antonius van Hemert can. reg. overleden 1570*.

4. In zijn *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire...*, Louvain, 1768, II, 557-8.

5. Uit de opdrachtbrief deelt Paquot ons mee, dat Van Hemert eenmaal de studiegenoot van deze Dirk Spierinck was. Over Dirk Spierinck van Well, † 1584, uitvoerig in *Berne-Heeswijk, Verleden-Heden* (1934), 36-42.

6. Zie *Biographie nationale*, XI, 1886-87, k. 25-26. Wij zien niet waarvandaan hij die 4 jaren haalt.

Deze notitie geeft ons blijkbaar het betrouwbaar getuigenis van Van Hemert's dood in 1570, zodat verdere twijfels of beschouwingen overbodig zijn.

Bovendien vernemen wij uit de voornoemde lijst, dat Van Hemert's voorganger als rector was: *Aert van Roy*, die in 1569 stierf. Consequent moet men daaruit wel besluiten, dat Van Hemert pas in 1569 als rector werd aangesteld. Zijn vorig verblijf was dus gerechtvaardigd door andere functies, waarover wij niet ingelicht zijn.

Onze rechtzetting aangaande Van Hemert's rectoraat en dood was nodig om de kolofon i.v.m. Suster Katherijn Dekens te verklaren: deze stierf vóór Antonius van Hemert, dus vóór 1570. Helaas, niets laat ons verder toe, deze *terminus ante quem* in een absolute datum om te zetten, of uit te maken, hoe lang na 1550 onze kopiïste het hs. van haar bejaarde medezuster afschreef: nog tijdens haar leven, of pas na haar dood?

Deze onzekerheid verplicht ons, bij ontstentenis van andere criteria, het ontstaan van ons hs. te omschrijven: *2e helft der 16e eeuw*, of, laten wij de waarschijnlijkheid spelen, *3e kwart der 16e eeuw*.

Indien onze voorafgaande beschouwingen gegrond zijn, mogen we ons hs. in die tijd in Soeterbeeck laten ontstaan. Soeterbeeck: zo heet de oudste der vrouwelijke kloostergemeenten in het bisdom van 's-Hertogenbosch, het enige onder alle Nederlandse kloosters, die van ouds behoorden tot het Kapittel van Windesheim, loot van de Moderne Devotie, omdat het aanvankelijk in 1448 gesticht werd in de parochie Nederwetten, naast Nuenen, bij een beek, geheten: *die Suetbeeck*. Die naam bewaarde het klooster der Reguliere Kanunnikessen van S. Augustinus ook toen het in 1732 naar Deursen onder Ravenstein verhuisde en in de loop der tijden allerlei lotgevallen doormaakte. Een goed overzicht van deze wisselende geschiedenis gaf ons de reeds genoemde A. M. Frenken⁷.

Die zelfde historicus heeft een hoofdstukje over de 'Kostbaarheden, van oud Zoeterbeeck afkomstig' (a.c., 287-294). Daarin vermeldt hij o.a. de hss., voorkomend in de Catalogus ener veiling van boeken, oude hss. enz. uit 1904 (a.c., 288), alsook die welke nu nog in de huidige kloosterbibliotheek berusten (a.c., 290-3). Daarbuiten zijn nog enkele hss. vermeld of bekend, waarvan we de behandeling aan anderen moeten overlaten⁸. Langs onze hierboven

7. Zie hiervoren p. 7, n. 2. Van dit artikel bezorgden de zusters een gedeeltelijke overdruk, verkort en aangevuld (stencil, na 1971).

8. Over deze hss. vindt men meer bijzonderheden bij Drs. R. Th. H. VAN DIJK, O.Carm., *Boek en boekschrift bij de moderne devoten. Enkele kanttekeningen bij de handschriftenkollekties van het klooster Soeterbeeck te Deursen*. Voordracht op zaterdag 7 oktober 1978 in het klooster Soeterbeeck te Deursen. Met bijlage: *Lijst*

gevolgde weg kwamen wij ertoe, een nog onbekend Soeterbeeck-hs. aan die lijst toe te voegen. Hiervan willen wij nu de beschrijving laten volgen.

3. *Ontleding van de inhoud van het hs.*

Nu wij het hs. leerden kennen naar het uiterlijk voorkomen en de herkomst ervan, kunnen wij nu beter kennis maken met de inhoud ervan, zodat het ons op zijn beurt iets zou meedelen over Soeterbeeck, waaruit het stamt.

F. 1-2 : schutbladen ; bl.

F. 3r-28v : Hier begint een suete vermaninge des sueten Jhesus tot eender devoeter ynniger zielen die sijn waerechtig <bruyt ?> is dat sijn haer werdelijck sal bereyden tot sijnder tafelen te gaen om hem te ontfangen (*rood*). *Inc.* Hoert ghi hemelen hoert wat ick u spreken sal Hoert ghi eerde die reden mijns monts... Hoert mij dan mijn dochter ende mijn lief kynt hoert wat ick u seggen sal... (*expl.*) ... In desen voerseijden boeke (*van Jezus' passie*) set al u toeverlaet Al u vertrouwen Want hier in suldy overlodige sueticheit in vynden ¹.

F. 28v-29v : Vander werdicheit der menschen (*rood*) : *Inc.* Op een tijt vraechde een devoete maget den engel Gabriel O lieve engel gaebriel segt my weder heeft god den mensche liever of die engelen... (*expl.*) ... gelijk ick was ock versmaet ende ongeacht in deser werlt. Nu sellen wy te samen verblijden ewelijck sonder eynde ².

F. 29v-32v : Johannes tauler leringhe (*rood*). *Inc.* : Hier seldy drie punten merken die den mensche van node syn... Dat ierste dat van node is dat wij ons selven veroetmodigen... (*expl.*) ... Ende dat voel biechten velt u altermael af als ghi u voer god selver geeft Dat wy hier toecomen moeten des help ons god Amen ³.

der tentoongestelde handschriften (oktober 1978). Stencil. Bovendien bereiden J. Boogaerts en R. van Dijk een nieuwe catalogus der hss. voor tegen 1982, n.a.v. het 250-jarig bestaan van Soeterbeeck, onder Deursen.

1. Wij menen dat deze bladzijden een samenhangend geheel uitmaken. Het begint in de vorm van een samenspraak tussen *die stemme des brudegoms* en *die stemme der bruyt*, handelend over de eucharistie, in hoofdzaak volgens Thomas van Kempen's *Imitatio*, bk. IV (f. 3r-22v). Daarna vervolgt de auteur in eigen naam met een uiteenzetting over de oefeningen en deugden, die de bruid moet hebben, om de Bruidgom in het geheel van haar leven te behagen : 'Op dat ghi dan altyt inder mynnen gods voert moeget gaen ende uwen brudegom moeget behagen ende behouden ende u in sijnder liefden moecht onsteken, seldy overdencken sijn scoenheit, sijn rijckheit... (f. 22v)'. Deze niet alledaagse oefening uit de kring der Moderne devotie in duidelijk aanleunen bij de *Imitatio* verdient nadere aandacht. Wij kunnen voor 't oogenblik geen andere vindplaatsen ervan aanduiden, al komt het ons voor, dit eucharistische tractaat nog elders ontmoet te hebben.

2. Wordt hier een fragment uit Gertrudis van Helfta bedoeld ?

3. Het eerste van deze merkwaardige reeks diëtse Tauler-teksten (f. 29v-40v) begint met een bladzijde, die wij bij Tauler niet terugvonden, en vervolgt met een sterk verkorte of samenvattende passus uit het 2e deel van Tauler's preek : *Flecto genua mea ad Deum et patrem Domini Jhesu Christi* (ug. VETTER, 364-372), met name p. 369 tot het einde :

F. 32v-34r: Dit is een goede lere Johannes tauler (*rood*). *Inc.* Sunte pauwels seet ende spreect broeders // hoe lange die erfgenaem een kynt is. Hier sijn drie staten of dienste in te merken. Die ierste staet is der genree die onder der euwe waren... (*expl.*) ... Hy verhenckde dat hy becoert wart Mer hy en consenteerden sijnder becoringe niet met dallen⁴.

F. 34r-35v: Een scoen sermoen tauler (*rood*). *Inc.* Sunte Johannes schrijft in appoclypsy die verwynt die sal ick maken een calumpne inden tempel mijns gods Hier sellen wy drie dingen merken in desen woerden Ten iersten den strijt der aenvechtinge Ten anderen die verwynninge Ten derden die loninge... Die een sunde verwynt sal een loen ontfaen diese al verwynt sal voele loens ontfaen Dat moet ons gunnen die almachtige god. Amen⁵.

F. 35v-37v: Dit is een goede leringe (*rood*). *Inc.* Suet ierst dat rijk gods ende sijn gerechticheit ende alle ander dingen sellen u toegeworpen werden Hier verbiet ons god alle sorchvoldicheit der tijtelicker dingen... (*expl.*) ... Soe edelick wort dese mensche begaeft ende verlicht dat wy hier toe comen moeten des help ons god Amen⁶.

F. 37v-39r: Een sermoen van sunte paulus dat leert Tauler (*rood*). *Inc.* Sunte Pauwels spreect broeders doet aen den nyeuwen mensche die nae god gescapen is Ende werpt van u die loegen ende spreect die waerheit daer sijn drie dingen die wy van node laeten moeten sellen wy tot deser verenynge comen. Ten iersten sellen wy wech werpen die loegen... (*expl.*)

F. 30v: Rechte oetmodicheit ende gelatenheit woenen int cloester der mynnen. Die hier doer niet gegaen en sijn in rechter oeffeninge die vallen alte mael...

F. 31v: ... Ende onse lieve Here sterckse met sijnder cracht diet aen (?) versueken of betrouwen dorren.

Ons hs. vervolgt met een uittreksel uit *sub potenti manu Dei etc.*, (ug. VETTER,

F. 31 v: Ende wij behoeven altijd wel zeer nauwe op ons hoede// te sijn. Want die vyant vicht ons altijd aen, daer hy siet dat ons natuer meest toegeneycht is Ende hij brenct den mensche menichvoldige invallen nu dit nu dat...

F. 32r: Want die vyant soude dy daer mede geren brengen tot ongeordineerder stoericheit...

P. 369.16: Kinder, die her in koment sunder dise drie tugende, rechte gelossenheit und lidikeit und unannemlicheit, und die gekleit mit demütkeit, und die wonent in dem kloster der minne. Kinder, die her durch nut ensint gegangen mit rechter uebunge, die vallent al zemale...

P. 372.3.: Und unser Herre mit siner kraft so sterket er die die es an im innerlichen süchent, und mit siner wisheit erlúchtet er si und mit seiner guete durch get er si.

Tauler's preek: *Karissimi, humiliamini* 321-8), met name p. 324.27-325.5:

T. 324.27: Ach kinder, dar an sehent mit einen vernúnftigen angesichte! Diser vigent der bringet den menschen in manigvaltige invelle. 'Ach', gedenket der mensche denne, 'hettest du nu einen bichter! mir ist dis und das in gevallen...

T. 327. ... und manig getrenge kumet dir in die dir der vigent in bringet; das kumet alles von ungeorderter trurikeit.

4. Niet teruggevonden.

5. Niet teruggevonden.

6. Niet teruggevonden.

... Want hem mach geschieden dat hier naemals versmaet sal werden dat hier groet geacht wort Amen ⁷.

F. 39r-40v: Johannes tauler goede leringe (*rood*). *Inc.* Nu wil ick u seggen wat u oeffeninge sal wesen utwendich ende inwendich. Dit leet zeer aen vasten... (*expl.*) ... dattu liever hevet dat cruce der becoringen dan die bloem der sueticheit Dat wy dit al vercrigen moeten des help ons god inder ewijcheit Amen ⁸.

F. 40v-41v: Wie Jhesus lief heeft die sal desen wech ingaen met blijder herten (*rood*). *Inc.* Jhesus hevet nu voel mynaren sijns hemelrijcks Mer luttel drager sijns cruyts... (*expl.*). Ende hem selven setten in die nederste stat ⁹.

7. Dit stuk komt overeen met Tauler's preek: *Renovamini spiritu mentis vestre* (ug. VETTER, 259-266), met name p. 259.2-261.18.

F. 37v: Sunte Pauwels spreckt broeders doet aen den nyeuwen mensche die nae god gescapen is Ende werpt...

T. 259.2: Brudere, werdent ernúwet in dem geiste úwers gemuetes und tût an einem núwen menschen, der nach Gotte geschaffen ist in gerechtikeit und in heiligkeit der worheit, und dar umbe werffent von úch...

F. 39r: ... Want het mach geschieden dat hier naemals versmaet sal werden dat hier groet geacht wort. Amen.

T. 261.17: ... wan es mag geschehen das er her nach smelichen sol us getrigen werden und eim andern sol gegeben werden...

8. Dit stuk begint een aanhaling uit Tauler's preek: *Revela Domino viam tuam et spera in eo...* (ug. VETTER, 384-8), met name p. 384.9-386.10:

F. 39r: Nu wil ick u seggen wat u oeffeninge sal wesen utwendich ende inwendich. Dit leet zeer aen vasten...

T. 384.9: Kinder, nu wil ich úch hie sagen was und weles úwer úbunge súlle sín uswendig und inwendig, in geiste und in nature...

F. 40r: ... dan tegen den dach coemt enen slaep die sterct die natuer ende sy stercket die herssen zeer Ende die mensche wart alden dach te vrelicker ende te gesaetter die mensche en coemt nummermeer tot god hij ontfanckt hem altijt gerne.

T. 386.6: ... Denne engegen dem tag so kumet ein slaf. Kinder, der sterket so sere die nature: da wirt die nature ende die vernunft gelútert, und die hirmi werdent gesterket und der mensche wirt allen den tag deste fridelicher und guetlicher und gesaster von der innerlicher uebunge, das er sich mit Gotte vereniget hat...

Een beetje verder vinden wij een fragment uit Tauler's preek *Si exaltatus fuero, omnia traham ad me ipsum* (ug. VETTER, 353-58), met name p. 354.9-355.22.

F. 40r: ... Hier om heft op dijn cruce ende volcht Jhesum nae in allen synen lijden ende verdriet ende arbeyt. Men vynt voel menschen die dat cruce utwendich met Jhesus dragen met utwendiger oeffeninge Als in houdinge der orden...

T. 354.9: ... Nu vindt man menschen die dis crúce uswendig wol tragent mit gúter uswendige úbungen und tragent ein búrdin eins ordens...

F. 40v: ... Ende dencke dattu liever hevet dat cruce der becoringen dan die bloem der sueticheit. Dat wij dit al vercrigen moeten des help ons god inder ewijcheit Amen.

T. 355.20: ... und gedenke das du lieber hast das crúce der bekorunge denne die bluete der suessikeit; want der mensche...

9. Vertaling van *Imitatio Xi*, II, 11.

F. 41v-45r: Dit is den cruys wech (*rood*). *Inc.* Dese reden schijnt voel menschen zeer hart te wesen... (*expl.*) ... ende volcht my nae Tot welken ons brengen moet christus Jhesus Amen¹⁰.

F. 45v-46r: Die ewijghe wijsheit spreckt aldus (*rood*). *Inc.* Die ewijghe wijsheit sprekt Du selt mijn troesteloes cruce dickwijle setten voer die ogen dijns herten... (*expl.*) ... Ende met mijnen roesverwigen bloede versieren inden hemel¹¹.

F. 46r-52r: Die discipel spreekt totter bruyt (*rood*). *Inc.* Coemt mijn uutvercoren dochter ende bruyt Want die coninck heeft begert dijn scoenheit... Hier in moegen wy proeven woe zeer hy ons heeft begert Want hij ons zeer mynt ende lief hevet... (*expl.*) ... die ghi dickwijl zeer groflijk verdient hebt Welck gewarige penytencie moet ons verlenen christus Jhesus in oetmodicheiden ende mynnen der werken Jhesus christus u brudegom Amen¹².

F. 52r: Dicta.

F. 52v-55r: Die wil comen tot hoeger volcomenheit die leve nae desen tien punten want men coemter mede tot god (*rood*). *Inc.* Inden iersten arbeide daer nae dat ghi u selven snode achtet ende onwerdich alder graciën ende gaven gods... (*expl.*) ... Ende dit is den alder besten wech te comen totter kennissen gods. Ende dat overmyds hope des gebets. Amen¹³.

F. 55r: Dictum. *Vier punten.*

F. 55r-58v: Van Eulogio uut egipten (*rood*). *Inc.*: Elogius die hiet een boeckmeester ende die liet alle sijn goed after om die liefde gods... (*expl.*) ... want hy dat selve gesien heeft Ende ock persoonlick daer by hadde gheweest daer dit gesciede. Deo gracias¹⁴.

F. 58v.: Dicta.

F. 59r-77v: Hier nae volget een vermaninge tot dat heilige sacrament ende totter liefden ende vruchten daer toe om te ontfaen (*rood*). *Inc.* Om

10. Vertaling van *Imitatio Xi*, II, 12. Deze twee *Imitatio*-teksten worden vermeld door C. C. DE BRUIN, *De Middelnederlandse vertaling van De Imitatione Christi*, Leiden, 1954, 288, onder hs. Velp 3. Zie vermelding aldaar naar VAN GINNEKEN.

11. Dit beantwoordt aan een fragment uit Seuse's *Büchlein der ewigen Weisheit*, c. 18 (ug. BIHLMAYER, 272-4), met name 273.28-274.22:

F. 45v: Die ewyge wijsheit spreect
Du selt mijn troesteloes cruce dick-
wijle setten voer die ogen dijns her-
ten...

S. 273.28: Entwürt der Ewigen Wis-
heit: Du solt min trostloses krüz vür
dinú ogen stellen, und solt dir...

F. 46r: ... Ende met mijnen roesver-
wigen bloede versieren inden hemel.

S. 274.20: ... und mit minem ros-
varwen blute rosvarwklich zieren. ich
wil mich zu dir verbinden und dich
mit mir eweklich vereinen.

Vermeld door St. AXTERS, *Bibliotheca dominicana neerlandica manuscripta 1224-1500*, Louvain, 1970, 210 (onder 's-Hertogenbosch).

12. Al wordt in de rubriek het volgende stuk blijkbaar aan Seuse toegeschreven, we konden het bij hem niet terugvinden. Al klinkt er aanvankelijk een Seuse-geluid door, het vervolg ligt niet in zijn aard. Het is wel de vraag, of de kopiist wel het gij de rubriek horende stuk heeft afgeschreven en niet een andere tekst liet volgen, die we evenmin konden thuisbrengen.

13. Deze tien punten komen voor in *Die groote evangelische peerle*, II, 41, als ook in andere hss., zoals wij zullen aantonen in onze uitgave der *Peerle*.

14. Dit beantwoordt aan *De vitis patrum liber viii*, c. 26; *PL.* 73, k. 1123-6.

te gaen totten heiligen sacrament werden ons drie punten te kennen gegeven oft gheuoent hier nae volgende. Ten iersten die groete genade die daer in gelegen is... (*expl.*) ... Die daer leeft inder glorien ende in allen menschen Ende dat waerechtige leven geeft der zielen in dit heilich sacrament¹⁵.

F. 77v-78v: Een devoet herte sal geren ende met groeter begerten ten heiligen sacrament gaen om vijf saken wil Die ierste is om die ellendige zielen... (*expl.*) ... sij souden allen roepen met luyder stemmen geloeft sy god dat my soe edel vaeten (?) roeren die mynen scepper ontfangen heeft inden heiligen sacramente God sij geloeft¹⁶.

F. 79r-150 r: Hier beghinnen des hoegen leraers sunte Augustinus sermone die hy screef tot synen heremyten Dat jerste sermoen is vanden glorioser geboerten ons liefs heren Jhesu christi Opten korsavont salmen dit navolgende sermoen totter [col] collacien ten reeffter lesen met devocien hier nae volgende (*rood*). *Inc.*: O mijn alder liefste broeders wort begort ende weest bereet... (*expl.*) ... Ende vecht metten ouden serpente Ende ghi selt dat ewijge rijk ontfangen Dat moet u verlenen die sonder eynde leeft ende regneert Amen¹⁷.

F. 150v-151v: Hier begint een epistel die sunte Augustinus screef aen enen greve daer hy hem in radet als synen lieven vrient te peynsen om die weldaden gods die hy hem heeft gedaen (*rubriek*). *Inc.* Die alder volmaeckste ende volcomenste gerechticheit dat is god te mynnen van alder herten ende met allen wille aen hem te houden... (*expl.*) ... In allen dattu moechste openbaren mynlick voer god ende alden volcken Amen¹⁸.

F. 151v-155v: Dicta over of van Augustinus.

F. 155v-161v: Een scoen sermoen van sunte Johannes ewangelista dat gepredickt heeft die werdige doctoer meester Jan vanden hoevel (*rood*). *Inc.* Hic est discipulus ille quem diligebat Jhesus. Mijn alder liefste in christo die woerden die ick gesproken heb inden // lathyn Beschrijft ons die eerwerdige ewangelist sunte Johannes... Dese woerden scrijft sunt Johan van hem niet beroemende of uut enyge vermetelheit... (*expl.*) ... dan mach ick u dat ander seggen dat daer ontbreect Ons lieve here moet ons gunnen dat wy hem alsoe moeten bemynnen dat wij nae dit leven moegen comen in die ewijghe vroude Amen¹⁹.

15. Dit ander eucharistische tractaatje (uit de 15e eeuw?) verdient onze aandacht, speciaal aangaande de veelvuldige communie en de vruchten der communie. Wij kennen geen andere vindplaats.

16. Het is niet duidelijk, of dit stuk nog tot het vorige tractaatje behoort.

17. Vertaling van de *Sermones S. Augustini ad Fratres in eremo*; zie PL. 40, k. 1235-1358. De niet-authenticiteit van deze bundeling is reeds sinds lang algemeen aanvaard, zonder dat men de oorsprong of de falsaris kan aanwijzen. Zie de inleiding der mauristen in PL. 40, k. 1233-6, en J. P. BONNES, *Geoffroy Babion et l'auteur des Ad fratres in eremo*, in *Revue bénédictine*, 56, 1945-46, 175-9. In het hs. zijn volgende *Sermones* opgenomen: 19, 20, 43, 5, 26, 44, 18, 21, 22, 1-4, 7, 8, 10-12. Andere hss. vindt men vermeld bij W. DE VREESE, *Sint Augustinus in het Middelnederlandsch (Miscellanea Augustiniana, [Rotterdam], 1930, 341-373; heruitg. in Willem DE VREESE, Over handschriften en handschriftenkunde, ug. P. J. H. VERMEEREN, Zwolle, 1962, nr. 27, 25-31)*.

18. Niet teruggevonden. Vermeld bij DE VREESE, *a.c.*, nr. 7, zonder identificatie.

19. Dit sedmoen of de predikant ervan (een augustijn, een windesheimer of een wereldpriester?) konden wij elders niet terugvinden. Het sermoen is voorgedragen

F. 161v-165r: Hier naevolget een merkelijske // Een scoen sermoen woemen verduldich sal sijn in lijden dat ons god toeseynt oft overcoemt in dit leven (*rood*). *Inc.* Salich sijn sij die vervolginge lijden om die gerechticheit Want dat rijck der hemelen is haer. Hier sijn drie dingen in te merken. Ten iersten dat lijden of lijdsamheit. Ten anderen woe dat wij lijden sellen... (*expl.*) ... Totter glorien daer sij niet toe gecomen en kan sonder lijden Ende daer om seet onse lieve here Salich sijn sij... Dat verleen ons christus Jhesus Amen ²⁰.

F. 165r-166v: Hier nae volgt een alten schonen leringe (*rood*). *Inc.* Sancte Johannes scrijft in apoclypsy die verwynt die sal ick maken een calumpne inden tempel mijns gods Hier sellen wij dire (!) dingen mercken indesen woerden Den iersten strijt der aenvechtinge... (*expl.*) ... Die een sunde verwynt sal een loen ontfaen Diese al verwynt die sal voel loens ontfaen Amen ²¹.

F. 166v: Dicta, één toegeschreven aan Tauler ²².

F. 167r-202r: Hier begint die epistel des heiligen Eusebij tot damasium biscop portuensis Ende tot deodosium senator van romen vander doot des gloriosen confessoers ende groten leraers sancti Jeronimus (*rood*). *Inc.* Den (?) eersamigen vader damasio biscop van portuensi Ende den aldergetrousten korsten theodocio senator van romen Eusebius wel eer een discipel des heiligen Jeronimus... (*expl.*) ... bescermt moegen werden van allen dat ons tegen is Ende inden tocomenden leven die blijscap dien du nu besittes vercrijgen moegen ²³.

F. 202r-208v: Hier begint die epistel die sunte Augustijn die heilige leraer seynde sunte Cirillo die die ander biscop van iherusalem doen was vander eren ende groetheit des heiligen gloriosen Jeronymus O heilige Jeronimus bidt voer ons (*rood onderstreept*). *Inc.*: Eerlicke vader Cirillo meynstu dat ick verswijgen sal den love Joronime (!) die eertijts in voerleden dage priester was... (*expl.*) ... Want daer en twijvelt nyemont

in een Sint-Janskerk (van 's-Hertogenbosch?): 'Aldus mijn alder liefste die werdige patroon van deser stat is dickwijl opgetogen geweest in hoeger contemplacien...' (f. 157r-v). Meester van den Hoevel sprak meermalen tot het zelfde publiek: 'Alsoe dat in haer is daer ick afgeruert hebbe een gave van den h. Geest Ende ick u somwijlen plach te seggen dat geen dochde...' (f. 159r). De inhoud van het sermoen verdient onze aandacht.

20. Elders niet teruggevonden. De passus van het martelaarschap van S. Jan evangelist wettigt de vraag, of deze preek niet zoals de vorige eveneens van Meester van den Hoevel zou zijn. Waarom ook die onafgewerkte eerste zin?

21. Kan dit beperkte sermoen eveneens van Meester van den Hoevel zijn?

22. Zie hierna p. 16, n. 29.

23. In f. 167-277 gaat het hoofdzakelijk, de ingeschoven stukken niet meegerekend, om de zg. onechte *Epistolae Eusellii, Augustini et Cyrilli*, waarvan de Latijnse tekst voorkomt in *PL* 22, k. 239-326. Hss. met mndl. vertaling vermelde D. C. TINBERGEN reeds in zijn *Des Coninx summe*, (1907), 52 en n. 3. De mhd. vertaling werd kritisch uitgegeven door M. JAATINEN (Helsinki, 1944), die bovendien uitgaf: *Die mittelniederdeutsche Übersetzung der sog. Hieronymusbrieve nach der Lübecker Handschrift* (*Ms. Theol. Germ. 11*), Helsinki, 1950, waarnaar wij verder verwijzen. Vgl. nu J. DESCHAMPS, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, Leiden, 1972², nr. 73, p. 207-9, met literatuur. Vgl. nog hierna n. 24. De hier voorkomende passus beantwoordt aan M. JAATINEN, *o.c.*, 14-79.

aen dat soe wat Jeronimus begert hyen macht vercrijgen van gode want hy een groet vriend gods is // Hier gaet uut die Epistel of seyntbrief die Augustinus seynde den biscop Cirillo die biscop van Jherusalem²⁴.

F. 208v-209r: Van sunte Jeronimus (*rood*). *Inc.*: Augustinus scrijft van sunte Jeronimus die gloriose heremyte was vier iaer inder wildernis met wilden dieren... (*expl.*) ... Alle dat leven des wijsen menschen dat is die aendechlich des doots te dragen in sijnder herten²⁵.

F. 209v: Dicta van Hieronymus.

F. 209-212r: Dit is die regele die sunte Jeronimus synen Joffrouwen cloesteren heeft gegeven om nae te leven in haer cloester (*rood*). *Inc.* Inden iersten sellen die Joffrouwen ende bruyten gods... (*expl.*) ... Ende hem sellen sy geloeven tot hender salicheit dienende Finis²⁶.

F. 212r-215v: Woe dat wij verduhdich sellen sijn in onsen lijden (*rood*). *Inc.* Dese woerden sprekt onse Here god tot allen saligen menschen die hem in desen leven tot god gekeert hebben Ende sunderlinge wy geestelicke personen die hem uter werlt gekeert hebben... (*expl.*) ... Ende alsoe is en wart hy verlost ende behoet vanden naturlicken doot doer sijn groete lijdsamheit. Deo gracias²⁷.

F. 215v-222v: Exempelen, dicta, punten (uit *Vitae Patrum*?).

F. 223r-252r: Hier begint die epistel die scrijft sunte Cirillus biscop te Jherusalem tot sunte Augustijn enen over heiligen leeraer vanden myrakulen des gloriosen Jeronimus (*rood onderstreept*). *Inc.* Enen eersamigen ende hoegen onder allen den biscoppen Augustinus biscop van yponen Cirillus biscop tot Jherusalem die alder nederste der priesteren... (*expl.*) ... Hier eynt ende is uut die epistel die sunte Cirillus die die anderde biscop is geweest tot Jherusalem Seynde den hoegen leraer Augustino biscop van yponen vanden mirakulen des gloriosen Jeronimus des heiligen leraers. Ter eren gods almechtich ende sijnder gebenedider moeder ende des gloriosen Jheronimy is dit voleynt tot soeterbeeck van suster katherijn dekens saliger gedachten Int Jaer ons here dusent vijf hondert ende vijftich doen sy out was ontrent seventich iaer God sy gelooft²⁸.

F. 252r-254v: Dicta²⁹.

F. 255r-277v: Een schoen myrakel vanden heiligen biscop Silvano hier nae volgende (*rood*). *Inc.* Ick die geset ben inden sueten vruchtbaren

24. Uit de zg. Hieronymus-brieven (zie n. 23) hebben wij hier de ps.-Augustinus-brief, beantwoordend aan JAATINEN, *o.c.*, 80-89. Vgl. W. DE VREESE, *a.c.*, 90-91, nr. 6, met de daar vermelde hss., waarin meestal ook de andere brieven voorkomen.

25. De Vreese onderscheidt deze tekst van de vorige (zie vorige noot) niet. We vinden deze aan Augustinus toegeschreven tekst niet terug onder de zg. Hieronymus-brieven.

26. Elders niet gevonden. Er is geen verband met ps.-HIERONYMUS, *De regula monacharum*, PL. 30, k. 391-426.

27. Het gaat om de evangelietekst Lc. 6.21b. Elders niet teruggevonden.

28. Dit is een stuk uit de zg. Hieronymus-brieven, beantwoordend aan fragmenten, in gewijzigde volgorde, uit JAATINEN, *o.c.*, 90-135. Deze tekst is vermeld bij DE VREESE, *o.c.*, nr. 6, onder 16; zie hiervoren p. 14, n. 17. Aangaande de kolofon zie p. 6-10. Vgl. nog hs. Nijmegen K.U.B. 301 (vroeger Wittem hs. 1), f. 12-109r.

29. Op f. 254v komt een tekst anoniem voor, die op f. 166v werd toegeschreven aan Tauler (zie hiervoren p. 15, n. 22).

velde... (*expl.*) ... ende sloech hem doot daert dat gemeyn volck aensach
Ende waer sijn ziele voer dat is god bekent ende hem³⁰.

F. 278r-331v: S. Jozef-teksten, die wij hierna apart behandelen.

F. 332r-333v: *bl.*

F. 334-5: *schutbladen*, *bl.*

II. DE TEKSTEN VAN JAN VAN DENEMARKEN IN HET SOETERBEECKSE HS.

Opzettelijk hebben wij f. 278r-331v voor een aparte behandeling voorbehouden, omdat wij ze in een bijzondere context moeten plaatsen, om ze naar waarde te kunnen schatten. Zij zijn nl. een welkome aanvulling op wat we reeds zeiden n.a.v. de weinig bekende druk: *Een scoon genuchlike historie vanden heilighen Joseph*, waarvan het enige nu bekende exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen berust (= K). De teksten daarin, die in hoofdzaak S. Jozef betreffen, konden wij aan Jan van Denemarken toeschrijven, van wie wij ook een *Historie van S. Anna* in 't licht konden stellen.

Welnu onze codex bevat op de eerste plaats de meeste teksten uit K, zodat de ontleding van die bladzijden door vergelijking met voornoemde druk moet gebeuren. Bovendien komen er twee S. Jozef-teksten in voor, die wij van elders nog niet kenden en die blijkbaar eveneens aan de zelfde auteur moeten toegekend worden. Aldus verruimt deze codex onze kennis van Jan van Denemarken's bijdrage tot de S. Jozef-literatuur.

Het is vanzelfsprekend, dat wij nu achtereenvolgens de vergelijking tussen K en ons hs. doorvoeren, om de reeds bekende S. Jozef-teksten naar voren te brengen, en de S. Jozef-teksten, die wij alleen uit dit hs. kennen, belichten.

1. *Een vergelijking tussen K en ons hs.*

Onze ontleding van dit tekstgedeelte moet steunen op de nota op f. 312v, waarin de kopiïste zegt in welke volgorde de lezer de bijeengebrachte stukken moet lezen, omdat zij zelf bij het schrijven de stukken in een onlogische opeenvolging in handen kreeg:

Dit seldij alder ierst lesen als men van sunte Joseph leest sijn hystorie ende dan dat daer voerscreven is want ickt uut verscheyden boeken heb gehaelt als ick dat een hadde soe was my dat ander ombekent ende tis al ter eren ende liefsten gods ende Maria ende sunte Ioseph den heiligen vrient gods gesciet dat is god bekent.

30. Deze teksten zijn terug te vinden, zij het in gewijzigde volgorde, bij JAATINEN, *o.c.*, 97-127.

Deze niet onmiddellijk duidelijke nota betekent het volgende : wanneer men *Die hystorie van sunte Joseph* met inzicht wil lezen, moet men *Dit*, nl. wat hierna volgt, d.i. f. 313r-327r, eerst lezen en daarop laten volgen *dat daer voerscreven is*, nl. f. 278r-312v. Ter verklaring van deze bevreemdende waarschuwing omtrent de verkeerde opeenvolging der teksten voert de kopiïste aan, dat zij zelf haar teksten haalde uit *verscheyden boeken* met gedeelten van een geheel van S. Jozef-teksten, die zij achtereenvolgens over te schrijven kreeg. Wanneer zij een eerste *boec* in handen had, wist zij nog niets van een volgend *boec*, en dus niets over de juiste verhouding de twee tekstgedeelten. Blijkbaar waren die *verscheyden boeken* de twee of meer oningebonden katernen van een zelfde hs. met de S. Jozef-teksten.

Wanneer wij met deze verklaring voor ogen ons hs. naast K leggen, wordt de werkelijke draagwijdte van de nota onmiddellijk duidelijk. Meteen is het aangewezen, dat wij de nota van de kopiïste bij onze ontleding van haar hs. als leidraad nemen. Wij groeperen de teksten volgens hun samenhang in het hs. of in K.

a. Hs. f. 312r-327r tegenover K, f. 1-32r¹

—	<i>F. 1r</i> : Dit is een scoon genuchlike historie vanden heilighen Joseph... (<i>titelblad</i>).
<i>F. 312v</i> Hier begint die afcoemst ende geboorte des heiligen vrient gods sunte Joseph Maria bewaerder (<i>rood</i>).	—
—	<i>F. 1v</i> : Die Prologe.
<i>F. 313r</i> : Ghy devote herten die daer staen... die dat naevolgende hoechtijt verkundicht ende opbrenct.	<i>F. 1v-2r</i> : Ghi devote herten, die daer staen... die dat navolgende hoechtijt Maria der moeder Gods vercondicht ende opbrinct die eyn Coninginne is der negen choren der engelen Als enen gesteliken broeder in enen visyoene geopenbaert is.
<i>F. 313v</i> : Hier begint die afcoemste des heiligen vrient gods sunte Joseph (<i>rood</i>).	—
<i>F. 313v</i> : Hier begint die afcoemste ende historie hoe dat die werdige Joseph... die daer mede overdragen sonder afterdencken te hebben.	<i>F. 2r-v</i> : Hier begint die afcomste ende historie hoe dat die werdige Joseph... die daer mit overdragen.

1. Het teken — in één der kolommen betekent dat de corresponderende tekst uit de andere kolom aldaar ontbreekt.

F. 313v: Vanden heiligen patri-
arck sunte Joseph Maria man
(*rood*).

F. 314r-321r: Suncte Jeronimus
die groete leraer... dat ons ver-
lenen moet God almechtich die
vader die soen ende die heilige
geest. Amen.

F. 321r: Vander trouwingen Jo-
seph ende Maria uten bevelde des
engels (*rood*).

F. 321v-322v: Nu mocht yemont
seggen oft vragen... want haer
bermherticheit die duert inder
ewijcheit. Amen.

—

—

F. 322v-324r: Exempel (*rood*).
Het was een geordent man in
eender stat die Maria die werdige
Jonckfrouwe... Ende hy toech alle
menschen daer toe Maria te dienen
ende te eren metten rosen hoykens
ende souter.

F. 324r-326v: Exempel (*rood*).
Het was een eerbaer priester van-
der predicaer orden ende een groet
doctoer geheyt Alanus. Dese
broeder... daer om danckt god dat
ghi maria dancken ende loven
moget. Amen.

F. 326v: Merct (*rood*). Dit voer-
seide myrakel is geschiet broeder
Alano meester ende doctoer Int
Jaer ons Heren dusent CCCC
hondert (!) ende lxvi... der glo-
rioser maget Maria ende haer ge-

—

F. 3r-15v: Sinte Jheronimus die
grote lerer... dat ons verleenen
moet die Vader, die Sone ende
die heilige gheest. Amen.

F. 15v: Hier volghen sommighe
questien ende vraghen op dese
voorschreven Historie.

F. 15v-18r: Nu mocht iemant vra-
ghen... want hare bermherticheit
duert inder ewicheit Amen.

F. 18r-20r: Dit is die eerste ves-
per vander hoochtijt onser liever
Vrouwen Desponsatione...

F. 20r-25r: Dit is de maniere
ende spruke in der Processien
alsmen speelt dat Maria ghetrouwt
wert Joseph...²

F. 25v-30r: Exempel. Het was een
geordent man in eender stadt die
Maria die weerdige jonckfrou...
Ende hi toech alle menschen daer
toe, so vele hi mochte dat sy
Maria die moeder Gods eeren
solden, die vol ware alder ghe-
naden ende bermherticheyt, ende
hare dienaers nimmermeer onghe-
troost en laet, in wat perijckelen
oft nooden dat sy zijn.

—

F. 30r-v: Dit voorschreven mira-
kel is gheschiet Broeder Alana (!),
meester ende Doctoer, int iaer
ons heeren M.cccc. ende .lxvi...
der moeder Gods. Amen.

2. Deze tekst hebben wij kritisch uitgegeven in *Handelingen*, 1978, pp. 5-19.

trou dienaer alle sijn leven lanck³.

F. 326v-327r: Exempel (rood). Het is geschiet in eender stat van seelant ter vere... ende diende Maria der moeder gods alte devotelick alle sijn leven lanck ende creech een salich goet eynde.

F. 327r (zonder onderbreking): Laet ons dan in deser werdiger hoechtijt Maria der moeder gods ... ende haer altijt dancken ende loeven in alder tijt.

F. 30v-31v: Exempel. Het is gheschiet in eender stadt van Zeelant ter Vere... Ende dienden Maria, der moeder Gods al te devotelijck al sijn leven lanck, tot in een salich eynde. Amen.

F. 31v-32r: Laet ons dan heden in deser weerdighet hoochtijt (!) Maria der moeder gods... Dat ons verleenen moet die Vader, die Sonne, die Heylighe gheest. Amen⁴.

b. Hs. f. 278r-312v tegenover K, f. 32r-71v

F. 278r-v: Wat dat den naem Joseph beduyt dat is clare reyne cuyshheit die Joseph volcomelick hadde (rood).

Joseph is soe veel geseet Als clare ende reyne cuyshheit. Ock betekent die name... als dat sijn legende ock wel uutwijst.

F. 278v-291r: Vander geboorten ende geslachte des alder heilichsten Joseph (rood).

Joseph is geboren vanden coninckliken geslachte Davids... Ende is een getrou noethulper ende verbidder Alle die gene die hem in deser werlt aenroepen ende eren in wat noet of droefheit dat sy sijn.

(Zonder onderbreking) Laet ons dan alle eren ende devotelick aenroepen den h. patriarck Joseph. Want ten mach niet sijn dat uter memorien des loefs Maria ende sunte Joseph den menschen geen

F. 32r-33r: Wat den naem Joseph beduyt.

Joseph is so vele gheseit als clare reyne cuyshheit, ooc beteckent den name... als dat sijn legende uut wijst.

F. 33r-56r: Vander gheboorten ende geslachte des alder heylichsten Josephs. Dat .i. Capittel.

Joseph is gheboren vanden Conincklijcken geslachte Davids... Ende is een trouwe noethulper ende voorbidder al der geenne die hem in deser werlt aenroepen ende eeren. Want hi vercrijcht vander heyliger drivuldicheit wat hi begheert.

Laet ons dan al devotelic eeren den heiligen patriarc iosep, want ten mach niet sijn dat uter memorien des loefs maria en sinte Joseph den menschen geen salicheit comen en solde, welke salicheit

3. Omdat de kolofon: *Dit voorschreven mirakel* in K onmiddellijk volgt op het exempel: *Het was een geordent man...*, meenden wij te moeten besluiten, dat deze 'geordent man' als Alanus moest geïdentificeerd worden (zie OGE, 1977, 196-7). In dit hs. evenwel slaat de kolofon op een ander, in K weggelaten, exempel, dat expliciet over Alanus gaat, zodat de 'geordent man' van het eerste exempel anoniem moet blijven en de kolofon op het tweede exempel in het hs. slaat.

4. De voorgaande teksten vormen een los geheel, dat staat in het teken van het feest *De desponsatione* begin januari.

saelicheit comen en soude. Welcke salicheit ons verlenen moet die vader die soen ende die h. geest.

Och arme die menschen scamen hem nu dat sy haer kynder Josep heyten souden O verblynde herten woe zeer sij dij verdwaelt Aensiet sijn groete werdicheit Edelheyte ende heilicheit.

F. 291r-293r: Vander insettinghe des hoechtijts vanden heiligen sunte Joseph (rood).

Als ick broeder philippus van meron doctoer inder godheit der orden sunte Francissy in sweden was... Als dat beschrijft die groete doctoer inder gotheit ende Nyclaes de lyera die werdige doctoer dattet in enen visioen geopenbaert is enen geestelicken broeder van maria die moeder gods⁵.

F. 293r-v: Een exempel van eenen coepman (rood). Het is geboert in corten tijden datter een man was in oestrijck die sunte Joseph in groeter werdicheit hadde... dat welcke ons doer u gebet verlenen moet Jhesus cristus.

F. 293v-297r: Hier volgen die dignyteyten ende prevelegien des alder heylichsten sunte Joseph Maria bewaerder (rood).

Inden alder iersten is dese alder heilichste patriarck Joseph seer te loven ende te eren Want god... Op dat wy inder ewijger vrouwen moeten leven Dat verleen ons die vader ende die soen ende die heilige geest.

F. 297r-298v: Een vraghe (rood). Noch soude ick gerne weten of die heydenen ock voer gepropheeteert hebben... Ende der gebene-

ons verlenen moet die vader die sone en die heylige geest. Amen.

—

F. 56v-59v: Vander insettinghe des hoechtijts van sinte Joseph.

Als ic broeder Philips van Meron Doctor inder Godheit der orden sinte Francisci, in Zweden was... als dat beschrijft Nicolaus de Lyra, doctor inder godheit ende meester Johan Gerson, die weerdighe Doctor oock, dattet in eenen visioen gheopenbaert is eenen geestelijcken broeder van Maria die moeder Gods.

F. 59v-60v: Exempel. Tis ghesiet in corten tijden, datter een man was in Oostenrijck die sinte ioseph in groter weerdich[h]eit had... Dat welcke ons door u ghebet verlenen moet Jesus Christus God almachtich ghebenedijt inder ewicheit. Amen.

F. 60v-68r: Hier volgen die digniteyten ende Privilegien des alder heylichsten ioseph. Dat .vij. Capittel. Philips Meron etc.

Inden eersten is desen alre heylighsten Patriarc ioseph zeere te loven ende te eeren, want God... op dat wy inder ewigher vruechden met hem moeten leven. Dat ons verlenen moet den Vader, den Sone, ende den heylighen Gheest. Amen.

F. 68v-71v: Noch solde ick gherne weten of die Heydenen oock voor ghepropheteert hebben... ende der ghebenedijder ionckfrou-

5. Het hs. getuigt van de ik-traditie in de tekstoverlevering van de instelling. Zie onze bespreking in OGE, 1976, 353-377.

dider Jonckfrouwen Maria langhen tijt te voeren gepropheteert is ⁶.

—

F. 298v-305v: Een schoen sermoen vanden heiligen vrient gods sunte Joseph (*rood*).

Joseph davids soen en wilt u niet ontsien te nemen Maria u huysvrouwe, want... dat wy naemaels werdich moegen werden des ewijgen levens. Amen.

F. 305-312v: Hier volget dat leven vanden heiligen patriarck ende vrient gods sunte Joseph uut voelen scryfturen genomen Hier nae volgende (*rood*).

Die alder heilichste patriarck sunte Joseph is geboren uten huuse ende famylien Davids des conincks... Ende is begraven in bethleem Jnde Uut wiens verdiensten ons wil helpen Jhesus cristus. Amen ⁷.

wen Maria langhen tijt te voren gepropheteert is dic ende vele etc.

Lieve kint mint God... Die ten hemel gaet etc.

—

—

c. Hs. f. 327v-331v tegenover K, f. 71v-80r

F. 327v: Wat den naem Joachym beduyt (*rood*).

Joachym is soe voel geseet Als iustum dat is gerecht... Als sijn leven dat wel bewijst.

F. 327v-331v: Hier begint sunte Joachyms leven ende sijn afcoemst ende Maria vader (*rood*).

Sunte Joachym onser liever vrouwen vader is van Abrahams sade geboeren... Ende op synen dach is te romen in des heilichs cruys kerke Aflaet van allen sunden alsser geseet staet int boeck van sunte Franciscus wijngaert Ende sijn hoechtijt wart ock gecelebreert opten negenden dach vander

F. 71v-72r: Wat den naem Joachim beduyt.

Joachim is so vele gheseyt, als iustum dats gherecht... als dat zijn legende uutwijst.

F. 72v-79v: Sinte Joachims leven des heylighen vaders.

Sinte Joachim onser lieve vrouwen vader is van Abrahams sade geboren... ende op sinen dach is te Romen in des heylighen cruys kerke aflaet van alle sonden als gescreven staet int boeck //

6. Het tekstgedeelte *b* bevat het leven van S. Jozef, dat wij in K leerden kennen. Hierna volgen twee S. Jozef-teksten, die niet in K voorkomen. Zie hierna p. 25-30.

7. In het hs. volgt de nota van de kopiïste aangaande de juiste orde, waarin haar S. Jozef-teksten moeten gelezen worden. Hiervoren p. 6-7 hebben wij ze afgeschreven en verklaard.

maent December Laet ons dan
 altijd eren den heiligen vrient gods
 Sunte Joachym den vader van
 Maria der moeder gods die soe
 verheven is inden troen des he-
 mels van god Almechtich dat hy
 vercrijcht synen dienaers gracien
 ende genade in deser tijt. Ende
 hier na maels sijn ewijch rijck
 doer dat gebet ende verdiente
 Sunte Anna ende Joachym ende
 Alle maria vrienden. Amen ⁸.

De voorgaande opsomming der parallelteksten roept enkele bemerkingen op. Met het hs. hebben wij voor het eerst een tweede versie van de S. Jozef- en Joachim-teksten uit K, waarover menige onduidelijkheid bleef hangen en waarvoor wij wellicht een norm ter beoordeling krijgen (zie beschrijving van K in OGE 1977, 184-191 ; 367-390).

1. De verwarring van de titel van K blijft, omdat in het hs. de titel achterwege is gebleven. Het auteurschap van meester Jan van Denemarken, *doctoer inder godheyt ende werlick priester*, dat wij voor K bepleit hebben, kan men veilig overnemen voor de anonieme teksten van ons hs. Het eerste tractaat zal men het best betitelen als : *Die afcomste ende historie hoe dat Joseph vercoren was Maria te trouwen*.

2. Het enig bekende exemplaar van de druk, dat in Kopenhagen berust, is op meerdere plaatsen defect. Ons hs. brengt hier gelukkige aanvullingen, nl. voor f. 4, 53 en 80, waarmee de druk afsluit (zie OGE, 1977, 184). De aanvulling van f. 80 brengt ons een oplossing voor de ontbrekende tekst van *Sinte Joachims leven des heylighen vaders*, maar stelt ons te leur, omdat (uiteraard) de kolofon van de druk, die ons wellicht zou inlichten over het ontstaan van de druk, niet overgeschreven werd.

De tekstaanvulling verwijst ons naar *Den wijngaert van Sinte Franciscus*, waarvan de kolofon luidt : *Gheprent Thantwerpen binnen die Camer poorte Int huys van Delft bi mi Hendrick eckert van homberch In iaer ons heeren .M.CCCCC. ende xvij. Op den .xij. dach van December*¹. Terwijl wij uit de proloog van K konden besluiten, dat het werkje uit 1514 of daarna dateerde, weten we nu uit voornoemde kolofon, dat het 1518 of daarna ontstaan is.

8. Het gedeelte c vinden wij in K als laatste tekst.

1. Zie hierover NIJHOFF-KRONENBERG, 2208 ; B. KRUITWAGEN, *Den Wijngaert van Sinte Franciscus*, in *Neerlandia Franciscana*, 1914, 43-72 ; 135-155 ; B. DE TROEYER, O.F.M., *Bio-bibliographia franciscana neerlandica saeculi XVI*, Nieuwkoop, 1969, I, 42-46.

Op f. 405va van *Den wijngaert*, in de *Kalender*, vinden wij op 20 maart (daags na het feest van S. Jozef) : *S. Joachim marien vader. Op desen dach ist te romen kerckwijdinghe totten heylighen cruce die sevende principaelste ende daer is aflaet van alle sonden.* Met G wordt verwezen naar de paragraaf op f. 418r, die aangeeft hoe men in voornoemde kerk de aflaten verdient. Daarom dat beroep van Jan van Denemarken.

3. Terwijl het hs. globaal het corpus van het eerste S. Jozeftractaat met de *questien ende vragen* uit K als een eenheid meedeelt, biedt het ons het 'liturgische gedeelte' daarvan niet, blijkbaar omdat de kopiïste dit niet in haar legger vond, waaruit het wegens opportuniteitsredenen was weggelaten.

Door de slotparagraaf van dit eerste tractaat wordt duidelijk gemaakt dat de voorafgaande exempel-keuze met dit tractaat samenhoort in het propaganda-boekje ter viering van het nieuwe S. Jozef-feest. Het hs. heeft evenwel een tweede exempel, dat expliciet over Alanus O.P., de grote verspreider van de rozenkransdevotie, gaat en verhaalt hoe O.L.V. de zieke Alanus genas en onderrichtte over de *roesenboet*, die hij moest verkondigen. Het exempel komt gedeeltelijk overeen met ex. CLXXXI, ug. door DE VOOYS, *Middel nederlandse Marialegenden*, Leiden, (1903), I, 387-9, maar het hs. gaat merkwaardigerwijs verder, om te zeggen hoe Alanus Maria's opdracht niet durfde opvolgen en Maria een tweede maal verscheen, om hem *herdelick ende scherpelick* toe te spreken, en verklaart : *Dese openbaringen heeft hij (Alanus) selver vertelt her henrick Rectoer der nonnen cloester van sunte Achten tot Amersvoert* (f. 325v).

Hierop volgt, zonder rubriek : *Ende selve dese Alanus die onse liever vrouwen sonderlinge plach te dienen Ende dagelicks te eren met haren souter te lesen Ende ock voel ander menschen met synen heiligen leven ende predicacien plach te brengen § Alle dese voerscreven gracien // ende genaden ontfangen ende geleert overmyds openbaringe onser liever vrouwen* (volgt een reeks aflaten en gunsten)... Deze zin loopt niet, blijkbaar omdat voor of na het § het werkwoord is weggefallen en omdat de overgang naar het volgende ontbreekt. Trouwens die opsomming is niet thematisch met het exempel verbonden. Toch werd zij met het exempel als een eenheid beschouwd, zodat deze afgesloten werd met de kolofon : *Dit voorschreven mirakel*².

4. Na het eerste S. Jozeftractaat, gewijd aan het nieuwe S. Jozef-feest, vinden wij hier zoals in K het Leven van S. Jozef, dat wij aan de zelfde auteur Jan van Denemarken moeten toeschrijven. Het leven heeft hier geen eigen algemene titel of rubriek of

2. Zie hiervoren p. 20, n. 3.

kapittelindeling, maar wel de zelfde opeenvolging der indelingen : naamduiding, beschrijving van Jozef's leven van geboorte tot dood, het verhaal der instelling van het nieuwe S. Jozef-feest (in de ik-redactie : zie OGE, 1976, 353-377). een S. Jozef-exempel, een uiteenzetting over S. Jozef's waardigheid en de afsluitende voor Jan van Denemarken typische reeks *vraghen*. Alleen het korte rijmgedicht ontbreekt. Behalve het leerrijke spel van betere of slechtere lezingen brengt de tekst ons niet veel nieuws.

5. Na een tweetal nieuwe S. Jozef-teksten, die wij hierna apart behandelen, volgt, zoals in K, *Sinte Joachims leven des heylighen vaders*, eveneens van Jan van Denemarken (zie OGE, 1977, 386-9), in de zelfde opstelling als in K : naamduiding, eigenlijke leven van geboorte tot dood, met de slotparagraaf over de verering van S. Joachim. Dank zij de volledige tekst van het hs. worden wij verwezen naar *Den wijngaert van Sinte Franciscus* (zie hiervoren p. 22-23) en naar Joachim's feest op 9 december (daags na het feest van Maria's Onbevleete Ontvangenis), terwijl de reeds genoemde *Wijngaert van Sinte Franciscus* een feest van Joachim op 20 maart kent.

6. Het voorgaande leerde ons reeds, dat ons hs. een doorlopende parallel vormt met K wat de in de druk voorkomende S. Jozef-teksten betreft. Aangaande die teksten zelf brengt het hs. niet veel nieuws, tenzij hier en daar een betere lezing, waarnaast evenwel slechtere lezingen staan.

De meegedeelde teksten bewezen reeds voldoende, dat K en ons hs. verschillende tekstoverlevingen vertegenwoordigen, zodat wij daaruit moeten besluiten, dat er onderling tussen beide geen rechtstreekse afhankelijkheid bestaat. Beide hebben een eigen traditie, zodat de gemeenschappelijke bron vóór beide moet gezocht worden. Daarvan geeft de basistekst van het hs., globaal genomen, een betere en volledigere weergave (bv. het Alanus-exempel ; de twee plusteksten over S. Jozef, die we hierna nog bespreken). Een belangrijke, onopgeloste vraag blijft : in welke mate werden beide teksttradities waarvan wij telkens slechts één getuige bezitten, verspreid ?

2. Twee nog onbekende werkjes van Jan van Denemarken

In f. 298r-312v van ons hs. vonden wij twee S. Jozef-teksten, die wij elders nog niet aantreffen en die wij aan de auteur van de andere in dit hs. en in K voorkomende teksten mogen toeschrijven, nl. aan Jan van Denemarken. Deze willen wij nu van dichtbij bekijken. Vooreerst kunnen we in het algemeen zeggen, dat reeds de codicologische kontekst, waarin de twee teksten zijn meegedeeld, met grote waarschijnlijkheid toelaat a priori te beslui-

ten, dat ook zij aan Jan van Denemarken moeten toegeschreven worden. De teksten voor en na zijn zonder twijfel van deze auteur, en, zoals het geheel van K zich aanmeldde met de bedoeling werk van de éne Jan van Denemarken te verzamelen, zo kan men zeggen, dat de legger, waaruit onze kopiïste putte, naar een zelfde betrachting blijkt te zijn opgesteld. Ook de tekst zelf verwijst ons naar Jan van Denemarken, omdat wij daarin zijn typische kenmerken terugvinden.

a. *'Een schoen sermoen vanden heiligen vrient Gods sunte Joseph'*

a) Tot welk publiek richt de auteur dit sermoen? Aanvankelijk sprak hij het toe als *Ghemynde vrienden*; even later (f. 299v) als *uwe eerwerdicheit*. Moet men hierbij niet denken aan confraters in het priesterschap? Deze hypothese zou de sterk theologische toon en betoogtrant verklaren. In dit geval kán het sermoen eerstmaal in 't Latijn voorgedragen zijn geweest, waaruit het voor ruimer publiek vertaald werd. Deze vertaling zou de stugheid en het abstracte van het diets in woordkeuze en stijl begrijpelijker maken. Indien de hypothese klopt, zouden wij in dit sermoen Jan van Denemarken vrijer als *doctoer inder godheyt* tot zijn recht zien komen dan dit mogelijk was in zijn andere werkjes die met hun verhalen een ruimer publiek bereiken. In die zin herinnert de theologisch beschouwende toon van het sermoen aan *Die digniteyten ende privilegien des alderheylichsten ioseph* uit *Die historie vanden heylighen Joseph*. Anderzijds is in de beschrijvende gedeelten, die ter illustratie van de beschouwende gedeelten ingelast worden, de echo uit *Die historie* onmiskenbaar.

b) Zoals de *ars praedicandi* het eist, wordt het sermoen ingeleid met een bijbels thema, nl. Mt. 1.20. Dit kreeg evenwel geen rechtstreekse inwerking in de verdere uiteenzetting. Eenmaal wordt het nog herhaald, maar dan verstrengeld in een onderdeel van de eigenlijke inspiratie, welke de predikant vond bij Bonaventura, die de heiligenverering rechtvaardigt. Zo kon hij aandringen tot verering van S. Jozef, omdat deze een uitzonderlijke heilige was. De preek belicht dan de heiligheid van S. Jozef onder drie aspecten: drie *hoecheiden* (= waardigheden), zijnde *die hoocheit der mechdelickheit, die hoecheit der suverlickheit, die hoecheit der godlickheit*.

Hiervan uitgaande is het sermoen volgens een drievoudig schema uitgewerkt, waarin verdere onderverdelingen ingelast worden. Maar ondanks dit vooropgezette plan zien we, na de harmonieuze behandeling van de eerste *hoecheit*: 1. dat ons hs. als tweede *hoecheit* aankondigt: *die soenlickheit* (die in de *divisio* niet voorkomt), waarop een uiteenzetting volgt, waarvan men niet ziet dat zij op *soenlickheit* is afgestemd; 2. dat er geen derde *hoecheit*

vernoemd wordt, en 3. dat na de behandeling van de tweede *hoecheit* een (korte) slotparagraaf komt met een normale sermoen-clausule: oproep tot verering van gebed tot de heilige, opdat wij 'naemaels werdich moegen werden des ewijgen levens. Amen.'

Men kán deze anomalieën als een karakteristieke trek van des auteurs onbeholpenheid aanvaarden... En toch lijkt het ons realistischer te vermoeden, dat het om een foutieve tekstoverlevering gaat. Vooreerst, terwijl *die ander hoecheit* hier *die soenlickheit* heet, waar men *die suverlickheit* verwacht, menen wij dat de term *soenlickheit* niet als synoniem van *suverlickheit* gebruikt wordt, maar een verschrijving is voor *suverlickheit* vanwege de kopiïste (of haar voorganger) op grond van een loutere vergissing. Vervolgens, omdat de verdere uiteenzetting het begrip der *suverlickheit* niet raakt, maar eerder Jozef's uitzonderlijke verheffing in genade en godsvereniging betreft, vragen wij ons af of de geboden uiteenzetting niet de passende verklaring is van het derde aangekondigde punt: *die hoecheit der godlickheit*, waarop even passend het slot van het sermoen moest volgen, zoals wij dit in het hs. vinden. Met dit voor ogen kan men zich voorstellen, dat de kopiïste (na de verschrijving *soenlickheit*), na de overgangszin naar het tweede punt, oversprong naar de uiteenzetting van het derde punt, die aanvangt met de aankondiging van de logische onderverdeling: ... *Ende in desen hoecheyden sijn daer drie sunderlinge hoecheden des selven Josephs te merken.*

In deze veronderstelling moeten wij de uiteenzetting van het tweede punt, ondanks de bewaarde overgang naar *Die ander hoecheit*, als verloren beschouwen, wat we slechts kunnen betreuren, omdat wij aldus een consequente speculatieve verhandeling van de auteur moeten missen. In de tweede nu behouden uiteenzetting mogen we dan feitelijk de verklaring van het aangekondigde derde punt herkennen, zodat de laatste paragraaf met de afsluitende clausule het ganse sermoen tot zijn volle recht laat komen¹. — Met dit voor ogen kan het gevolgde schema voldoende duidelijk worden uit onze indeling bij de tekst in Bijlage I.

Een dergelijke aanpak van theologische beschouwing getuigt van een niet alledaagse durf, die een *meester inder godheyt*, zich tot zijn priester-confraters richtend, past. Anderzijds kan men de speelsheid vaststellen, waarmee de auteur binnen een streng schema de argumentatie kan aanbrengen, de toehoorders vragenderwijs of langs onvermoede omwegen naar zijn onderwerp toeleidt en hen met

1. Wij sluiten een andere hypothese niet uit, nl. dat *die soenlickheit* een synoniem voor *godlickheit* zou zijn en dat de kopiïste (of haar voorganger) van de inleidende overgangszin naar het tweede punt zonder meer overgeschakeld heeft naar *die hoecheit der soenlickheit*.

de problematiek confronteert. In dit opzicht zijn bv. de overgangszinnen zonder meer suggestief. Ten slotte kan het niemand ontgaan, hoe de auteur naast problematiek en argumentatie ook eenvoudige beschrijving van de evangelische werkelijkheid emotief laat gelden, waaruit de theoretische voorstelling haar narratieve evidentie krijgt. Hier ligt een gemoedskracht, die, zo kan men zich indenken, een populaire trek van de auteur aangeeft.

c) Kan de auteur van dit sermoen Jan van Denemarken, *doctoer inder godheyt ende weerlick priester*, zijn, die wij leerden kennen als de schrijver over S. Jozef en S. Anna? Zoals we reeds zeiden, legt de codicologische situatie, waarin het sermoen voorkomt, een positief antwoord op deze vraag als 't ware a priori voor de hand. Bovendien bekrachtigt de tekst zelf dit a priori.

De speculatieve geest, die hier aan 't woord is, kennen wij voldoende uit K: wij herinneren aan de telkens voorkomende *questien ende vragen*, waarmee Jan van Denemarken zijn uiteenzetting afsluit, en aan het hst. *Die digniteyten ende privilegien des alderheylighsten ioseph*, dat feitelijk het zelfde onderwerp behandelt en door zijn boren naar theologische diepte opvalt. Ook het verhalende en het emotieve ontdekten wij in K. De inmenging van het apocriefe in de exegese van het kindsheidsevangelie vinden we evenzeer in K terug. Stippen we speciaal aan, het gehele complex van het huwelijk tussen Maria en Jozef, dat zo zwaar in K doorweegt, maar ook dit sermoen bepaalt. Denken we maar aan het inleidende thema, waarin Jozef's twijfel vastzit.

Om dit alles menen wij, dat wij het sermoen als een nieuw werk van Jan van Denemarken mogen herkennen, tenzij ernstige redenen voor een andere kandidaat mochten pleiten.

b. *'Dat leven vanden heiligen patriarck ende vrient Gods sunte Joseph'*

De tweede nog onbekende S. Jozef-tekst is een betrekkelijk korte leven van den heilige.

a) In de titel valt op, hoe nadrukkelijk vermeld wordt dat het 'uut voelen schrifturen genomen' is. Inderdaad konden wij enkele stukken letterlijk in andere levens terugvinden. Elders lukte ons dit niet, vooral omdat dergelijke teksten te traditioneel of te algemeen zijn. De aanhalingen uit allerlei kerkelijke auteurs, die wij niet konden identificeren, vallen ook onder die rubriek. In elk geval is dit nieuwe leven van S. Jozef ons welkom als een nieuw getuigenis van de verspreiding ca. 1500 van de S. Jozef-devotie in onze streken, naast de levens die wij reeds behandelden in onze studie over 'Philips van Meron en Jan van Denemarken'. Het hs.

levert geen biezonderheden op over het ontstaan en de auteur van het werkje, dat zelf onze enige bron van toelichting moet zijn.

b) De uitbouw van dit leven is zeer eenvoudig, als 't ware traditioneel. Het vangt aan, niet met Jozef's naamduiding, die wij bij Jan van Denemarken ontmoetten, maar met zijn afstamming, waaraan veel belang wordt gehecht (vgl. *die maeghscap* van Maria, resp. Anna), en de vermelding van zijn deugdbeoefening en zijn beroep. Daarop volgt onmiddellijk Jozef's inschakeling in het verlossingswerk door de menswording van Gods Zoon: ouderdomsbepaling van Jozef; zijn uitzonderlijke uitverkiezing tot bruidegom van Maria in een maagdelijk huwelijk; de boodschap des engels aan Maria en de daaropvolgende Jozef-twijfel, die relatief lang beschreven wordt en die uitmondt in een verrassend mooi gezamenlijk aanbidden van het ongeboren kind door Maria en Jozef.

Uiteraard wordt de geboorte van Jezus in *dat cleyn butken* uitvoerig beschreven. De vlucht naar Egypte wordt maar vernoemd, om een apocrief mirakel te berde te brengen alsook de vraag, waarom Jozef moest arbeiden, om 'die gene, die al die werlt gemackt heeft' te voeden. Het verblijf in Nazareth wordt behandeld om Jozef's dienstvaardigheid voor Jezus en Maria en Jezus' liefde tot Jozef te beklemtonen. Dit alles wordt gesloten met een kort traditioneel verhaal van Jozef's dood.

c) Sommige teksten zijn letterlijk uit diëtse bronnen overgenomen, zodat dit er afdoende voor pleit, dat dit leven zelf in 't diets werd opgesteld. Toch moeten wij bekennen, dat vele zinswendingen en woordvormingen stroef en gewrongen voorkomen, alsof men met een vertaling uit het Latijn te maken had. Dit wijst alleszins op een geest, die Latijns denkt en schrijft, ook wanneer hij het diets gebruikt.

d) Het leven is anoniem overgeleverd. Toch doen enkele gegevens ons aan Jan van Denemarken als auteur denken. Zo is er het benadrukken van Jozef's jonge leeftijd (rr. 39-56; 81-89), met het verwijt aan schilders, dat 'hy nochtans soe ouwelijck gemaelt wort' (r. 57). Ook de legende over de manier, waarop Jozef tot Maria's bruidegom werd uitverkoren (rr. 59-107). Er is de voorstelling van Jozef als 'een groet geleert clerck', die de diepere zin van de bijbel doorzocht en kende, zodat hij daarom de maagdelijkheid als levensweg koos, in tegenstelling met de gangbare mening, 'dat hy sympel ende ongeleert was' (rr. 122-124). De pregnante beschouwing over Jozef's twijfel (rr. 125-170). En ten slotte de korte, maar opvallende vermelding van Jozef als de naamgevende peter in Jezus' besnijdenis.

Wij weten dat deze vijf punten uitzonderlijk sterk in Jan van Denemarken's werkjes in K naar voren komen. Al moet men aan-

nemen dat allerlei gegevens daaruit traditioneel geworden waren, o.a. door de invloed van Ludolphus' *Vita Christi*, toch zal men toegeven dat voornoemde elementen hier in deze korte tekst pregnant uitgewerkt worden. Als men daarbij bedenkt, hoe de *doctoer inder godheyt* zich meermalen laat horen, zal men het geheel ten gunste van Jan van Denemarken laten spelen, vooral binnen het tekstverband van ons hs., dat ons het geheel van Jan van Denemarken's werken in K brengt. Ten slotte zijn er de vele contactpunten tussen het hiervoren ontlede *Sermoen*, dat wij aan Jan van Denemarken meenden te moeten toeschrijven, en dit leven, dat zoveel typische kwaliteiten van de zelfde auteur vertoont.

Terugblik op het gheel van het hs.

De inhoudsopgave met de identificaties laat ons voldoende beseffen, dat deze codex een merkwaardig *tractatenhandschrift* is, waarvan het ontstaan in het 3e kwart der 16e eeuw er nog een bijzonder cachet aan verleent. Niets laat vermoeden, dat de boekdrukkunst reeds een eeuw bestond, dat de Hervorming sinds een halve eeuw in den lande doorgedrongen was, al werd Soeterbeeck in 1543 door Maarten van Rossum geplunderd werd (zie FRENKEN, *a.c.*, 197), of dat de Contrareformatie, mede onder de stuwung van Trente, reeds op gang was gebracht.

Hier staan we voor een nog vrij traditionele tractatenverzameling. Daarin treft, naast een drang naar geestesvernieuwing uit het geloof, een sterke aanwezigheid van het apocrief element: denken wij maar aan ps.-Augustinus' *Sermones ad fratres in eremo*, en aan de zg. Hieronymusbrieven. Wegens het augustiniaanse merk waren deze in de windesheimse sfeer van Soeterbeeck binnengedrongen. Het vele apocriefe in de opgenomen S. Jozef-teksten, die op zich een element van vernieuwing inhouden, moet in dit zelfde perspectief gezien worden. Ook de vele dicta, al of niet aan auteurs toegeschreven, (wij wijzen op onze moeilijkheid om de Tauler- en Seuse-teksten te identificeren) horen tot de apocrypha en de anonyma, die een veilige en vaste bodem aan een inzichtelijke spiritualiteit dreigen te ontnemen.

Verheugend is wel de aanwezigheid van twee eucharistische tractaten, die een verdieping van de communie-beleving (wel buiten de mis om) beogen. De invloed van de *Imitatio Xi* door (anonime) teksten en kennelijke inwerking in het eerste communie-tractaat mag niet onopgemerkt blijven. Andere teksten uit de Nederlandse spiritualiteitstraditie ontbreken...

Onze aandacht ging nadrukkelijk naar de aanwezigheid van de S. Jozef-teksten. Deze is op de eerste plaats van documentair belang: hier vinden wij voor 't eerst, na het exemplaar van Kopen-

hagen, een tweede getuige, en wel een handschriftelijke, zij het uit het derde kwart der 16e eeuw. Onze nieuwsgierigheid, om de feitelijke spreiding dezer teksten vanaf ca. 1500 door de eeuw heen te leren kennen, wordt hierdoor alleen maar geprikkeld. De teksten op zich wijzen op een verschuiving der aandacht van het complexe Kerstgebeuren naar Maria- en Jozef-devotie. Wegens het belang van de twee nog onbekende S. Jozef-teksten drukken wij ze af als *Bijlagen*.

De ontdekking van dit rijke hs. uit Soeterbeeck laat ons verlangend uitzien naar een ruimere beschrijving van het vroeger boekenbezit uit dit oude windesheimse klooster.

BIJLAGEN

I

- F. 298v EEN SCHOEN SERMOEN VANDEN HEILIGEN VRIENT GODS SUNTE JOSEPH
- JBELS THEMA Joseph Davids soen, en wilt u niet ontsien te nemen Maria, u huysvrouwe, want dat gene, dat in haer geboren is, dat is vanden heiligen Geest¹. Dit woert beschrijft ons sunte Matheus in dit ierste capittel
- 5 sijns heiligen Ewangelijs.
- LEIDING : REDE- Ghemynde vrienden in Christo, ghelijck als die heilige doctoer S. EN OM DE HEILI- Bonaventura scrijft op dat vierde boec des Meesters vanden hoegen EN TE EREN syn, in die XLV² distincsie, soe seet hij aldaer, dat onse ellendige mensche³ is daer dat alder edelste ende dat alder beste, te
- 10 hebben eenderhande ende sunderlinge devocie niet alleen tot God // almachtich, mer ock tot sijnen lieven heiligen, die welke wij dickwijl sellen offeren onse gebeden. Want daer-inne soe blijkt ons devocie, die wij daer hebben totten selven heilige, ende dat om drierley saken wil. Ten iersten om onser armoeden wil. Ten
- F. 299r 15 anderen om die godlicke reverenciën wille. Ten derden om der heiligen gloriën wil.
- Ten iersten *om onser armoeden wil*. Want allene uut onsen verdiensten soe en verdienen wij niet voer den ogen Gods niet dat mynste geestelicke goet, mer wij *sijn* meer vol mysdiensten⁴ ende
- 20 sunden. Mer inden gebede der heiligen soe hanghen wij aen hen verdiensten, die daer overvloedich sijn in dat rijke der hemelen. Ende wij sijn daer becummert metten sterflicken vleesce ende zeer arm van liefden. Ende want daer-doer sommige menschen sijn, die

1. Mt. 1.20.

2. Hs. xxv; zie n. 7.

3. Wij verstaan: *voor ons, ellendige mensen...*

4. *Mysdiensten* tegenover *verdiensce*, gevormd naar het Latijn: *meritum* - *demeritum*.

- daer doer een geestelicke passie⁵ meer bemynden die heiligen, dan
 25 Gode nae dat een betrouwen⁶. Ende om dese ierste reden soe en verontwerdicht hem Christus niet, al hebben wij die of die heilige in groter devociën, aengemerct onse armoede. Ende als wij ons keren totten gebede der heligen, soe belijen wij ons cleynheit, ende bekennen daer die heiligen, ende met liefden soe eren wijse. Het
 30 sijn daer voel menschen, die daer goet doen om der heiligen wille⁷.

Wij sellen ock zeer eren die heiligen *om der hoechheit*⁸ *wil-//le haers loens*⁹.

F. 299v

MIDDEN : THESIS :
 WIJ MOETEN JOZEF
 VEREREN ALS 35
 'EEN VANDER
 ALDER MEESTEN
 HEILIGEN'
 INDELING
 I EERSTE DEEL 40

Soe is die heilige sunte Joseph een vanden alder meesten heiligen geweest, als noch naemaels bliken sal. Daer-om sellen wij hem eren ende sijnen lof voortkundighen. Ende bysonder sellen wij drie hoecheiden merken inden selven sunte Joseph boven die ander heiligen. Die ierste is die hoecheit der mechedelickheit. Die ander is die hoecheit der suverlickheit. Die derde is hoecheit der godlickheit.

- 45 Dat daer inden lieven sunte [Joe] Joseph heeft geweest die hoecheit der mechedelickheit¹⁰. Neemt daer die jerste hoecheit, die daer is die excellenste of hoechheit der mechedelickheit, dat ick uwer eerwerdicheit¹¹ wil bewijsen, van wat hoeger verdienten dat daer is geweest die heilige vriend sunte Joseph, die daer sittet inden hemel met voel eerwerdicheit verciert. Die ierste¹² is die mechedelicke verenynge. Die ander is die mechedelicke conversacie. Die derde is die mechedelicke hulpe.

1. Die alder ierste eerwerdicheit van sunte Joseph is genoemt *die mechedelicke verenynge*, te weten dat tusschen der weerder Moeder

5. Versta : *wegens een psychologische gesteltenis, verkeerde neiging van de geest.*

6. Wat is de betekenis dezer laatste woorden ? Hoe is de zin gebouwd ?

7. Rr. 8-30 : de auteur vertaalt vrij, met eigen uiteenzetting, de tekst van BONAVENTURA, *Comment. in sententiarum librum IV, dist. XLV, art. III, qu. III : Utrum utile sit nobis rogare Sanctos : Conclusio : Deus decrevit et voluit, quod Sanctos rogaemus :*

Respondeo : *Dicendum, quod Deus decrevit et voluit, quod Sanctos rogaemus, triplici ex causa, scilicet propter nostram inopiam, Sanctorum gloriam et Dei reverentiam. Propter inopiam in merendo, ut ubi nostra non suppeterent merita, patrocinentur aliena ; propter inopiam in contemplando, ut qui non possumus summam lucem aspicere in se, aspiciamus in Sanctis ; propter inopiam in amando, quia miser homo se magis sentit affici circa unum Sanctum quam etiam circa Deum, ideo compassus nostrae inopiae voluit, nos rogare Sanctos. — Ac per hoc patet primum : quia ille qui ante erat indignus, rogat Sanctos, ut eorum patrocinio efficiatur dignus.*

Secunda causa est Sanctorum gloria : quia Deus vult Sanctos suos glorificare, vult per eos... (ed. Quaracchi, t. IV, 950b).

8. Hs. *hoechtyt*. Zie hierna.

9. Het is mogelijk, dat de auteur hiermee het 2e punt van Bonaventura's uiteenzetting verwerkt. Wij zien niet dat het 3e punt ter sprake komt. Wel wordt het motief van de *Sanctorum gloria* toegepast op S. Jozef, de leidraad van de verdere verklaring, die de auteur blijkbaar sterk wil structureren vanuit een vooropgestelde *divisio*.

10. Deze zin kan men als een aankondigend titeltje opvatten.

11. Zie hierboven p. 26 onze mening over het publiek, waartoe de auteur zich richt.

12. Versta : *die ierste* onder de voornoemde *voel eerwerdicheden*.

F. 300r
 50 Gods Maria ende sunte Joseph was daer een die alder heilichste
 liefde. Want die alder glorioeste maget Maria¹³ nae haren lieven
 sone en heeft daer nyemont alsoe lief//gehat als die heilige sunte
 Joseph. Want het is goedertierenlick te gelooven, dat die heilige
 Geest daer hevet verenyget¹⁴ die heilige maget, dat¹⁵ sij sunte
 55 Joseph met soe puerder mynnen heeft lief gehat. Anders soe en soude
 tusschen hen beyden gheen waerechtich huwelick geweest hebben.

Iement mocht daer seggen, dat tusschen die Moeder Gods ende
 sunte Joseph geen waerechtich houlick en was, antwoerden¹⁶ die
 meesters daer-op seggende, dat tusschen Maria ende Joseph was een
 60 waerechtich haulick, als dat in die vergaderinge sy malcanderen
 machte gaven, te samen te leven ende die ene den anderen te dienen,
 niet met malcanderen anders te doen te hebben. Dwelck sy uut inge-
 ven des heiligen Geest veranderden in mechdelicker reynicheit. Want
 doen Maria noch dienende was inden tempel van Jherusalem, soe
 65 wilden die priesteren haer bestellen, naet gebot der wit¹⁷, totten
 hulicken-staet, ende¹⁸ sy daer geloeft hadde die mechdelicke reyni-
 cheit. Ende daer-om en heeft sy niet gedaen tegent¹⁹ gebot der wit.
 Want die versami<n>ge des huwelicks uut inwerken des heiligen
 Geest heeft hy²⁰ verandert in die mechdelickheit, want die wil Gods
 F. 300v
 70 alsulcks was. Ende alsoe heeft ock Joseph gedaen, dat yemont // seg-
 gen mochte, als sunte Matheus beschrijft, nae-dien dat hij bij Maria
 quam, als sij weder-om comen was uten lande van Judeën, daer sij
 haer nychte hadde gedient drie maenden lanck. Kennende ende mer-
 kende dat Maria was begort met eender vrucht, ende hij niet en wyste
 75 woe of wat²¹ want Maria en dorste hem niet seggen dat wonderlicke
 sacrament²²; want sij niet en wiste, oft God belieft souden hebben,
 – soe wilde hij se laten²³. Hier-op seet die heylige man sunte Jan
 Guldemont: 'Doen Joseph sach Maria begort wesende, soe en dacht
 hij geen quaet van haer, mer hij betroude daer der godlicker liever
 80 maget toe, dat God wat heymelicks ende wonderlicks in haer hadde
 ghewrocht. Ende daer-om wilde hijse laten, hem onwerdich kennende
 bij alsulke heilige maget langer te converseren'. Ende daer-om soe
 seet die selve sunte Jan Guldemont dese nae-volgende woerden: 'O

13. Hier is Maria het onderwerp van de zin, zoals de volgende zin het duidelijk aangeeft.

14. Versta: *in huwelijk met Jozef verenigd heeft...*

15. Versta: *opdat of omdat...*

16. Versta: *Aan hem, die mocht..., antwoorden de theologen...*

17. Versta: *wet.*

18. Wij verstaan: *terwijl zij in feite...*

19. Waarschijnlijk bedoelt de auteur de schrifttekst: *Vovete et reddite* (Ps. 75, 12), die in *Die historie der vrouwen Marien ende Joseph* door de hogepriester ingeroepen wordt, aangezien Maria na haar maagdelijkheidsbelofte ook dit gebod moest onderhouden. Vgl. Bijlage II, rr. 67-69.

20. Aangezien in de vorige zinnen alleen van Maria sprake is, zijn wij geneigd dat *hy* als *si* (= Maria) te lezen.

21. Vgl. hierna p. 41, r. 77.

22. Nl. het mysterie der menswording bij de Boodschap.

23. Indien we deze regels aldus ordenen, kunnen wij ze als één periode beschouwen.

alder werdichste lichaem Mariae. Joseph geloefde meer der reynicheit
 85 van Maria, ende hij geloefde meer, dat een maget soude ontfangen
 dan dat Maria daer soude moegen sundigen' ²⁴.

F. 301r

Sommige meesteren seggen, dat Joseph, siende die maget Maria be-
 gort, soe sach hij eenderhande claerheit in haer aenschijn, alsoe dat
 90 hijse niet en cos//ste aengesien ²⁵. Ende daer-om soe wilde hijse
 laten. Daer-om soe moechdij wel merken van wat groter verdiente
 die heilige sunte Joseph was, die alsulken maget daer hadde getrouwt.

Ock soe merct wat groter liefden dat Maria tot Joseph hadde, haren
 man ende lieven brudegom, want hij was ock die alderheilichste in
 95 dier tijt, ende sij begeerde ock seer sijn salicheit, want sij hem
 seer bemynde. Ende dat was die mechedelicke verenynge. Want nye-
 mont in alder werlt en was also metter liever maget verenycht als
 Joseph ²⁶.

F. 301v

2. Ten anderen was inden lieven heiligen sunte Joseph *die mech-
 delicke conversatie* ²⁷. Dit was een groet vordel ²⁸ inden lieven sunte
 100 Joseph. Het is een gemeyn regele in allen plaetsen ende bij allen
 personen : soe wie daer om-gaet met quaden geselschap, dat hij ge-
 meynlick ock quaet doet. Isser yemont inder werlt, die een goeden wil
 heeft, een quaet mensche sallem weder daer-af setten ende trecken.
 Sunte Ambrosius seet, dat die heilige maget Maria was daer een alder
 105 heilichste ende oetmodichste maget en moeder Gods, ende vol des
 heiligen Geest. Sy was een maget niet alleen van lichaem, mer ock
 van herten ; ende in haer en heeft noyt smette der sunden geweest.
 Wat sellen wy dan meynen//, wat die heilige man Joseph gedaen
 heeft, <doen hi> die salige maget Maria ende sijn lieve bruyt daer
 110 sach opheffen haer handen totten gebede, ende snachs dick opstont tot
 haren gebeden, ende met vuerigen tranen bat sij voer dat menschelike
 geslechte ? Ende meyndij niet : die heilige Joseph en wart ock be-
 weget, ock op te staen ende te bidden ende wel te doen, want hijt
 daer sach in Maria gebenedijt ? Ick houde dat vast, dat hij met Maria
 115 ock biddende was.//Soe wat die lieve maget Maria dede van devociën,
 dat selve dede ook Joseph nae sijnen vermoegen. Ende ghi en selt
 daer ock niet aen twijvelen : die heilige Josep en arbeyde om sijn
 hert te verheffen end in oetmodicheit te blijven als die heilige maget
 dede, mer ock hoe suet dat die spraken ²⁹ waren, die sij te samen
 120 spraken. Als Maria daer sprack van onsen lieven Heer, soe hoerde
 daer-nae zeer nerstelick sunte Joseph. Ock denckt, dat die heilige man

24. De auteur vond deze christologische tekst bij LUDOLPHUS, *De vita Xi*, I, c. 8, nr. 2 ; ug. Rigollot, I, 71g-72a.

25. Vgl. *Historie vanden heiligen patriarch Joseph...*, Gouda, f. 15v.

26. Merk hoe de auteur de uitweiding aangaande het *waerechtich huwelick* tussen Maria en Jozef en de historische feiten in hun beider leven handig en zelfzeker afsluit met een terugkeer tot het aanvankelijk motief van de *mechedelicke verenighbe*.

27. In de zin van privilege, voorrecht.

28. Versta : *dagelijke omgang met Maria*. De auteur doorloopt de voornaamste elementen van deze omgang als zovele aspecten, waarin Jozef Maria navolgde en daardoor tot grote heiligheid oplom.

29. Versta : *de gesprekken*.

soe menich jare heeft geweest metter liever maget Maria, haer manieren ende haer werken nerstelijck aenmerkende, ende hy leyde sijn leven in alder heilicheit. Ten is noyt heilich op erden geweest, die alsulken graciën ghehadt heeft als sunte Joseph. Want hy en heeft niet alleen xij oft xij jaer geleeft metter alder heilichster Moeder Gods ende// haren gebenediden soene, mer wel xxx jaer, als sommige doctoren seggen. En meyndy niet, datten die Moeder Gods hem zeer wonderlicke lief gehat heeft ?³⁰ Voerwaer, jasij.

125
F. 302r
130 Vander doot sunte Joseph en spreken die scriften niet sekerlijcks, mer ghi selt weten : een wenyck tijts, eer onse lieve Here gedoopt is geweest, soe is hy gestorven. Want hy leefde noch, doen onse lieve Here disputeerde inden tempel. Ende inden tijt der passiën ons liefs Heren, soe en maect die heilige scripture van hem gheen mencie³¹.

135 3. Ten derden was in die lieve sunte Joseph *die mechdelicke hulpe*. Dat is een sunderlinge vordel sunte Joseph. Want alle die werlt en soude daer niet uut kunnen gespreken die eerwerdicheit ende groetheit van Maria gebenedijt, als sunte Bernardus seet : 'Sij is alle menschen goedertieren. Inder alder overvloedichster caritaten ende liefden stort sij haer uut, den wijsen ende den onwijsen. Wie is daer, die enyghen hoepe gevet den sundaren dan Maria ? Daer en is geen mensche haer aenroepende, dien daer niet en vercrijcht dat hy bidt ende begert tot hender salicheit.'³²

140
145 O heilige sunte Joseph, en seldy dan niet ontfangen voel graciën van uwer bruyt, die nyemont en weygeret, want ghi haer ock altijt getrouwlick bij hebt gestaen in allen dienst, daer sij u in behoeften ?³³ // Alsoet wel blijct, doen die lieve maget Maria in Egipten vloet, wie heeft haer geselschap gehouden dan die heilige sunte Joseph, die die lieve maget dickwijls geholpen hevet, dat lieve kynt te dragen ende te stillen ?³⁴

150
F. 302v
155 Sunte Jeronimus seet, dat Joseph was een tymmerman, ende wan daer den cost met tymmeren, ende voede daer-mede den genen, die alle die werlt spijs³⁵. Ende opdat sunte Lucas scrijft, doen Maria Jhesus verloren hadde ende sochten drie dagen lanck, al wenende ende volle droefheden, dat lieve kyndeken out sijnde xij jaer³⁶, seet die selve Jeronimus : 'Doen Joseph Maria sach screyen, soe screyde hij ock van groeter droefheit'. Ende doen sprak Maria tot Jhesum, doen sij hem vant inden tempel : 'U vader ende ick, droeve

30. Het mag opvallen, dat de auteur steeds maar terugkeert op Maria's liefde tot Jozef, daardoor middellijk aanduidend, dat Jozef die liefde ook verdiende .

31. Rr. 130-5 : waarom wordt deze - vrij traditionele - beschouwing over Jozef's dood hier, te midden van een eer speculatief kader, ingeschakeld ?

32. Niet teruggevonden.

33. Men zie hoe de auteur ook hier zijn argumentatie langs een omweg inleidt, nu vanuit Maria.

34. Versta : *bevredigen, in iemands behoeften voorzien*.

35. Zie Bijlage II, rr. 254-260.

36. Lc. 2.42-52. Versta : *aangaande wat Lc. schrijft dat, wanneer..., zei Hieronymus...*

160 sijnde, hebben u gesocht' ³⁷,

Men en sal nyemont inder werlt kunnen vynden, die alsoe zeer
voel diensten Jhesu ende Maria gedaen hevet, als daer gedaen hevet
die heilige Joseph. Ende, is Maria soe vol graciën, soe wie dat haer
leset een Ave Maria, die sal sij graciën vercrijgen aen haer lief
165 kynt ³⁸, *wat* graciën meynt ghi, dat daer verdient hevet sunte Joseph,
die daer soe langen tijt heeft gedient den Soen Gods ende sijn lieve
Moeder Maria ?

F. 303r
II TWEDE DEEL

Die ander oft tweede principaelste hoech-//heit [is] des lieven
sunte Joseph is daer die hoechheit ³⁹ des suverlickheit ⁴⁰ <.....
170>

III DERDE DEEL

<Die derde principaelste hoechheit des lieven sunte Joseph is
daer die hoechheit der godlickheit>. Ende in
desen hoechheyden sijn daer drie sunderlinge hoecheden des selven
175 sunte Josephs te merken.

1. Die alder ierste is genoemt die hoecheit der verkyesinge. Ende
gelijck als die heilige Bonaventura scrijft : 'Christus Jhesus is die
vader alle uutvercorender'⁴¹. Want Christus Jhesus heeft daer alle
sijn uutvercoren, die daer behouden sellen sijn, voersien ende ver-
180 coren, als sijn sunderlinge kynder te sijn. Ende des gelijcks soe
heeft hy ock uutvercoren die patriarken ende propheten. Want hy
sprect tot synen apostolen ende noempse *sijn kynder* ⁴². Ock die
heilige martelaren ende confessoren dien noemt hij ock sijn *kynder*,
als sunte Jan seet : 'hy heeft hem macht gegeven kynder gods te
185 werden, die daer gelooven sellen in sijnen naem' ⁴³. Mer sunte Joseph
is daer van God toe vercoren, te sijn ende wesen sijn geachten
vader ⁴⁴.

Ende yemont mocht vragen, waerom dat die lieve sunte Joseph
tot desen hoegen sacramento is vercoren, dat is daer-om, als sunte
190 Jeronimus seet, *want* Christus Jhesus hadde oc enen vader inden
hemel sonder moeder ; ende doen hy menschelicke natuere aen-nam,
soe is hy geboren inder erden//van eender maget ende moeder sonder
vader ⁴⁵, op-dat hy daer verdrijve soude den oploep der ongeloviger
mensen.

F. 303v

37. Lc. 2.48.

38. Versta : *indien het waar is, dat Maria zo vol goedgunstigheit is, dat zij voor wie tot haar een Wees gegroet bidt, bij haar Kind een gunst verkrijgt...*

39. Hs. *hoechtijt*.

40. Hs. *soenlichheit*. Hiervoren p. 26-27 hebben wij de anomalie van deze passus ontleed en de hier voorgestelde verbetering van de tekstoverlevering aannemelijk gemaakt.

41. Niet teruggevonden. De auteur gaat na tot welke waardigheid die of die heilige werd uitverkoren, om uiteindelijk vast te stellen, dat Jozef uitverkoren werd om de vader van Jezus te worden.

42. Vgl. Jo. 13.33.

43. Vgl. Jo. 1.12.

44. Hiermee bereikt de auteur een mooi contrast : indien Jezus, naar Bonaventura, de vader der uitverkorenen is, werd Jozef uitverkoren, om zelf de vader van Jezus te zijn. Zie n. 41.

45. Deze woordspeling is aan de middeleeuwen door de patristiek doorgegeven.

195 Soe is dat die ierste sake, waerom hy sunte Joseph tot enen
geëchten vader vercoren heeft, als sunte Ambrosius seet : opdat
[wij] hij ons te kennen soude geven sijn heilige afcoemste der
toecoenst ons Heren Jhesu Christi, want Joseph was vanden ge-
slechte Davids. Die ander sake was om-dat Maria, die Moeder Gods.,
200 den heiligen sunte Joseph getrouwt hadde, op-dattet hoege sacrament
der incarnaciën soude daer blijven verborgen om der duvelen wille.
Die heilige Jeronimus die seet noch een ander sake, ende is dese,
op-dat Maria genedijdt vanden Joden niet en soude werden ge-
scheymt ⁴⁶, meynende dat sy haren soen in overspoel gewonnen hadde
205 ende ontfangen ⁴⁷. Dit is een teken van groeter liefden, hem desen
scat bevelende ⁴⁸. Daer-om is sunte Joseph zeer groet van God gerekent.

2. Die tweetste hoechheit is daer genoemt *die eringe*. Onder die
ander sancten soect dien ghi wilt, ende ghi en selt naest die Moeder
Gods nyemont vinden, die God soe groeten graciën gedaen heeft als
210 den heiligen vrient Gods, sunte Joseph. Siet wat daer geseet staet
int heilich evangelie sunte Lucas : 'Ende hy, dat is Christus Jhesus,
was hem//, dat is Joseph, onderdanich' ⁴⁹. Ende sunte Jeronimus
seet : 'Christus Jhesus was onderdanich synen ouderen. Want hy eerde
<Maria> ⁵⁰ sijn Moeder ende Joseph synen vader'. Dat was alsulke
215 onderdanicheit, dat die Soen Gods ondertijden hem mynlickende
ende gaf hem den doeck, daer hij sijn handen aen droegen soudende,
ende ander voel gediensstige werken, die hy sijn lieve Moeder ende
Joseph bewees ende hulp. Daer-om en twijvelt niet aen.

3. Die derde hoechheit is daer genoemt *die troestinge*. Waer is daer
220 enych heilich inder werlt, die daer meer vertroestinge ontfangen
heeft van onsen lieven Heer, dan die heilige vrient Gods, sunte
Joseph ? Sunte Peter hadde groete consolacie ende blijscap, dat hy
met onsen lieven Here geten ⁵¹ ende gedroncken hadde. Sunte Jan
ewangelist, die daer lach op die borste ons liefs Heren ⁵², och woe
225 groten consolacie ontfinck hy doen, ende putte daer-uit die heime-
licke wijsheiden uut ? Sunte Franciscus, doen hy op een tijt was
biddende met opgerecten armen ten heiligen cruce wart, doen riep
hem onse lieve Here Jhesus ende seyde : 'Francisse vrient, neemt dat
cruce ende volcht my nae'. Ende hy is gheworden recht of hy van
F. 304v 230 hem selven ont-//wetende waer geworden, doen hy opten berge van
Alvernen die wonden ontfinck ⁵³.

46. De lezing na *afcoemst* is betwistbaar. Wat betekent *der toecoenst* ? Over-
tollig ?

47. Het werkwoord (niet bij VERDAM) moet betekenen : *laken, bespotten, ten
kwade duiden : ne calumniaretur* (bij LUDOLPHUS).

48. Rr. 195-206 : vgl. LUDOLPHUS, *o.c.*, I, c. 3, nr. 7 ; ug. RIGOLLOT, I, 30a-b.

49. Vgl. *Lc.* 2.51a.

50. Bijgevoegd wegens de symmetrie.

51. Versta : *gegeten*.

52. Vgl. *Jo.* 13.25.

53. De auteur blijkt zeer vertrouwd te zijn met Franciscus' leven, zoals hij ook
zijn theologie bij de minderbroeder Bonaventura put. Ook Jan van Denemarken
ontleende aan *Den wijngaert van sinte Franciscus* (zie hierboven p. 23-24).

Och ⁵⁴, denckt wat sueticheit dat daer die lieve ende getrouwe bewaerder Joseph ontfinck, als hem dat suete kyndecken Jhesus soe dickwijlen custe ende omhelsden. Denct wat consolaciën dat die
 235 lieve Josep hadde in dien nachte, doen die engel Gods tot hem quam, seggende: 'En wilt u niet ontsien te nemen in uwen huysen, want dat daer gesciet is, dat is vanden heiligen Geest' ⁵⁵. Och, wat blijscappen mocht hy ock ontfangen hebben in dien nacht, doen onse lieve Here in Bethleëm geboren is geweest, wel wetende ende
 240 geloevende, dat hy was die Soen Gods, ende doen hy ock hoerde die heiligen engelen syngen: 'Glorie sij God inden hoegen etc.(?) der hemelen' ⁵⁶, doen hy ock hoerde dat Symeon, dat lieve kyndecken in sijnen armen hebbende, [ende] seyde: 'Nu laet, lieve Here, uwen knecht in vreden. Want mijn ogen hebben gesien mijn gesontma-
 245 ker' ⁵⁷ Och, woe dick moet hy hem hebben verblijft, doen hij soe menigen tijt met Jhesus gewoent ende geconverseert heeft, ende met Maria, die Moeder Gods, soe dickwijl aen één tafel gheseten, ende xij jaer out wesende vyndende hem inden tempel?

Denct wat blijscappen dat hy daer-van creech. Ende woe dicke
 F. 305r 250 // hevet Joseph dat lief kyndecken op sijnen heiligen scoet geset ende getroest, alst screyde? Ende woe dick heeft dat lief kyndecken Jhesus sijnen lieven vader gecust ende sijn armkens om sijnen hals gereyckt? Joseph heeft hem dick die traenkens afgewist ende ock groet medelijden met Jhesus gehat, als hy screyde. Hij heeft Jhesus
 255 dat suete kyndecken gedragen ende geleyt ende dick teten ende te drincken gegeven ende slapen geleet.

Voerwaer, Joseph die mocht wel spreken metten propheet David: 'U consolacie hebben daer verblijft, o lieve Here, mijn ziele' ⁵⁸. Daerom wilt anmerken met vollen gelove, of wij onsen lieven Here
 260 hoerden spreken van buyten, wat wij doen souden ⁵⁹. Voerwaer, ons hert mocht breken van groeter vrouden ende blijscappen. Ende ghi, o lieve heilige Joseph, die soe voel wercks ende gedoens ende gheselschap met Christo Jhesu hebt gehat, hoe soe hebdijt gemaect? ⁶⁰ Woe hebdijt cunnen verdragen? Ick geloef, dat ghi overmyds dier
 265 sueter ynnicheit van u selven sijt gecomen ⁶¹ ende opgetogen in God.

Hier-om soe laet ons met ynniger devociën meer dencken van dien mynlicken toekeer ⁶² des heiligen Josephs ende sijnder blijscappen,

54. Tegenover de grote begenadiging van andere heiligen stelt de auteur nu de begenadiging van S. Jozef tijdens zijn leven op aarde.

55. *Mt.* 1.20, wat het inleidende thema van dit sermoen is. Vgl. Bijlage II, rr. 155-160.

56. *Lc.* 2.14.

57. *Lc.* 2.29-30.

58. *Ps.* 93.19.

59. Versta: *wilt u realiseren wat wij, voor het geval dat wij OLV. lichamelijk zouden horen spreken, zouden doen.*

60. Versta: *hoe hebt gij 't er afgebracht? Hoe hebt gij het bestaan?*

61. Versta: *dat gij het zelfbewustzijn verloren hebt, dat ge in bezwijming zijt gevallen.*

62. Wat is de zin van dit woord in dit verband?

F. 305v 270 dan voel meer daer-af te scrijven, ende hem *bidden* dat hy ons genade ende graciën verwerwe aen God ende der Moeder Gods Maria, hier alsoe te // levne, dat wy naemaels werdich moegen werden des ewygen levens. Amen.

II

F. 305v HIER VOLGET DAT LEVEN VANDEN HEILIGEN PATRIARCK ENDE VRIENT GODS SUNTE JOSEPH, UUT VOELEN SCRIFTUREN GENOMEN HIER NAEVOLGENDE ¹.

Die alder heilichste patriarck sunte Joseph is geboren uten huys
 5 ende famyliën Davids des conincks in die stat van Bethleëm, in
 welcken dat Christus is lichaemelijck geboren, wiens vader ² daer
 wart genoemt Jacob ende sijn moeder Jescha, vander lyniën des co-
 nincks Salamons. Aldus is hy geboren uten conincklicken stamme
 10 als die gloriose maget Maria, te weten uut xiiij coningen ³. Ende hy
 is ock een nae-maech ⁴ van voel heiligen als die Soen Gods Jhesu
 nader Menschheit ende Maria der gebenedider Moeder Gods, die
 beyde geboeren sijn vanden geslechte van David.

Sunte Joseph was Cleophas' broeder, des twesten mans der heiliger
 vrouwen van sunte Anna, ende gerechte oem van Maria Cleophe, een
 15 sijnde vanden driën Mariën, ende neve inden tweetsten grade der
 maescappen vanden lieven apostel sunte Jacop die mynder, sunte
 Symon ende Thadeüs ende des rechtverdigen // Josephs, die anders
 Barrebas genoemt is ⁵, ende des heiligen sunte Symeons, Cleophas
 sijns broeders soen vander anderre sijnder huysvrouwen, die die ierste
 20 biscop was te Jherusalem naest sunte Jacob die myndere, ende is ge-
 martilizeert onder den keyser Traiano, als hy out was hondert ende
 twyntich jaer, wiens dach is in die heilige kerke opten xvij dach
 in februario ⁶.

Ende Joseph die was selve heilich als die ewangelist tuyget ⁷.
 25 Dese heilige Joseph vanden beginne sijns levens hevet bysonder vijf
 doechden vercoren. Ten iersten oetmodicheit. Ten anderen suver-
 heit. Ten derden rechtverdicheit. Ten vierden sympelheit. Ten vijften
 hoecheit der contemplaciën ⁸.

Die welcke nae die doot van synen ouders is van synen broeder

1. Waarom de twee slotwoorden na de aanvang van de titel ?

2. Versta : *Jozef's vader*.

3. Meerdere gegevens hieruit vinden wij in *Die legende van sinte Joseph* (= LSJ), besproken en uitgegeven in OGE, 1976, resp. p. 260-278, p. 278-308 : hierheen verwijzen we, met anduiding der regels. Voor deze tekst zie LSJ, 60-65.

4. *Namaech, nagemage* : naverwant.

5. Vgl. *Hand.* 1.23 : ... *Joseph qui vocabatur Barsabas, qui cognominatus est Justus...*

6. Rr. 13-23 : korte samenvatting van Jozef's familierelaties met personen, die min of meer onderling verband houden op grond van het zg. *trinubium S. Annae*.

7. Vgl. *Mt.* 1.19a.

8. Rr. 25-28 : zie LSJ, 95-98.

30 Cleophe gescheyden ende hevet daer leren tymmeren. Ende in desen voerseiden doechden heeft hy hem geoeffent alle die dagen sijns levens⁹.

Ten lesten, als God die Vader wilde vernyeuwen die werlt ende die werlt verlossen vander ewyger doot doer die Menschheit sijns eengheborn Soens, soe heeft hy willen dat sijn enyge Soen soude daer geboren worden een cleyn kyndecken ende wesen¹⁰ als een cleyn kyndecken, heeft daer vercoren sunte Joseph in een bewaerder der maget // ende haers Soens nader Menschheit¹¹.

F. 306v

Want doen was daer out die maget Maria xiiij jaer ende Joseph 40 onder sijn vijftich jaren¹², also Isydorus¹³ seet noch sekerder reden daer-toe, dat die lieve sunte Joseph niet out en was. Die ierste reden is om der prophesiën wille des propheten Isaie, die aldus sprect: 'Die brudegom sal hem verblijden van sijnder bruyt. Ende die jonge sal daer wonen metter maget'¹⁴. Ende die ander reden is:

45 want Cleophas, die tweetste man van sunte Anna, was sijn broeder, soe en eest niet geloefflick, dat alsoe verre van één soude<n> sijn inder outhheit die lieve sunte Joseph ende Cleophas [cleophas]. Die derde sake is om des dienst wille: die lieve maget met haren soen te dienen. Want hadde hy zeer out geweest, soe en hadde hy hen niet

50 kunnen gediene. Die vierde sake <is> om die fame der glorioser maget Maria te bewaren voer die ongelovighe Joden, ende ock om te bedecken ende te verbergen dat heilige sacrament¹⁵ der incarnaciën of menscheit¹⁶ ons liefs Heren. Hadde Joseph out ende cout geweest, soe hadde yemont moegen meynen, dat een ander die vader geweest waer 55 van dat lief// kynt Jhesus, alst ock was inder waerheit, want genen vader en hadde hy inder erden dan God den Vader inden hemel¹⁷.

F. 307r

Waerom dat hy nochtans soe ouwelijck gemaelt wort, is om die waerheyt ende reynicheit sijns harten ende lichaems¹⁸.

In dien tijde, doe die lieve werde maget Maria was daer xiiij jaer 60 out, Isachar die biscop heeft daer doen gebieden, dat die machden, die daer inden tempel woenden ende vervult hadden den tijt haerder outhheit, dat is: dat sy hilichbarich waren, souden weder-om tot huys

9. Rr. 29-32: zie LSJ, 98-99.

10. LSJ heeft hier *wassen*: wat is oorspronkelijk?

11. Rr. 33-38: zie LSJ, 129-132.

12. Vgl. *Historie vanden heiligen patriarck Joseph*, Gouda, f. 9v: 'Nochtans gecomen wesende tot sinen dertichsten iaer: doer grote penitencie ende strengheit des levens... scheen (Joseph) te wesen vijftich iaeren oudt'. Men weet dat de ouderdom van Jozef's ouderdom bij zijn huwelijck veelvuldig in discussie kwam. Niet het minst bij Jan van Denemarken.

13. Niet teruggevonden.

14. *Is.* 62.5.

15. Vertaling van *sacramentum*, dat vaak synoniem van *mysterium* is. Vgl. Bijlage I, p. 33 en n. 22.

16. Deze vertaling (ipv. *menschwerdinghe*) bevreedmt.

17. Zie hiervoren Bijlage I, rr. 190-194 en n.

18. Jan van Denemarken protesteerde heftig tegen de toenmalige praktijk der schilders, die Jozef als een oud man voorstelden. Zie *Handelingen*, 1979, p. 19, n. 108.

trecken. Die welke geboden des biscops [hem] die ander mechden hem onderdanich waren. Mer die gloriose maget Maria seyde, dat sij
 65 niet en soude of moegen doen, want sy onsen lieve Here haer reyn mechdelickheit op hadde gedragen.

Die biscop waert zeer besorcht om dies wille, want hy tegen die scriftuer, die daer seet: 'Gheloeft ende betaelt'¹⁹, niet en dorste doen, ende geen ander maniere contrarie en dorste laten gescieden.
 70 Waeorm hy die ouders²⁰ der Joden te samen heeft by-een doen vergaderen, die hebben gesloten datmen van alsulken saken, die twijvel-echtich waren, God soude aenroepen, ende aen God raet soude zoeken, ende geven hen// totten gebede. Ende als sy te samen waren in haer gebet, soe heeft daer een stemme geluyt, alte te samen dat hoerende,
 75 ende seggende: 'Soe wie daer noch ongehouwet waere inden huysse Davids, dat is: vanden geslechte Davids, hylickbaer wesende, dat een yegelijk brengen soude een roede ten outaer. Ende soe wies²¹ roede dat daer wort groeyende, ende in wies²¹ bovenste die heilige Geest soude rusten, als Isaias die propheet²² geprofiteert hadde, die soude
 80 daer wesen, die die maget Maria hebben ende trouwen soude'.

Onder alle die ander vanden geslechte van David was daer die heilige sunte Joseph, die daer dochte, onbehoerlick te wesen die redelicken out was, soude daer trouwen alsulken tederen mechdeken tot een huysvrouwe, als een man van xxxv jaren een maget van xiiij
 85 jaren. Ende dat en heeft hy niet gedaen om enyge vermodinge der liever maget van onreynicheit. Want hy noyt soe voel gedacht en hadde op oncuysheit, mer hy hevet²³ gedaen uut groeter oetmodicheit. Ende alle die ander mannen hebben hen roeden geoffert, mer die heilige sunte Joseph die heeft die syne afterwaerts gehouden.

F. 308r 90 Waer-om die biscop siende, dat nae die stemme//van boven gehoert nyemonts roede en groyde, soe heeft die biscop anderwerven den Here te rade gegaen met hem ende des volcks gebeden, die welke anderwerf die stemme heeft geantwoert, dat die allene, dien²⁴ daer die lieve maget werdich was te trouwen, sijn roede daer heeft ontogen
 95 ende niet gheoffert.

Joseph ende die ander dat horende, soe heeft Joseph sijn roede geoffert. Soe is die roede worden groyende ende daer-boven is die heilige Geest gesien sitten, boven vanden hemel comende, hen allen dat siende, waerom dat hy die lieve maget soude trouwen²⁵. Joseph

19. Is. 19.21.

20. Versta: *de ouderen, ouderlingen.*

21. Versta: *wiens.*

22. Vgl. Is. 11.1-2.

23. Versta: *heeft bet.*

24. Versta: *die.*

25. Rr. 57-99: de legende rond Jozef's huwelijk is uitvoerig behandeld door Jan van Denemarken in zijn *Hystorie van maria der moeder gods, dat sy ioseph getrouwt waert* (ug. *Publications de la société hist. et arch. dans le Duché de Limbourg*, 1875, 235-144). Verkorting hiervan in K, f. 40v-41r; LSJ, 165-200; *Historie...*, Gouda, f. 10v-13r.

100 die maget getrouwet hebbende, soe is hy gegaen in die stat van [Nazareth] Bethleëm, sijn huys besickende ²⁶.

Ende die werdige Maria is met seven mechden, die haer gegeven waren vanden biscop, om des mirakels wil, [Ende] weder-om gecomen tot Nazareth inden huuse haerder ouders. In dien tijde die lieve
105 maget Maria in haer gebeden wesende, heeft haer die engel Gabriël geopenbaert ende haer gegroet. Nae welcker groeten soe heeft sy den Soen Gods ontfangen ²⁷.

F. 308v 110 Ende bynnen dien myddelen tijde Joseph, sijnde in sijn gebet, bekende inden geeste, dat hy een puer maget van herten ende van lichaem hadden getrouwt. Doen soe // heeft hy voer hem genomen ewyge reynicheit te houden, ten waer bij al-soe dat God anders met hem anders ordinerde oft gebode. Ende alsoe heeft die ene van den anderen uut ingeven des heiligen Geest verstaen. Ende dat voernemen der mechedelicker reynicheit hebben sy naemaels met
115 woerden utgesproken, ende sijn beyde in mechedelicker suverheit gebleven ²⁸.

Ende ock bynnen den selven tijde ende nachte soe las Joseph die prophecie des propheetes Isaye, daer hy aldus scrijft: 'Het sal daer uutgaen uter wortelen van Jesse een roede. Ende vander selver
120 roeden ende wortelen sal daer voertcomen een bloeme' ²⁹. Ende ock desgelijcks so las hy ock die prophecie des selven propheetes: 'Siet, een maget sal daer ontfanen enen soene' ³⁰. Want Joseph was een groot geleert clerck ende hy verstont die bijbel ende die schrifture zeer wel, al meynen die sommige dat hy sympel ende ongeleert was ³¹.

F. 309r 125 Ende nae drie maenden comende tot Nazareth, soe heeft hy sijn huysvrouwe gebenedijt ende bevonden begort met kynde ende met eender vrucht. Waer-af dat hy hem zeer verwonderde om des willen, want hy en hadde haer niet bekend. Ende daer-om en coste hy geen sake vynden der vruchten, daer sy met bevangen was. Ende hy en geloefde ock niet waerechtelijck // dat sy van yemont anders ontfangen hadde. Mer hy hadde wel eenderhande vermodinge, mer niet van on[n]eren. Mer want hy rechtverdich was, soe hebben sijn rechtverdicheit ende sijn goetheit gedacht, dat een godlick werck waer.

Ock seggen sommige doctoren, dat dat heilich aenschijn Maria
135 gebenedijt doen soe clær scheen, dat Joseph haer clær aenschijn niet en cost aengesien om dies willen, want sy den Soen Gods in

26. Jozef's terugreis naar Bethleëm: zie LSJ, 203-4; *Historie...*, Gouda, f. 13r; *Historie van maria...*, *Publications...*, p. 142.

27. Kort verhaal van Maria's daden na haar huwelijk, te vergelijken met *Historie...*, Gouda, f. 13r; *Historie van maria...*, *Publications...*, p. 142.

28. Bedenkingen van Jozef (en Maria) aangaande het voornemen van maagdelijkheid: vgl. *Historie...*, Gouda, f. 13rv.

29. *Is.* 11.1.

30. *Is.* 7.14.

31. Rr. 117-124: nadere beschouwingen van en over Jozef, die wij uitgebreid vinden in *Historie van maria...*, *Publications...*, p. 143-4. Jan van Denemarken rehabiliteert Jozef als een jongere, een rijke, een goed voorkomende man; hier zelfs als een groot geleerd clerck, wat vooral op zijn vertrouwdheid met de Schrift steunt, waaruit hij een juist inzicht in de beloofde messias putte.

haren mchdelicken lichaem hadde. Gelijk wy lesen van Moyses, dat die kynder van Israël in sijn aensicht niet en costen gesien om dies willen, dat hy met onsen Here hadde gesproken aenschijn met
 140 aenschijn³², soe voe<1> dan te meer soe en mocht dat gebenedide aensicht van Maria van Josephen niet aenghesien werden.

Doen heeft Joseph gedacht, dat hy Maria heimelick wilde laten, ende dat om sijnder oetmodicheit wille, niet om enyger suspiciën wille. Want hy vreesde hem selven, dat hy met alsulker heiliger
 145 maget soude wonen om haerder groeter eewerdicheit wille, ghelijck dat sunte Peter sprach tot onsen lieven Here, doen hy soe voel visschen vinck, neder-vallende op sijn knyën, seggende: 'Lieve Here, wilt van my gaen, want ick een sundich mensche ben'³³.
 F. 309v Daer-om spreect Origenus²⁴ aldus: 'Joseph haer man, want rechtver-
 150 dich was in woerden ende in werken, heeft haer, dat is Maria, willen laten, als goederteiren ende ontfermhertich. Daer-om wilde hijse laten, want hy die godlicke cracht ende een hoege sacrament in haer bekende, ende om-dat hy haer in die geestelicke ende godlicke dingen niet en soude moegen beletten³⁵.

155 Dit aldus denckende, sprack die ewangelist: 'Siet, die engel Gods heeft hem in synen slaep geopenbaert, seggende: Joseph [dader?] Davids soen, en wilt daer niet vresen te nemen Maria u huysvrou. Want gene, dat in haer geboren is, dat is vanden heiligen Geest. Sy sal daer baren enen soen ende synen naem seldy heyten Jhesus.
 160 Hy sal daer gesont maken dat volck van haren sunden'³⁶.

Hier seldy weten, dat die heilige engel Joseph openbaerden om drie saken wille. Die ierste sake is, op-dat die rechtverdige man Joseph daer-om dat hy geen onrechtverdich werck en soude doen. Want anders soude daer yemont van die lieve maget enych vermoeden
 165 moegen vercrijgen des overspoels.

Die ander sake is om der eren wille der gebenedider Moeder, die daer suspect soude hebben geweest met eender on[n]eerlicker suspiciën, hadde saken van haer gescheyden.

Die derde sake is, op-dat Joseph <Maria> bekennde te sijn
 F. 310r 170 vanden heiligen Geest, te nauwer// soude bewaren³⁷.

Doen is Joseph opgestaen zeer verblijt ende is gegaen totter cameren, daer die gebenedide maget Maria in was in haren ghebede. Doen boechde Joseph sijn knyën ende heefse angebeet ende dat kyndecken in haren lichaem. Ende doen hebben sy geloeft ewyge
 175 reynicheit te houden, mer te voeren hadden sy geloeft onder een condicie: alsoe verre alst God beliefte. Ende nader geloeften hebben sy te samen dat kyndecken aengebeet, inden lichaem van Maria noch besloten sijnde. Van dier tijt voert was Joseph zeer sorchvoldich

32. Ex. 34.29; vgl. *Historie...*, Gouda, f. 15v.

33. Vgl. *Lc.* 5.8.

34. Versta: *Origenes*.

35. Rr. 125-154: S. Jozef's twijfel; vgl. LSJ, 230-259; *Historie ...*, Gouda, f. 14v-16r; *Historie...*, K, f. 42v-43v.

36. *Mt.* 1.20-21. Deze tekst vormt het thema van het *Sermoen*.

37. Zie LSJ, 261-273.

180 tot Maria, haer dienende, haren cost ende dat sy behoefte voerwinnende³⁸.

Omtrent korsavont is daer een gebot gegaen ende gegeven vanden keyser Augusto, datmen alle die werlt soude doen beschryven, ende dat een ygelic soude comen ter steden, daer hy geboren waer. Aldus is Joseph opgegaen met Maria sijnder getrouder huysvrouwen tot
185 Bethleëm. Want hy en wildese niet alleen laten te Nazaret, ende dat om twe saken wille. Die ierste is om der sorchvoldicheit wille, of sy bynnen dien tyde yet baerde, ende dat hy haer daer niet en soude moegen dienen, als dat lieve kyndeken Jhesus geboren waer. Die ander sake is om der groeter liefden wille, die hy hadde, ende groete begeerte om synen Here ende synen God te siene inder
190 werlt ghe-//boeren³⁹.

F. 310v

Joseph comende met Maria tot Bethleëm in dat cleyn hutken, soe is onse lieve Here Jhesu Christus geboren te myddernacht, ghelijck dat die ewangelist tuycht. Maria was omtrent der cribben.
195 Doen heeft Maria haer herte opgericht in hoeger ende sueter contemplaciën, haer zeer verblijvende ende bekenende, dat sy haer lief kynt ter werlt brengen soude. Doen heeft Maria [om] Joseph om licht gesonden⁴⁰. Doen dede die gloriose maget haren doeck van haren hoofde, ende haer mechdelick haer viel neder op haer scouderen. Doen nam sy ses cleyn doexkens, die sy met haer had gebrocht : die vier voer dat lichaem ons liefs Heren ; die twe voer syn gebenedide hoeftken⁴¹.

Maria inder alder meester opgetogender blijscappen sijnde, soe is die Soen Gods beslotens lichaems een nact kyndeken geboren,
205 liggende opter erden ende screyende, als voerseet was inden boeck der Wijshheit⁴². Maria heeft dat lieve kyndeken aengebeet, haer [hende] hendekens tsaemen leggende ende aldus seggende : 'O mijn lieve Here, wilcoem moeti sijn, vanden hemel comende inder erden om salicheit der menschen ! O lieve Here, zeer begert vanden
210 patriarcken ende propheten, ick aenbede u ! In-dien dat ghi mijn God sijt, soe sijdy mijn scepper ende salichmaker. Ende in-dien dat ghi een mensche sijt, soe// sijdy mijn lief sone ende mijn lief kynt'.

F. 311r

Ende sy heeft hem soe mynlick gecust aen sijn mynlick aensicht ende voer sijn heilich mondeken als haren Here, nu aen sijn gebenedide voeten als haren God, nu alte vriendelick aen sijn mondeken als haren lieven sone, nu aen sijn handekens, als haren scepper van allen creaturen. Ock custe sy hem dick voer sijn voerhoeft uut groeter bernender liefden. Sunte Ambrosius die seet : 'O salige maget, woe
215 soudy ons kunnen opgedoen die heymelicheit uus herten, doen ghi daer aenbaet uwen lieven soen voer uwen God ende salichmaker, ende doen weder custet als uwen lieven soen ende u lief kynt ?'

38. *voerwinnen* of *winnen* : verdienen. Jozef's gehoorzaamheid en verder verloop : vgl. LSJ, 300-335 ; *Historie...*, Gouda, f. 16v-17v.

39. Vgl. LSJ, 340-350 ; 368-372 ; *Historie...*, Gouda, f. 18r-19v.

40. Zeer verspreid thema.

41. Merk de eigen voorstelling.

42. Wat wordt hiermee bedoeld ?

Joseph comende in dat arm hutken, ende mercte dit wonder aen,
 ende wart zeer wenende van groeter blijscappen sijns herten, ende
 sprack: 'O gebenedide maget, laet my aenbeden uwen enygen soen
 225 ende den Soen Gods'. Joseph is neder op sijn knyën met groeter
 oetmodicheit gevallen, ende heeft dat lief kyndecken aengebeet met
 heten tranen ende met vueriger begerten ende met groeter oetmo-
 dicheit ende met blijscappen. Soe hevet hy anegebeet den Soen Gods.

230 Ende hy is die ierste geweest naest die Moeder Gods, die den Soen
 Gods hevet gesien ende ock gehandelt.

F. 311v

Doen heeft dat lief kyndecken zeer beginnen te screyen om dies
 wille, want alte zere// cout was. Joseph heeft die doexckens ghe-
 wermt ende Maria heeft dat lief kyndecken daer-in gewonden⁴³. Denct
 doch die groete blijscap, die die heilige sunte Joseph gehadt hevet
 235 metten lieven Soen Gods. Denckt ock wat medliden dat hy in
 sijn herten hadde, als hy dat lief kyndecken sach of hoerde screyen
 van hongre ende van couden, daer-om dat dickwyl screyde.

Joseph heeft dat lieve kyndecken naest die Moeder Gods *Jhesus*
 genoemt, alst besneden wart, ende daer-om is Joseph die rechte petere
 240 ons liefs Heren⁴⁴. Daer-nae heeft hy der Moeder ende den kynde
 seer sorchvoldelick gedient⁴⁵, gaende ende leyende Maria in Egipten.
 Denct ock wat vresen ende sorgen dat hy geleden heeft om des
 liefs kyntkens wille. In sommigen historiën leestmen, doen Joseph
 met Jhesum ende Maria in Egipten was, dat Joseph op een tijt een
 245 betstede soude maken, sagende een planck, die welck hy te cort
 af hadde gesaecht. Waer-om hy hem zeer bedroefde, want sy allen
 arm waren. Doen sprack onse lieve Here Jhesus: 'O mijn lieve
 vader, en wilt u hier-om niet bedroeven. Ick sal u wel helpen'.
 Ende dat kynt Jhesus roerde ofte hielt dat boert, ende terstont
 250 waest lanck genoch⁴⁶. Dit mach wel sijn, want sunte Johan die
 spreckt int lest sijns ewangelijs//: 'Voel meer ander myrakulen sijnder
 geschiet, die onse lieve Here heeft gedaen in sijnder jonckheit, die
 daer niet bescreven en sijn in desen boeke'⁴⁷.

F. 312r

Want die lieve Joseph heeft in Egipten Jhesus ende Maria den
 255 cost meest voergewonnen met synen arbeyt, hier-om mocht yemont
 [yemont] vragen, waerom dat onse lieve Here met desen arbeyt van
 Joseph opgevoet wilde wesen. Die sommige doctoren scrijven daer-op
 aldus: aldaerom dat die gene, die al die werlt gemackt heeft, heeft
 metten arbeyt eens tymmermans opgevoet willen worden, doen hij
 260 gecomen is om die werlt te vermaken⁴⁸.

43. Hier zou men de vermelding van Jozef's 'kousen' verwacht hebben. Vgl. *Historie...*, Gouda, f. 21v.

44. Vgl. LSJ, 373-7; *Historie...*, Gouda, f. 24r.

45. Rr. 206-241: de gedragingen van Maria en Jozef in deze omstandigheden worden fijngevoelig beschreven. Daarnaast worden niet alle tonelen uit het evangelie aangebracht, om hoofdzakelijk feiten te verhalen, waarbij Jozef betrokken is.

46. De apocriefe kindsheidsverhalen, speciaal aangaande de vlucht naar Egypte, werden kwistig met mirakelen gestoffeerd. Op welke *historiën* zinspeelt onze auteur?

47. *Jo.* 20.30; vgl. 21.25.

48. Let op de woord- en gedachtespelingen.

- Uut Egipten weder-om comende in die stat van Nazareth heeft hy Jhesus ende Maria altijd gedient ende besocht, gaende met hem ock inden tempel van Jherusalem die verre reyse dickwijl bynens jaers. Totten eynde sijns levens heeft hy altijd by Jhesus ende
- 265 Maria gebleven, dat genen heilich verleent en is. Hy heeft Jhesus soe dickwijlen gedragen als hy moede was. Ock hevet hy hem dick teten ende te drincken gegeven, ende ock soe dick dat kyndeken in synen armen genomen ende op sijn knyën geset ende gecust ende
- F. 312v 270 vriendelicker manieren getoent nae kynderlicker wijsen//', als men dat wel gelooven mach. Want boven maten soe heeft Jhesus Joseph bemynt, ende dies-gelijcks heeft Joseph dat lief kyndeken bemynt⁴⁹.
- 275 Ende doen onse lieve Here Jhesus out is geworden xvij jaer, soe is sunte Joseph gestorven, die welck daer tegenwordich waren Jhesus ende Maria, sijn lief Moeder, met groeter reverenciën, den xix kalende des Aprils, dat is opten xix dach van Merte, ende is begraven in Bethleëm Jude. Uut wiens verdienten ons wil helpen Jhesus Christus. Amen⁵⁰.

49. Rr. 265-272 vatten samen Sermoen, rr. 120-9; 237-265. In de beschrijving ligt veel innigheid.

50. Vgl. Sermoen, rr. 130-5. Zie LSJ, 608-641; *Historie...*, Gouda, f. 32v-34v.

Het Brussels Millenium : een balans

door

J. BAERTEN (V.U.B.)

„De oorsprong van Brussel blijft dus een groot mysterie”. Zo drukte Prof. Despy (U.L.B.) zich uit in een boek dat ter gelegenheid van de millenniumviering verscheen, voorzichtigheidshalve echter zonder vermelding van preciese data in de titel¹. Er hangt inderdaad een bijzonder dichte mist rond het jaar 979. Was het wel in dat jaar dat Karel, broer van koning Lotharius van Frankrijk, sinds 977 door keizer Otto II tot hertog aangesteld, in Brussel zijn burcht liet bouwen? Het feit dat hij zich in 978 te Laon en in 979 te Kamerijk ophield levert daarvan geen bewijs². Weliswaar liet hij rond 984 in de Brusselse Sint-Gorikskapel de relikwieën van Sint Goedele overbrengen uit haar geboorteplaats Moorsele, doch dit bericht is afkomstig uit een Vita der 12de eeuw die Karels castrum niet eens vermeldt. Uit diezelfde periode dagtekent ook de Vita van Sint Guido waarvan een episode zich in dit kasteel afspeelt. Het is echter niet zeker dat die heilige vóór het jaar 1000 leefde³. Andersom bestaat er een traditie uit de 15de eeuw die de burcht laat opklimmen tot Karels voorouders⁴. In dat geval betekent 979 veel minder voor Brussel, zelfs al verbleef Karel er.

Aan het bestaan van een „Oude Borch” mag voorzeker niet getwijfeld worden; de 14de-eeuwse plaatsnamen wijzen alle dezelfde plaats aan: het zuidelijke Zenne-eiland, doch enige chronologische houvast heeft men er niet aan⁵. Lange tijd vestigde men enige hoop

1. DESPY, G., in *Brussel, groei van een hoofdstad* o.l.v. STENGERS, J. (Brussel, 1979), blz. 35.

2. MARTENS, M. in *Histoire de Bruxelles* o.l.v. MARTENS, M. (Toulouse, 1976), blz. 39. De auteur, toen stadsarchivaris, spreekt echter ook veel over het jaar 977 (blz. 27, 36-38).

3. DESPY, G., *op. cit.*, blz. 31.

4. DES MAREZ, G., *Le développement territorial de Bruxelles au moyen âge* (Brussel, 1935), blz. 32 baseert zich op een manuscript van A. Thymo op het stadsarchief. De Brabantsche Yeesten daarentegen bewaren het tegengestelde. WILLEMS, J. F., dl. I, blz. 395, vers 1040 en vlg.:

„Karle oec, in sinen daghen,
Die hertoghe was van Lothrike, ...
Dede te Brussel maken binnen,
Tusschen twe armen van der Sinnen,
Sine woninghe, alsoe men weet,”

5. MARTENS, M., *Les survivances domaniales du castrum carolingien de Bruxelles*, in *Le Moyen Age*, dl. LXIX, 1963, blz. 641-655.

op een akte van 966 waarin een bezitting van de abdij van Nijvel te Brussel werd vermeld ; de interpolaties waaronder deze tekst na de 11de eeuw te lijden had ontnemen hem elke bewijskracht i.v.m. de ouderdom van Brussel ⁶. Blijft nog de munt. Het ziet er naar uit dat te Brussel, waar in de 11de eeuw een muntatelier gevestigd was, ook reeds in de 10de – meer bepaald ca 965 – munt werd geslagen aangezien er ca 990-1000 in Pommeren en in Zweden stukken werden begraven die dezelfde kenmerken vertonen als die welke in de 11de eeuw werden uitgegeven ; maar niet iedereen is hiervan overtuigd ⁷.

Uit het bestaan van een moederkerk gewijd aan Sint Michiel, waarvan sedert 1174 de kapellen van Sint-Jacob, Sint-Niklaas en Sint-Gorik afhingen, kan al evenmin iets afgeleid worden aangezien die toestand slechts na 1150-1160 ontstond, want toen was Sint-Jacob een volwaardige *ecclesia*. De Sint-Michielskerk, waarvan het bestaan in 1073 met zekerheid bewezen is, zou in 1047 tot kapittelkerk omgevormd zijn toen Gudula's relikwieën uit de Sint-Gorikskapel werden overgebracht. De stichtingsakte werd echter slechts op het einde der 12de eeuw opgesteld. Het is mogelijk dat de relikwies-translatie te maken heeft met de verplaatsing van de hertogelijke residentie naar de Coudenberg tijdens de tweede helft van de 11de eeuw.

Alles schijnt er dus op te wijzen dat de stad eerst in de laagste delen der Zennevallei tot stand kwam en zich pas later naar de hoger gelegen gebieden verplaatste ⁸. Ook de toponymie wijst in die richting : „broek” betekent immers moeras en dit element treft men slechts aan bij waterlopen. Deze redenering overtuigde echter destijds Bonenfant niet omdat hij meer belang hechtte aan de parochie-indeling ⁹ ; maar wij weten thans dat zij wijzigingen onderging. De eerste vermelding van Brussel als oppidum dateert van 1134 ; die van de stadswallen uit de jaren 1200-1201. De vorm van deze laatste wijst er eens te meer op dat Sint-Michiel en de Coudenberg als latere uitwassen dienen te worden beschouwd. Maar waarom niet in de grond zoeken wat de teksten niet kwijt willen ? Men kan niet anders dan beamen wat Prof. Despy in hogervermeld werk schreef : „De enige hoop om ooit een aantal hypothesen... op te lossen, moet van

6. DESPY, G., *op. cit.*, blz. 28 en 30.

7. BAERTEN, J., *La plus ancienne monnaie de Bruxelles* (vers 965), in *Bulletin du Cercle d'études numismatiques*, dl 2, 1965, nr. 1 alsook *Duizend jaar muntslag te Brussel* (Brussel, 1965). Cfr. FRERE, H., *La datation du premier denier bruxellois* in *Revue belge de numismatique*, 1968.

8. DESPY, G., *op. cit.*, blz. 33-35.

9. BONENFANT, P., *Quelques cadres territoriaux de l'histoire de Bruxelles (comté, ammanie, quartier, arrondissement)*, in *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, dl. 38, 1934, blz. 5 en vlg.

de zijde van de archeologie komen. Op dit punt is de toestand van Brussel werkelijk catastrofaal..."¹⁰. De stadsoverheid heeft echter van het millennium geen gebruik gemaakt om dit zo nodige onderzoek van start te laten gaan. In dit opzicht heeft de hoofdstad alles te leren van Antwerpen. Prof. Verhulst toonde onlangs hoe „gegevens van zeer uiteenlopende aard... gehaald kunnen worden uit de fysische aardrijkskunde, de plaatsnaamkunde, de archeologie en de latere topografie van de stad"¹¹. In Brussel missen wij echter een Van de Walle op wiens opgravingsverslagen de Gentse historicus veelvuldig een beroep kon doen. Waar wel een parallel kan getrokken worden tussen Antwerpen en Brussel is de wijziging in de parochiale indeling in de 12de eeuw.

Wat het bevolkingscijfer van Brussel betreft tast men eveneens in het duister bij gebrek aan cijfermateriaal ouder dan de 15de eeuw. De telling van belastingplichtigen uit 1374 gaf aanleiding tot uiteenlopende interpretaties. Voor een paar jaar leidde Prof. L. Genicot er uit af dat Brussel de kaap der 10 000 inwoners ca 1300 wellicht niet bereikte¹². Naar aanleiding van deze discussie maakten wij een vergelijkende studie. Hieruit blijkt dat onze Leuvense collega voor Luik en Doai zeer ruim telde en voor de Brabantse steden nogal krenterig. Brussel zou volgens onze berekeningen, gebaseerd op het groeiritme van 1437 tot 1464, de 10 000 haast zeker hebben bereikt bij het begin van de 14de eeuw. Ook voor Leuven is dit waarschijnlijk¹³. Het argument dat de stadswal van Brussel slechts werd vergroot in de tweede helft van de 14de eeuw weegt niet zwaar wanneer men daar tegenover stelt: ten eerste de uitbreiding extra muros – o.m. de Kapellewijk – en ten tweede de segregatiepolitiek die door het Brusselse patriciaat vanaf 1306 werd gevoerd¹⁴. De wevers kregen immers verbod zich 's nachts binnen de stadsmuren te bevinden. En dat waren er heel wat!

Terwijl, zoals gezegd, zoveel problemen onopgelost blijven hebben sommige Franstaligen, onder wie een paar historici, het nodig gevonden nieuwe problemen te creëren. Reeds enkele jaren tevoren

10. DESPY, G., *op. cit.*, blz. 35.

11. VERHULST, A., *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in VOET, L. (dir.), *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot in de 17de eeuw: topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis* (Antwerpen, 1978), blz. 13.

12. GENICOT, L., *Les grandes villes de l'occident en 1300*, in *Economies et sociétés au moyen âge. Mélanges...* E. Perroy, blz. 209.

13. BAERTEN, J., *De omvang van de Brabantse hoofdsteden in de 14de en de 15de eeuw. Een kritische bijdrage tot de historische demografie* (te verschijnen in *Bijdragen tot de geschiedenis van het hertogdom Brabant*).

14. BAERTEN, J. in *Brussel groei van een hoofdstad*, blz. 50. Zie ook het daar in n. 1 met verkeerde verwijzing afgedrukte artikel van BONENFANT, P., *Le premier gouvernement démocratique à Bruxelles*, in *Revue de l'Université*, 1920-21, blz. 566-594.

speelde de toenmalige stadsarchivaris Prof. Mina Martens met de idee dat Franse werklieden betrokken waren bij de bouw van Karels castrum. Zij aarzelt niet de vraag op te werpen : „un bilinguisme est-il dû à la présence d'artisans venus de France ?”¹⁵. De millenniumviering zou aan anderen – o.m. aan haar adjunct Prof. Zylbergeld – de kans bieden om systematisch dergelijke Franse invloeden op te sporen : *Bruxelles... 1000 ans de rayonnement de la culture française* luidde de titel van een tentoonstelling waarvan de catalogus ook in de boekhandel verkrijgbaar was. Uniek feit in de Brusselse geschiedenis ! Uniek mag ook de plaats genoemd worden waar deze feestviering van de francofilie doorging : het paleis der Academies ! En welke argumenten werden aangevoerd ?

a. Niemand zal zwaar tillen aan een „historisch antecedent” dat gewoon bestaat in het feit dat de abdij van Nijvel een onroerend goed te Brussel bezat¹⁶. Is het nodig te antwoorden dat ook Sint-Martens en Sint-Kwintens-Lennik tot het Nijvelse domein behoorden¹⁷ en toch niet dezelfde weg opgingen ? Of zou men de Nijvelse goederen in Rijnland als Waalse invloed in Duitsland gaan bestempelen ? Alleszins ken ik geen voorbeelden van Vlaamse historici die gelijksoortige argumenten hanteerden om pangermanistische conclusies te halen uit Waalse bezittingen van Vlaamse abdijen.

b. Heeft men niet nagedacht wanneer men schreef dat de ligging van Brussel in het bisdom Kamerijk en het aartsbisdom Reims met zich meebracht dat „Bruxelles et sa région allaient ainsi durablement dépendre au spirituel de foyers culturels situés au sud de la frontière linguistique”¹⁸ ? Want dan zou Luiks afhankelijkheid t.o.v. het aartsbisdom Keulen Duitse invloed over een deel van Walenland betekenen. Overigens bewijst de Loonse geschiedenis voldoende dat Luikse overheersing én op religieus én op politiek en administratief gebied van 1366 tot eind 18de eeuw geen verfransing met zich meebracht¹⁹.

c. Dat de aantrekkingskracht van de Parijse universiteit op de Brusselaars „dans le sens de la francisation”²⁰ zou gewerkt hebben moet ten stelligste betwijfeld worden. Niemand zal ontkennen dat ook Brusselse studenten naar Parijs togen zolang de universiteiten van Keulen (1389) en Leuven (1426) niet werden opgericht. Maar

15. MARTENS, M., *Histoire de Bruxelles*, blz. 40.

16. *Bruxelles ... 1000 ans de rayonnement de la culture française* (Brussel, 1979), blz. 24-25.

17. Zie hierover het werk van HOEBANX, J. J., *L'abbaye de Nivelles des origines au 14e siècle* (Brussel, 1952), passim.

18. *Bruxelles ...*, blz. 29.

19. Over Loon zie LYNA, J., *Het graafschap Loon* (1956) en BAERTEN, J., *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)* (1969).

20. *Bruxelles...*, blz. 29.

kunnen lessen in het Latijn verfransing tot gevolg hebben ? Men ziet het verband echt niet, vooral omdat Parijs zo'n cosmopolitisch centrum was dat wel heel het Westen aan verfransing bloot stond. Wat ons wantrouwen t.o.v. de geponeerde these nog versterkt is dat er te Brussel geen spoor van verfranste klerken te bespeuren valt. Uit een enquête van Dr. P. De Ridder is gebleken „dat de Brusselse cartularia slechts zeer weinig franstalige oorkonden bevatten”, waarvan „de meerderheid ...niet eens specifiek of uitsluitend op de stad Brussel betrekking heeft”²¹. Indien er enig verband tussen middel-eeuwse en hedendaagse toestanden zou bestaan zou Vlaanderen, op grond van de percentages Franstalige akten, het meest verfranste gebied boven de taalgrens zijn.

Men moet niet proberen ons wijs te maken dat Brussel in de 15de eeuw van de kennis der Franse taal een punt maakte. Als op- perste ambtenaar (pensionaris) koos zij de Kempenaar Peeter Van der Heyden (alias A. Thymo) die niet te Parijs maar te Keulen studeerde en die in 1434 de voorwaarde bedong vrijgesteld te worden van „eenighe saeken... diemen in 't Walsch soude moeten op doen”²². En dit op een ogenblik dat Nieuwpoort reeds lang over een „waalsche advocaat” beschikte. Thymo's opvolgers in volle Bourgondische periode konden zich weliswaar aan het Frans niet meer onttrekken in hun betrekkingen met de overheid, maar Armstrong heeft ongelijk wanneer hij beweert dat Brussel zich „two pensioners, the one French the other Netherlandish”, aanschafte²³. De taakverdeling tussen de pensionarissen Jan Suquet (of Sucket) en Geert van den Hecke – wat de namen ook zouden suggereren – schijnt geenszins op taalkundige basis te gebeuren. Zulks kan men alleszins niet opmaken uit de door Armstrong aangehaalde stadsrekening²⁴ en evenmin uit een document uit het Brusselse stadsarchief dat aan de pensionarissen is gewijd. Thymo's opvolger Geert Roelants, door Maximiliaan voor zijn dienst opgevorderd, werd in 1485 vervangen door „twee advocaeten ofte pensionarissen die spreken ende raeden souden moeten soo wel in criminele als civile saecken ... Mr Jan Sucket en Mr van den Hecke, beijde licentiaeten in de rechten, welcke 2 advocaeten oft pensionarissen voort- taen onder hun beijden soude hebben soo veel als den voors. Mr

21. De RIDDER, P., *Peilingen naar het taalgebruik in Brusselse stadscartularia en stadrekeningen (XIII-XVe eeuw)* in *Taal en sociale integratie*, dl. 2, V.U.B., 1979, blz. 33-38.

22. *Den Luyster ... van Brabant*, a° 1494, blz. 93. Cfr. PAQUET, J., *La contribution du clergé à l'administration des villes de Bruxelles et d'Anvers aux XIVe et XVe siècles*, in *Le Moyen Age*, dl. LVI, 1950, blz. 368-369.

23. Dhr Aerts (K.U. Leuven) weze hartelijk bedankt voor de verwijzing naar ARMSTRONG, C. A. J., in *Europe in the Late Middle Ages*, uitg. HALE, J., HIGHFIELD, R. en SMALLEY, B. (1965), blz. 405.

24. Alg. Rijksarchief te Brussel, Rekenkamer, nr. 30942, f° 89 en 91-92.

Godevert alleen gehadt hadde". Volgens hetzelfde document kwam deze laatste vijf jaar later terug in de plaats van Jan Sucket. Over taalsplitsing is hier dus helemaal geen sprake²⁵.

In een ander millenniumboek bevestigde Prof. Uyttebrouck (U.L.B.) dat tot aan het Bourgondische tijdvak het Brabantse hof – ofschoon er Franse dichters en kroniekschrijvers werden ontvangen – voor de regering het Nederlands gebruikte, behoudens enkele uitzonderingen ten behoeve van het Waalse landsgedeelte; sommige secretarissen werkzaam in de kanselarij kenden niet eens Frans²⁶. Verlooy had het niet slecht bekeken wanneer hij schreef „Wij moeten deze vernedering van onzen volksaerd en afnemning onzer konsten niet wyten als aen 't huys van Burgondiën... Het stelde terstond het gants Gouvernement en d'eerste raden in 't Frans. Naer het Hof moest zich den edeldom voegen; en nae d'eerste raeden alle voornaemste ampten". Zo geraakte „deze stad overstroomt van Fransmans”²⁷. Dit alles belette echter niet dat in volle Bourgondische eeuw een uit Doornik overgekomen Rogier de le Pasture te Brussel Rogier Van der Weyden werd, lid van de Vlaamstalige gemeenteraad en gehuwd met een Brusselse, Vlaamssprekende vrouw²⁸.

Een eeuw later werden de eveneens vaak uit Doornik afkomstige tapijtwevers blijkbaar niet meer zo goed geassimileerd. In 1578 moesten de Brusselse Calvinisten, die onder hen veel leden telden, immers een Waalse kerk oprichten²⁹. Wat waar is voor de protestanten onder Filips II gaat ook op voor de katholieken onder de regering van Karel V. Deze vorst vaardigde immers in 1543 een edict uit waarbij twee of drie scholen werden opgericht „om dezelfde Walse en de andere vreemde talen” te Brussel te leren. Reden hiertoe was dat „nu dagelijks meer ende meer de Walse en de Fransose taal wordt gesproken”³⁰. Hoe groot deze Franse kolonie was wordt door de bronnen niet meegedeeld. Wanneer men er van uit gaat dat er naast die 2 of 3 speciale scholen nog 6 partikuliere en 13 kleine scholen te Brussel bestonden, dan blijkt de maatregel van Karel V wel neer te komen op het toekennen van faciliteiten aan een minderheid van maximum 12-13 % der schoolgaande jeugd, d.w.z. van de begoeden.

Uit de 17de-eeuwse bronnen vernemen wij nieuwe gegevens over het Frans te Brussel. Pater Brouwers excerpeerde uit die betreffende

25. Stadsarchief Brussel, nr. 1230, f° 13.

26. UYTTEBROUCK, A., in *Mille ans de vie quotidienne à Bruxelles* (Brussel, 1979), blz. 54.

27. VERLOOY, J. F., *Verhandeling op d'Onacht der moederlyke Tael*, 1788, blz. 29.

28. HULIN DE LOO (G.) in *Biographie nationale*, dl XXVII, 1938, kol. 222-245.

29. DECAVELE, J., in *Brussel groeit van een hoofdstad*, blz. 103.

30. *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2de serie, dl. IV, blz. 449-455.

het Jezuietencollege dat wie „het te Brussel onontbeerlijke Frans niet machtig was” in 1616 niet in aanmerking kwam voor het directeurschap³¹. Bovendien leren de onderhandelingen i.v.m. het catechismusonderricht ons dat in 1625 overwogen werd per parochie één jongens- en één meisjeszondagsschool op te richten waar „elcken meester en meesteresse zullen moeten cunnen twee taelen als duytsch en walsch”. Ze waren bestemd voor kinderen van 7 tot 14 jaar „die elders niet schole en gaen”³². Hieruit moet men concluderen dat ook een deel van de kinderen afkomstig uit de lagere bevolgingsklassen geen les in het Nederlands kon volgen. Dit alles rechtvaardigt nog niet wat L. van den Bruwaene schrijft : „Vers la prédominance du français à Bruxelles au XVIIe siècle”³³.

Zelfs in de 18de eeuw, toen heel Europa van de oceaan tot aan de Oeral verfranst was, ging het nog zo'n vaart niet in de hoofdstad der Oostenrijkse Nederlanden. Prof. Hasquin (U.L.B.) berekende dat in 1760 slechts 19,5 % van de notarisakten in het Frans waren gesteld. Twintig jaar later liep dit aantal weliswaar op tot bijna 27 %, doch hij merkt terecht op dat het cliënteel van notarissen op dat ogenblik een kleine minderheid uitmaakt die ten dele met de verfranse adel en burgerij samenvalt. Hij schat dan ook de Franssprekenden op maximum 15 % van de Brusselse bevolking. Toch dient onderstreept dat ook kleine handelaars en ambachtslui meer en meer (van 3,6 % tot 12,8 % op 20 jaar) het Frans gebruikten bij het verlijden van akten. Verlooy had derhalve gelijk wanneer hij met zijn *Verhandeling* een alarmkreet slaakte, al was het dan nog niet te laat. Prof. Hasquin aarzelt niet als conclusie te formuleren : „la francisation de la population flamande de Bruxelles n'était pas encore irréversible”³⁴. Hij blijft ons echter nog het antwoord schuldig in hoeverre de cijfers beïnvloed worden door Waalse immigratie of door de echte verfransing van de autochtone hoofdstedelijke bevolking.

Het Brussels millennium heeft zeker niet alle problemen opgelost. Moge het een stimulans zijn om in de komende jaren een onderzoeksprogramma op het getouw te zetten dat de Brusselse geschiedenis samen met die van het omliggende gebied ernstig aanpakt. Tenslotte kan het de historici weinig deren of 1979 nu de

31. BROUWERS, L., *De Jezuieten te Brussel 1586-1773-1833* (Mechelen, 1979), blz. 47 n. 8.

32. SEMPELS, V., *Het catechismusonderricht te Brussel gedurende de Contra-Reformatie*, in *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, dl. II, 1946, blz. 938-940.

33. VAN DEN BRUWAENE, L., *Le français à Bruxelles aux siècles passés* (Brussel, 1980), blz. 113-160.

34. HASQUIN, H., in *Brussel groei van een hoofdstad*, blz. 142.

750ste verjaring van de Brusselse keure betekent³⁵ of de 1000ste van de oudste vermelding. Van uit het standpunt van de toponymie kan Brussel gerust zo oud als andere - zele - gemeenten beschouwd worden, dit wil zeggen opklimmen tot de 7de eeuw³⁶. Alleen moet men er naar zoeken. Wij wachten op de minister die de eerste spade steekt. Hoe dan ook, over het Vlaamse karakter van Brussel bestaat niet de minste twijfel. Wij moeten dan ook de pas afsnijden voor elke poging uitgaande van de huidige Franstalige meesters die de geschiedenis willen herschrijven om te verdoezelen wat zij zijn : de erfgenamen van het bourgeois-regime der vorige eeuw en niet die van de legendarische metselaars van de Brusselse burcht van een misschien even legendarische bouwheer die - wie weet - mogelijks nooit Frans heeft gekend.

35. Over de Keure zie BAERTEN, J. in *Brussel groei van een hoofdstad*, blz. 44.

36. VERHULST, A., *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief* (Antwerpen, 1964), blz. 74 en 93-96.

Guido Gezelle, de adem in het slijk

door

J. BOETS

Het is mijn bedoeling in de bladzijden die volgen, de aard van Gezelles maatschappelijke situering toe te lichten om tegelijkertijd te kunnen aantonen hoe hij vanuit die situatie de taal hanteerde. Ik meen dat we mogen aannemen dat de wijze waarop de dichter tijdens zijn leven ondergedompeld was in de naamloze massa, consequenties had voor zijn taalgebruik. Hij hanteerde nl. de taal zoals de massa dit doet, en hij deed dat daarenboven bewust. In heden en verleden speurde hij trouwens naar tekens van leven in de taal van het volk. Bij de woordverklaring van zijn gedichten en derhalve bij de toelichting van zijn poëzie, moet men daarmee rekening houden; want dichtend blies hij vaak nieuw leven in het slijk van de Nederlandse taal.

* * *

In een van zijn vroegste gedichten *De vierbake des levens* uit *Dichtoefeningen*¹ bezingt Gezelle, tussendoor ook apostroferend, de vuurtoren (de vierbake) van het leven, die het 'zielvarend bootje' op zijn tocht

„ten hemelwaard stiert
door 't razen van 't onweër
dat beurelt en tiert.”

Die vuurtoren komt vaak in de verdrukking en wordt af en toe aan het gezicht van het bootje onttrokken door wind en wolken, maar hij blijft staan en blinken „vol schoonheid, voor eeuwig! alleen!”. De beeldspraak is overduidelijk. Trouwens niet alleen de vuurtoren, ook het bootje wordt belaagd. Het diepste van de hel spuwt „donder en dood” naar het bevende (het door de golven geschudde) lijf van de „eeuwigheidsboot”. En tot zijn schuitje zegt de dichter dan: „Vrees niet, mijn schuitje”, weldra zult ge veilig aanleggen. En dan komt het slot:

1. *Jubileumuitgave van Guido Gezelle's volledige werken, Dichtoefeningen, 1930, 62 v.*

Maar 't zieldragend bootje,
 zoo sprooi en zoo schuw,
 hoe zwakt en hoe plooit en
 hoe swanselt het nu
 op d'hutsende baren,
 die 't smijten en slaan :
 't en waar van de bake
 't zou zeker vergaan !

Door dit slot – zo lijkt ons – wordt het gedicht dat tot dan eerder algemeen-geldend was, op een particuliere toestand toegepast : er is hic et nunc gevaar. Mijn bootje, vroeger „zoo sprooi en zoo schuw / hoe zwakt en hoe plooit en / hoe swanselt het *nu*”. Als er *nu* die vuurtoren niet was, zou het zeker vergaan. Dit ter verduidelijking van wat onmiddellijk volgt.

Baur heeft in de *Jubileumuitgave* en in zijn *dundruk* het woord „sprooi” door „broos” verklaard ; Karel de Busschere deed hetzelfde in zijn uitgave. Zij waren trouwens op een veilig spoor, want Gezelle heeft aan zijn *Vlaemsche dichtoefeningen* van 1858 een verklarende „Woordenlijst” toegevoegd en daarin wordt broos ook als een synoniem van sprooi beschouwd. Onder het lemma „doo-men” brengt hij zelfs *broos* en *sprooi* over „sbroos” heen met elkaar in etymologisch verband. Er is meer. Gezelle heeft dat gedicht ook in *Rond den Heerd* (II, 1867, 286) opgenomen en in die versie vervangt hij zelfs „sprooi” door „broos”. Later herstelt hij wel de oorspronkelijke toestand, maar alles wijst erop dat er over de betekenis van dat woord geen enkele twijfel kan bestaan. Als zodanig trouwens literair allesbehalve een halszaak. Tot we een andere publikatie van dit gedicht vonden ; de eerste namelijk.

Gezelle heeft zijn gedichten in *Dichtoefeningen* – op een enkele uitzondering na – geen datum meegegeven, maar alle tekstbezorgers waren (zijn) het er tot op heden over eens dat voor *De vierbake des levens* de datum 1856 – met een vraagteken weliswaar – het waarschijnlijkst is. Nochtans verscheen het gedicht in *De katholyke zondag* van 4 maart 1855 ; daar vult het de hele eerste bladzijde. (Het hoeft niet gezegd te worden dat ik geen neiging gevoel om, m.b.t. die datering, in wiens tuin dan ook met steentjes te gooien, niet alleen uit vrees voor stenen op eigen dak, maar ook omdat het Gezelle-onderzoek nog wel een tijdlang aan ieder van ons een aantal verrassingen van die aard zou kunnen bieden.)

Welnu in *De katholyke zondag* worden aan dit gedicht een aantal verklaringen toegevoegd. Ik geef er meer dan hier strikt noodzakelijk is om duidelijk te maken dat het weloverwogen verklaringen zijn en dat ze niet zo maar aan eender wie mogen worden toegeschreven. De titel luidt er *De lyfboot des levens en de*

vierbake des geloofs, wat de beeldspraak al bij voorbaat verklaart. Verder lezen we zeven voetnoten, die ieder naar een letter (van a tot g) in de tekst verwijzen. De reden wordt onder a/ gegeven: „Menigeen onzer lezers behoort tot Westvlaenderen niet en moeilyk misschien zou hy sommige woorden verstaen, daerom zullen wy er eenige wat verklaren: De *lyfboot des levens* is hetzelfde als het schuitje des levens; eene *vierbake* is een *vuertoren*. b/ *Wereldgety* (dit werd later: wereldsch getij) het vallen en 't opkomen der baren van de zee der wereld. c/ *Beurelen* beteekent huilen, bulderen. d/ *Verscheen* of afgescheiden. e/ *Pinkelen* voor tintelen, glinsteren. f/ *Sprooi* is te zeggen onstuimig, woedend. g/ *Swanselen*, heen- en weêrvliegen, tot speelbal aen de baren dienen”. De vermelding „Uit het Engels” komt in deze versie niet voor.

In 1855 – waarschijnlijk de ontstaansdatum van het gedicht – verklaart Gezelle het woord „sprooi” dus niet als „broos”, maar als het tegendeel „onstuimig, woedend”, begrippen die wijzen op sterkte en agressiviteit, niet op zwakheid, zoals het woord „broos”.

In de woordenboeken, zelfs in het *Idioticon* van De Bo of in *Loquela* van Gezelle vinden we voor die betekenis geen steun, en toch moeten we in de gegeven omstandigheden, m.i. zonder enige twijfel voor de betekenis uit *De katholyke zondag* opteren. Semantisch is er ten eerste de oppositie tussen de regel „zoo sprooi en zoo schuw” en de regels „hoe zwakt en hoe plooit en / hoe swanselt het nu”, en ten tweede is er de overeenkomst in betekenis tussen „sprooi” en „schuw” waarmee het samengaat. Het woord „schuw” wordt bij De Bo vermeld in de betekenis van „vogelschrik”, of „slordig gekleed man”, maar niet in die van schuchter. In hetzelfde woordenboek wordt bij „schuw” ook verwezen naar „schui” en dit laatste betekent „wild”, „een schui (wild) paard”. Ook is er het woord „schuwspriet” of „schuispriet” met de betekenis van „uitgelaten persoon”².

Gezelle heeft derhalve zijn gedicht in 1858 toen hij het in *Dichtoefeningen* opnam, niet meer verklaard zoals in het jaar dat hij het schreef; met andere woorden, hij heeft het in 1858 anders gelezen dan in 1855. Dit gebeurde trouwens wel meer. Ook in zijn woordenlijst bij *Rijmsnoer* geeft hij wel eens een betekenis die niet de betekenis is die hij voor ogen had toen hij het vers maakte. Als echter de vergissing duidelijk is, brengt dit geen problemen

2. In de concordantie op de poëziebundels van Gezelle, die in het Centrum voor Gezellestudie te Antwerpen sedert een 10-tal jaren in de maak en op dit ogenblik zo goed als voltooid is, komt het woord *sprooi* niet, maar *schuw* wel een aantal keren voor en een paar maal in dezelfde betekenis. Het betreft het gedicht *Het manelicht* uit *Rijmsnoer*, vers 21, en een paar passages uit *The song of Hiawatha*, nl. hst. XIV, 106 en XV, 147.

mee ; in het geval van „sprooi” wel. Daar kon hij zich vergissen zonder dat dit bij de eerste controle al werd vastgesteld.

En dit laatste is voor mij op dit ogenblik belangrijk. Want met deze lange inleiding over die kleine vergissing uit een jeugdgedicht heb ik als 't ware met een bewijs dat nog heet is van de oven, willen aantonen dat Gezelle de taal niet hanteerde als een gegeven dat in al zijn bestanddelen vastligt, dus op de wijze zoals een beschaafd spreker de taal gebruikt, maar – om het duidelijkheidshalve even wat beeldrijker te zeggen – als ruw erts dat hij voor de gelegenheid smedend naar zijn hand wist te zetten. Met andere woorden, hij hanteerde de taal zoals de volksmens ze hanteert, dwz. expressief en dus ook creatief. De volkstaal verklaart men niet uitsluitend met bestaande woordenboeken, maar woordenboeken worden gestof-feerd en aangevuld, dus opgebouwd met elementen uit de volkstaal.

Ik weet dat haast ieder dichter zijn taal op die wijze hanteert. Het uitzonderlijke van Gezelle is echter gelegen in het graadverschil, in de enorme rol die de expressieve, de creatieve tendensen in zijn werk hebben gespeeld. Toen hij in 1858 de woorden „sprooi” en „schuw” voor de lezer moest verklaren, was de expressieve ervaring die hem in 1855 had geleid, afwezig en verklaarde hij – wellicht onaan-dachtig en misschien vanuit het meer algemene gebruik – het woord „sprooi” met „broos”, en meende hij derhalve ook dat het woord „schuw” geen toelichting nodig had, omdat dit ook als „schuchter” algemeen bekend was.

Deze wijze van omgaan met de taal heeft consequenties wanneer het erom te doen is de poëzie van de dichter te verklaren. Uit de verdere voorbeelden zal dit duidelijk worden, maar we willen nu reeds, vooruitlopend, de stelling formuleren dat het voor Gezelle soms belangrijker is de persoonlijke taalcreatieve tendensen te kennen of aan te voelen, dan de beschikking te hebben over een be-staand woordenboek. Behalve dan wanneer dit woordenboek zou zijn gemaakt op grond van het taalgebruik van de dichter zelf en wanneer daarbij dan rekening zou zijn gehouden met de daareven genoemde persoonlijke taalcreatieve tendensen.

Aan het einde van mijn lezing op 8 oktober 1967 voor de *Zuid-nederlandse*, onder de titel „Op zoek naar constanten in speelse woordcreaties”³, kwam ik tot het besluit dat de verklaring van de versregel van Gezelle „deur hore en more moet ik / deur dik en dinne gaan” meer gebaat was door de kennis van dergelijke tenden-sen dan door de gegevens van een of ander, zelfs dialectwoorden-boek. Want ook al zou, wat „hore en more” betreft, „gorremorre”

3. Verschenen in de *Handelingen XXI*, 1967, 7-32.

in Oostvlaanderen „slijk” betekenen, dan wordt daardoor alleen maar bewezen dat de genoemde taalcreatieve tendensen niet *alleen* bij Gezelle actief zijn geweest; en dan blijft nog altijd het feit dat „hore en more” wel wat anders is dan alleen maar „slijk”.

Indien de aangevoerde voorbeelden niet tot het persoonlijk gebruik van de dichter beperkt blijven, maar ook elders werden genoteerd, schijnen ze uiteraard wel minder onmiddellijk bewijskracht te hebben. We zullen dan ook in de eerste plaats onze voorbeelden putten uit het persoonlijke gebruik, waar niet alleen geen woordenboek hulp biedt, maar zelfs – voor zover we weten – het streekgebruik geen informatie geeft.

Die creatieve tendensen vinden we hoofdzakelijk terug in de woordgroepen die we eerder rijmformaties, ablautformaties of allitererende formaties hebben genoemd of in groepen die daar rechtstreeks bij aanleunen. Dus in klankherhalingen in het algemeen.

In het gedicht *Rijmsnoer* uit de *Aanhang* van de gelijknamige bundel:

Een rijmsnoer ben ik rijk gebleven,
 'k en weet newicht noch hoe noch waar
 't mij inneviel, noch hoe malkaar
 de staven zijn aaneengesteven,
 zes of zeven,
 die ik even
 vond alhier en ving aldaar. (1893-96)

verwachtten we aan het einde van de vierde regel een woord op -even, rijmend met *gebleven*. Maar het werd *gesteven* onder de invloed van het woord *staven* uit dezelfde regel; bedoeld worden dus *letters*, die tot woorden en verzen aan elkaar werden *geregen* of *gesnoerd*. Maar ze werden niet *geregen* of *gesnoerd*, ze worden *gesteven*, de betekenis blijft echter wel *gesnoerd*, *geregen*: anders is het geen rijmsnoer meer. Voor de echte betekenis van dat woord in die regel moeten we derhalve niet in de eerste plaats in de woordenboeken de betekenis van *stijven* opzoeken – niet in zijn algemeen Nederlandse betekenis (stijf, meer gespannen maken) en niet in zijn meer Zuidnederlandse betekenis (verstijven, vast worden) –, want van *dat* betekenisgeheel blijft in deze samenhang maar weinig over. Het woord krijgt *door zijn omgeving* een nieuwe betekenskern, waar die van het woordenboek nog slechts naar verwijst⁴.

4. Indien men inderdaad 'stijven' volgens zijn eigenlijke betekenis zou opvatten, verplaatst men de moeilijkheid naar 'snoer' en hier is dan geen expressieve verklaring meer voorhanden; dan is er incoherente beeldspraak. Quod repugnat.

Hetzelfde kunnen we zeggen van het woord *kleven* in de achtste strofe van *Memento homo* (24.10.'94) uit dezelfde bundel ⁵ :

Een' geest heeft Hij u ingevoegd,
 een kracht u aan doen kleven,
 die thuishoort in 't eeuwige, en
 die 't vat zal overleven.

Het verschijnsel dat we hier beschrijven is iets anders als rijm-dwang, want bij een keuze t.w.v. het rijm bewaart het woord dat tegen de verwachting in opduikt, zijn oorspronkelijke betekenis. Bedoeld wordt een tegen de verwachting in gekozen woord dat dank zij de omgeving waarin het – rijmend of allitererend of assonerend – wordt opgenomen, een nieuwe betekenis krijgt, of liever de betekenis gaat dragen die door de nieuwe omgeving 'hardhandig' wordt opgedrongen. De gebeurtenis die daar in de taal gaande is, blaast in het slijk van de bestaande klanken een ziel.

Hoeveel woorden zouden er in de derde strofe van *Blootakker* (4.12.'96), ook uit *Rijmsnoer*, op die wijze nieuw leven ingeblazen krijgen ? ⁶

't Is wijd en breed al, ommetom,
 'k gevoel 't nu, aan de *baren*
 des wilden Winds, die henentuimt
 en, *tierende* onder 't hout,
 zijn' *stemme* schijnt te missen en
 zijn' *tale*, die zoo *boud*,
 zoo *bulderende*, aan 't *roepen* zat,
 hiervoortijds, in de blâren.

Of in de derde strofe van *De winden* (5/6.10.'96 ; *Rijmsnoer*) ⁷ :

De regen *ronkt*, en *geuten* gaan,
gegeeseld, allenthenen,
 de natte boomen buigen doen,
 en *bulderen* en *stenen*.

We denken aan „ronkende” regen, „geuten” i.p.v. buien, bomen die „bulderen” en „stenen”. Dit alles is echter de overdrachtelijke, oneigenlijke betekenis. Bij de verklaring hebben we er dan ook geen echte moeilijkheden mee.

Maar dat is al minder waar voor de laatste strofe van het gedicht *Ik ga* (11.10.'96 ; *Rijmsnoer*) ⁸ dat aanvangt met de reeds genoemde regels „Deur hore en more moet ik, / deur dikke en dinne gaan” :

5. *Jub.*, *Rijmsnoer* II, 43 v.

6. *Jub.*, *Rijmsnoer* II, 16.

7. *Jub.*, *Rijmsnoer* I, 242.

8. *Jub.*, *Rijmsnoer* I, 201.

Me'n roek's ! Ik laat ze zwetsen,
 ze brouwen en ze braân,
 ze glijden en ze gletsen :
 ik ga, – zij blijven staan !

In ze *brouwen* en ze *braân* is er met *braân* duidelijk iets gebeurd. Karel de Busschere verklaart als volgt : „(‘k laat) ze (kwaad) stoken en ... beraden, boos beraad houden”. Daarmee kan men de regel wel als vertaald beschouwen, maar poëtisch zijn we er dan nog niet : de woorden *brouwen* (in 't geheim beramen) en *braân* (beraden) treden met elkaar in contact en roepen samen iets nieuws in het leven dat in de daareven gegeven verklaring niet aan bod komt, maar dat voor iedere poëzielezer wezenlijker is. Het geheel gaat immers zo iets betekenen als „boze plannen uitbroeden, smeden” ; van de betekenis van „beraden” blijft zo weinig over, dat we, om op het juiste spoor te komen met dat woord, bijna beter van „braden” (vgl. brouwen) zouden kunnen uitgaan, dan van „beraden”.

In de regel *ze glijden en ze gletsen* is er nog meer aan de hand. De eigenlijke betekenis waarvan we moeten vertrekken is wel, wat *glijden* betreft : *schuiven* ; *gletsen* bestaat in sommige dialecten met dezelfde betekenis. De Busschere houdt daar in zijn verklaring weinig van over ; „ze glijpen en slippen uit, schipperen sluw” schrijft hij en daarbij probeert hij de nieuwe betekenis met een zelfgevormde rijmformatie op het spoor te komen : „ze glijpen en ze slippen”, maar dit voldoet hem nog niet helemaal, en daarom voegt hij er aan toe : „ze schipperen sluw”. Dat „sluwe” karakter van hun bezigzijn zou men kunnen betwisten, want uit al wat ze tot dan toe deden, blijkt nergens zoveel inzicht ; hun ijdelheid die hen met veel koude drukte laat ter plaatse trappelen, is tot geen sluwheid in staat. Wat dan wel ? Voor de poëzielezer is hier vooral belangrijk dat „hij gaat” en dat zij, ondanks al hun drukte, „blijven staan”. De rest wordt dan vanzelf duidelijk. Fr. Baur laat door de bondigheid van zijn verklaring⁹ misschien nog het best de creatieve krachten die hier aan het werk zijn, tot hun recht komen. Hij geeft voor r. 2 : *komplotteren* en voor r. 4 *gluiperig doen* ; en dit laatste laat hen – de gluiperds – m.i. voldoende ruimte om ter plaatse te blijven trappelen terwijl hij verder gaat.

Het ligt voor de hand dat er bij de tekstverklaring heel wat problemen enkel maar kunnen worden opgelost wanneer men met de hier beschreven tendensen rekening houdt. In zijn vertaling van *The song of Hiawatha*, hoofdstuk XVII, r. 170, schrijft Gezelle over het tentzeil van de wigwam dat in de wind zo flappert

9. *Jub.*, *Rijmsnoer* I, 201.

dat het zijn touw „tergt en tuiert”. Wat het woord *tergt* betreft kunnen we in de woordenboeken wel iets vinden dat ons op het goede spoor brengt, uiteraard met personificatie van *tentzeil* en *touw*. Maar *tuieren* is, zegt De Bo, in West-Vlaanderen onbekend. In Brabant en elders betekent het : een huisdier zo binden dat het op een bepaalde plaats moet grazen. De *Jubileumuitgave* (Baur) verklaart *tuiert* als „trekt aan de *tuyers, tudders, tedders* of *todders* = de touwen” en verwijst daarvoor naar De Jager, *Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch* (1875). Bij De Jager vinden we *tuien* of *tuieren* wel als vastleggen (met een touw), maar niet als *trekken* aan dat touw. De Busschere verklaart *tuiert* als „rukt, sjort”. In deze samenhang is dat inderdaad zo ; maar wie voor die betekenis naar De Jager of zo zou verwijzen, doet ongeveer hetzelfde als wie *bikboord* zou omschrijven als „het tegendeel van bakboord” op grond van de uitdrukking „iemand van bikboord naar bakboord sturen”. Het woord „tuieren” heeft immers als zodanig *niets* met rukken of trekken te maken, maar in dit verband versterkt *tuiert* het begrip *tergt* ; het „krijgt” zijn betekenis hier op deze plaats door het contact dat ontstaat tussen *tergt* en *tuiert*.

Enkele verzen van tevoren, nl. in r. 157, beschrijft Gezelle hoe Hiawadha en zijn gezellen de bever „pijnden en polsten”. De *Jubileumuitgave* (Baur) verklaart *polsten* als „bewerkten met den polsstok”, en *pijnden* als „spanden zich in”. De Busschere gebruikt resp. de verklaring „stootten (met ijzerpuntige) stokken” voor *polsten* en „persten” voor *pijnden*. Voor de verklaring van *polsten* zijn beide verklearders het eens, en terecht, maar wat het woord *pijnden* betreft heeft „persten” (De Busschere) weinig gemeen met „spanden zich in” (Baur). De verklaring is m.i. deze : *pijnden* „krijgt” hier zijn betekenis en woordenboeken zijn wat die betekenis betreft, misschien eerder misleidend. We omschrijven : „ze staken met de polsstok zoveel ze konden”.

In het gedicht *Wilt gij een vertelsel weten* uit *Tijdkrans* dat elders ook wel de titel *Sint-Jansput* draagt, lezen we over Herodias die gestraft wordt na haar wandaad en...

Hoe ze, in wervelwind veranderd,
maakt het mul mee van den grond ;
en, verwenscht, voor eeuwig pandert,
port en pijnt, de wereld rond.

Hoe ze dus „voor eeuwig pandert, port en pijnt, de wereld rond” en ik zou er bijna durven aan toevoegen : „hoe ze de tekstverklearders dreigt mee te sleuren in haar spoor”. We hebben drie termen :

panderen, *porren* en *pijnen*. De *Jubileumuitgave*¹⁰ verklaart *pijnt* als volgt: „zich pijn, zijn krachten inspant”, wat dat ook mag inhouden; *pandert* is „rondgaan met een pander d.i. een mand aan den arm; vandaar rondgaan, rondlopen”; *porren* krijgt er geen beurt. Baur verklaart in zijn woordenlijst¹¹ *panderen* als „met een pander of broodkorf rondlopen”; *porren* als „hard moeite doen; ook: aanzetten” en *pijnen* als „al lijdende gaan; ook: moeite doen; persen, kneden”. Met vier van deze vijf verklaringen kunnen we niets aanvangen, alleen *pijnen* als „al lijdende gaan” gaat in de goede richting, want weg van het woordenboek. De Busschere, die zoals we weten, al jaren werk maakt van de ablaut-, allitererende en de rijmformaties – wat hij samen „paarwoorden” noemt, hoewel ze, zoals hier ook met drie en met meer kunnen zijn – De Busschere schrijft bij *pandert* „rond dwaalt” en bij *port en pijn* die hij als „paarwoord” uiteraard samenlaat „(paarw.) (geweldig zich inspant en poogt) ijsbeert (de wereld rond)”. Op grond van het woordenboek laat men hier dus Herodias gelukkig niet te lang met een broodkorf rondsorren, maar geen van de verklaarders, ook De Busschere niet, gaat m.i. ver genoeg *omdat* ze nl. allen nog de neiging hebben om voor elk van de drie woorden te veel van de door het woordenboek *geformuleerde* verk'aring over te houden. We moeten deze allitererende formatie die uit drie woorden bestaat niet verklaren vanuit het woordenboek, maar vanuit het gedicht. Wat doet Herodias of wat gebeurt er met haar? Ze tolt rond als een blad in de wind, maar dan met wat meer gewicht. De dichter roept die betekenis op met aspecten – misschien enkel klankaspecten – van drie bestaande woorden, die echter hun betekenis niet meedelen, enkel een afstraling ervan. Op het raakpunt van het spanningsveld van die drie woorden ligt de nieuwe betekenis. Nieuw, dwz. van tevoren onbestaand.

Nog een voorbeeld. Uit *Kerkhofblommen*, r. 52, einde van de derde strofe van het tweede gedicht:

die lucht, die 't lieve leven draagt
in 't *drijvend*, *dravend* bloed.

Met de oorspronkelijke betekenis van 'drijven' hebben we enige moeite, maar met die van 'draven' kunnen we niets beginnen. Bloed 'draaft' nooit, tenzij dan op de wijze waarop het *kruipt*, nl. waar het niet *gaan* kan. De *Jubileumuitgave* geeft geen toelichting. Evenmin als de andere tekstuutgaven. En terecht, want hier is het duidelijk dat we met het woordenboek niets kunnen aanvangen:

10. nl. J. DE CUYPER in *Jub., Tijdkrans* I, 179.

11. Aan het einde van zijn dunderuitgave.

het verschijnsel dat we tot nu toe hebben trachten te beschrijven, kunnen we hier *in actu* ervaren en tevens aanvaarden. In het woord „draven” verstaan we iets dat met de betekenissen van het woordenboek niets gemeen heeft, maar hier een nieuwe krijgt. Een betekenis dan die groeit uit de gegeven samenhang en achteraf daarom juist zo expressief is.

In het 19de hoofdstuk, vers 14 vv. van *The song of Hiawatha* „rampt en raakt het leed ons, arme, kranke menschen, zonder end...”. Voor ‘rampen’ kunnen we dan nog in het woordenboek terecht, maar het woord ‘raken’ heeft hier een betekenis die de omschrijvingen van het woordenboek en die van ‘rampen’ in zich verenigt.

Tot nu toe hebben we aan de hand van één verschijnsel aange-toond dat Gezelle de taal hanteert zoals het volk. We weten overigens dat vele van zijn activiteiten hetzelfde kenmerk dragen, dat hij ze deed, niet alleen zoals het volk, maar vanuit het volk. Dat hij zelfs – zonder de omgang met betere standen te schuwen – als dichter helemaal aan de zijde van het volk heeft gestaan en niet, zoals we zouden mogen verwachten, aan de zijde van de beschaafde cultuurmens.

Hij zal, wat dat betreft, wel niet de enige zijn, maar ik zou wel durven vermoeden dat die houding hem veel duidelijker tekent dan alle andere bekende dichters.

We gaan hier nog even wat dieper in op de volkse voedingsbodem van Gezelles poëzie, niet inhoudelijk, want dat blijkt zo, maar wat de vorm betreft.

Vrij algemeen wordt aanvaard dat met de poëzie van Gezelle een nieuwe periode aanbreekt in de Vlaamse, zelfs in de Nederlandse literatuur. In zijn eerste bundel komen voorzeker een groot aantal gedichten voor die formeel en inhoudelijk voortbouwen op de literaire traditie, die dus Bilderdijksiaans mogen genoemd worden. Maar een ander gedeelte van diezelfde bundel en haast alle gedichten uit zijn latere bundels staan los van die traditie. Ik meen dat ik een aanvaarde waarheid formuleer als ik zeg dat Gezelle voor zijn poëzie niet voortgebouwd heeft op een bestaande literaire traditie, maar dat hij daarvoor althans voor een gedeelte aansluiting heeft gezocht bij de volkse traditie, dus niet bij wat kunstmatig was ontstaan of tot literair bezit was geworden, maar bij de gaardheid van het Nederlandse volk als zodanig, dus de eigen aard zoals die onvervalst is.

Verklaart juist dit ook niet het toch wel verrassende van zijn vrij groot succes, tot op heden ?

Het hoeft niet gezegd te worden dat Gezelle de hier bedoelde volkse aanzetten, die uiteraard op formeel gebied vrij primitief waren, tot grote hoogten van verfijning heeft weten op te voeren.

Dit moeten we eerst wel even toelichten.

Poëzie is altijd op een of andere manier transfiguratie van de werkelijkheid. Onder „werkelijkheid” verstaan we dan de dingen zoals ze aan ons verschijnen en met de betekenis die ze in het dagelijkse leven voor ons hebben. De dichter doet uit die dingen iets nieuws ontstaan. Hij hanteert de bestaande dingen als materiaal om te maken wat voordien nergens als zodanig aanwezig was. Hij blaast een ziel in het slijk van de bestaande dingen: woorden uit het woordenboek, dus de materiële vorm van die woorden, met tevens de gekende beelden die aan die woorden verbonden zijn, woordelementen ook en klanken die op een andere wijze op eigen kracht kunnen gaan functioneren, die dus, dank zij de transfiguratie, een ander bestaan gaan leiden en een bestaan dat – principieel althans – eeuwig moet zijn.

Welnu Gezelle heeft bij die activiteit onmiddellijk aansluiting gezocht bij een soortgelijke activiteit die altijd in het volk aan het werk was. Hij heeft zo intens vanuit het volk geschreven dat hij

– niet alleen de woorden, het leven, de taal, de verteltrant, de ervaringen van de naamloze massa als het slijk voor zijn schepping aanwendde,

– maar ook het dichterschap van dat volk zelf in zijn eigen scheppende bezigheid verwerkte. De volkspoëzie werd een van de bronnen van zijn eigen poëzie, en daarbij nam hij dan de door dat volk reeds ingezette transfiguratie over.

Onder zijn kleinere gedichten treffen we heel wat stukjes aan, die hij als raadsels, aftelliedjes, wiegeliëdjes, of als volksrijmpjes niet als erts, maar reeds als edelstenen in de mijnen van het fantaserende en zingende volk had gevonden, opgeblonken en weggelegd. Dit is niet zo maar een bewering. Onder zijn *Kleengedichtjes* zijn er een aantal waarvan men duidelijk weet dat ze vroeger bestonden, sommige werden ook elders reeds opgetekend. Hij heeft die rijmpjes nochtans, in mindere of meerdere mate bijgewerkt, onder zijn eigen dichtwerk opgenomen. Ook in zijn latere bundels, en zeker onder de kortere stukjes die hij in zijn kranten, of onder de rijmpjes die hij in zijn *Duikalmanak* plaatste, zijn er heel wat waarvan men niet zo heel goed weet wie ze eerst vorm heeft gegeven: het naamloze volk of hij. En niemand heeft hem dat ooit kwalijk genomen. Het was bijna alsof dat naamloze volk meende dat het – onmondig als het was – eindelijk in hem een stem had gekregen.

Trouwens Gezelle heeft dit bewust gedaan. Het zelfs theoretisch gefundeerd. Als in 1881 een zekere „Agricola” – zo lezen we in zijn „Leermaren”¹² – hem vraagt hoe hij kan leren ook wat „boerenverzekens” (we denken aan de naam Agricola) te maken, houdt Gezelle hem de volgende vuistregel van zijn „Horatiaanse” poëtica voor :

„Om nu en dan,
mijn brave man,
een reke of twee, op rijmen,
met zin
daarin,
en klank
en zang

in 't vlaamsch, aaneen te lijmen,

zoo begeeft u bij 't volk en horkt het af. Het waar volk van Vlanderen rijmt en dicht, ja, *dicht*, geheele dagen.

'Noch tale noch teken',

bij voorbeeld, is gerijmd van het volk ...”

en hij legt het uit, geeft ook andere voorbeelden, o.m. „*Ziek en zuchtig*”. Teken ze op, zegt hij ; „*In nen baai / en nen draai*”, enz. En hij gaat verder : „De oude raadsels rijmen meest altijd, en op alderlei wijze, hoe ouder hoe prachtiger, spijs al de banden en de regels van sommigen, die, verkeerd genoeg, peizen dat de wetten van de vlaamsche rijm- en dichtkonste *eerst* gesnekkerd [= uitgesneden] moeten zijn, gelijk leesten, en de rijmen en de dichten achternaar daarop en daaraan geschoeid, gerokken en gespannen. // *Vindt* de wetten maar en *maakt* ze niet, noch en aanveerdte geene andere als die *gevonden* en, met veel zorg, waar genomen zijn, dan zult gij eens op het eigen speur geraken om ook te rijmen en ja zelfs te dichten”.

Ook andere dichters, uiteraard, hebben aansluiting gezocht bij de volkspoëzie, Goethe bv. ; Baur verwees in dit verband al naar „Heidenröslein”. En toch is er bij Gezelle veel meer. Vaak heeft men de indruk dat het algemene ritme van Gezelles poëzie iets heeft dat ons zeer vertrouwd is, dat het ons van nature goed in de mond ligt. Zijn poëzie is vaak – niet altijd – zo ongekunsteld verwoord dat we wat hij dichtend zegt op dezelfde wijze in het dagelijkse leven zouden kunnen formuleren. Hier een paar beginregels, zomaar opgeraapt :

- 't Er viel 'ne keer een bladtjen op / het water...
- Hoe zeere vallen ze af, / de zieke zomerblaren...

12. Zie J. BOETS, *Gezelles leermaren*, 1975, 79-80.

- De Leye slaat dat 't kletst !
- En mocht ik maar / twee zielen hebben, / 'n mocht ik
maar / twee mensen zijn...
- Hoe zwart staan al de boomen in / de witheid, onver-
wacht, / van 't overdadig sneeuwen, dat 't /
gedaan heeft, van den nacht !

Vooral in de korte stukjes wordt dat duidelijk.

We lezen eerst ter vergelijking een paar rijmpjes die hij uit de mond van het volk heeft opgetekend :

Timpe, tompe, terelink, / vliegt van hier naar Derelijk, /
vliegt van hier na Rompelschee, ... (1855 ?)

Pinte, pante, palingpot / loopt er meê na 't wagenkot /
loopt er meê na 't ovenbuur (1855 ?)

Inke / de vinke / den appelenboom, / een splenternieuw
paar leerzen ... (1881 ?)

Van rijmpjes als deze mag men zeggen dat ze zich loszingen van hun betekenis. De afwezigheid van duidelijke semantische motiveering doet ons zoeken naar een verklaring voor hun bestaan. Het kunnen rijmpjes (volksrijmpjes) zijn die, doordat ze zo goed klonken, in de herinnering van het volk waren blijven leven toen hun betekenis al verloren gegaan was. Maar dat hoeft niet. Ze kunnen ook *ontstaan* – niet zonder aanleiding, maar toch met nauwelijks een aanleiding van enig gewicht – op grond van een bestaand ritme, van een bestaande melodie, die de dichter (of het volk) maar met woorden hoefde in te vullen om ze weer zintuiglijk gestalte te geven.

En hier komen we waar we moeten zijn. Want de dichter – in casu Gezelle – ontleende – meen ik – aan het volk ook wat we zouden willen noemen *ritmische schema's*. Dus gehelen van ritmische bewegingen zonder woorden.

Het bestaan van zulke schema's kan moeilijk bewezen worden, maar wordt wel zeer waarschijnlijk als we constateren dat er onder de (onvoltooide) rijmregels (of liever onder de nageldeuntjes, want ze rijmen niet altijd) nogal wat zijn die metrisch – dus ritmisch – zoveel overeenkomst vertonen. En het zijn dan vaak regels die zo kort zijn dat ze nauwelijks aan een gedicht doen denken en dus als gedicht geen verleden of geen toekomst hebben, maar toch de lezer aanspreken en blijven aanspreken ; men zou ook kunnen zeggen : eeuwig zijn. Ik geef slechts een paar voorbeelden. Eerst een aantal volledig identieke :

De davrende
zonne danst
en dingelt op de
daken

(1859-97 ?)

Door ongebaan-
de sneeuw te gaan,
hoe lustig is 't
hoe leutig ! (1859-60 ?)

'n Stelt uw hert,
om wien dat 't zij,
te gelde, noch
te pande ! (1861 ?)

De zage zucht
en schorpt het hout
in kisteberd, in korsten (1894)

... lijk letteren op
nen zerk gekapt
en langzaam uitgetreden ... (1856 ?)

Allemaal identieke bewegingen. Ze staan daar zo maar, verloren op het blad, maar ze staan daar voor alle tijden¹³.

Er zijn er nog kortere. Ze liggen even gemakkelijk in de mond. Misschien om andere redenen, want elk hout heeft zijn tekening.

Lijk bezekes onder de blaren. (1858 ?)

Wel bijzonder kort, maar het staat er zo. Althans in *Laatste verzen* ; daar komt het zelfs een tweede keer voor (bij vergissing ?) nl. aan het einde van *Dit voetjen en dat voetje*. Gezelle nam het voordien zelf al op in zijn *Rijmsnoer*, daar is het een regel langer en kreeg het de titel *Ilex aquifolium* L. (d.i. hulst). Nu luidt het : *Vol bezekens*, onder de blâren, die, rood, 't zadgroene doen blaken en blinken (1859-1893 ?). Maar het handschrift van dit laatste is bewaard en daarop blijkt dat hij eerst had geschreven :

Lijk bezekes, onder de blaren, die rood (...) ¹⁴

Niepkens, op nen roozenboom ...

Gezelle zelf plaatste het, zoals we het hier lezen, in zijn *Rijmsnoer*¹⁵. Het moet dus in zijn poëtische wereld iets betekend hebben.

Hebt gij ooit een peerd zien pinnen ¹⁶

13. Resp. *Jub.*, *Rijmsnoer* II, 75 ; *Gedichten, gezangen en gebeden* I, 184 ; *ibidem*, 187 ; *Laatste verzen*, 277 en *Gedichten, gezangen en gebeden* I, 182.

14. We lezen deze drie resp. in *Jub.*, *Laatste verzen*, 234 ; *ibidem* 174 ; *Rijmsnoer* II, 80 en op het handschrift in het Gezelle-archief en Centrum voor Gezellestudie (film).

15. *Jub.*, *Rijmsnoer* II, 83.

16. *Jub.*, *Laatste verzen*, 279.

Zelfs dat zouden we niet willen missen, evenmin als een potloodschets van Rembrandt of Rubens. Omdat het zonder echt iets mee te delen, aan een bepaalde soort innerlijke behoefte tegemoet komt. Omdat we er die zoekende vlinder in ons, ergens kunnen laten rusten. Omdat het poëzie is. Misschien dank zij die alliteratie met sierlijk variatie-element van „peerd” en „pinnen” in een vraagzin die we alle dagen honderden keren en met dié kadans horen uitspreken of zelf uitspreken en tegelijk daar achter dan de hele ruimte voelen voor de vele mogelijke antwoorden. Om al die redenen voelen wij ons, samen met onze eeuwenoude herinneringen, in die zin ergens thuis. Die zinnen hebben niets kunstmatigs. Ze zijn ons zo uit het hart, ik bedoel uit de taal gegrepen.

Het antwoord op de vraag waar Gezelle die grote verscheidenheid in de vorm van zijn strofen en in de ritmische beweging van die strofen vandaan had, komt dank zij de voorafgaande beschouwingen misschien een beetje dichterbij. Bij het bladeren in de bloemlezingen van poëzie uit de 19de eeuw hebben we de indruk voor een groot aantal van zijn strofen en ritmische bewegingen bij voorgangers of tijdgenoten geen of nauwelijks voorbeelden aan te treffen. De strofebouw van *Gierzwaluwen* is er zo een.

Zie, zie, zie,	zwierende en	
zie ! zie ! zie !	gierende :	
zie !! zie !! zie !!	„Niemand, die ...	
zie !!!	die	
tieren de	bieden den	
zwaluwen	stiet ons zal	
twee- driemaal	Wie, wie ? wie ? ?	
drie	wie ? ? ?	enz.

Het gedicht dateert van 25 mei 1897.

We hebben de neiging te *veronderstellen* dat Gezelle zelf die vorm in het leven geroepen heeft. Dat zou trouwens volstrekt niet onmogelijk geweest zijn. Maar in *Laatste verzen* werd een kort stukje opgenomen ; het draagt als titel *Geld* en loopt als volgt :

Logenaar,	eerst ende
drogenaar,	meest, ja, bij
deugeniet,	alle ge-
dief !	weld,
Scheldt met ge-	zoetekom
weld, die ge	wellekom,
scheldt is u	heeft hij maar
lief	geld

Er zijn twee handschriften van bewaard en op grond van de paarse inkt localiseert Baur het in de jaren 1881/1882¹⁷.

Het ritmische schema is identiek met dat van *Gierzwaluwen* en in dit gedichtje menen we wel een bekend patroon terug te vinden, nl. dat van sommige aftelliedjes. Indien dit zo is, mogen we aannemen dat ook het ritmische schema van *Gierzwaluwen* langs omwegen op die van een aftelliedje teruggaat.

Gezelle als dichter weer eens de stem van het volk.

Om te eindigen wil ik die typische situatie, dat ingebed zijn in het onvervalste volk nog even nuanceren met een laatste beschouwing en illustreren met een paar feitjes uit zijn leven.

We weten dat Gezelle als dichter geen gezag boven zich erkende.

En durft gij mij van dichten spreken,
die nimmer zijt in staat
twee reken
te rijmen dat het gaat !

Het dichten is van God gegeven,
maar niet aan elk ende een
in 't leven ;
de kunste is niet gemeen.

Laat bloeien al die roos mag wezen,
spruit helder, zijt gij bron ;
maar dezen
die ton zijn blijven ton !

De miere en zal geen peerd heur wenschen,
de krieke geen radijs ;
de menschen
alleen zijn niet zoo wijs.

Zoo, elk ende een het zijn ! Soldaten
het buskruid, zoo 't behoort,
gelaten,
en Dichteren het woord ! (1877)¹⁸

Maar daar staat dan tegenover dat hij zich op grond van die dichtkunst helemaal geen voorrechten heeft aangematigd ; integendeel, hij heeft ze onbeperkt ten dienste gesteld van iedereen die er hem om vroeg. We kennen de karrevrachten gelegenheidspoëzie. Met zijn dichterschap heeft hij zich tussen de massa bewogen en ieder-

17. *Gierzwaluwen* en *Geld* in *Jub., Laatste verzen*, resp. 84 en 249.

18. *Jub., Gedichten, gezangen en gebeden* I, 35.

een heeft er van mogen plukken, zonder onderscheid, arm en rijk, groot en klein, geleerd en ongeletterd.

Dit wil zeggen dat Gezelle zich wel dichter voelde, maar zich niet als letterkundige gedroeg; dat hij zelfs onder die aparte categorie die letterkundigen heten, blijkbaar helemaal niet thuis was. Het zou een vergissing zijn te menen dat dit zou betekenen dat Gezelle niet op erkenning uit was, wel integendeel; het was eenvoudig een gevolg van zijn geaardheid: omgang met letterkundigen lag hem niet; we zouden misschien mogen zeggen omdat al het kunstmatige hem wezensvreemd was.

De pogingen die hij als lid van de Koninklijke Academie deed om dat lidmaatschap tegenover de buitenwereld te verdienen, b.v. die uitgave van Hennen van Merchtenens *Cornicke van Brabant*, bereiken lang niet het niveau van zijn poëtische en andere taal-kundige prestaties.

En dit wordt geïllustreerd door een paar voorvalletjes:

– Albert Verwey, die hem erg bewondert, en op dat ogenblik zeer gunstig over hem geschreven had, komt hem – na zich aangemeld te hebben – in het voorjaar van 1899 bezoeken. Gezelle is niet thuis.

– In 1887 moet hij naar Leuven om het doctoraat h.c. in ontvangst te nemen. Hij vertrekt met veel tegenzin. Ondergaat de plechtigheid, maar zodra die is afgelopen, is hij spoorloos. Tijdens het banket zoeken ze hem tevergeefs. Hij was al op weg naar West-Vlaanderen. „Op het banket en hebbe ik niet durven komen”, schreef hij nadien aan zijn vriend Jozef van Biervliet die voor die onderscheiding had gezorgd¹⁹.

– Begin juni 1897 wil A. Vermeylen hem komen bezoeken samen met Hegenscheidt en nog een paar anderen. Hij had in *Van nu en straks* zeer gunstig over de dichter geschreven en dit had Gezelle zeer veel plezier gedaan. Het bezoek is voorzien voor 6 juni, Pinksterdag. Maar op 3 juni klimt Gezelle in zijn pen en schrijft aan Vermeylen het volgende:

„Antwoordende op uw schrijven van 1ⁿ dezer late ik u weten dat ik op Cinxendag aanstaande geen uur, geen half uur mijn eigen baas en ben; ik heb een jong Engelsman te bereiden tot het vormsel, ik heb een 1^e communie-dichtje gemaakt, voor een meiske, wiens vader, na zijn goeddunken, verplicht of genoodzaakt is mij op Cinxen aan zijn berd te hebben; enz. Die Heeren zullen daar weinig bij verloren hebben, want bij *alle* bezoeken ben ik op mijn ongemak, een last zoo aan mij zelve zoo aan anderen. Bedankt die Heeren ... enz.”

19. Zie P. COUTTENIER in *Gezellekroniek* 13, 1978, 149-155.

Met andere woorden : mijn bezigheden van elke dag in mijn Kortrijks milieu zijn veel belangrijker dan bezoek van die letterkundigen. Bij die mensen voel ik me niet goed ²⁰.

Gezelle werd te lange tijd te hoog boven of toch te ver buiten de massa geplaatst. Hij was een mens onder de mensen en dat was juist zijn kracht, ook als dichter. Hij had de deugden, maar ook de ondeugden die het volk eigen zijn. De hedendaagse mens verheugt zich – als we de pers mogen geloven –, vooral over dat laatste. De belichting van dit aspect wordt tegenwoordig alleszins meer geapprecieerd dan vroeger. En niet alleen t.w.v. de waarheid maar ook als zodanig kan het echt hoegenaamd geen kwaad dat die zijde van Gezelle ook eens aan bod zou komen, want dit laat ons toe hem te begrijpen in zijn ware verschijning.

Gezelle die zo volledig mens was met de mensen en ook dichter was voor zijn vriendenkring en voor zijn dagelijkse taken ! Die zo door en door dichter was en zo bezeten door het woord dat zijn poëzie zelfs getuigenis kan afleggen van een toevallige buiteling van hem, buiteling die menig mens evenzeer nodig heeft als Rio de Janeiro zijn jaarlijks carnaval.

We lezen er gewoonlijk overheen, maar het staat al jaren in *Laatste verzen*. De titel is *Krommenisse* en men heeft wel eens gezegd dat hij het geschreven had om dat mooie woord te kunnen gebruiken ; we denken dan aan het gedicht dat hij maakte om het woord *Allenthenen* weer ingang te doen vinden. Baur nochtans heeft al in 1936 toen *Laatste verzen* in de *Jubileumuitgave* verscheen, gelezen en verklaard wat er stond ²¹.

Rechte en zonder krommenissen

zo begint het. Komaan, nu geen omwegen of uitvluchten meer, laat eens zien wat ge kunt. Hij was in Stene bij zijn broer pastoor, een heel stuk jonger dan hij, maar hij daagt hem uit :

Rechte en zonder krommenissen,
tusschen u en mij, beslissen
laat mij, vaste en veilig, of
gij mij of ik u, vandage,
leggen zal aan 't wijngelage,
spijts uw ijdel wangebof !

12/12/98

20. De brieven die onlangs, samen met het archief A. Vermeylen, in het Archief en museum voor het Vlaamse cultuurleven, Antwerpen, toekwamen, werden ons door L. SIMONS signaleerd en door R. F. LISSENS in *Gezelliana*, X, 1979-1980, 33-38, gepubliceerd.

21. *Jub.*, *Laatste verzen*, 163.

En „leggen” betekent „verslaan”, „wangebof” bluf ; dus : ondanks uw opschepperij zal ik u verslaan.

Poëzie was voor Gezelle een activiteit als ademen. Zijn leven lang. Ademen in het slijk van de volkstaal. Of, om een suggestiever beeld te gebruiken, ademen over de dorre beenderen uit de vallei van het boek Ezekiël, die bij het eerste profeteren – met in de verte „de wondere trompetrumoeren” – met gedruis naar elkaar toe bewogen om weer spieren en vlees te krijgen en bij het tweede profeteren recht te komen en daar dan overeind te staan. Aan het einde van zijn leven een indrukwekkende menigte²² ; en nu ze, na tachtig jaar, eindelijk eens tot de laatste man in het gelid zullen moeten staan : 8 dikke delen vol.

22. Het boek van de profeet *Ezekiël*, 37, 7-10.

De ontdekking van August Strindberg in het Nederlands taalgebied.

Een bijdrage tot de studie van de receptie
van zijn werk

door

PROF. DR. VICTOR CLAES

WOORD VOORAF

August Strindberg (1849-1912) was een veelzijdig schrijver met een geweldig temperament. Tijdens een rusteloos leven vol tegenstrijdigheden schreef hij drama's en lyriek, romans en novellen, autobiografische verhalen en essays. Vooral zijn dramatiek omvat een verscheidenheid die bij wellicht geen ander toneelschrijver terug te vinden is: treurspelen en blijspelen, objectief naturalistische stukken en subjectief toneel dat zijn eigen problemen uitbeeldt, groots opgezette historische drama's en kamerspelen die de innerlijke verdorvenheid van de mens ontmaskeren, naturalistische quart d'heure stukken en sprookjesspelen, droomspelen en Wandreringsdrama's. Zijn toneelstukken vertonen niet alleen romantische, realistische en naturalistische kenmerken, maar bevatten ook trekken die het expressionisme, het surrealisme en het absurde toneel aankondigen.

Strindberg was een spetterende vulkaan die in woede uitbarstte tegen al wie hem ook maar een strobreed in de weg legde. Zijn werk is een doorlopende aanklacht en een voortdurende zelfverdediging, maar tegelijk een openbare biecht waarin hij zijn zwakte blootlegt en zijn behoefte aan innerlijke ommekeer uitspreekt.

Het spreekt a.h.w. vanzelf dat een dergelijk oeuvre door het publiek met tegenstrijdige gevoelens onthaald zal worden. Dat is ook duidelijk bij de studie van de receptie ervan in het Nederlandse taalgebied. Wie in aanraking komt met Strindberg blijft er niet onverschillig voor. Velen blijven jarenlang van aversie vervuld tegenover de manier waarop de auteur de strijd tussen de geslachten behandelt in *Freule Julie* en *De Vader*, de twee stukken die ook in het Nederlandse taalgebied het meest gespeeld zijn. Maar daar staat dan tegenover het enthousiasme waarmee anderen pro-

beren door te dringen tot de diepere drijfveren en de geheimen van de symbolistisch-expressionistische Strindberg.

Deze studie is gegroeid uit een reeds oude belangstelling voor de wederzijdse betrekkingen tussen de Nederlandse en de Zweedse letterkunde. Dat ik de receptie van Strindberg in het Nederlandse taalgebied systematisch ben gaan onderzoeken is te danken aan het verzoek van Wilhelm Friese, ordinarius voor Scandinavistiek in Tübingen, dit thema te behandelen op het derde Strindberg-symposium dat ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig jubileum van de Eberhard-Karls-Universität in 1977 te Tübingen gehouden werd. Toen ik op dit verzoek inging, had ik er geen flauw vermoeden van welke verrassende ontdekkingen en hoeveelheid materiaal mij te wachten stonden.

Een eerste gevolg van deze overstelpende hoeveelheid gegevens was dat ik bij mijn lezing te Tübingen het materiaal waarover ik beschikte nog niet volledig beheerste (vgl. voetnoot 65b en 148). Een tweede gevolg was dat ik toen al wist of vermoedde dat er documenten bestonden die ik nog niet had kunnen opsporen (b.v. de persoonlijke ontmoeting van J. T. Grein met Strindberg of de brieven van Strindberg aan Netscher en Prins).

Vooraf het opzoeken van gegevens in dagbladen en tijdschriften is een tijdrovend werk. Ik ben er mij van bewust dat ik nog ettelijke jaren speurwerk zou moeten verrichten indien ik een volledig beeld van de hele geschiedenis van de receptie van Strindberg in Noord- en Zuid-Nederland zou willen geven. Ik ben blij dat ik bij het doorsnuffelen van oude kranten op de hulp mocht rekenen van mijn vrouw en enkele keren zelfs van mijn oudste zoon. Veel hulp ondervond ik ook van de directie en het personeel van het Nederlands Theater Instituut (met de rijke verzameling op de afdeling Documentatie) te Amsterdam, van de directie en het personeel van de Stadsbibliotheek (speciaal van de Tijdschriftenafdeling) en van het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen, van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum en van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Verder ben ik nog dank verschuldigd aan tal van particuliere personen, bibliotheken en andere instellingen in Noord en Zuid.

Zoals uit de titel blijkt heb ik mijn onderzoek ditmaal nog meer toegespitst op de *ontdekking* van het werk van August Strindberg. Dat wil dan niet zeggen dat ik me beperk tot b.v. de jaren 1883-1893 toen de eigenlijke ontdekking van Strindberg plaatshad. De naam en een klein deel van het oeuvre van de Zweedse schrijver had in die tijd inderdaad in Nederland reeds enige bekendheid gekregen (in Vlaanderen slechts in een beperkte kring van literatoren). Maar pas omstreeks 1920 begint men de rijke mijn te ont-

ginnen die het werk van de symbolistisch-expressionistische Strindberg voor het nageslacht zal uitmaken. Daarom behandel ik in deze studie de receptie in het Noorden tot en met de opvoering van *Een droomspel* in 1921 en het verschijnen van het eerste volledige overzicht in boekvorm: *August Strindberg. Zijn leven en werken*, door K. E. Proost in 1922. In het Zuiden ligt het eindpunt een beetje later: de opvoering van *Advent* door het Vlaamsche Volkstoneel in 1924. Deze achterstand van het Zuiden tegenover het Noorden is een symptomatisch verschijnsel dat door mijn onderzoek ook sterk belicht wordt.

Tengevolge van deze beperking valt één belangrijk aspect van de studie van de receptie buiten beschouwing: de invloed van Strindberg op de Nederlandse letterkunde. Met de ontdekking van Strindbergs werk heeft dit aspect niet veel te maken vooral omdat de sporen van beïnvloeding te zwak zijn of te laat zichtbaar worden. Enkele aanwijzingen kan men vinden op de laatste bladzijde van mijn lezing te Tübingen (zie voetnoot 43).

Wel worden de grenzen van mijn opzet, zoals ik dat daarjuist omschreven heb, overschreden in de bijlagen waar ik de lijsten van vertalingen en opvoeringen laat doorlopen tot vandaag de dag.

1. OVERZICHT VAN STRINDBERGS WERK

Het is wellicht nuttig eerst even de ontwikkelingsgang van Strindbergs werk te schetsen, al was het maar om duidelijk te stellen dat een kennismaking met b.v. zijn symbolistisch-expressionistisch toneel onmogelijk voor 1898 kon plaatshebben en – gezien de constellatie van de Europese literatuur – nauwelijks voor de doorbraak van het Duitse expressionisme te verwachten was. Het is hierbij mijn bedoeling vooral het vertaalde en bij ons op de planken gebrachte werk te situeren in de ontwikkeling van de auteur. De data die bij de titels in het volgende overzicht gevoegd worden, betreffen het Zweedse origineel. Voor de data van de in het Nederlands verschenen vertalingen verwijs ik naar de bijlage.

Het werk van August Strindberg kan men duidelijkheidshalve in drie periodes indelen:

- a) een romantisch-idealistische periode (1869-1878)
- b) een realistisch-naturalistische periode (1879-1896)
- c) een symbolistisch-expressionistische periode (1897-1912)

a) *De romantisch-idealistische jeugdperiode (1869-1878)*

In deze Sturm-und-Drang-periode schrijft Strindberg vijf toneelstukken waarvan het laatste *Mäster Olof* (Meester Olof) in ver-

schillende versies (proza naast poëzie) bestaat. Deze stukken getuigen van een revolutionaire vrijheidsdrang maar zijn voor de geschiedenis van de receptie van weinig belang omdat geen ervan in het Nederlands werd vertaald of opgevoerd.

b) *De realistisch-naturalistische periode (1879-1896)*

Deze periode begint met de maatschappijkritische roman *Röda rummet* (De rode kamer, 1879). Belangrijk zijn ook de novellenbundels *Giftas* I en II (Huwelijksverhalen, 1884 en 1885) niet zozeer omdat zij een hoogtepunt vormen in zijn realistische verhaal-kunst en tegelijk scherp de vrouwenemancipatie aanvallen, maar vooral omdat zij door Frans Netscher in 1885 als naturalistische verhalen aan het Nederlandse volk voorgesteld worden. Bovendien zorgde de eerste bundel van deze huwelijksverhalen voor heel wat beroering en sensatie omdat Strindberg wegens godslastering werd aangeklaagd. Weliswaar werd hij op 21.10.1884 door het gerecht vrijgesproken, maar het voorval bezorgde hem veel vijanden en maakte hem tot een verbitterd man. Naar de Zweedse titel van het bewuste boek wordt dit rechtsgeding het *Giftas-proces* (*Giftas-processen*) genoemd.

Zes van de *Svenska öden och äfventyr* (Zweedse sproken en vertellingen, 1882-1891) zijn in het Nederlands uitgegeven en één van de *Utopier i verkligheten* (Utopieën in de werkelijkheid, 1885), nl. *Samvetskval* (Gewetensknaging) bestaat in Nederlandse vertaling. In 1886 begon de publikatie van zijn autobiografische romans waarvan het eerste deel getiteld is *Tjenstequinnans son* (De zoon van de dienstmaagd). In 1887 verscheen *Hemsöborna* (De bewoners van Hemsö) dat als eerste werk van Strindberg in een Nederlandse vertaling het licht zag onder de titel *De eilanders*.

Daarna volgden zijn twee beste naturalistische drama's *Fadren* (De Vader, 1887) en *Fröken Julie* (Freule Julie, 1888) die bij ons ook het meest gespeeld zijn. Verder werden in het Nederlands uit deze periode nog opgevoerd: *Kamraterna* (Kameraden, 1888), *Fordringsägare* (Schuldeisers, 1889), *Den starkare* (De sterkste, 1890), *Första varningen* (De eerste waarschuwing, 1893, opgevoerd onder de titel *Herfstteekenen*) en *Leka med elden* (Met vuur spelen, 1893).

Ook de Nietzscheaans geïnspireerde roman *I havsbandet* (1890) is in het Nederlands vertaald als *De greep der elementen*.

In de jaren 1894-1896 hield Strindberg zich bezig met alchimie, occultisme en spiritisme, hij las Swedenborg en katholieke godsdienstige lectuur en hij maakte een crisis door die een diepgaande ommekeer in zijn leven en kunst teweegbracht.

c) *De symbolistisch-expressionistische periode (1897-1912)*

Het verslag in proza van de crisis die tot deze vernieuwing leidt vindt men in *Inferno* (1897) en *Legender* (Legenden, 1898), de dramatische bewerking van deze innerlijke ommekeer in *Till Damaskus* (Naar Damascus, in 1898 verschijnen deel 1 en 2, in 1904 deel 3). Hiermee begint een totaal nieuwe periode in het leven en werk van Strindberg. Het is moeilijk hiervoor een adequate benaming te vinden. Men kan spreken van expressionisme-avant-la-lettre of pre-expressionisme. Strindberg zelf hield niet van de term symbolisme, hij zou neo-naturalisme verkozen hebben. Om alle moeilijkheden te vermijden spreek ik dikwijls zuiver chronologisch van de „post-Inferno-periode”.

In deze periode schrijft Strindberg trouwens niet alleen stukken die op een symbolische manier het innerlijke leven (schuld, wroeging, boete, loutering enz.) op de planken uitbeelden, zoals *Till Damaskus* en *Ett drömspel* (Een droomspel, 1902), al zijn het juist deze stukken waarmee Strindberg zijn origineelste bijdrage tot de geschiedenis van het toneel geleverd heeft en het expressionistische en latere drama in Europa beïnvloed heeft. Tot deze reeks Wanderungs- of Stationendramen kan men ook wel het toneelstuk *Advent* (1899) rekenen.

Maar daarnaast zijn er toneelstukken die, tenminste op het eerste gezicht, een voortzetting schijnen te zijn van de vorige periode. Realistischer zijn immers *Brott och brott* (Er zijn misdaden en misdaden, 1899, opgevoerd onder de titel *Een roes*) en *Påsk* (Pasen, 1901). En haast naturalistisch is *Dödsdansen* (Dodendans, 1901) al wordt in dit laatste drama het conflict tussen man en vrouw zozeer toegespitst op het schilderen van het leven als een Swedenborgiaanse hel dat zulk een griezelbeeld in de tijd van het naturalisme ondenkbaar was. Het wijst veeleer vooruit naar O'Neill, Lenormand, Sartre, Becket en Albee.

De sprookjesspelen *Kronbruden* (De kroonbruid, 1902) en *Svanevit* (Zwanewit, 1902), twee volks-romantische, lyrisch-symbolische stukken, en de meer dan tien historische drama's zoals *Gustav Vasa* (1899), *Erik XIV* (1899), *Karl XII* (1901) zijn nooit in het Nederlands opgevoerd noch vertaald.

Dan hebben we nog een laatste groep toneelstukken, de zgn. Kamerspelen, waarvan in het Nederlands gespeeld zijn: *Pelikanen* (De Pelikaan, 1907), *Oväder* (Onweer, 1907) en *Spöksонатен* (De spooksonate, 1907).

Tenslotte heeft Strindberg in deze periode ook enkele proza-werken geschreven waarvan vertaald zijn het autobiografische *Ensam* (Eenzaam, 1903), de verhalen *Syndabocken* (De zondebok, 1907) en *Taklagsöl* (Pannebier, 1907, vertaald onder de titel *Het*

groene oog) en de postuum uitgegeven werken *Klostret* (Het klooster, 1966) en *Ur ockulta dagboken* (Uit het occulte dagboek, 1963).

2. DE ONTDEKKING VAN STRINDBERG IN NOORD-NEDERLAND

Het eerste spoor dat ik van Strindberg in de Nederlandse pers gevonden heb, is de vermelding van de verhalen *Svenska öden och äfventyr*, waarvan de eerste afleveringen in 1882 en 1883 verschenen waren. Bepaalde Nederlandse tijdschriften – en dit in schrille tegenstelling tot de Vlaamse of zelfs Belgische bladen – volgden op de voet wat er in het buitenland gepubliceerd werd. Zo lezen we in het nummer van *De Portefeuille* van 19.5.1883 onder de titel „Nieuwe uitgaven in Scandinavië” dat verschenen was: „A. Strindberg, *Svenska öden (sic) och äfventyr*”¹. Op dezelfde manier vinden we aankondigingen van *Dikter på (sic) vers och prosa*² en van *Lycho (sic) Pers resa*³.

In de volgende jaargang van hetzelfde tijdschrift verschijnt een bericht onder „Varia” als volgt: „Sedert 1° October verschijnt in Stockholm een Zweedsch letterkundig tijdschrift onder redactie van den novellenschrijver Geyerstam en onder medewerking van den Zweedschen schrijver A. Strindberg en de Noorsche schrijvers Björnson, Jonas Lie en anderen. Men zegt dat dit blad het meest aan dramatische kunst zal gewijd zijn”⁴. Deze mededeling is vrij vaag en doelt misschien op de medewerking van jonge naturalistische schrijvers aan *Aftonbladet*. Na gedurende acht jaar een conservatieve koers gevaren te hebben, probeerde Gustaaf Retzius in het najaar van 1884 het roer weer om te gooien in liberale zin en nodigde hij jonge progressieve auteurs uit om aan het blad mee te werken. *Aftonbladet* zou toch slechts voor korte tijd het forum der naturalisten worden: Gustaf af Geyerstam was medewerker van 1884 tot 1886 en Ola Hansson van 1884 tot 1885. Over de medewerking van Strindberg aan *Aftonbladet* of aan een ander „aan dramatische kunst gewijd” blad is mij niets bekend.

Belangrijker dan deze vermeldingen in *De Portefeuille*, waar we in de grond niet veel meer dan de blote naam A. Strindberg tegengekomen zijn, is voor onze studie de rol van Willem Gosler en

1. *De Portefeuille. Nieuwe Kunst- en Letterbode*, jg. 5, nr. 7, blz. 88.

2. t.a.p., jg. 5, nr. 45, 9.2.1884, blz. 540. *Dikter på vers och prosa* verscheen in 1883.

3. t.a.p., jg. 5, nr. 52, 29.3.1884, blz. 604. Van *Lycho-Pers resa* verscheen een eerste uitgave in 1882, een tweede in 1884.

4. t.a.p., jg. 6, nr. 29, 18.10.1884, blz. 236.

zijn tijdschrift *De Leeswijzer*. De jonge, actieve dichter Gosler had toen al een dichtbundel en vertalingen van Shelley en Byron gepubliceerd, was redacteur geweest van *Astrea* (waar hij in 1881 en 1882 sonnetten van W. Kloos opgenomen had) en onderhield vriendschappelijke betrekkingen met de jonge Tachtigers, o.a. in de hoop uitgever te worden van het tijdschrift van de nieuwe generatie. Dat dit niet mocht gebeuren was voor hem een grote ontgoocheling maar nog ergere gevolgen had het feit dat hij zich als uitgever van Guido's *Julia* (1885) belachelijk gemaakt voelde in de literaire wereld.

Deze frustrerende gebeurtenissen hadden zich nog niet voorgedaan toen Gosler het tijdschrift *De Leeswijzer* stichtte, dat drie jaar zou bestaan (1884-1887). In nummer 15 en 16 van de eerste jaargang van dit tijdschrift wordt nu voor het eerst de betekenis van Strindberg voor de moderne literatuur belicht. Eigenlijk gaat het niet om Strindberg alleen maar de bewuste tekst is een passage uit de inleiding tot de vertaling van Anne Charlotte Edgren-Lefflers novellen *Levensstrijd*, die kort voor 15 december 1884 van de pers moet zijn gekomen⁵. De inleiding die W. Gosler aan het boek liet voorafgaan, verschijnt ook in *De Leeswijzer*⁶ en uit het eerste gedeelte daarvan, waar de plaats en betekenis van Strindberg en de jonge generatie geschetst wordt, citeer ik het volgende :

„Wij hebben Ibsen en Strindberg genoemd. Beider opkomst in de noordsche literatuur dagteekent van een jaar of vijftien her, toen ook in Denemarken uit den modernen, door Spencer's en Darwin's theorieën bezwangerden tijdgeest een Topsoe, Brandes en Drachman geboren werden. Een jeugdige geslacht, met radicale gevoelens beziel, trad te voorschijn ; eene generatie (...) die zich beijverde om den samenhang tusschen oorzaak en uitwerking, tusschen waarheid en poëzie, tusschen kunst- en wereldbeschouwing na te vorschen ; die zich op hare beurt en hare wijze een ideaal schiep, nadat zij begonnen was met alles over boord te werpen wat aan vreemd gezag, vreemden invloed, vreemd vooroordeel deed denken. Nieuwe begrippen vervingen (...) de afgedankte, en als de eerste, moedigste apostelen daarvan, als de kundigste bereiders van een weg, die eerlang door tal van jongeren zou worden ingeslagen, staan August Strindberg en mevrouw Edgren vooraan.”⁷

Een paar weken later publiceert *De Leeswijzer* in twee afleveringen (1 en 15 februari 1885) een artikel helemaal gewijd aan August Strindberg van de hand van Philippine Wijsman. Deze

5. In het nummer van 15.12.1884 wordt gezegd dat *Levensstrijd* „zooeven verschenen” is.

6. In twee delen : het eerste op 15.12.1884, blz. 233-234 ; het tweede op 1.1.1885, blz. 248-249.

7. *De Leeswijzer*, jg. 1, 1.1.1885, blz. 248.

Ph. Wijsman had ook het zoëven vermelde boek van A. Ch. Edgren vertaald en zou in de jaren 1884-1906 in totaal een veertiental boeken vertalen waarvan twaalf uit het Zweeds, o.a. van Strindberg, A. Hedenstjerna, G. Nordensvan, O. Levertin, G. af Geijerstam en E. Key. Haar artikel over Strindberg steunt op Gustaf af Geijerstams essay in *Ur samtiden. Litteraturstudier* (1883) en bespreekt vooral *Meester Olof*, *De roode Kamer* en *Het nieuwe rijk* (*Det nya riket*, 1882). In een postscriptum wordt bovendien nog meegedeeld over het Giftas-proces: „De vrijspraak van A. Strindberg na de vervolging van zijn laatste werk 'Giftas' (Een huwelijk) is door het gerechtshof Stockholm bevestigd, zooals algemeen werd verwacht.”⁸

Er verschijnt nog een derde artikel in *De Leeswijzer* over Strindberg, nl. in het nummer van 15.8.1885. W. Gosler publiceert onder de titel *Eene Volks-uitgaaf*⁹ de vertaling van Strindbergs gedicht *Folkupplagan* uit de bundel *Dikter på vers och prosa* (1883). Het is een volkse maar tevens anarchistische ode op de uitvinding van het dynamiet, waarop reeds in Goslers eerste bijdrage van 1884 gezinspeeld werd toen hij het had over „de gloeiende, gistende pathos” door Strindberg „in treurspel en dynamiet-vergoding” gehuldigd¹⁰. In de grond is dit gedicht niet meer dan een „curiosum” zoals Gosler in zijn inleiding bij zijn vertaling zelf zegt.

Pas na deze drie artikelen in *De Leeswijzer* wijdt Frans Netscher zijn eerste artikel aan Strindberg in *De Portefeuille* van 22.8.1885. Daarmee is dan wel duidelijk aangetoond dat niet Netscher de ontdekker van Strindberg was, zoals S. P. Uri in zijn dissertatie *Leven en werken van Arij Prins* beweert, een bewering die ook al door anderen overgenomen is¹¹. Bovendien geven Willem Gosler en Philippine Wijsman een veelzijdiger beeld van de persoon en het werk van Strindberg. Zij belichten verschillende aspecten en situeren de rijzende Zweedse ster in de Scandinavische context. Daarenboven putten zij rechtstreeks uit Zweedse bronnen. Zoals we dadelijk zullen zien beschikken Netscher en ook Prins slechts over twee Franstalige bronnen: een klein, niet nader omschreven kranteknipsel met enkele gegevens over Strindberg en de Franse vertaling van *Giftas* (eerste deel) die in mei 1885 bij de uitgever Benda in Lausanne verschenen was¹². Uit wat volgt zal daaren-

8. *De Leeswijzer*, jg. 1, 15.2.1885, blz. 290.

9. *De Leeswijzer*, jg. 2, blz. 98-99.

10. *De Leeswijzer*, jg. 1, 15.12.1884, blz. 234.

11. Over Uri zie verder in de tekst. De bewering van Uri is overgenomen door W. J. M. A. ASSELBERGS, *Het tijdperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde* (Gesch. van de Lett. der Nederlanden, dl. 9), 1951, blz. 46.

12. Zie Stellan AHLSTRÖM, *Strindbergs erövring av Paris*, 1956, blz. 57.

boven blijken dat Netscher en Prins in het geheel niet op de hoogte waren van wat *De Leeswijzer* over Strindberg had meegedeeld. Zij hebben er klaarblijkelijk geen vermoeden van gehad. Wat meteen dan ook de vergissing van Uri verklaart.

In zijn proefschrift schrijft Sikko Pieter Uri nl.: „Netscher was ook de ontdekker van den Zweedsen schrijver August Strindberg, dien hij evenals Prins, in eene Franse vertaling las”¹³. Hij baseert zich hiervoor op het volgende citaat uit een brief van Frans Netscher aan Arij Prins: „Strindberg stuurde my een antwoord op myn brief, hoogst voorkomend en beleefd. Hy is in 1849 geboren, schreef reeds verscheiden boeken en veroorzaakte veel opschudding in Zweden. Zyn *Les Mariés* zyn vervolgd, maar tenslotte vrijgesproken”¹⁴.

Wanneer we nu de hele bewaarde correspondentie tussen Prins en Netscher¹⁵ nalezen, lijkt het mij zelfs onmogelijk met zekerheid uit te maken wie van beiden het eerst de aandacht vestigde op de naam Strindberg. Het is althans goed mogelijk dat Prins het eerst iets van Strindberg onder ogen kreeg want in een brief van 10.7.1885, door A. Prins aan F. Netscher gericht, staat de zin: „Strindbergs werk zend ik je per post”. Dit veronderstelt blijkbaar dat de naam Strindberg al eerder mondeling (of eventueel schriftelijk) gevallen moet zijn. Wel is het Netscher die het eerst met Strindberg in briefwisseling treedt. Op 30.7.1885 schrijft hij aan Prins: „Ik heb het adres van Aug. Strindberg gekregen en zal mij met hem in briefwisseling stellen om eenige inlichtingen over zijn werk en over den toestand der Zweedsche Letterkunde”. Op 13.8.1885 heeft hij – zoals uit de daarjuist geciteerde brief blijkt – reeds een antwoord van de Zweedse schrijver gekregen met een aantal gegevens over zijn persoon en werk, waaronder misschien ook het Franse kranteknipstel dat zowel door Netscher zelf als door zijn vriend Prins voor hun artikelen benut zal worden. Dit antwoord van Strindberg aan Netscher is waarschijnlijk niet bewaard, maar we beschikken wel over een brief van de Zweedse schrijver aan Arij Prins. Die is pas geschreven nadat de twee jonge Hollanders elk een artikel over *Les Mariés* hadden gepubliceerd.

We moeten deze belangstelling voor Strindberg beschouwen als een uiting van de speurzinn die zij aan de dag leggen om alle symptomen van naturalisme te verzamelen. Prins had onder zijn pseudoniem A. Cooplandt van 1 februari tot 4 juli 1885 in *De Amsterdammer* zeven artikelen geschreven onder de titel „De jonge

13. S. P. URI, *Leven en werken van Arij Prins. Een bijdrage tot de studie van de beweging van Tachtig*, 1935, blz. 53.

14. Brief van 13.8.1885. Het citaat wordt hier gespeld als in de brief.

15. De correspondentie tussen Prins en Netscher is bewaard in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage.

naturalisten" en daarin o.a. werk van Zola, C. Lemonnier, J. de Goncourt en G. de Maupassant behandeld. Netscher had in mei en juni onder de titel „Twee realisten" in drie artikelen in hetzelfde weekblad werk van G. Verga en M. Laffan besproken.

Het artikel van Netscher over Strindberg verschijnt in *De Portefeuille* van 22.8.1885. Hij had het eerst aan „Het Weekblad" (De Amsterdammer) aangeboden, maar daar was het afgewezen. In zijn brief van 13.8.1885 schrijft hij hierover aan zijn vriend Prins :

„Het *Weekblad* durft myn studie over *Strindberg* niet te plaatsen ; zy was hem *te kras*. De heer *van Loghem* schreef my : „De zaak is, franchement, dat wy het voor onze lezers, een gemengd publiek, wat kras vinden. Zij zyn niet rijp voor een evangelie in zoo ronde woorden" Onschuldige lezers ! Maar de *Portefeuille* heeft myne studie dadelyk aangenomen ; de lezers van dit blad zyn zeker niet zoo fatsoenlyk als die van het *Weekblad* !"

Negen dagen later staat het bewuste artikel echter al in *De Portefeuille* onder de titel „Een Zweedsch Naturalist" ¹⁶. De uiterlijke gegevens die Netscher over het leven van Strindberg verstrekt, zijn ongeveer dezelfde als die Prins acht dagen later in zijn opstel laat drukken. Zij stammen nl. uit dezelfde bron : een Frans kranteknipstel dat Netscher op 15.8.1885 aan Prins opstuurt als antwoord op een schriftelijke vraag ¹⁷ naar inlichtingen over de Zweedse schrijver. Die gegevens uit die Franse krant betreffen drie jaartallen (zijn geboortejaar, wanneer hij aan de universiteit begon te studeren en wanneer hij bibliothecaris werd) en twee expliciet genoemde werken (*Ræda rummet* – æ als in de Franse bron ! – en *De Geschiedenis van het Zweedsche volk*, waarbij opgemerkt wordt dat het niet om de geschiedenis van de koningen gaat). Verder wordt nog vermeld dat hij ook gedichten en drama's schreef, sociale problemen behandelde en tenslotte wordt iets gezegd over het proces naar aanleiding van het besproken werk. Want in beide artikelen is een vrij uitvoerige ontleding van *Les Mariés* de hoofdzaak.

Frans Netscher wil duidelijk aantonen dat we hier met een degelijk naturalistisch werk te doen hebben : „Auguste (sic ! – weer toe te schrijven aan Netschers Franse bron) Strindberg is een merkwaardig schrijver, die door dat hij Zweed is, en zijn werken weinig vertaald zijn, minder bekend schijnt te wezen. Hij had een

16. *De Portefeuille*, jg. 7, nr. 21, 22.8.1885, blz. 330-337. Het werd als feuilleton onder aan de bladzijde gedrukt en beslaat dus slechts een derde van elke bladzijde.

17. In een brief die dezelfde dag – 15.8.1885 – werd gedateerd. In zijn antwoord schrijft Netscher : „Strindberg schryft in het Zweedsch en *Les Mariés* is dus vertaald ; verdere inlichtingen vindt gy op het nevengaande uitknipsel ; maak er gerust gebruik van".

oorspronkelijk denkbeeld, toen hij onder den titel van *Les Mariés* een twaalftal sociale studie's over het huwelijk schreef, welke geheel op de leer van *Darwin* berusten. Ook hij schijnt ingezien te hebben, dat er tegenwoordig geen deugdelijke en echt moderne roman meer gemaakt kan worden, zoo men niet van een wetenschappelijken grondslag uitgaat; het Darwinisme is zijn basis geworden" ¹⁸.

Vrij uitvoerig toont Netscher dan in zijn ontleding van een aantal novellen aan dat de maatschappelijke instellingen in veel gevallen in botsing komen met de natuurwet. In het verhaal *La récompense de la vertu* (Netscher vermeldt meestal de Franse titels, soms een Nederlandse vertaling uit het Frans) ziet hij b.v. een duidelijke illustratie van de „moraal”: „al wie niet aan de wetten der natuur gehoorzaamt, zal door haar ondergaan" ¹⁹. Zijn besluit is dan ook onomwonden: „Wanneer men *Les Mariés* aandachtig leest en ziet hoe de schrijver onophoudelijk het denkbeeld van 'classe dominante' en 'classe dominée' vooropzet, om er op te wijzen hoe de grenzen, welke deze beide standen in de Zweedsche maatschappij afbakenen, voortdurend met de eerste en eenvoudigste wetten der natuur in lijnrechten strijd zijn, dan vestigt zich langzamerhand de overtuiging dat Strindberg met deze 'études sociales' nog een sociale nevenbedoeling gehad heeft. En het kan niet twijfelachtig wezen of deze verborgen strekking was om de maatschappelijke instellingen in overeenstemming met de natuurwetten te doen brengen, en de sociale wetten als logisch gevolg van de beginselen der natuurregeering met deze te laten harmonieeren. Het naturalisme mag met de aanwinst van Auguste Strindberg geluk gewenscht worden" ²⁰.

Op dezelfde dag dat dit artikel in *De Portefeuille* verscheen, schreef Netscher dat hij „wederom een aardigen brief van Strindberg" ontvangen had. Waarschijnlijk moet Netscher dadelijk een kopie van zijn artikel aan Strindberg gezonden hebben of misschien verscheen *De Portefeuille* zo vroeg dat Strindbergs antwoord de 22^e augustus reeds in het bezit van Netscher kon zijn (de post werkte toen natuurlijk wel vlugger dan thans!). In ieder geval liet de Zweed weten dat hij Netschers artikel „had kunnen ontcijferen". Hij gaf de jonge Hollander ook de „machtiging al zijne werken van zijne uitgevers te Stockholm te laten komen". En, voegt Netscher hieraan toe: „Vind ik er iets belangrijks bij dan zal ik het doen vertalen." Dit laatste plan is zeker nooit volledig ten uitvoer gebracht.

18. t.a.p., blz. 330.

19. t.a.p., blz. 333.

20. t.a.p., blz. 337.

Het artikel dat Prins van zijn kant aan *Les Mariés* wijdde, verscheen in het Zondagsblad van *Het Nieuws van den Dag* van 30.8.1885. Daar werd het op de eerste bladzijde afgedrukt onder de rubriek „Moderne Kunst”. Prins merkt heel juist op dat Strindberg niet de naturalist is die lange beschrijvingen geeft van het milieu, maar dat hij vooral psycholoog is: „zijn groote eigenschap is trouwens het ontleden van de menschelijke hartstochten en aandoeningen”. Prins blijft ook niet stilstaan bij de tegenstelling tussen de politieke en sociale structuren enerzijds en de natuurwet anderzijds, waar Netscher zoveel aandacht aan besteedde. Hij vindt Strindberg niet revolutionair, „in het geheel niet gevaarlijk”. Strindberg schildert zijn personages „op eene gemoedelijke wijze, dikwijls met eenen fijnen humor”.

Op 15.8.1885 had Prins aan Netscher al laten weten dat hij Strindberg een brief geschreven had. Een antwoord ontving hij pas anderhalve maand later. Omdat dit de enige bewaarde brief van Strindberg is die aan een Nederlands auteur gericht is, citeer ik hem hier in zijn geheel ²¹:

21. De brief van Strindberg berust in het Ned. Letterkundig Museum en Documentatiecentrum.

Strimöby. 30 Sept 1885

Monsieur Arif Prim
Voorburg.

Monsieur !

Je suis vraiment fâché de ne
pouvoir accuser réception ⁿⁱ de
votre lettre d' Août ni du
numéro du journal indiqué
Je me trouve donc sous la
fâcheuse nécessité d'être mis
dans l'impossibilité de vous

introduire chez M. Rüdiger.

D'autant moins que ce monsieur
n'est pas de nos opinions sur
la nouvelle littérature. Il

a au contraire confessé son
admiration pour un des vieux
ouvrages d'une date antérieure:

"Svencka Böck" et je redoute
que son étude ne sera
pas des sympathiques.

En ce qui concerne Rüdiger
Rummet ce roman n'est
pas encore traduit ni en
Allemand ni en Fran.

Cuis .

Je regrette infiniment de ne
pouvoir vous être utile pour
le moment vu les circon-
stances précitées .

Tantefois , agréer toujours
l'assurance de mes sentiments
les plus distingués et veuillez
présenter mes compliments
à M. Watscher .

August Strindberg

Epres p. Nemours

le 20 Septembre 1885.

Arij Prins, die op het ogenblik dat Strindberg deze brief schreef al in Hamburg moet hebben vertoefd als handelsagent voor de zaak van zijn vader, was toen in het vaarwater van Joris Karl Huysmans geraakt²² en verwijderde zich spoedig van het naturalisme van Frans Netscher, wiens belangstelling voor Strindberg ook maar een kortstondig stovuur schijnt te zijn geweest. Opvallend is wel dat geen van beiden op het ogenblik dat ze hun artikelen schreven, gelezen hadden wat er in *De Leeswijzer* van 15 december 1884 tot 15 augustus 1885 gepubliceerd was. Dat Arij Prins zijn debuutwerk, een bundel naturalistische schetsen in 1885 *Uit het leven* noemde, zal dus welhaast zeker niet naar het voorbeeld van de door Ph. Wijsman vertaalde en door W. Gosler ingeleide en uitgegeven roman van Ch. Edman geweest zijn, die in het Zweeds ook *Ur lifvet* heette. Gemeenschappelijk is wel alleen de realistische belangstelling voor het leven.

Het is duidelijk merkbaar dat althans voor een aantal mensen de naam Strindberg intussen een begrip geworden is. De aantekeningen die in *De Portefeuille* verschijnen na de tot dusver besproken vijf artikelen getuigen van een ruimere aandacht voor zijn werk, al zijn nog niet alle gegevens heel volledig of nauwkeurig²³.

3. DE EERSTE VERTALINGEN

In 1890 verschijnt het eerste werk van Strindberg in Nederlandse vertaling. Het is de roman *Hemsöborna* (De bewoners van Hemsö, 1887) die door de ons reeds bekende Philippine Wijsman vertaald wordt onder de titel *De eilanders* bij W. J. Thieme in Zutphen²⁴. Het is een slechte vertaling en het mag ons dus niet verwonderen dat er in 1919 bij J. M. Meulenhoff een nieuwe vertaling verscheen van de hand van J. Mulder die evenwel op haar beurt niet zonder fouten is.

22. In *De Amsterdammer* van 16.8.1885 verscheen zijn artikel over *En Ménage*.

23. In *De Portefeuille*, jg. 7, 26.9.1885, blz. 421, wordt gezegd dat er „vier nieuwe verhalen” verschenen zijn, „terwijl binnen kort verschijnen zal *Qvarstadsresan*”. Met die vier verhalen moet bedoeld zijn het boek *Utopier i verkligheten. Fyra berättelser*, dat in 1885 het licht zag. *Qvarstadsresan* was in het ts. *Budkavlén* verschenen van 23 januari (nr. 4) tot 17 april 1885 (nr. 16) maar werd pas na zijn dood gebundeld in Strindbergs *Samlade skrifter*, deel 17.

In *De Portefeuille*, jg. 8, 9.10.1886, blz. 451, verschijnt een bericht over de twee eerste delen van zijn autobiografie, over zijn studiereis om de Franse boerenstand te bestuderen (in 1886 schreef Strindberg inderdaad *Bland franska bönder*, dat in 1889 gedrukt werd) en over dramatisch werk dat volgend jaar het licht zal zien.

24. Bij navraag is gebleken dat deze vertaling in geen enkele belangrijke bibliotheek in Noord- of Zuid-Nederland meer voorhanden is. Alleen de uitgever in Zutphen beschikt nog over een exemplaar. De UFSIA-bibliotheek in Antwerpen bezit nu een gefotocopieerd exemplaar van *De Eilanders*.

Over de gebreken van de vertaling van Ph. Wijsman zou ik een heel boek kunnen schrijven. Dat ze „alfågel” (= ijseend) vertaalt als „elzenvogel” (blz. 2) of van „svårter” (= grote zeeëenden) zwaluwen maakt (blz. 4), zal misschien velen – zeker als het geen vogelkenners zijn – niet eens opvallen. Maar erger wordt het als nattskäran (= de nachtzwaluw) vertaald wordt met „molenaarskevers” (blz. 62), björnmossa (= haarmos) met „den beerkuil” (blz. 29), gårdena (= de akkers) met „den koestal” (blz. 24). In plaats van een hooihark lezen we „eene egge” (blz. 45), i.p.v. ploeg: „roeipanen” (blz. 45), i.p.v. de verkochte koeien: „het verkochte graan” (blz. 47), i.p.v. hengels: „vleeschblikjes” (blz. 80), i.p.v. een blokhut zonder zoldering: „een voormalige ganzenstal” (blz. 13). I.p.v. „de mantelmeeuwen visten alvertjes daarginds, op het water drijvend” staat in de vertaling: „Verder zeilden een paar visscherspinken” (blz. 66). Als Carlsson „tussen varens en frambozenbosjes” een hoogte opklautert, lezen we: „tusschen braamstruiken door en over hatelijke boomwortels” (blz. 85).

Alleen al met fouten op het gebied van fauna en flora of bij het benoemen van boeren- en vissersgereedschap zijn tientallen bladzijden te vullen. Maar ook voor de rest is deze vertaling onbetrouwbaar. Als boerin Flod vertelt dat de boerderij helemaal onderkomen is sinds de begrafenis van haar man en het onder dienst gaan van haar zoon, zegt ze dat „er geen orde meer geweest is op de hoeve”. In de vertaling staat: „was er geen gereed geld meer in de doos” (blz. 7). Als Carlsson Luthers postille van de boekenplank neemt, staat er: „Carlsson nam Luthers bijbel uit het omslag” (blz. 31). Als de bewoners van het eiland een „zo klein mogelijke boot” nemen om naar de kerk te gaan omdat anders het roeien op de terugtocht te vermoeiend is, spreekt de vertaalster van „een gering aantal booten” (blz. 118). Roeidollen worden „het tolhuis” (blz. 130), een lange, zwarte baard wordt „eene lange, zwarte jas” (blz. 173), mutsen worden „laarzen” (blz. 208), de huur verhogen wordt „de huur opzeggen” (blz. 176), een zeewak (= open plaats in het ijs) wordt „een sein” (blz. 198). Bij de mislukte operatie om de kist met het lijk van mevrouw Flod naar de kerk te vervoeren zijn twee mannen op een eilandje achtergebleven. Wanneer dan afgesproken wordt dat die twee zondagochtend ontzet zullen worden, zegt de dominee tot Gusten Flod: „de mensen komen dan wel naar de kerk zodat we ze niet bijeen hoeven te roepen”, maar tot onze verbazing lezen we in de vertaling: „dan komt toch wel deze of gene ter kerk en zoo bestaat er veel kans, dat wij hulp krijgen en ze zullen opdiepen” (blz. 207).

Dit laatste voorbeeld – waarbij de vertaalster de lijkst blijkbare weer uit het water wil „opdiepen” – is een staaltje van de totaal verwrongen samenhang die ook de grotere eenheden van haar vertaling aantast. Dikwijls schrijft ze iets wat kant noch wal raakt. „Rundqvist satt och slöjdade spadskafft” (= R. zat een spadesteel te snijden) wordt als volgt vertaald: „Rundqvist was aan het waarzeggen uit de kaarten” (blz. 166). „(Gusten) bände upp farstudörren, mot vilken drivorna lagt sig” (= hij duwde met geweld de voordeur open waartegen de sneeuw samengewaaid was) is geworden tot: „Hij dweilde den gang wat op, want de sneeuw was door de spleten het voorhuis ingejaagd” (blz. 167). En ook in de passage waar mevrouw Carlsson-Flod op een koude winteravond ontdekt dat haar man met een van de dienstmeisjes weg is en ze onvoldoende gekleed naar buiten sukkelt, waar ze zich de dood op de hals zal halen, ook daar staan grove blunders. In plaats van „ze hoorde het dorre riet om haar oren ruisen” staat er: „ze hoorde het water onder zich ruisen” en in plaats van „ze zakte dwars door het ijs” wordt ons meegedeeld dat ze „ging midden over de ijsvlakten” (blz. 192).

Het verschijnen van deze vertaling van *Hemsöborna* werd in *De Portefeuille* van 31.5.1890²⁵ aangekondigd. Twee weken later volgt een korte recensie waarin gezegd wordt dat het boek ons in kennis brengt „met het leven der visschersbevolking uit de scheeren en fjorden. Die kennismaking zal niemand zich beklagen”²⁶.

In *De Gids* wordt echter een veel uitvoeriger recensie aan *De Eilanders* gewijd²⁷. Het is het vierde hoofdstuk in een reeks van vijf die onder de titel „Noormannen in de literatuur” werken van Scandinavische auteurs behandelt. De schrijver is de kort daarna, op 23-jarige leeftijd overleden J. E. Sachse²⁸. Hij vermeldt wel enkele onnauwkeurigheden over het werk van Strindberg. Zo noemt hij *Giftas* Strindbergs „eersteling” en verwacht hij het derde deel van de autobiografie *I Röda rummet* (1887; bij hem verkeerdelijk met één „m” gespeld) met de roman *Röda rummet* (1879)²⁹. Maar voor de rest is zijn artikel een uitstekende bespreking van *De Eilanders*. Met het Zweedse origineel heeft hij de tekst niet vergeleken, maar dat de slechte vertaling toch nog heel wat goede eigenschappen van Strindbergs vertelkunst laat doorschemeren blijkt uit de woorden die Sachse besteedt aan de geestige humor of aan de aanschouwelijke stijl van dit boek. Het besluit wil ik in

25. *De Portefeuille*, jg. 12, 31.5.1890, blz. 118.

26. *De Portefeuille*, jg. 12, 14.6.1890, blz. 136.

27. *De Gids*, jg. 55, 1891, Eerste deel, blz. 479-488.

28. *De Gids*, jg. 55, 1891, Tweede deel, blz. 220.

29. *De Gids*, jg. 55, 1891, Eerste deel, blz. 481.

zijn geheel citeren: „En dat zou ik ook van August Strindberg willen zeggen, dat er onder al zijn luim en spot een ernst verborgen ligt, die te grooter en aangrijpender is, omdat hij zich zoo zelden openbaart. Wie zooveel voelt voor het leven als hij, wie zoo zijn ingehouden tranen tot groote kunst maakt, is een kunstenaar in de hoogste en beste beteekenis die men aan het woord geven kan”³⁰.

Het tweede werk van Strindberg dat in het Nederlands vertaald werd, is *Samvetskval*, één van de vier verhalen die in 1885 in de bundel *Utopier i verkligheten* werden samengebracht, en dat in 1892 onder de titel *Gewetensknaging* als nummer 34 van Warendorf's Novellen Bibliotheek verschijnt. Een vertaler wordt niet genoemd, maar de vertaling is veel beter (de tekst is ook wel gemakkelijker te vertalen) dan die van *Hemsöborna*. Deze novelle – het boekje telt slechts 46 blz. – heeft niet zo'n enthousiaste recensent gevonden als *De Eilanders*. Ik heb er in elk geval geen bespreking van gelezen.

4. DE EERSTE BUITENLANDSE TONEELOPVOERINGEN EN DE VOORSTELLINGEN VAN MADEMOISELLE JULIE EN LES CREANCIERS

Voor 1890 waren in Zweden een zevental verschillende stukken van Strindberg opgevoerd. In Finland (Svenska teatern, Helsinki) kregen we de eerste buitenlandse voorstellingen (in 1882 en 1887), maar belangrijker is Denemarken, doordat Strindberg daar in de jaren 1887-1889 zijn Forsögsteater probeerde op te richten. Er werden toen in Kopenhagen vijf drama's gespeeld, allemaal wereldpremières, waaronder de privé-voorstelling van *Freule Julie* op 14.3.1889. In Zweden werd de opvoering van *Freule Julie* verboden en zou dit drama pas in 1904 op de planken komen.

De eerste opvoeringen buiten Scandinavië betroffen naturalistische stukken van Strindberg als *De Vader*, *Freule Julie* en *Schuld-eisers* en werden verzorgd door de avant-gardistische toneelverenigingen die omstreeks 1890 ontstonden. De „Freie Bühne” te Berlijn vertoonde *Der Vater* op 12.10.1890 en *Fräulein Julie* op 3.4.1892. Het „Théâtre-Libre” te Parijs speelde *Mademoiselle Julie* op 16.1.1893. *Herbstzeichen* (*Första varningen*, geschreven in 1892, uitgegeven in 1893) ging op 22.1.1893 in wereldpremière bij het Residenztheater in Berlijn, waar het opgevoerd werd samen met *Gläubiger* en *Vor dem Tode*. In december van hetzelfde jaar verzorgde het Lessingtheater te Berlijn de wereldpremière van *Mit*

30. *De Gids*, jg. 55, 1891, Eerste deel, blz. 488.

dem Feuer spielen. De wereldpremière van *Moderskärlek*, opgevoerd als *Ein Sommertraum*, had plaats tijdens de Messthaler Tournee in Duitsland in 1894. Het Théâtre de l'Œuvre van Lugné-Poe zette de pioniersarbeid van Antoinettes Théâtre-Libre in Parijs voort en speelde *Créanciers* op 21.4.1894 en *Le Père* (in Strindbergs eigen Franse vertaling, in 1887 reeds gemaakt in de hoop Parijs te veroveren) op 13.12.1894. Het is echter in Duitsland dat Strindberg in deze jaren het meest gespeeld wordt. Na Berlijn volgen nu ook de andere grote steden: in 1895 een opvoering van *Gläubiger* in München (Freie Bühne), in 1896 *Der Vater* in Leipzig, enz.³¹

In Nederlandse toneelkringen wordt aandacht geschonken aan deze Duitse en Franse opvoeringen van August Strindberg. Zoals te verwachten oordelen de traditionele tijdschriften en de officiële gezaghebbende theaterwereld in het buitenland erg kritisch over deze revolutionaire, zedenschokkende nieuwlichter. De commentaren in de Nederlandse pers zijn dan ook bijzonder negatief. Het veertiendaagse, officiële orgaan van de Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel, *Het Tooneel* drukt in zijn nummer van 25.10.1890 een korte mededeling over het toneel in Berlijn af, die een sprekende zin bevat over de opvoering van *De Vader*: „Een tooneelspel van STRINDBERG, 'den Zweedschen Zola' (dat zegt genoeg) vond er (= op de Freie Bühne) een koel onthaal”³².

Anderhalf jaar later publiceert *De Portefeuille* een even veelzeggend bericht over de voorstelling van *Freule Julie*: „Die freie Bühne te Berlijn heeft weder een nieuw stuk opgevoerd, dat elders niet tot opvoering kon komen. *Gräfin Julie* van August Strindberg is een vrij scabreus stuk, dat de Berlijners met geweld hebben willen zien. De voorstelling werd voorafgegaan door een 'conférence' en het schijnt, dat de conférencier, Schlenther genaamd, belangstelling voor het goede in het stuk heeft weten op te wekken: de voorstelling liep zonder eenige stoornis af, hetgeen in 'die freie Bühne' tot de zeldzaamheden behoort”³³.

Op 24 maart 1892 treedt Antoine het eerst op in Nederland, wel niet met een stuk van Strindberg, maar o.a. met *Blanchette*

31. De meeste van de hier vermelde gegevens heb ik ontleend aan: Gunnar OLLÉN, *Strindbergs dramatik*, Stockholm 1961.

32. Het Tooneel. Orgaan van het Ned. Tooneelverbond, jg. 20, 25.10.1890, blz. 125. – Ik vermeld hier alleen een artikel uit *De Amsterdammer* van 1.5.1892, blz. 4, „Strindberg en Shakespeare” waarin een artikel uit de *Frankfurter Zeitung* wordt weergegeven dat enkele replieken van de Ritmeester in *De Vader* van Strindberg vergelijkt met een passage uit *De Koopman van Venetië* waar Shylock aan het woord is.

33. *De Portefeuille*, jg. 14, 23.4.1892, blz. 42.

van E. Brieux³⁴. H. J. M(ehler) getuigt in *De Amsterdammer* van 3.4.1892: deze voorstellingen „hebben mij versterkt in mijn gevoelen, dat het zoogenaamde naturalisme op het tooneel een onding is”. Over vier van de vijf opgevoerde stukken is hij niet te spreken: daarin „worden de treurigste en stuitendste verhoudingen tusschen man en vrouw, de vieste en vunzigste toestanden uit de heele en halve wereld afgebeeld met een brutaal welbehagen (...) Deze tooneelspelen zijn niet alleen slecht als daad, ook zwak en gebrekkig als kunst”³⁵.

Uit deze recensie – en zo zijn er meer³⁶ – blijkt misschien al dat de toneelkritiek conservatiever is dan de literaire kritiek. Dat klopt overigens ook met het beeld dat we hebben uit onze literatuurgeschiedenis waar de sporen van naturalisme in de verhaalkunst veel vroeger merkbaar zijn dan in de dramatiek. Intussen wordt Strindberg al wel gelezen. In een recensie van een boek van Holger Drachmann schreef *De Portefeuille* op 15.10.1892: „De liberalen van 1870 zijn nu in het geheel niet liberaal meer en Holger Drachmann, die eenmaal vooraan stond in den rij der realisten, heeft, nu Strindberg en Verga (om van Zola niet eens te spreken) algemeen gelezen wordt, veel van die glorie verloren”³⁷. Waarschijnlijk wordt in deze recensie ook nog meer aan het proza van Strindberg gedacht dan aan zijn toneelstukken.

In 1893 komt echter ook in Nederland zijn dramatiek volop in de belangstelling. In januari zorgt Antoine in Parijs voor de Franse première van *Freule Julie*. H. J. M(ehler) wijdt hieraan één zin in *De Amsterdammer* van 29.1.1893, maar voegt daarbij een ondubbelzinnige beoordeling van de stukken die in dezelfde maand in het „Residenz-Theater” te Berlijn opgevoerd werden:

„Strindberg's Mademoiselle Julie heeft te Parijs geen bijval gevonden, noch bij het publiek, noch bij de kritiek.

Op een matinée te Berlijn in het 'Residenz-Theater' zijn drie nieuwe werken in één bedrijf van hem vertoond, alle drie weder bont, vreemd en brutaal, gewrongen en verwilderd, alle drie bovendien getuigend van onbepaalde en ongeneeslijke minachting voor de vrouw. Deze spreekt trouwens uit bijna al zijn werken”. Van

34. Zie hiervoor Felix PRINCE, *André Antoine et le renouveau du théâtre hollandais* (1880-1900), 1941, blz. 43.

35. *De Amsterdammer*, 3.4.1892, blz. 2.

36. Over het optreden van het Théâtre-Libre in Nederland leze men Felix PRINCE, *t.a.p.*, blz. 43-49. Daar vindt men ook gunstiger beoordelingen. Maar het door mij geciteerde artikel vermeldt hij niet, evenmin trouwens als het „Dramatisch Overzicht” van J. N. VAN HALL in *De Gids*, jg. 56, tweede deel, 1892, blz. 189-203, die op blz. 202 beklemtoont dat het natuurlijk spel van de toneelspelers van het Théâtre-Libre niet zo nieuw is. Een kunstenaar als Willem van Zuylen speelt al lang „met even groote natuurlijkheid en even groot meesterschap” als Antoine.

37. *De Portefeuille*, jg. 14, 15.10.1892, blz. 265-266; een recensie van de roman *Verpand* (= *Forskrevet*), geschreven door Una.

Gläubiger moet H. J. Mehler nochtans toegeven dat het „grooten bijval” gevonden had. Vooral de dialoog werd geprezen³⁸.

Dat Mehler ook positieve kanten ziet in het werk van Strindberg blijkt duidelijk uit de bespreking van een opvoering van *Un beau mariage* van Emile Augier. Hij vraagt zich af hoe een naturalist als Strindberg dat thema zou hebben behandeld. Natuurlijk zou de vrouw de overwinning behaald hebben, zoals in *De Vader*, maar of die opvatting nu meer met de waarheid en de werkelijkheid overeenstemt, is voor de toeschouwer tenslotte bijzaak. „Hoofdzaak is, welke hij het liefst en gretigst aanneemt, welke hem het boeiendst en overtuigendst schijnt. Strindberg's drama's bewondert men of bestrijdt en bekibbelt men ten minste. Angier's tooneelspel laat koud en dat is het grootste gebrek, dat een dramatisch werk kan hebben”³⁹.

Op 12.3.1893 deelt Mehler zijn lezers mee dat Antoine weer in Nederland is, maar nu met meer vreemde stukken (Ibsens *Spoken*, Tolstojs *De macht der duisternis* en Strindbergs *Freule Julie* – bij Mehler „Juffrouw Julia” genoemd –) dan oorspronkelijk Franse werken. „Men kan dit bejammeren, men kan het ook toejuichen”, zegt hij. Bejammeren omdat het Théâtre-Libre als Frans gezelschap het „meest thuis” is in Franse stukken, maar ook toejuichen omdat de meeste Franse drama's „niet te veel waarde en betekenis” hebben en de drie genoemde vertalingen „van geheel bijzonder gehalte” zijn⁴⁰.

In afwachting van deze voorstelling publiceert *Het Tooneel* een uitvoerig artikel over Strindberg⁴¹. Het is niet ondertekend maar blijkt een verwijzing van zijn opvolger bijna twee jaar nadien⁴² is het van de hand van de hoofdredacteur van het tijdschrift, Meester Jan Kalff (1865-1944), de latere hoofdredacteur van het Algemeen Handelsblad⁴³. Het artikel is objectief geschreven en erkent Strindbergs grootheid als dramaturg. Hij volgt de ontwikkeling van zijn werk en van zijn leven en bespreekt grondiger enkele boeken zoals *Meester Olof*, *De rode kamer*, *De Vader*, *Schuldeisers* en de voorrede van *Freule Julie*. Veel aandacht besteedt hij aan het thema van de verhouding tussen man en vrouw. Niettegenstaande zijn esthetische waardering voor de dramatische kwalitei-

38. *De Amsterdammer*, 29.1.1893, blz. 2.

39. *De Amsterdammer*, 12.2.1893, blz. 2.

40. *De Amsterdammer*, 12.3.1893, blz. 2.

41. *Het Tooneel*. Orgaan van het Ned. Tooneelverbond, jg. 22, 18.2.1893, blz. 74-76.

42. J. VRIESENDORP jr. in *Het Tooneel*, jg. 34, 1.10.1894, blz. 7.

43. Dus niet te verwarren met Dr. Jan Kalff (1865-1944), de latere directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Vgl. V. CLAES, *Die Strindberg-Rezeption im niederländischen Sprachraum* (*Beiträge zur nordischen Philologie*, Bd. 8, 1979), blz. 374, voetnoot 18.

ten van Strindberg voelt men duidelijk de afkeuring van bepaalde morele aspecten van zijn werk. Beide gezichtspunten komen goed tot hun recht in het volgende citaat: „Men moet zelf in hooge mate esprit fort zijn om dezen ultra-pessimistischen cynicus niet afschrikwekkend, niet bijna walgelijk te vinden. Men vraagt zich met schrik af, hoe iemand zoo geworden is, zulk een blik op het leven en de menschheid heeft gekregen, zóó de menschen heeft durven teekenen. Men zou een gevoel van angst krijgen bij de mededeeling, dat het werk van zulk een man met bijval wordt ontvangen, wanneer men niet reeds bij de lezing zelf onder de bekoring geraakte van zulk een machtigen geest, zulk een waarnemingsvermogen en zooveel dramatische kracht (...)”⁴⁴.

Op 17 maart 1893 wordt dan de opvoering van *Mademoiselle Julie* in een „Buitengewone Middagvoorstelling aangeboden aan de Nederlandsche Pers, door de Heeren Antoine, Schürmann en Gebroeders van Lier”⁴⁵. Ik begrijp niet goed wat Felix Prince bezielde toen hij in zijn proefschrift over *André Antoine et le renouveau du théâtre hollandais (1880-1900)* na de vermelding van deze privé-voorstelling beweerde: „Aucun critique n'osa donner l'analyse de la pièce et on se contenta d'en louer la représentation parfaite”⁴⁶. Ik beschik nl. over drie grondige, kritische en genuanceerde recensies van bovendien nog bekende critici uit die tijd, die door F. Prince niet vermeld worden.

De eerste is die van Jan Kalff in *De Portefeuille* van 25.3.1893. Hij begint met de volgende vaststelling: „Het was een goed denkbeeld van de heeren Antoine Schürmann en Gebrs. Van Lier voor genoodigden, de Nederlandsche Pers, een stuk op te voeren, dat voor publieke vertooning zeker ongeschikt mag heeten: *Mademoiselle Julie* van Strindberg”⁴⁷. Positief is voor J. Kalff het artistieke niveau, vooral de manier waarop de rol van freule Julie gespeeld werd: „Het spel van de hoofdpersoon, Mad^{lle} Nau, die de rol van Julie vervulde, was meesterlijk. Ik heb diep respect voor de artiste, die eene zoo leelijke figuur met zooveel toewijding uitbeeldde. Zij gaf het heele stuk leven; en haar nobele kunst, bijna voortdurend zuiver en dus zeer ver boven het stuk, heeft mij doen genieten. Vooral haar nerveuse bewegelijkheid in het eerste bedrijf, vóór haar val, wekte eene groote illusie van werkelijkheid”⁴⁸. Alhoewel hij hier blijkbaar dus deze illusie van werkelijkheid apprecieert, kan hij maar weinig waardering opbrengen voor het

44. *Het Tooneel*, jg. 22, 18.2.1893, blz. 74.

45. Volgens de tekst van de uitnodiging. Het Théâtre-Libre trad op in: „Grand Théâtre, Amstelstraat. Directie: Gebroeders A. van Lier”.

46. Felix PRINCE, *t.a.p.*, blz. 57.

47. *De Portefeuille*, jg. 14, 25.3.1893, blz. 501.

48. *t.a.p.*, blz. 502.

realisme of naturalisme als kunstprincipe. Naar zijn mening behelst deze stroming vooral dat men heel wat durft uit te drukken, „dat in werkelijkheid niet gebeurt en gezwegen zou zijn”⁴⁹. Dit oordeel, dat in de grond een zedelijk waardeoordeel blijkt te zijn, vertroebelt zelfs zijn kijk op de kunstenaar Strindberg, zoals we kunnen opmaken uit dit centrale, betekenisvolle citaat: „Er is heel veel zorg besteed om den toeschouwer toch maar niets te onthouden, waarop hij recht heeft en wat prikkelen kan, maar overigens vind ik dit stuk een onhebbelijk maakwerk, onhandig in elkaar geploeterd, met allerlei ouderwetsche en gewild-moderne kunstgrepen, dat meer van een melodrama pur-sang heeft, dan van een stuk werkelijkheid, 'vue à travers un tempérament', zooals de *grootte* en wezenlijke naturalist, Zola, die geeft. Ik vind in dit werk heel weinig van de grootsche visie van het menschelijk leven, die den Franschen schrijver zoo hoog maakt, maar meer van de brutale onbeschaamdheid van een vaudeville-schrijver. De beste definitie er van lijkt mij: een misschien waar geval, gezien en verteld niet door een kunstenaar, maar door een doodgewoon, niet heel hoog voelend mensch”⁵⁰.

De beoordeling van de twee andere, zoëven bedoelde recensenten wijkt niet sterk af van wat Jan Kalff in *De Portefeuille* schrijft. Ook J. N. van Hall in *De Gids* en H. J. Mehler in *De Amsterdammer* zijn zedelijk geschokt door het ongewone en perverse gegeven en tonen weinig begrip voor de dramatische kracht van het naturalistisch toneel. Vooral J. N. van Hall spreekt zich negatief uit over *Mademoiselle Julie*. In een roman zou hem „de langzame degradatie van Julie” misschien hebben kunnen boeien, in een drama is dat echter anders: „onvoorbereid als wij zijn, overvallen door deze grove keukenscène tusschen den onbeschaamden lakei en de, laat ons maar zeggen: zenuwzieke Julie, blijft het voor ons een zonderling, scabreus geval, waarvan wij de 'knappe', brutale voorstelling door M^{11e} Nau kunnen bewonderen, maar waaraan nagenoeg alles wat de waarde van een drama uitmaakt, ontbreekt”⁵¹.

H. J. Mehler⁵² spreekt zich weliswaar positiever uit. Hij is de enige die Strindberg onomwonden artistieke en dramatische eigenschappen toeschrijft, maar dan toch niettegenstaande zijn naturalistische theorieën. De redenen hiervoor worden ook bij Mehler het best verantwoord. Samenvattend zegt hij in het eerste deel van zijn uiteenzetting: „Als geheel kan *Mademoiselle Julie* niet anders

49. t.a.p., blz. 501.

50. t.a.p., blz. 502.

51. *De Gids*, jg. 51, 1893, tweede deel, blz. 170. Vgl. voor *Mademoiselle Julie* in dit *Dramatisch Overzicht* nog blz. 165-166, 169-170, 176.

52. In *De Amsterdammer*, 26.3.1893, blz. 2.

dan mislukt genoemd worden ; mislukt, omdat het als drama onzeker en onbeholpen is ; mislukt, omdat het dat, wat het voor alles bedoelt en beoogt, slechts gedeeltelijk en onvolledig bereikt. Strindberg's eierzucht was het, waarheid en werkelijkheid, levende wezens, echte menschen in al de volheid en bontheid van hun verwikkelde en ingewikkelde hartstochten en aandoeningen te schilderen." Dat is hem echter „slechts tot op zekere hoogte" en „alleen in de eerste, de grootste helft van zijn treurspel" gelukt. In het tweede deel krijgen we daarentegen „in plaats van levende, handelende en strijdende menschen redeneermachines, aangekleede thesen, spreekpoppen, die Strindberg's opvattingen omtrent hereditieit, atavisme, dierlijk magnetisme, enz. enz. komen verkondigen en verdedigen. (...) Ten slotte schijnen Strindberg's helden niet meer hun eigen leven te leven, niet meer om zich zelf te bestaan, maar alleen nog tot toelichting en staving van Strindberg's naturalistische stellingen en theorieën te dienen. De theorieën volgen niet uit de personen ; de personen zijn het gewild en bedoeld product der theorieën."

Mehler voelt zich niet zozeer door het thema zelf afgestoten : „De geschiedenis van de jonge vrouw van goeden huize, die zich in een bui van hysterischen waanzin aan een bediende haars vaders overgeeft en na haar misstap geen tranen genoeg heeft om dezen te beweenen, zou in haar brutale kracht en magistrale onbeschaamdheid zonder twijfel indruk hebben gemaakt." Zo komt de criticus van *De Amsterdammer* a.h.w. vanzelf tot de artistieke eigenschappen van de Zweedse dramaturg. De dialoog vindt hij „bijna steeds voortreffelijk. Dat Strindberg niet de eerste de beste is, bemerkt men als men één bladzijde van hem gelezen of één tooneel van hem gezien heeft. De Fransche kritiek zeide : *Mademoiselle Julie* is een naturalistische tour de force, zooals onze auteurs ze met dezelfde handigheid hebben ten beste gegeven. Dit schijnt mij onjuist en partijdig. Strindberg staat veel, veel hoger dan de meeste der grijnslachende grappenmakers van het Théâtre Libre. Ik geloof niet, dat er in Frankrijk een naturalistisch drama is geschreven, dat in brutale, zoo men wil krankzinnige kracht met *Mademoiselle Julie* kan vergeleken worden."

Wat de opvoering door het Théâtre-Libre zelf betreft, Mehler erkent evenals Jan Kalff en J. N. van Hall het voortreffelijke spel van Julie, maar hij is scherper in zijn kritiek op Jean dan Jan Kalff : „Ten zeerste verwonderde het mij, dat Antoine toeliet, dat deze Jean telkens en telkens zoo afschuwelijk schreeuwde. Strindberg verklaart zich in zijn voorrede juist beslist hiertegen. Ook streed het geheel met 's dichters bedoeling, dat men het treurspel in tweeën knipte."

Uit deze drie recensies is intussen gebleken dat de serieuze kritiek in Nederland wel waardering had voor het spel van het Franse gezelschap, maar erg kritisch, zelfs negatief oordeelde over opzet, thema en vormgeving van *Freule Julie*. Dit besluit wijkt dus sterk af van de indruk die men krijgt bij het lezen van het bovengeciteerde boek van F. Prince, al vermeldt hij ook een ironische tekening in *Abraham Prikkie* en gebruikt hij over Mendes da Costa de uitdrukking „tout en n'aime pas la pièce”⁵³.

Zelfs al vindt M. B. Mendes da Costa de voorstelling van *Mademoiselle Julie* de best geslaagde van al wat Antoine tijdens dit bezoek aan Amsterdam gebracht heeft waar het gaat om de mise-en-scène, hij noemt het stuk zelf „een gedramatiseerd 'allerleitje' met heel veel omhaal van moderne theorieën. Want uit een maatschappelijk oogpunt vertegenwoordigt de zenuwzieke, slecht opgevoede gravin evenmin den adel als de lakei het volk vertegenwoordigt”⁵⁴. Maar toch looft ook hij de levendige en dramatische dialoog: „Al is dus mijne bewondering voor Strindberg's drama als geheel niet groot (ook het slot is nog al *would-be* modern en gezocht), sommige onderdeelen vind ik meesterlijk. De dialoog is hier en daar zoo levendig, zoo vloeiend en natuurlijk, zoo zeldzaam dramatisch, dat men er volkomen door wordt meegesleept”.

Al met al heeft het lang geduurd voor iemand in Nederland zich zonder voorbehoud zou inzetten voor *Freule Julie*. Pas in 1912 zou dit drama in het Nederlands op de planken komen⁵⁵.

Intussen was in Frankrijk een nieuwe avant-gardetoneelvereniging ontstaan, het Théâtre de l'Œuvre. Deze troep onder leiding van Lugné-Poe verzette zich wel tegen het naturalisme en wierp

53. F. PRINCE, *t.a.p.*, blz. 58. Bedoeld worden het humoristische blad *Abraham Prikkie* van 19.3.1893 en een uitlating van MENDES DA COSTA in het *Algemeen Handelsblad* van 23.3.1893. Het *Algemeen Handelsblad* had op 18.3.1893 (Avondblad, Eerste Blad, blz. 3) reeds gezegd dat de voorstelling „een buitengewoon succes geweest (was) voor madame Nau, die de rol van mademoiselle Julie vervulde. Hare creatie gaf diepe, doorleefde kunst te genieten”. Verder werd een interview met mevrouw Nau weergegeven. Dit artikel is niet gesigneerd. Onder de eigenlijke recensie van de voorstelling in het *Algemeen Handelsblad* van 23.3.1893 (Avondblad, Tweede Blad, blz. 1) staan de initialen d.C., dat is dus M. B. Mendes da Costa. – Evenmin als de recensies Kalf, Mehler en Van Hall wordt bij F. Prince het korte stukje in *Asmodée* van 23.3.1893 vermeld, dat vrij oppervlakkig blijft. Het zegt wel iets over de inhoud, die „realistisch en spannend genoeg” genoemd wordt, en vindt verder het spel „haast onovertreffelijk” en „uitstekend”.

54. *Algemeen Handelsblad*, 23.3.1893.

55. Volgens F. PRINCE, *t.a.p.*, blz. 57, zou *De Koninklijke Vereniging Het Nederlandsch Tooneel* drie jaar na de opvoering door Antoine, dus in 1896, *Freule Julie* op zijn repertoire genomen hebben. Dezelfde bewering komt voor bij C. A. SCHILP, *Herman Heijermans*, 1967, blz. 39. Omdat zijn formulering zeer sterk aan die van Prince herinnert, meen ik dat ze daar ook op teruggaat. Ik heb nergens in mijn talrijke bronnen een spoor van die opvoering gevonden. Ze wordt evenmin vermeld in J. H. RÖSSING, *De Kon. Ver. Het Nederlandsch Tooneel*, 1916. Ik neem dus aan dat Prince en Schilp zich vergissen.

zich op als baanbreker voor het symbolisme, maar de eerste stimulans heeft Lugné-Poe toch wel gekregen van Antoinettes voorliefde voor de geheimzinnige sfeer bij Noord- en Oosteuropese schrijvers als Tolstoj, Toergenev, Hauptmann, Ibsen, Björnson en Strindberg.

Ook Lugné-Poe komt naar Noord- en ditmaal zelfs eerst naar Zuid-Nederland met een voorstelling van Strindberg, nl. van *Créanciers*. Hij voert dit stuk in Brussel op de 22e juni 1894 en in Amsterdam drie maanden later de 28e september 1894. De opvoering in Brussel vermeld ik in het zesde hoofdstuk „De ontdekking van Strindberg in het Zuiden”. Wat de voorstelling in Amsterdam betreft, wil ik aan de hand van vooral twee recensies aantonen hoe Strindberg eens te meer negatieve reacties oproept. J. Vriesendorp schrijft in *Het Tooneel*: „Het stuk is niet verkwikkelijk, maar niet uit pruderie heb ik er iets tegen. Bij mij bestaat de vrees, dat de verkregen indrukken op zwakke gestellen (die dan maar uit den schouwburg weg moeten blijven, zegt de praktikus) zeer ongunstig zullen werken”. Toch noemt hij „het dramatisch element grandios”⁵⁶.

In *De Gids* bespreekt J. N. van Hall het bezoek van het Théâtre de l'Œuvre en noemt „grof cynisch”: „de eindeloos gerekte voorstelling der verfijnde wraakneming van den man op het door en door perverse wezen dat zich van hem heeft laten scheiden om haar leven aan dat van een verweekten zenuwzieke te verbinden.

Dat Lugné zulk een stuk bracht op het repertoire van het Théâtre de l'Œuvre, dat opgericht heette om te reageeren tegen het naturalisme en de 'tendances idéalistes' te doen zegevieren, geeft van de stevigheid dier hoog opgevijzelde beginselen geen hoogen dunk”⁵⁷.

Deze laatste bedenking hadden we al eerder in het *Algemeen Handelsblad* van 30.9.1894 kunnen lezen. Daar schrijft Giovanni⁵⁸ in de „Tooneelkroniek”: „Het programma van den tweeden avond zal zeker velen verbaasd hebben. En ook wie Strindberg's *Schuldeischers* niet kent, zal, wanneer hij zich de voorstelling herinnert, door Antoine indertijd van *Mademoiselle Julie* van dezen schrijver hier gegeven of de verslagen van dit stuk in de dagbladen heeft gelezen, vreemd opgekeken hebben toen hij den naam van Strindberg zag op het affiche van een gezelschap, dat zich de bestrijding van het naturalisme ten doel stelt. Lugné-Poe, die *Créanciers* volstrekt niet bewondert, heeft dit stuk alleen gespeeld

56. *Het Tooneel*, jg. 24, 1.10.1894, blz. 7.

57. *De Gids*, jg. 58, nov. 1894, blz. 365.

58. Giovanni is het pseudoniem van de hierboven vermelde Meester Jan Kalff (1865-1944).

op aandringen van zijn vrienden – wat hij natuurlijk niet had moeten doen –”⁵⁹. Over het stuk zelf is hij minder negatief dan de twee vorige critici. Wel is *Schuldeisers* voor hem vooral „het werk van een bitter mensch”.

5. DE EERSTE OPVOERINGEN IN HET NEDERLANDS

Ook in Nederland werden omstreeks 1890 pogingen gedaan om zoals het Théâtre-Libre in Parijs en de Freie Bühne in Berlijn stukken op het toneel te brengen die in de traditionele schouwburgen taboe waren om hun realisme en om de onverbloemde vrijmoedigheid waarmee ze choquerende problemen of aanstotelijke „tranches de vie” uitbeeldden. In 1888 richtten J. H. Rössing, M. B. Mendes da Costa en anderen zoals De Rochemont „*De Tooneelvereniging*” op met het enige doel enkele jonge toneelspelers bijeen te brengen voor de opvoering van Ibsens *Een poppenhuis* of *Nora*, die op 29 maart 1889 plaats had in de Salon des Variétés in Amsterdam. Tegenover een toneelspeelkunst die zwolg in een schreeuwerig romantisch pathos en een onnatuurlijk geflikflooï van het publiek stelden zij een nuchter spel dat op revolutionaire wijze aan de werkelijkheid van hun tijd uitdrukking wilde verlenen. In feite was dit een kaakslag aan de traditionele theaterpotentaten die de realiteit waarin deze nieuwe dramatiek haar oorsprong vond, ontkenden en droomden van een verheffing van het leven door de kunst.

Toch kende de opvoering van *Nora* een betrekkelijk succes. Het gezelschap „Kreukniet en Poolman” (Henri Poolman speelde de rol van Krogstad) organiseerde met dit drama een tournee door Nederland en zette de rol van „De Tooneelvereniging” voort om – naast kasvullende stukken – modern, naturalistisch toneel op de planken te brengen. Deze troep speelde dan ook kort voor de dood van Kreukniet (5.12.1893) (*De Vader* van Strindberg, het eerste stuk dat dus in het Nederlands werd opgevoerd. De avant-gardelijng werd daarna voortgezet door de „Nederlandsche Tooneelvereniging”, in 1893 gesticht door L. H. Chrispijn (leerling van A. J. Legras die in de jaren zeventig in Rotterdam al een natuurlijke dictie en getrouwe weergave van de werkelijkheid nastreefde) en A. van der Horst. Deze Nederlandsche Tooneelvereniging gaf in 1895 nog herhalingen van Strindbergs *Vader* en de première van *Met vuur spelen* (herhaald in 1897). Doordat zijn stukken er zoveel gespeeld werden had Herman Heijermans in dit toneelgezelschap al meer dan een voet in huis gekregen en toen het zich in 1912 niet meer redden kon, nam Heijermans de leiding over

59. *Algemeen Handelsblad*, 30.9.1894, Avondblad, Tweede Blad, blz. 1.

van wat toen nog eenvoudig genoemd werd de „Tooneelvereening”. Dit gezelschap zal dan ook de Nederlandse première geven van *Freule Julie*.

Zoals reeds gezegd vertoonde het gezelschap Kreukniet en Poolman in oktober 1893 in de Salon des Variétés het eerste stuk van Strindberg in Nederlandse vertaling onder de titel *Vader*. De première had plaats op zaterdag 14 oktober en de encenering kende veertien voorstellingen⁶⁰. Twee mededelingen in de pers⁶¹ hadden er de toeschouwer op voorbereid dat dit drama geïnspireerd was door Strindbergs vrouwenhaat. Het *Algemeen Handelsblad* wees er bovendien op dat zijn roman „*De biecht van een dwaas*” „in verschillende plaatsen in Duitschland, om kwetsing der zeden, verboden” was. In *De Gids* beklemtoonde J. N. van Hall dat de Zweedse schrijver reageert „tegen wat tot nu toe als deugdelijk had gegolden”⁶² en schilderde hij *Die Beichte eines Thoren* als een gemene wraakneming op de vrouw waarmee hij getrouwd was⁶³. Toch oordeelde Van Hall gunstig over de literaire eigenschappen van de auteur, met name in *De Vader*: „Het was in Zweden van algemeene bekendheid dat eigen bittere levenservaring Strindberg gebracht had tot, of althans bevestigd had in die buitensporige geringschatting van de vrouw, waaraan hij in deze vier drama's met zoo groote virtuositeit en vaak, als in *Der Vater*, met groote dramatische kracht, lucht gaf. Mocht men al ernstige bedenking hebben tegen de eenzijdige wijze van voorstellen, ontkend kon het niet worden, dat hij het zelf doorleefde tot een stuk kunst had weten om te scheppen”⁶⁴.

Dit positieve oordeel over de artistieke eigenschappen van het stuk vinden we in de recensies na de opvoering van *Vader* terug⁶⁵.

60. nl. op 14, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 oktober en op 9 en 10 november 1893.

61. Een kort bericht in het *Algemeen Handelsblad* van 15.9.1893, ondertekend door J.H.R. (= Rössing?) en een „Letterkundige kroniek” in *De Gids* (jg. 57, 1893, Vierde deel, blz. 192-199) door J. N. VAN HALL (zie t.a.p. blz. 362). Laatstgenoemde kroniek is eigenlijk een recensie van de pas verschenen Duitse vertaling van *Die Beichte eines Thoren*, maar tevens een overzicht van het belangrijkste werk van Strindberg, waaronder *Der Vater*.

62. *De Gids*, t.a.p. (vgl. vorige aant.) blz. 193.

63. t.a.p. blz. 196-199.

64. t.a.p. blz. 195-196. De in dit citaat bedoelde vier drama's zijn: *Der Vater*, *Die Kameraden*, *Fräulein Julie* en *Gläubiger*.

65. *De Telegraaf*, 17.10.1893, door (Herman) H(eijermans); *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 18.10.1893; *Algemeen Handelsblad*, 19.10.1893, door Giovanni, een pseudoniem van Mr. Jan Kalff (zie W. THYS, *De Kroniek van P. L. Tak*, 1956, blz. 184); *Asmodée*, 19.10.1893; *Het Nieuws van den Dag*, 19.10.1893 (met aanvulling 21.10.1893); *De Portefeuille*, jg. 15, 21.10.1893, blz. 272-273, door Taco H. de Beer; *De Amsterdammer*, 22.10.1893, blz. 2-3, door H. J. Mehler; *De Tribune*, 22.10.1893, door G. Veba; *Het Tooneel*, Orgaan van het Nederlandsch Tooneelverbond, jg. 23, 1.11.1893, door J. V(riesendorp) Jr. (Deze criticus komt nogmaals terug op *Vader* in *Het Tooneel*, jg. 25, 1.1.1896, blz. 38); *De Gids*, jg. 57, Vierde deel, november 1893, blz. 362-366, door J. N. van Hall.

Taco H. de Beer in *De Portefeuille* noemde *Vader* „een nieuwe vondst” die de vertolkers van de twee hoofdrollen gelegenheid gaf „echte dramatische kunst te geven, inderdaad eene rol te spelen, een mensch te typeeren!” Mr. Jan Kalff, die anders toen nog hoofdredacteur was van het tijdschrift *Het Tooneel*, schreef onder het pseudoniem Giovanni in het *Algemeen Handelsblad*: „*Vader* is van alle stukken van Strindberg, die ik ken, ongeveer tien, het meest dramatische. Behalve filosoof, denker, hervormer, is deze man een groot dramaturg en wij hebben daarvan hier het beste bewijs. *Vader* is buitengewoon indrukwekkend.”

De grootste lof komt misschien van H. J. Mehler. Deze recensent schreef in *De Amsterdammer*: „*De Vader* is het eerste en mijns inziens het rijpste en krachtigste van het tiental moderne drama's en dramaatjes, waarin Strindberg den strijd tusschen den man en de vrouw behandelt. In geen vloeien de stemmingen van den dichter en den theoreticus Strindberg inniger en harmonischer samen. Het is van het begin tot het einde lyrisch-persoonlijk en te gelijker tijd als drama in engeren zin een meesterstuk. In *De Vader* geen autobiographische bespiegelingen, geen omhaal en omslachtigheid als in 'Freule Julia'; de handeling, de eenvoud en helderheid zelve; een strijd van het begin tot het einde boeiend en dramatisch; een meesterlijk geleidelijke en zekere stijging van aandoening en spanning; geen enkel tooneel te veel of te lang; de dialoog sober en vol kracht. En te zelfder tijd een schepping vol innigheid en teederheid, geschreven met warmte en overtuiging, een kreet van smart en verontwaardiging, als zoodanig aangrijpender en overtuigender dan vele drama's wier inhoud men gewilliger aanneemt, met wier strekking en filosofie men zich gemakkelijker verenigt.”

In dit laatste zinnetje voelt men dat Mehler zich distantieert van het geestelijk klimaat dat het stuk ademt. En dit blijkt voor velen een struikelblok te zijn. Mehler zegt nog vergoelijkend en verontschuldigend: „Vrouwen als Laura zijn in het Noorden waarschijnlijk minder zeldzaam dan bij ons.” Maar J. Vriesendorp, die de recensie in *Het Tooneel* verzorgde, schrijft categorisch: „Van dit type mogen in Zweden en Noorwegen vele representanten voorkomen, hier is zij te zeldzaam om een tooneelfiguur te zijn.” Deze recensent herhaalt de klacht die hij bij de opvoering van *Nora* vier jaar eerder geuit had: „Vroeger heb ik reeds mogen opmerken, dat ik het betreur, dat over de planken, die moesten dienen tot veredeling, verheffing, streeling van den kunstzin of tot plat vermaak als ge wilt, opnieuw die jammerlijk-ziekelijke lucht waait, die met Ibsen en anderen uit het Noorden tot ons komt.” Vriesendorp schijnt uit te gaan van een romantisch-idealistische esthetica:

„Dit stuk verheft niet, leert niet, waarschuwt niet en men zou er genoeg en meê kunnen nemen, dat het eenvoudig *een toestand gaf*, mits deze niet tot de hooge uitzonderingen behoorde”. In plaats van opbouwend te zijn is dit een vernederend schouwspel: „De goedkoopere rangen vinden hier hun gading. De bezoekers rekken zich over elkander uit om met open monden te likkebaarden van dit aangrijpend te gronde gaan van een menschenlijken (...) geest^{65b}.”

De ondergang van de hoofdfiguur ten gevolge van deze strijd op leven en dood tussen man en vrouw is niet alleen „ontzettend tragisch” (*Asmodée*) of „afgrijselijk” (Kalff in het *Algemeen Handelsblad*). Het is ook om die reden dat T. H. de Beer meent: „het stuk is niet geschikt voor menschen met zwakke zenuwen” of dat Vriesendorp vindt dat met name het derde bedrijf „één ontzetting (is) voor den toeschouwer”.

Voor G. Vega in *De Tribune*, kan natuurlijk alleen Strindberg „’t vrouwenhart zoo cynisch ontrafelen, het stukje voor stukje van elkaar scheuren aan flarden”. Maar hij gaat nog verder dan de vorigen in zijn gevolgtrekkingen: „Strindberg rafelt wel alles uit, breekt de maatschappij wel uit haar voegen, maar hij bouwt haar niet weer op.”

Een ander aspect van het revolutionaire naturalisme, maar dan zuiver esthetisch bekeken, brengt de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Omdat het drama een te particulier geval behandelt, krijgt het geen eeuwigheidswaarde: „zeer zeker is er de strijd tusschen de twee seksen. Die strijd heeft eeuwig bestaan en zal eeuwig duren. Maar de reden, waarom het werk van Strindberg zijnen tijd niet overleven zal, is volgens ons hierin gelegen, dat de auteur een te bijzonder geval gekozen heeft om dien eeuwigen strijd aanschouwelijk te maken; een bijzonder geval, besloten in een kader, te eng om de eeuwen te omspannen. Het algemeene is door Strindberg aan het bijzondere opgeofferd.”

Enigszins in dezelfde geest schrijft Van Hall in *De Gids* over het conflict man-vrouw in *Vader*: „De wijze echter waarop Strindberg, met een dramatisch-architectonisch talent waarvoor ik allen eerbied heb, deze dramatisering van het moederrecht heeft ingekleed, verlaagt het conflict tot een banalen huiselijken twist, waaraan men, mijns inziens, al veel eer bewijst, wanneer men hem,

65b. Bijzonder in het oog vallend is de reusachtige afstand tussen dit vernietigende oordeel van J. Vriesendorp in *Het Tooneel* en de gunstige recensie van de hoofdredacteur van ditzelfde tijdschrift in het *Algemeen Handelsblad*. In mijn lezing te Tübingen (blz. 379 met voetnoot 40) heb ik deze twee personen verward. J. Vriesendorp volgde J. Kalff pas op als hoofdredacteur van *Het Tooneel* met ingang van jg. 24, d.w.z. op 1.10.1894.

euphemistisch, een strijd noemt om de heerschappij in het huisgezin" ⁶⁶.

Dit citaat is echter interessant omdat we het in het artikel van Van Hall wel in enige mate in oppositie moeten lezen tegen de mening van Herman Heijermans die in *De Telegraaf* Strindbergs *Vader* „het groote symbool van het Lijden der Menschheid om het eeuwig herboren worden" genoemd had. Deze woorden had Van Hall op de vorige bladzijde juist aangehaald en, al had hij erbij gevoegd: „Ik zal mij wel wachten, die opvatting te bestrijden", het komt me toch voor dat het reduceren van „het conflict tot een banalen huiselijken twist" moeilijk anders op te vatten is dan als tegenpool van de symboliek die Heijermans erin meent te ontwaren.

Ook in *Freule Julie* heeft Heijermans meer gezien „dan een scabreus geval" en daarmee verzet hij zich op zijn beurt tegen het vroegere artikel van Van Hall in *De Gids* ⁶⁷. „De hoofdzaak", gaat Heijermans voort, „ligt in het gesprek dat volgt, in den haat der klassen-indeeling, in de triumf van den man uit het volk over het verweekte aristocratische kind. In de dierlijke overmacht van den een is de toekomstige vernietiging van den ander opgesloten. Zoo ook is *Vader* voor mij geen banaal huiselijk drama." Dat de formulering van Van Hall ook deze woorden „banaal" en „huiselijk" bevatten zijn een rede te meer om van oppositie te spreken.

Anderzijds is er toch geen enkele recensent die zuiver negatief oordeelt over *Vader*. Zelfs J. N. van Hall schrijft: „Niet alsof ik blind zou zijn voor enkele treffende tooneelen die er in voorkomen, en in het bijzonder voor het zeer aangrijpend tooneel waarmee het tweede bedrijf besluit. Daarin – niet in het veel geprezen slottoneel, waar de lichamelijke marteling, den ritmeester aangedaan, de grenzen van het dramatisch schoone overschrijdt – heeft Strindberg zijn grootste dramatische kracht" ⁶⁸.

Vernietigend klinkt de kritiek over de kwaliteit van de vertaling – die overigens uit het Duits moet zijn gemaakt. De vertaling „was uiterst middelmatig" (*De Telegraaf*), „beneden alle kritiek" (*De Amsterdammer*), „ronduit erbarmelijk" (*Asmodée*), „niet bijster gelukkig" (*Nieuws van den Dag*), „hoogst gebrekkig" (*De Tribune*).

Over de vertolking door de toneelspelers zijn de meningen verdeeld. Volgens *De Telegraaf*, *de Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Asmodée* en *De Portefeuille* was het spel goed, maar het *Algemeen Handelsblad*, *Het Tooneel* en *Gids* hebben heel wat kritiek

66. *De Gids*, t.a.p. (zie vorige aant.), blz. 363.

67. Zie aant. 55. Heijermans citeert uit dat artikel blz. 195.

68. *De Gids*, t.a.p., blz. 364.

en *De Amsterdammer* zegt dat „de regie schitterde door afwezigheid”, dat de vertolking slecht was en het geheel „onbeholpen”.

Deze opvoering van *Vader* werd door de *Nederlandsche Tooneelvereeniging* weer opgenomen gedurende het seizoen 1895-1896. Datzelfde speeljaar was op 4 oktober 1895 in het Grand Théâtre geopend met een drama van Carl Maria (*Kerstavond*), gevolgd door Strindbergs „komedie in één bedrijf” *Met vuur spelen*. Nu zijn die zgn. blijspelen van Strindberg nooit echte blijspelen, want de tragiek ligt overal op de loer. Hij kan nooit speels of opgewekt blijven, zijn spot wordt wrang en het geestige wordt vertroebeld door zijn fanatieke passie. Schamper merkt *Het Tooneel* dan ook op: „Een blijspel? Geen sprake van. Zijn stukje is gek, honds, onbeschaamd, mal, dwaas, vol drogredenen (...) Blij is Strindberg nooit geweest, pervers wèl en dat is vaak belachelijk, als nu het belachelijke maar steeds vroolijk was!”⁶⁹.

Giovanni (J. Kalff) is veel positiever in het *Algemeen Handelsblad* van 6.10.1895. Hij noemt de avond in zijn geheel een volkomen verdiend succes. De twee eerste bedrijven van *Kerstavond* vindt hij „onnoodig gerecht”, maar het laatste tafereel wekte enthousiasme „en ik wil gaarne verklaren dat ik mee gepakt ben geweest”. En uit de woorden waarmee hij dan vervolgt, blijkt toch wel zijn bewondering voor de dramatische kunst van Strindberg: „En toch ... is het niet vreemd, dat de indruk, ook van dit tooneel, na Strindberg's blijspel *Met vuur spelen* voor een groot deel verdwenen was? Zeker, het is geen kleinigheid het tegen Strindberg te moeten uithouden, maar het is toch nogal sterk, dat dit grappige, cynische stukje zooveel meer indruk maakte dan *Kerstavond*. *Met vuur spelen* is een blijspel, waarin Strindberg zijn bekende ideeën omtrent de vrijheid in het huwelijk, nu eens in wat luchtiger vorm dan in *Schuldeischers* of *Freule Julie* heeft uiteengezet”⁷⁰.

Ook gedurende het volgende toneelseizoen wordt *Met vuur spelen* opgevoerd en J. Vriesendorp schrijft naar aanleiding hiervan in *Het Tooneel* enkele beschouwingen over de „onderminning van het huwelijksbegrip”, o.a. het „vreemde en nieuwe begrip dat de man in het huwelijk zijn vrouw geheel vrij zou laten”⁷¹.

Ik kan me nauwelijks ontveinzen dat de eigenlijke literaire kritiek bij het beoordelen van het werk van Strindberg onbevanger, zelfs enthousiaster optrad dan de kritiek van de toneelrecensenten uit deze tijd. De belangstelling van Gosler en Sachse

69. V. J. Vriesendorp, sinds het begin van jg. 24, d.w.z. sinds 1.10.1894, hoofdredacteur van *Het Tooneel*, in *Het Tooneel*, jg. 25, van 15.10.1895, blz. 10.

70. *Algemeen Handelsblad*, 6.10.1895, Avondblad, Tweede Blad, blz. 1.

71. *Het Tooneel*, jg. 26, 15.1.1897.

en nog veel meer die van Prins en Netscher gaat zo geestdriftig uit naar een literaire vernieuwing die inhoudelijk beantwoordt aan een „verlangen naar waarheid, naar ontmaskering”⁷², dat daarvan in de toneelkritiek niet veel terug te vinden is. Het is duidelijk dat ook in bepaalde letterkundige kringen een afwijzing op morele gronden de deur voor het werk van Strindberg zal hebben dichtgeslagen, maar deze argumenten schijnen in de toneelrecensies veel meer gewicht in de schaal te werpen. Met name geldt dit voor *Het Tooneel*, het officiële tijdschrift dat de koers van de Koninklijke Vereniging Het Nederlandsch Tooneel bepaalt en de spreekbuis is van het Nederlandsch Tooneelverbond. Maar ook elders blijkt de afkeer van de uitbeelding van het zedelijk onoorbare een belangrijke rol te spelen. Zo zien we dat Taco H. de Beer, die toch gunstig oordeelde over de opvoering van *Vader* in 1893, een jaar later met een opvallend heimwee naar het verleden een opera bespreekt, die „ons – met een stroom – we zeiden haast gewijde – muziek in een betere wereld (komt) inleiden. Eene opera zonder vrouwenrollen, met de allerreinste intrige, de schoonste gevoelens vertalende en dat in 1894, hoe *fin de siècle!* Dat grenst aan *rose + croix*, dat mag symboliek of mysticisme heeten, die menigte dat zuiveringsbad genietende na *la fille Elisa, Mademoiselle Julie, Spoken, Vader* en dergelijke”⁷³.

Deze indruk correspondeert trouwens helemaal met wat ons bekend is uit de geschiedenis van onze letterkunde. In de proza-literatuur en zelfs in de poëzie wemelt het omstreeks 1885 al van probeersels waarin de esthetiek van realisme en naturalisme hoogtij viert. Het drama blijft echter in de ban van pathos en retoriek en pas na 1890 verschijnen enkele toneelstukken zoals *Dora Kremer* van Heijermans waarin van enig verzet tegen de burgerlijke traditie sprake is. Opvallend is in elk geval dat er na de opvoeringen van *Vader* en *Met vuur spelen* een hiaat volgt totdat Heijermans in 1912 *Freule Julie* op de planken brengt.

6. DE ONTDEKKING VAN STRINDBERG IN HET ZUIDEN

Wanneer men de dagbladen van omstreeks 1890 in handen neemt, krijgt men zonder moeite een voorstelling van de culturele achterstand van de bevolking in Zuid-Nederland. Er bestond in

72. Ik citeer hier woorden die Sachse in zijn artikel over Strindberg gebruikt wanneer hij het naturalisme karakteriseert (*De Gids*, jg. 55, Eerste deel, 1891, blz. 481).

73. *De Portefeuille*, jg. 16, 10 nov. 1894, blz. 255. Taco H. de Beer bespreekt hier een uitvoering van de opera *Joseph* (1807) van Etienne Mehul die tussen classicisme en romantiek te plaatsen is.

die tijd geen Nederlandstalige krant in België die geregeld mededelingen over het literaire leven publiceerde of een regelmatige toneelkroniek verzorgde.

Belangstelling voor literaire vernieuwing en sympathie voor elk protest tegen kleinburgerlijkheid kan men daarentegen wel verwachten in bepaalde kringen zoals in de omgeving van August Vermeulen en Emmanuel de Bom. Deze twee gaven samen met Lodewijk Krinkels in 1890-1891 een tijdschrift uit: *Ons Tooneel*. In nummer 8 van 1.11.1890 klaagt Krinkels over het gebrek aan kwaliteit in de Antwerpse schouwburg. Daar worden nog altijd de traditionele draken en Duitse Possen gespeeld, zegt hij. Wanneer krijgen wij de nieuwe stukken die in Parijs, Berlijn, Dresden enz., ja ook in Amsterdam en Rotterdam opgevoerd worden? „Ibsen is zóolang aan de dagorde: wie zal hem ons toonen? Strindberg, de Zweedsche Zola, schreef prachtige werken: wie kent hem hier?” En twee weken later publiceert *Ons Tooneel* onder de titel „Nieuws uit Duitschland” het bericht: „Strindberg's *Fräulein Julie* vond een ongunstig onthaal – wat ons bevreemdt”⁷⁴.

Nu blijkt uit de briefwisseling tussen E. de Bom en A. Vermeulen, die op het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen bewaard wordt, dat er in deze groep wel gedacht werd aan het bekendmaken van Strindbergs werk. Op een briefkaart die op 1 of 2 juni 1891⁷⁵ door August Vermeulen aan Emmanuel de Bom gericht werd, lezen we: „Ik zal u schrijven over Strindberg, en onze Tooneel-zaak”. En in het antwoord van De Bom staat: „Vergeet Strindberg en H. Gabler niet”⁷⁶.

Deze bemoeiingen hebben er wel toe geleid dat in 1892 *Een vijand des Volks* van Henrik Ibsen in de vertaling van De Bom te Antwerpen opgevoerd werd⁷⁷, maar niet tot een opvoering van Strindberg, August Vermeulen heeft echter wel de eerste voorstelling van een stuk van de Zweedse dramaturg in België bijgewoond. Die werd verzorgd door het Théâtre de l'Œuvre van Lugné-Poe en vond plaats op 22.6.1894 in het Théâtre du Parc te Brussel. Hij schreef daarover een kort bericht in *De Kunstwereld* waarbij hij zich echter jammer genoeg beperkt bij enkele schampere opmerkingen over de inleiding van E. Picard: „Lugné-Poe speelde hier 'La Gardienne' van Henri de Régnier, en 'Les Créanciers' van Strindberg. Daar hij met hetzelfde programma naar Holland trekt, hoef ik alleen bij te voegen dat de voorafgaande voordracht gegeven werd door Edmond Picard, met die 'verve', die zijn im-

74. *Ons Tooneel*, Nr. 10, 16.11.1890, blz. 4.

75. Gedateerd: ?06.1891 en gestempeld 2 juni 1891 (AMVC 61077/86).

76. Op een briefkaart gedateerd: ?06.1891 en gestempeld 4 juni 1891 (AMVC 61009/83).

77. *Het Nederlandsch Tooneel. Orgaan voor Tooneelbelangen*, 27.12.1891, blz. 2.

provisaties eigen is. Picard, een der belangrijkste figuren uit onze letterwereld, altijd bereid om het uitgejouwde, van waar het ook kome, te verdedigen, steeds met een onbetwistbare overtuiging de steeds voorbijgaande nooden der jongeren voorvechtend, vechtend om zijn stem te hooren, om wat leven rond zich te zien ontstaan, om leven te voelen ! Omdat Picard geen kunstenaar is, weet hij nooit heel bepaald waar de klepel hangt, maar men moet erkennen dat, iedermaal er een nieuwe klok luidt in dit onverschillig land, hij zich midden in den strijd werpt met een bewonderenswaardige 'crânerie' " 78. Een eigenlijke recensie van deze opvoering van *Les créanciers* heb ik in de Vlaamse pers niet gevonden 79.

Ook in kringen die dicht bij die van Van Nu en Straks aanleunen raakte de naam Strindberg bekend. In een ongedateerde brief 80 van Victor de Meyere aan Toussaint van Boelaere spreekt eerstgenoemde over zijn reeds ver gevorderde plannen tot oprichting van een tijdschrift 't *Vrije Vlaanderen*. Er is al een uitgever en een bespreking van de inhoud in zeven punten. Nummer twee hiervan luidt als volgt : „novelle van een vreemd schrijver. Strindberg die me belooft (sic) heeft dat we uit zijn werk zooveel mogen vertalen als we willen enz. enz. Het veld ligt breed open." Ook van dit plan is niets terechtgekomen.

Na 1900 komt men de naam Strindberg af en toe wel eens tegen in de Zuidnederlandse toneeltijdschriften 81, maar op de planken krijgt hij geen plaats. G. de Lattin, directeur van de Koninklijke Nederlandsche Schouwburg te Antwerpen, had weliswaar in een interview verklaard dat hij o.a. *De Vader* van Strindberg klaar liggen had om op te voeren. Maar, zo vroeg het tijdschrift *Lucifer* zich later ironisch af, „wat hebben we daarvoor voor het voetlicht gezien na twee jaar ?" en het voegde er schamper aan toe : „Ge houdt de menschen een beetje te veel voor den aap." 82

Het eerste artikel over Strindberg in de Vlaamse pers is van de hand van P.-J. d' Hoedt die in *De Zaaier* een reeks bijdragen

78. *De Kunstwereld. Weekblad voor Nederland en België*. Amsterdam, nr. 26, juni 1894.

79. Vgl. V. CLAES, *Die Strindberg-Rezeption im niederländischen Sprachraum*, t.a.p. 380. In het aldaar geciteerde artikel van Stellan Ahlström vindt men wel reacties van de Franstalige pers.

80. Bewaard op het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen (38594/60). De aanspraak is : „Amice". Op het AMVC is er bijgeschreven : /Toussaint v. Boelaere/. Een datum ontbreekt, er werd bijgevoegd : /1899 ?/.

81. *Lucifer*, Antwerpen, jg. 3, 13.12.1903, blz. 1 ; jg. 4, 1.1.1905, blz. 4 ; jg. 7, 26.1.1908, blz. 1 ; *Het Tooneelblad*, Antwerpen, jg. 11, 1.10.1905, blz. 5.

82. Het interview werd gepubliceerd in de *Metropole* van 21.3.1906. Zie *Lucifer* van 26.1.1908.

publiceerde onder de titel „Tooneelschrijvers van beteekenis”⁸³. De eerste bijdrage van deze reeks kreeg de ondertitel „’t Naturalisme op het Tooneel”, de tweede was aan Ibsen gewijd, daarna werden o.a. Anzengruber, Buysse, Hauptmann, Sudermann, Brioux, Maeterlinck besproken. Het geheel maakt de indruk een amateuristisch en ongeordend samenraapsel te zijn. De negende bijdrage is aan Strindberg gewijd. „Strindberg kan niet boven Ibsen en Björnson klimmen, niet eens met deze beide reuzen gelijk gesteld worden.” De reden hiervan is niet erg duidelijk. Mogelijk omdat Strindberg zo „subjectief” is, of omdat hij het naturalisme afgevallen is, wat D’Hoedt op deze manier uitdrukt: „In ’t begin zijner loopbaan, zegt Krausz, stond Strindberg op den bodem van het naturalisme, en toonde een aanhanger van Nietzsche en Max Stirner te zijn, die het eigen ‘ik’ vóór alles op den voorgrond plaatsten. Later werd hij zeer mystisch en ging veel waarde hechten aan ’t kerkelijk geloof.” Dit is – in Zuid-Nederland althans – het eerste zinnetje dat aan de post – Inferno – Strindberg gewijd wordt. Veel betekenis kan men er natuurlijk nog niet aan hechten. En tot de ontdekking van de pre-expressionistische Strindberg heeft het zeker niet geleid. Overigens is het ook klaar dat de levenshouding van Strindberg niettegenstaande alles als „onkerkelijk” moet worden bestempeld.

7. TWEE PERSOONLIJKE ONTMOETINGEN MET STRINDBERG

Het tijdschrift *Ons Tooneel*, onder redactie van Krinkels, De Bom en Vermeylen had ook een buitenlandse medewerker te Londen, Jack T. Grein. Deze had een in Nederland genaturaliseerde Duitse vader en kwam omstreeks de jaarwisseling 1879-1880 op zeventienjarige leeftijd naar Antwerpen om in de zaak van zijn oom een leerperiode door te maken. Daar ontmoette hij Louis Krinkels die er kantoorbediende was en zijn belangstelling voor het toneel wist aan te wakkeren. In het tijdschrift *Eloquentia* (Amsterdam) schreef Grein artikelen over o.a. H. Conscience, het Nederlands toneel in Antwerpen, Zola en het naturalisme. Toen hij zich in 1885 in Londen vestigde, onderhield hij zijn contacten met Antwerpen en Nederland en legde tegelijk de grondslag van nieuwe activiteiten die hij in Engeland wilde ontplooiën. Grein moet ook met Netscher en Prins in contact gekomen zijn want toen *De Portefeuille* op 23.10.1886 een verslag publiceerde van een lezing die J. T. Grein in Londen gehouden had, sprak Netscher in een brief aan Prins over dit „verslag van Jack’s lezing over het

83. De eerste bijdrage verscheen in *De Zaaier. Maandblad voor Kunst*, Leuven, jg. 2, blz. 5-7; de negende (over August Strindberg) in jg. 3, blz. 92 (maart 1909).

naturalisme”⁸⁴. Dit vertrouwelijke gebruik van de voornaam schijnt erop te wijzen dat het om een goede kennis gaat. Overigens maken dezelfde interessen en de ongeveer gelijke leeftijd dit wel aannemelijk. In februari 1891 stichtte Jack T. Grein in navolging van het Théâtre Libre, de Tooneelvereniging en de Freie Bühne een nieuwe toneelgroep te Londen: The Independent Theatre, De eerste opvoering was die van *Ghosts* (*Spoken* van Ibsen) op 13.3.1891)⁸⁵.

Het is deze J. T. Grein die in briefwisseling getreden is met Strindberg en hem in juni 1893 in Londen ontvangt. Dit bezoek van Strindberg heeft hij zelf beschreven in het *Algemeen Handelsblad* van zondag 25 juni 1893. Liever dan een samenvatting te geven citeer ik het verhaal van Grein in zijn geheel. De zeer persoonlijke toon van het document, de interessante en verrassend rake typering van Strindberg en bovendien het feit dat de bewuste krant nog slechts in weinig bibliotheken te vinden is, wettigen deze opname voldoende. Voor een juist begrip van het artikel is het nodig te weten dat August Strindberg na zijn tweede huwelijk met de Oostenrijkse journaliste Frida Uhl, dat op 2 mei 1893 op Helgoland gesloten werd, samen met zijn jonge vrouw op 20 mei naar Engeland vertrok vooral met de bedoeling het terrein voor te bereiden tot een betere verspreiding van zijn werk – iets waarin hij in Berlijn en Parijs al gedeeltelijk geslaagd was. Maar laten we de tekst van Jack T. Grein zelf spreken.

Eene ontmoeting met Strindberg.

LONDEN, 22 Juni. (*Part. corr.*)

August Strindberg, de grootste der moderne Zweedsche schrijvers, is te Londen aangekomen en houdt zich schuil.

Voor veertien dagen kwam bij mij een briefje uit de lucht vallen, een katebelletje van Helgoland, waarin Strindberg me schreef: „Ik kom naar Londen en hoop u weldra te bezoeken.” Een week later, terwijl ik op mijn Citykantoor naarstig zit te pennen, werd er geklopt, ik roep „Binnen” en de portier met blozende wangen zeide: „Excuus, meneer, maar er is een jonge dame beneden om u te spreken.” — Een dame! riep ik uit. Verbeeld u een dame op een deftig, ernstig City-kantoor. Wat voor een dame: jong, oud, leelijk, mooi?..... 't Woord was er nog niet uit of voor me

84. Netscher schreef: „in *De Portefeuille* van 31.10.86”; maar het artikel verscheen al op 23.10.1886 in *De Portefeuille*, jg. 8, blz. 481, onder de titel: „Engeland en Amerika. Een avond op de Nederlandsche Vereeniging. Londen, 12 oct. 1886”.

85. De meeste gegevens over J. T. Grein ontleen ik aan N. H. G. SCHOONDERWOERD, *J. T. Grein. Ambassador of the Theatre* (1862-1935), 1968. In het Antwerpse tijdschrift *Het Tooneel*, jg. 8, 9.12.1922, blz. 3, verscheen een herdenkings-artikel „Het veertigjarig jubileum van J. T. Grein”.

stond een snoeperig vrouwtje, keurig naar de laatste Weener mode gekleed, klein, rond, levendig, brunet, met een paar kijkers tintelend van leven: „Ich bin Frau Strindberg”, en ze neeg zoo bevallig als alleen een „fesche Wienerin” dat kan. Ik bekwam wat van mijn verbazing en met mijn rug naar mijn jong kantoorvolk, dat bijster veel schik in de overrompeling van den „Guv'nor” had, wenschte ik der jonge vrouw, die zich sinds zes weken met trots „Frau Strindberg” noemt, een hartelijk welkom toe. We gingen lunchen, en we waren dra goede vrienden; ik ben een groote bewonderaar van het gespierde talent van den Zweed, en zij kon maar niet genoeg vertellen over haar lieven, goeden, bedeesden echtvriend, die zich niet in het City-gewoel had durven wagen, want, zei ze, „alles maakt hem zenuwachtig, hij heeft rust noch duur, altoos werken, altoos bezig met studies en toch zoo „blöde” als een kind. Hij is precies een baby.”

Ik lachte. Strindberg, de schrijver van het hartverscheurendste drama dat ik ooit gelezen heb, van „Vader”, een: baby. Ik kon het niet gelooven.

Het vrouwtje trachtte me te overtuigen en zoo was ik dan zeer gespannen op de persoonlijke kennismaking met den man, die door de post mijn vriend geworden was.

Die kennismaking was eenig. Den volgenden Zaterdag na het city-avontuurtje reed een cab bij mij voor met stapels koffers bovenop. „Een heer en een dame om u te spreken”, diende de meid aan, en binnen kwam eerst mevrouw, toen de groote man zelf, „We verhuizen”, nam zij weér het woord, „we komen bij u in de buurt als u lust hebt; kunt u ons aan kamers zoeken helpen? August kon het in Gravesend, waar we woonden, niet langer uithouden. Het was er te warm en te druk en te duur”. Hij zeide niets, draaide zijn hoed in zijn vingers om en om, en knikte. Ik begreep de situatie, greep hem fiksch bij de hand om hem à son aise te brengen en zeide, „als het u schikt, kunt ge hier blijven, boven is een étage vrij, bevalt u dat?”

Toen hadt ge hem eens moeten zien. Zij vond het „himmlisch” en hij met losse tong betuigde in lieve woorden zijn erkentelijkheid. Het was in orde; de koffers werden naar boven gesjouwd; er werd thee gezet, een sigaar opgestoken en weldra keuvelden we als oude vrienden.

Nu had ik gelegenheid mijn man eens te bekijken. Een merkwaardige figuur. Groot, gespierd met een stevigen Noorschen kop als uit erts gegoten, een welige donkere hardos kunsteloos over de kruin geschuierd, een paar heldere rusteloos rondolende blauwe oogen, een peper en zoutkleurig snorretje à la Henry IV, een forsche kin, alles stevig, massief, ongewoon, het uiterlijk van een man van karakter en van een kunstenaar zonder affectatie.

En even stoer als zijn persoon was zijn gesprek. Korte zinnen van eigenaardigen bouw, geen woordenpraal, maar puntig met het rechte woord steeds op de rechte plaats evenals in zijne boeken, die daardoor zoo uiterst moeilijk te vertalen zijn. Wij spraken over alles. In Duitschland, te Berlijn, waar hij thans voorgoed is gevestigd, evenaren zijn werken die van Ibsen in populariteit. De Freie Bühne voerde zijn „Vader” op, in het Residenz-theater werd zijn drama in een bedrijf, „De Crediteuren”, meer dan dertig maal gespeeld en nu droomt hij van een eigen schouwburg om

zijn levenswerk — twee-en-twintig drama's en blijspelen — achtereenvolgens te spelen. Zijn romans worden druk gelezen, voornamelijk „Am offenen See", dat eerst in het tijdschrift „Die Freie Bühne" verscheen, en „Die Bekenntnisse eines Thoren", waarin hij de misère van zijn eerste huwelijk (met een baronesse Wangel) psychologisch analyseert. Het is een bitter, bijtend, weemoedig boek, waarin de schrijver veel haat jegens het vrouwelijk geslacht ten toon spreidt — een haat die zoo diep is, dat hij te Helgoland zijn tweede huwelijk sloot „omdat de formaliteiten te Berlijn te lang duurden" — maar als kunstwerk leerrijk en innig boeiend.

Dit boek bracht ons op het terrein, waar ik wezen wilde. Ik wilde weten hoe de geloofsbelijdenis van onzen grooten schrijver luidde en zoo draaide het gesprek langzaam in een „interview."

Zijn streven komt hier op neêr. Het naturalisme is de hoogste kunstvorm in de literatuur. Niets schrikt hem af, hij waagt alles te beschrijven zoolang het *waar* is. Alles mag in een kunstwerk beschreven worden mits het belangrijk zij en op interessante wijze worde voorgesteld. Het tooneel wil hij geheel en al hervormen, hij haat conventie en den ouderwetschen declameertrant. Natuurlijken eenvoud wenscht hij den tooneelspeler in te bezemen.

Balzac en Zola zijn zijn lievelingsschrijvers — een vijand van Zola is zijn vijand.

Hij zweert bij het woord en den dichterlijken vorm.

En die liefde voor de macht van het woord, voor de toovermacht van het dichterlijke is bij hem zoo diep doorgedrongen, dat hij niet alléén poëzie in alles zoekt, maar, ondanks zijn naturalistische richting als auteur, als het ware in dichterlijke sferen leeft. Hij onderzoekt alles, hij doorgrondt alles, hij studeert talen om de meesterwerken in het origineel te lezen, hij schept nieuwe woorden, die door zijn volk grif worden gepopulariseerd; hij beoefent de wetenschappen, chemie, astronomie, astrologie niet alleen om te weten wat *is*, maar om te zoeken naar het onbewuste, het onontdekte. De vruchten van al die studies verwerkt hij in zijn boeken — hij heeft van alles geschreven: verzen, romans, drama's, essais, een geschiedenis van het Zweedsche volk en, gedeeltelijk, een „philosophie der menscheid". Dit laatste werk is in wording, in zijn kamer ligt een groote zak van gebloemd katoen; die zak is overal waar hij is, het is zijn vademecum, hij behelst honderden snippertjes papier, honderden documents humains; elk snippertje is — als ik het zoo noemen mag — de zielsphotographie van elken mensch met wien Strindberg in aanraking komt.

Bij al dat is Strindberg arm en door en door onpractisch. Zijn werken — een boekenrek vol — hebben hem bijna niets opgebracht, want als een uitgever of tooneeldirecteur bij hem komt, verklaart hij dadelijk „dat hij geen geld hebben wil." En dat in 1893! Maar zijn vrouwtje zal nu zijn zaken gaan behartigen.

Toen ik hem aan het slot onzer eerste lange conversatie — welker voortzetting ik ook aan uwe lezers met nadere details over Strindberg's leven en werken hoop mede te deelen — vroeg wat hij eigenlijk hier kwam doen, antwoordde hij: Wij zijn op onze huwelijksreis.

Maar zij bracht fluks in 't midden : Ja, maar we zullen het nuttige met het aangename verbinden en eens zien of we nu een Engelschen uitgever voor August's werken kunnen vinden.....

J. T. GREIN ⁸⁶.

Ook een Zuidnederlander heeft Strindberg gezien, maar het verslag dat hij ons van deze ontmoeting heeft nagelaten, is maar een armzalig en mager beestje in vergelijking met het interessante opstel van Grein. Over de auteur van dit reportagetje kan ik niet veel meer zeggen dan dat hij het publiceerde in het Antwerpse, linkse, anarchistische tijdschrift *Ontwaking*, in een reeks van „Skandinavische dichterportretten” waarin naast de Noren Ibsen, Björnson, Garborg, Kielland en Lie ook de Zweed Strindberg en de Deen Drachmann geportretteerd worden.

Deze Zuidnederlandse auteur, Emile Charlet, publiceerde zijn relaas in 1907, maar de ontmoeting zelf moet een tiental jaren eerder plaatsgehad hebben. Naar alle waarschijnlijkheid kan de hier bedoelde ontmoeting met Strindberg – het is niet eens duidelijk of ze elkaar gesproken hebben – gesitueerd worden omstreeks augustus 1897. Ruim genomen moet *Legender* (met het daarin voorkomende *Jakob brottas*) geschreven zijn in de periode augustus-december 1897. Het boek verscheen in de eerste helft van mei 1898. Aan de andere kant heeft Strindberg in Lund gewoond van december 1896 tot eind augustus 1897 en van 7 april 1898 tot 20 juni 1899 (dus geen „vier jaren” zoals Charlet beweert). Omdat E. Charlet Strindberg in Lund gezien heeft in de periode dat hij *Legender* schreef, zouden we logisch gezien moeten concluderen dat dit in augustus 1897 gebeurd is. Het plausibelst lijkt in ieder geval, als men rekening houdt met een mogelijke onnauwkeurigheid, dat de ontmoeting van Charlet met Strindberg in 1897 of 1898 plaatsgehad heeft. Omdat dit verslag vrij kort is, zoals trouwens al deze dichterportretten, citeer ik het ook in zijn geheel :

Strindberg

In Lund zag ik hem weder, in het kleine restaurant, dat er van buiten erbarmelijk uitzag, en van binnen zoo behagelijk was, en waar men zoo goed at. Daar zat hij, zooals hij elken dag placht te doen in de vier jaren dat geldmangel en melankolie hem in Lund vasthielden ; de hand voerde werktuigelijk het eten naar den mond ; de blik was star in de wijdde gericht. Het was gedurende dien tijd, dat hij de „Legenden” schreef, Swedenborgiaan was en nachtvisioenen had.

Zijne vrienden zorgden roerend voor hem ; aan zijne melankolie konden zij hem niet onttrekken. Het was een andere Strindberg dien ik zag als

86. *Algemeen Handelsblad*, Zondag 25 Juni 1893, Avondblad, Derde blad, blz. 1, onder de rubriek „Buitenland”.

die in „Schwarze Ferkel” in Berlijn de Tafelronde presideerde, welke bestond uit hem, Gunnar Heiberg, Przibyszewski, den dichter van den „Totentanz”, en diens vriendin Dagny, die later eenen kaukasischen vorst als geliefde volgde en van dezen uit ijverzucht werd doodgeschoten, en waarin Sudermann, Hauptmann, Wille, Bölsche, in 't algemeen de „Friedrichshafener” kring, gaarne geziene gasten waren, weliswaar gasten, die hunne gastheeren meestal vrijhouden moesten.⁸⁷

8. EERSTE KENNISMAKING MET DE INFERNOPERIODE

Na het verschijnen van *Inferno* (1897) moet er in de pers een berichtje verschenen zijn waarin meegedeeld werd „dat Strindberg katholiek was geworden”⁸⁸. Nu is het zo dat er zowel in *Inferno* als in *Legender* (1898) tal van passages aan te wijzen zijn waar min of meer duidelijke referenties aan het kristendom en het katholicisme voorkomen. Naast Swedenborg en Balzac leest Strindberg de bijbel, een katholiek gebedenboek en de Navolging van Christus. Het komt hem voor „alsof de weg van het kruis hem zou terugvoeren tot het geloof van mijn voorvaderen”, nl. tot het katholicisme⁸⁹. Anderzijds is het ook zo dat de twee genoemde werken overstelpd worden door zoveel andere, verwarde indrukken die aan occultisme, parapsychologie, boeddhistische stromingen e.d. toe te schrijven zijn, dat een negatieve reactie van een orthodox katholiek als M. A. P. C. Poelhekke begrijpelijk is.

Naast studies over Kloos, Verlaine, Jörgensen en Van Eeden heeft Poelhekke in zijn boek *Modernen* ook een bespreking van Strindbergs *Inferno* opgenomen. Hij kritiseert ook enkele andere werken van Strindberg waarin hij twee gemeenschappelijke kenmerken meent te onderkennen: „de onstuimige omwentelingszucht waarmee de schrijver alle toestanden zijns tijds aanvalt, en het ongelooflijkste cynisme”⁹⁰. Van zijn toneelspelen noemt hij er twee die „om hun gewaagdheid wel het meest bekend werden het

87. Emile CHARLET, *Zoals ik ze zag (Skandinavische dichterportretten)*, in: *Ontwaking*, nieuwe reeks, jg. 7, Antwerpen 1907, blz. 369-376 (Strindberg blz. 374-375). Ook afzonderlijk uitgegeven onder de titel *Skandinavische dichterportretten (Zoals ik ze zag)*, Antwerpen z.j. (1907), 8 blz. — Over het ts. *Ontwaking* raadplege men de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2, 1975, blz. 1140.

88. M. A. P. C. POELHEKKE, *Modernen*, Nijmegen 1899, blz. 64. Poelhekke vermeldt niet of het een Nederlands of Zweeds of anderstalig blad betreft. Wel vermeldt hij een artikel van Johannes Jörgensen over *Inferno* dat in februari 1898 in het tijdschrift *Tilskueren* verscheen en later opgenomen werd in Jörgensens *Udvalgte Værker*, dl. 6, 1915, blz. 121-145. Daar wordt wel gewezen op enkele katholieke elementen in het werk van Strindberg en op het feit dat hij contact heeft met een Belgisch klooster (bedoeld wordt natuurlijk Maredsous) en wacht op een brief van een pater aldaar.

89. *August Strindberg, Samlade skrifter*, dl. 28, blz. 199, ook geciteerd bij POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 79.

90. POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 63.

gemeene *Fröken Julie en Fadren*"⁹¹. In *Inferno* stoort hem de „warreling van dwaalleeren”, „het meest bandeloze bijgeloof” en „het neervallen voor allerlei kleine, nietige, kinderachtige fantasie-beelden”⁹². Poelhekke beseft wel dat Strindberg iemand is die „de holheid en de leegte van een wereld zonder God” ingezien heeft en zoekt „naar een vasten grond”⁹³, maar begrijpt niet waarom Strindberg dan de katholieke theologie niet grondig bestudeert en zich nog bezighoudt met „okkultistische werken”⁹⁴. „Op de laatste bladzijde,” besluit hij, „heerscht nog een even groote ‘babylonische verwarring’ – het woord is van Strindberg – als aan het begin”⁹⁵. Wel kijkt hij nog uit – zij het een beetje wantrouwig – naar wat het contact met het Belgisch klooster (bedoeld wordt Maredsous) zou kunnen opleveren.

In een Naschrift bij zijn boek *Modernen*, geschreven „nadat het hoofdstuk over Strindberg al afgedrukt was”⁹⁶, heeft Poelhekke het vooral over *Till Damaskus* dat hij „niet anders dan één aaneenschakeling van malle scènes” noemt, of nog: „dwaze tooneelen”⁹⁷, een „krankzinnig boek”⁹⁸. Dit drama met zijn „verwachtingwekkende titel” is voor Poelhekke een zware teleurstelling geworden. Voor de theatervernieuwende betekenis van *Naar Damascus* heeft hij geen oog, maar wie had dat al wel in 1898-1899?

Dat er in 1899 toch mensen waren die de auteur van *Inferno* milder beoordeelden, blijkt uit een recensie in *De Amsterdammer*, waarin enkele zinnen gewijd worden aan Poelhekkes studie over Strindberg: „Dit opstel is zeer incompleet, bovendien schijnt mij den schrijver van ‘*Inferno*’ niet genoeg te waardeeren. Gaarne zien wij van Poelhekke, die Zweedsch verstaat, eene grondiger studie over Strindberg te gemoet, want hij is toch waarschijnlijk de belangrijkste figuur van de vijf hier behandelde schrijvers”⁹⁹.

Iemand die Strindbergs werk, ook *Inferno*, meer weet te waarderen dan Poelhekke is Henri van Booven. Naar aanleiding van diens zestigste verjaardag schrijft hij in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*¹⁰⁰ een artikel over Strindberg. Hij voelt zich meer aangetrokken door het proza dan door het toneel en raadt aan de lectuur van Strindbergs werk te beginnen met de autobiografische

91. POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 63.

92. POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 74.

93. POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 59.

94. POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 76.

95. POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 80.

96. POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 261. Het naschrift beslaat de blz. 261-264.

97. POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 261.

98. POELHEKKE, *t.a.p.*, blz. 264.

99. *De Amsterdammer*, 26.2.1899, blz. 4. Deze recensie over *Modernen* is onderkend: E.

100. HENRI VAN BOOVEN, *August Strindberg*, in: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*, jg. 19, deel 38 (januari-juni 1909), blz. 255-259.

verhalen „en wel allereerst met *Inferno*”¹⁰¹. Hij noemt het lezen van Strindberg „een waar genot en voor velen een openbaring”¹⁰². De redenen waarom hij Strindberg – evenals trouwens Garborg en Hamsun – boven Ibsen en Björnson verkiest, tracht hij als volgt samen te vatten : „Van Strindberg houd ik om zijn wetenschappelijkheid en om zijn altijd frissche, onstuimige, oerkrachtige, heerlijke ongebondenheid. Hij is de rusteloze onder alle schrijvers van alle tijden”¹⁰³.

Van Booven heeft ook gemerkt dat Strindberg dank zij Schering in Duitsland enorm veel gelezen wordt en er zeer bekend is, dat Strindberg zelf een voorliefde had voor Frankrijk, maar dat Engeland er eigenlijk helemaal buiten valt. En daar heeft hij ook een verklaring voor die ik de lezer niet wil onthouden : „Voor Engeland schijnt hij nooit veel sympathie gevoeld te hebben, en dat is niet te verwonderen. Hoe zou een man die over alles zonder fatsoensoverwegingen schrijft, men denke slechts aan het hoogst erotische boek 'Getrouwden', kunnen voelen voor een volk, dat van de hypocrisie een allerverfijndste, hierom bijna sympathieke culte heeft gemaakt ?”¹⁰⁴.

Van meer begrip voor wat de kern is in het nieuwe van de post-Inferno-periode getuigt het artikel van P. N. van Eyck in *De Nieuwe Gids*¹⁰⁵. Aan de ene kant erkent hij dat het werk van Strindberg „een geweldige chaos van ontsteld leven”¹⁰⁶ is, aan de andere kant noemt hij hem „de grootste der levende kunstenaars, voor wien wij met recht het woord 'geweldig' gebruiken mogen”¹⁰⁷. Een van de belangrijkste redenen om dit te beweren is wel zijn openheid, zijn oprechtheid, zijn veelzijdigheid, want Strindberg heeft „al de grootste geestesstromingen van de laatste helft der 19^e eeuw doorgemaakt als een schepper en als een zelfstandig denker”¹⁰⁸. Van Eyck illustreert dit met voorbeelden uit Strindbergs werk en toont aan hoe hij strijdend socialist geweest is, maar ook een individualist die in Axel Borg zelfs de ondergang van de persoonlijkheid ervoer voor de leegte van het bestaan. Strindberg heeft na het theïsme het atheïsme aangehangen en is via de religieuze strijd, die in *Inferno* verwoord wordt, tot een soort mystiek gekomen in de zin van Swedenborg en Balzac.

101. t.a.p., blz. 257.

102. t.a.p., blz. 259.

103. t.a.p., blz. 255.

104. t.a.p., blz. 256.

105. P. N. VAN EYCK, *August Strindberg*, in : *De Nieuwe Gids*, jg. 25, tweede halfjaar, november 1910, blz. 635-646.

106. t.a.p., blz. 635.

107. t.a.p., blz. 636. Hij voegt er wel bij : „wanneer wij den schepper Tolstoy gestorven rekenen”. Tolstoj stierf op 7.11.1910.

108. t.a.p., blz. 638.

Van Eyck geeft toe dat dit voor Strindberg „de eenige uitweg” was, want wat bleef hem over „dan zich af te wenden van de wereld, om al zijn hoop te vestigen op een leven na het leven dezer aarde, al zijn verlangens te richten naar een licht, onvindbaar zoolang zijn ziel in een lichaam huisde, maar dat haar zou ombloeien en in zich opnemen, zoodra zij den vleeschelijken kerker ontkwam? Velen zullen deze kentering een zege vinden, voor mij, die, hoewel ongeloovig, nochtans een minnaar ben van den eeuwigheidsdroom van den Christen, is zij een ondergang”¹⁰⁹. Zelfs al kan Van Eyck dus Strindberg niet volgen in „de onontwaaerbare dwaalwegen eener bovenzinnelijkheid”¹¹⁰, hij kan toch begrip en waardering tonen voor de strijd van deze man die „door zijn begrip van een mogelijken God voortgejaagd, tot vertwijfelens toe gepijnigd, gestriemd, gegeeseld en beangstigd” wordt¹¹¹. „Zoo is Strindberg,” schrijft Van Eyck, „voor mij het meest volledige voorbeeld van den modernen zoeker”¹¹². En hij staaft dit besluit met de volgende woorden: „bovenal heeft Strindberg hierom recht op onzen eerbied, dat hij een der diepste kenners is van het menschelijk gemoed (...) een der hartstochtelijkste en vermetelste worstelaars met de wereld, met God en de menschen (...) in den strijd om de verklaring van het leven”¹¹³.

9. ZIEKTE EN OVERLIJDEN VAN STRINDBERG

Over de maagkanker die Strindberg tegen het einde van 1911 al bedlegerig maakte, wordt in de Nederlandse pers uitvoerig bericht. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* b.v. verschijnen van 4 januari tot 10 mei 1912 niet minder dan dertien mededelingen over de toestand van Strindberg. Een daarvan, op 25 januari, getiteld *Het Eerbetoon aan Strindberg*, is weliswaar gewijd aan de huldiging van Strindberg op zijn 63^e verjaardag toen hem tegelijk een gawe van het volk werd overhandigd. Op 15.5.1912 volgt dan bovendien nog naar aanleiding van zijn overlijden in twee lange artikelen een overzicht van zijn leven en werk¹¹⁴, op 16.5.1912 een mededeling over een boek over Strindberg dat in bewerking is, op 17.5.1912 een bericht over de manier waarop Strindberg gestorven is en op 20.5.1912 een reportage over de begrafenis. Samen dus 18 artikelen.

109. t.a.p., blz. 644.

110. t.a.p., blz. 643.

111. t.a.p., blz. 643.

112. t.a.p., blz. 645.

113. t.a.p., blz. 646.

114. NRC, 15.5.1912, Ochtendblad B, blz. 3, vervolgd in Avondblad B, blz. 1.

In het zoëven vermelde artikel van 25.1.1912, *Het Eerbetoen aan Strindberg* werd *Meester Olof* Strindbergs „beste drama” genoemd en van de latere toneelstukken werd alleen nog een historisch drama, *Erik XIV*, het vermelden waard geacht. Nu was het niet de bedoeling van dat artikel een overzicht te geven van heel het werk van Strindberg. Dat is daarentegen wel het oogmerk van de correspondent die op 15 mei twee artikelen over Strindberg publiceert. Ook hier wordt *Meester Olof* zijn meesterwerk genoemd. Over de Infernoperiode zegt de auteur o.a. : „Uit het minder aanmerkelijke spiritisme had zich de theosophische beweging ontwikkeld. Strindberg was reeds door zijne studiën tot het resultaat gekomen, dat het exacte weten weinig tevredenheid geeft. Dan trekt Strindberg zijn boetepij aan en reist naar Damascus. In zijn groote trilogie *Damascus*, beschrijft Strindberg zijne wandelingen naar de hoogten”. Opvallend is, althans achteraf gezien, dat *Een droomspel* niet vermeld wordt onder de vijftigtal titels die – weliswaar met vrij veel drukfouten – in het Zweeds geciteerd worden. Iets van de betekenis van het werk na *Inferno* moet toch tot de schrijver van dit artikel zijn doorgedrongen want hij getuigt dat in de schrijver van (*Naar*) *Damascus* „een groote omkeering plaats gehad” heeft en naar aanleiding van *Advent* zegt hij : „Door lijden en arbeid heeft hij zijn ziel gelouterd”. Over de formele vernieuwing daarentegen rept hij geen woord.

In het *Algemeen Handelsblad* van 10.1.1912 schrijft (Kees) van Bruggen een feuilleton over Strindberg. Voor hem bestaat het werk van de Zweed uit maatschappijkritiek en vooral uit de „wreede en wrange kunst” van de „vrouwenhater”. In de *Nederlandsche Bibliographie* worden 15 werken genoemd maar alle uit de periode voor *Inferno*. Over *Giftas* wordt gezegd dat Strindberg zich wel verzet tegen Ibsens *Nora*, „maar toch trad hij ook op voor het losmaken van banden, die door zedelijke verhoudingen tot dusverre geheiligd waren”¹¹⁵. Ook het uitvoerige artikel van J. H. Rössing in *De Amsterdammer* houdt het bij werk van voor *Inferno*¹¹⁶.

De berichtgeving in de Zuidnederlandse pers valt heel wat magerder uit. De *Gazette van Gent* deelt niets mee. Het *Handelsblad van Antwerpen* geeft een korte mededeling over de dood van Strindberg¹¹⁷. Meer vernemen we in de *Vlaamsche Gazet van Brussel* : over zijn ziekte en zijn dood, zijn leven en zijn werk. Toch worden slechts twee boeken met name genoemd : *Meester*

115. *Nederlandsche Bibliographie*, 1912, nr. 5 (mei), blz. 12.

116. *De Amsterdammer*, 19.5.1912, blz. 6.

117. In het nummer van 15 en 16 mei 1912.

Olof en *De Roode Kamer*¹¹⁸. Het uitvoerigst is *De nieuwe Gazet* van 17.5.1912, al wordt daar zowel in de titel als in de tekst ervan uitgegaan dat Strindberg een Noor was, een landgenoot van Ibsen en Björnson (Zweden en Noorwegen waren wel tot 1905 in een personele unie verenigd). In dit artikel worden vijf werken genoemd: *De Roode Kamer*, *Huwelijken*, *De Vader*, *Doodendans* en *Droomspel*. Twee werken dus na *Inferno* en daaronder ook *Ett drömspel*. Over de betekenis van dit toneelstuk of over de vernieuwing in de post-Inferno-periode wordt echter geen woord gerept.

10. DE OPVOERING VAN FREULE JULIE IN 1912

Naast zijn eigen progressieve gezindheid moet ook het feit dat door de uitvoerige berichtgeving die Strindberg in de eerste helft van 1912 ten deel gevallen was, Herman Heijermans ertoe aangemoedigd hebben eindelijk eens dat beruchte drama op te voeren dat in 1893 nog ongeschikt werd geacht voor een publieke voorstelling, nl. *Freule Julie*. Heijermans was in juli 1912 directeur-regisseur geworden van de vernieuwde Nederlandsche Tooneelvereniging die nu de N.V. Tooneelvereniging genoemd werd. Op 26.9.1912 opende dit gezelschap de nieuwe periode van zijn bestaan met *Freule Julie* van Strindberg en *De dwaas en de dood* van Hugo von Hofmannsthal. Dit laatste stuk mocht volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*¹¹⁹ als „vrijwel mislukt” beschouwd worden en werd dan ook wel daarom na een paar dagen vervangen door *Moreele kracht* van Felix Salten¹²⁰, later door *Het kamerschut* van Heijermans zelf¹²¹.

Tegenover het drama van Strindberg staat de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* positiever: „De felle Strindberg is hier zeer fel. Hij is hier tevens een-en-al overleg. Hij doet in dit stuk iets enorm knaps”¹²². Niettegenstaande het drama vol handeling zit en er heel veel gebeurt, vindt de recensent toch dat zowel de freule als de knecht te veel redeneren – een opwerping die al gemaakt is toen Antoine het stuk kwam opvoeren. Alles samen genomen is zijn oordeel: „De vertooning is ons meegevallen” en ondanks wat kritiek op het spel noemt hij het een „zeer belangwekkende vertooning”.

118. *Vlaamsche Gazet van Brussel*, 16.5.1912, blz. 2. Hetzelfde artikel met dezelfde drukfout in de titel (Stringberg) komt voor in: Bijvoegsel aan *Het Laatste Nieuws* van 17.5.1912, blz. 6-7.

119. NRC, 27.9.1912, Ochtendblad B, blz. 1.

120. NRC, 5.10.1912, Ochtendblad A, blz. 1.

121. NRC, 1.11.1912, Ochtendblad C, blz. 3.

122. NRC, 27.9.1912, Avondblad B, blz. 1.

Het *Algemeen Handelsblad* oordeelt vrij gunstig over het toneelstuk, „een stuk zoo verbazend knap van factuur, zoo dóórdringend van ontleding en krimpemde van trillend-heete synthese, dat het de scherpe analyse ten volle verdraagt, welke de schrijver er in zijn inleiding van heeft gegeven”¹²³. De opvoering van een drama als *Freule Julie* noemt hij echter „een uiterst gevaarlijk experiment”, omdat dit stuk zulke hoge eisen stelt aan de toneelspelers. Die eisen werden naar zijn mening zeker niet vervuld en daarom betreurt hij dat dit experiment niet uitgesteld werd „tot de krachten, waarmede men immers nog beginnen moet te werken, zich vanzelf hadden geopenbaard.”

De andere recensies zijn echter vrij negatief. Barbarossa heeft het in *De Telegraaf* van 27.9.1912 vooral over Strindberg „den vrouwenhater par excellence. Hoe moet deze man de vrouwen gehaat hebben, want hoe weinig blijkt hij ze te kennen!” Ad Interim in *Haarlem's Dagblad* van 8.10.1912 vermeldt speciaal de „uitroepen van afgrijzen in de meest-cynische spel-momenten” en verwijst naar de scherpe kritiek van J. B. Schuil in dezelfde krant na de première in Amsterdam.

Zelfs Frans Coenen die als letterkundige dan toch vrij dicht bij het naturalisme stond, is in *Groot-Nederland*¹²⁴ op vrijwel alle punten negatief. De vertoning noemt hij „geenszins voortreffelijk, hoogstens dragelijk”¹²⁵ o.a. omdat de spelers „de figuren niet aan(konden)”¹²⁶. Hij vindt het een dramatisch gebrek bij Strindberg „dat hij te fijn psycholoog zijn wil”. De kunst van Strindberg karakteriseert hij als „ijskoude objectiviteit, staalhard naturalisme”¹²⁷. Coenen vindt het klaarblijkelijk overdreven dat alles in dit werk „satanisch van borende, kille wreedheid” is. Dat Strindberg verlangt dat wij – de lezer en de toeschouwer – het leven als een „koude hel” zien, wordt in zijn besluit onverwacht scherp veroordeeld niet alleen uit een esthetisch, maar ook uit een ethisch en zelfs religieus standpunt: „Strindberg *vervalscht* het leven, omdat hij er de romantiek niet in toelaat. Hij is de booze demon van het Individualisme, waarlijk de Gevallen Engel, wien gegeven was om te zien, waar wien hoogmoed en eigenwilligheid de oogen verblindden. Hij is de Eenling, die zich in vloekbaren trots een eigen weg verkoos en de troost en lafenis weigerde, uit het besef van Gods eenheid en almacht ontspringende. Hij is mateloos ongelukkig en tegelijk mateloos groot, een aanblik bijna verblindend voor geringe stervelingen, die hem oordeelen naar hun benauwde

123. *Algemeen Handelsblad*, 27.9.1912.

124. *Groot Nederland*, jg. 10, tweede deel, 1912, blz. 617-620.

125. t.a.p., blz. 617.

126. t.a.p., blz. 618.

127. t.a.p., blz. 619.

inzichten en eigenschappen. En het is een deel van zijn gruwbare straf, van zijn bovenmenselijke wanhoop geweest, dat zelfs dit verachtelijk kleine hem zijn gansche leven gedeerd heeft" ¹²⁸.

Het negatiefst is de kritiek van C. A. Vaillant in *Het Tooneel*. „Het zal wel aan mij liggen," zegt hij, „maar ik heb nooit begrepen wat er wel belangrijks mag zijn aan Freule Julie." En hij gaat voort: „voor mij is de historie van die freule die zich vergooit aan den rijknecht van haar vader en van dien rijknecht die een monsterachtig cynisme paart aan een wondere dialektiek, een vulgair geval dat allermint geschikt is om bijna twee uren lang onze aandacht waardig te blijven". Om zijn mening kracht bij te zetten en aan te tonen dat het toch niet alleen aan hem ligt, citeert hij met instemming een niet genoemd „Duitsch commentator": „Es kann diese naturalistische Studie als eine virtuose Leistung innerhalb ihrer Kunstgattung gelten; poetischer Ewigkeitswert kommt ihr jedoch entfernt nicht zu, ganz abgesehen von der Frage, ob überhaupt solche pathologische Ausnahmefälle sich zu dramatischer Bearbeitung eignen, solche Zynismen auf der Bühne Berechtigung haben" ¹²⁹.

Het officiële tijdschrift *Het Tooneel* oordeelt dus nog steeds vernietigend over *Freule Julie* en een groot deel van de overige kritiek in de Noordnederlandse pers klinkt ook ongunstig.

Het gezelschap van Herman Heijermans reist ook naar Antwerpen om daar op 12 november 1912 in de Koninklijke Nederlandsche Schouwburg *Freule Julie* op te voeren. Dit bezoek aan Antwerpen is niet te verwonderen want Adriaan van der Horst neemt er op dat ogenblik de directie van de KNS waar. Van der Horst was van 1893 tot 1911 verbonden geweest aan de Nederlandsche Tooneelvereniging (sinds 1896 als directeur) en had op die manier nauw samengewerkt met Heijermans.

De recensies in de Vlaamse kranten over deze opvoering van *Freule Julie* zijn opvallend veel gunstiger dan in Nederland. Hierbij mag evenwel niet uit het oog verloren worden dat in de katholieke dagbladen *Het Handelsblad*, *de Gazet van Antwerpen* en *Het Morgenblad* het volledig stilzwijgen over deze voorstelling in acht genomen wordt – met uitzondering van een aankondiging in *Het Handelsblad* over de „opvoering van het beroemde stuk van den bekenden schrijver August Strindberg" ¹³⁰.

Het liberale dagblad *De Nieuwe Gazet* spreekt van een „meesterlijke vertolking" en heeft ook veel lof over voor de schrijver:

128. t.a.p., blz. 620.

129. *Het Tooneel*, jg. 42, 1.10.1912, blz. 11.

130. *Het Handelsblad* (Antwerpen), 10.11.1912. Ook in de nummers van 11 en 12 november komt een aankondiging voor. Een recensie wordt echter niet gepubliceerd.

„Er was bijna een genie nodig om een heel stuk te vullen met het gesprek tusschen twee personages vóór en na den roes. Dat genie had Strindberg. Met een wonderscherpe zielenkennis is dit smartelijk proces tot in zijn kleinste details uitgewerkt”¹³¹. De recensent van het weekblad *De Gazet Lucifer* stelt wel vast dat men uit dit stuk geen „besluit” moet trekken, „veel moraal is er niet uit te halen”, maar hij noemt het een „prachtig stuk theater” en heeft veel lof voor de „haast perfecte uitbeelding van twee zoo uiteenloopende karakters” als die van de twee hoofdrollen¹³². Het socialistische dagblad *De Werker* noemt Freule Julie een „prachtig tooneelwerk” en looft de vertolking¹³³.

Wat vooral opvalt bij het vergelijken van de Nederlandse en Belgische kritiek is de lof die de spelers toegezwaid wordt door de Antwerpse recensenten. Voor een groot deel moet dit zeker toegeschreven worden aan het lager peil waarop de toneelspeelkunst in de Vlaamse schouwburgen zich op dat ogenblik bevindt. Voor een kleiner deel wellicht ook aan het feit dat morele overwegingen in Zuid-Nederland minder in aanmerking genomen worden. De vrijere traditie en de nabijheid van de Franse cultuur speelt hierbij wel een belangrijke rol. Maar dan mogen we ook weer niet vergeten dat – zoals reeds gezegd – tengevolge van de verzuiling de katholieke pers het stilzwijgen bewaart.

Het verschil tussen de reacties in Noord en Zuid voelen we misschien het best in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en het *Algemeen Handelsblad* waar anderhalve maand nadat daarin de gunstigste Nederlandse recensies verschenen waren, de Vlaamse correspondenten verslag uitbrengen over de opvoering van *Freule Julie* onder regie van Herman Heijermans. De Antwerpse verslaggever van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* schrijft vrij uitvoerig over de inleidende spreekbeurt van de regisseur waarin deze zelf vertelde waarom hij van auteur toneelleider geworden was. Daarbij vermeldde hij terloops de taak van het avantgardetoneelgezelschap dat de stukken moet spelen die door de officiële schouwburg gewraakt worden. Die woorden lijken bijzonder toepasselijk op het opnemen van *Freule Julie* op het programma van de N.V. Tooneelvereniging: „Er moet in Holland een tooneel zijn, dat zijn deuren openhoudt voor vrije auteurs, die aan geen censuur zich gelegen laten en niet gelieven te buigen; want een stuk, dat iets te zeggen heeft, gaat in den, in Holland zoozeer geadoreerden, doofpot”¹³⁴.

131. *De Nieuwe Gazet*, 14.11.1912, blz. 3.

132. *De Gazet Lucifer*, jg. 12, nr. 10, Zaterdag 17.11.1912 – wat een drukfout is en moet zijn: 16.11.1912 – blz. 2.

133. *De Werker*, 18.11.1912, blz. 3 (signatuur K.A.M.).

134. NRC, 14.11.1912.

De avond begon met de klucht *Het Kamerschut* die – volgens de Antwerpse correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* – „de menschen op heviger en zwaarder emoties voor(bereidde). Die emoties gaf ons Strindberg's Freule Julie. Vooreerst : wat een mééster-stuk is dit ! Om u zoo, in een reke door, anderhalf uur lang gespannen en hijgend te houden onder de peripetieën van een gebeuren, dat telkens, als 't u bijna het walgen nabij bracht, weer hoog optilt in de regionen der zuivere rede ! Meer vleeschelijk, meer animaal, meer naturalistisch dan de wezenlijk ideologische Ibsen ; van een durf die geen teerheid verschoont, welhaast ruwheid ging heeten en enkel konsekwente logica of heelkundige maëstria is ; een werk, dat zindert van ik weet niet welke magnetische strooming, waar men de menschelijke poppen werkelijk trillende voelt, naar het lichaam en den geest, arme menschjes die zoo laag zinken en zoo ambitieus uit de laagte omhoog willen. 't Is een snerpend stuk, dat wee doet en vlijmt, als een felle zweeps slag – en dat u toch ten slotte een hoog geestelijk genot verschafft. Nimmer is 't een gevalletje maar, een gemengd bericht : de geniale Strindberg heeft daar met forschen knuist een stuk pijnlijke menschheid vastgegrepen en, of wij nu gechoqueerd ons afwenden of niet begrijpend op een paar bijzonderheden star staan te kijken : het feit is daar, dit is een werk in hoogen stijl, een treurspel inderdaad, met een minimum van uitwendigheid tot een maximum van ontroering voerend.”

Uit de lange bespreking van deze „avond van hoog kunstgenieten”, waarbij nadrukkelijk aangetoond wordt hoe de drie rollen van Strindbergs drama „volmaakt gespeeld” werden door de leden van het gezelschap, wil ik toch nog de zin aanhalen waarin – in tegenstelling tot de meeste Noordnederlandse recensies – gewezen wordt op het „hoog-zedelijk” gehalte van *Freule Julie*. De auteur wijst er met klem op „dat het een hoogstaand en, nu ja, hoog-zedelijk werk is, dat u voor een zwaar stuk menschelijkheid plaatst en u met geweldige kracht onder den indruk brengt. Zulke stukken zijn er niet veel in de moderne tooneel-literatuur, en ik zou meenen dat Strindberg hier een greep heeft gedaan waar men den meester aan herkent”.

De tweede recensie in het *Algemeen Handelsblad* is korter en minder geestdriftig. Voor de prestatie van de drie toneelspelers gebruikt hij minder woorden maar evenveel lof. Uit volgend citaat kan men echter wel afleiden dat hij het stuk minder geschikt acht voor een groot publiek : „Laat ik u nog zeggen, dat *Freule Julie* niettegenstaande het 'cynisme' van Strindberg op het publiek zenuwschokkend scheen te werken, en het stuk dan ook door sommigen voor 'ongezonde kost' gebrandmerkt werd, bij het grooten-

deels uit intellectueelen bestaande publiek een diepen indruk maakte. Het gezelschap haalde er een flink succes mede. Maar wat een kunst ook !”¹³⁵. Alles bij elkaar genomen oordeelt deze recensent dus toch ook nog gunstiger dan zijn Noordnederlandse collega bij de première in Amsterdam.

11. TERUGBLIK. DE STAND VAN DE RECEPTIE VAN
STRINDBERGS WERK OMSTREEKS 1913-1915
(VOOR HET ZUIDEN 1913-1920)

De hier bedoelde tijdsruimte is in het Noorden een kalme tussenperiode waarin feitelijk niet veel gebeurt, in het Zuiden daarentegen een bedrijvig tijdperk omdat daar dan de eerste ensceneringen door eigen toneelgezelschappen verwezenlijkt worden en men daardoor een stuk van de achterstand, die men in vergelijking met Nederland heeft opgelopen, probeert weg te werken.

Misschien is het goed hier even te resumeren hoe de receptie in het Noorden tot dusver verlopen is. In de jaren 1884-1885 verwierf Strindberg in beperkte literaire kringen enige bekendheid, maar zijn werk kreeg toch pas voor het eerst wat ruimer weerklink toen in 1890 de eerste vertaling verscheen en in 1891 *De Gids* het artikel van de jong gestorven Sachse publiceerde. In toneelkringen bracht 1893 de doorbraak voor de dramatiek van Strindberg, al bleek het spoedig een doorbraak met hindernissen te zijn. Morele bedenkingen bleven vooral in de toonaangevende, officiële milieus remmend werken. Dat is nog merkbaar bij het overlijden van de schrijver en bij de opvoering van *Freule Julie*. Wel kan men zeggen dat Strindberg in 1912 een erkende naam geworden is.

Alleen blijkt nog niemand een vermoeden te hebben van de ware betekenis van het werk na *Inferno*. Poelhekke was de eerste die inzag dat Strindberg in *Inferno* en *Till Damaskus* zocht naar een metafysisch houvast, maar hij leefde zozeer in de ban van het strict dogmatisch en apologetisch denken, zoals dat gecultiveerd werd in het katholicisme van zijn tijd, dat hij geen begrip kon opbrengen voor een zoeken dat niet onmiddellijk gevolgd wordt door het vinden van de waarheid. Daarentegen wist iemand als P. N. van Eyck wel de religieuze strijd en het worstelende zoeken van Strindberg te waarderen. Maar wat dat betreft stond hij vrijwel alleen. Alleen H. van Booven en de necroloog van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* geven verder blijk van enige kennis van het werk dat Strindberg na de *Inferno*-periode geschreven heeft.

135. *Algemeen Handelsblad*, 14.11.1912.

Al met al slaat Nederland toch geen mal figuur. Alleen in Duitsland en in de Scandinavische landen heeft de receptie van Strindberg in het begin van 1913 een ruimer terrein veroverd. In Frankrijk was de kennismaking na Antoine en Lugné-Poe tot stilstand gekomen. In Engeland begon men Strindberg pas in 1906 te spelen¹³⁶.

In het begin van dit hoofdstuk noemde ik de jaren 1913-1915 een kalme tussenperiode. Toch gebeurde er één opmerkelijk feit. De Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel nam in oktober 1915 een toneelstuk van de zolang verguisde auteur op haar programma. Het gaat om het blijspel *Met vuur spelen* dat opgevoerd werd na een drama van Toergenjev. Het stuk moet echter slecht gespeeld zijn want de wrange komedie kwam over als „een Duitsche klucht”¹³⁷ zodat de recensent van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* de vertoning „een afschuwelijk misverstand”¹³⁸ noemde. Regisseur was Adriaan van der Horst die na het intermezzo in Antwerpen (1912-1914) en een korte activiteit bij Verkade voor een periode van twee jaar verbonden was aan de K.V.H.N.T.

Waar Noord-Nederland omstreeks 1912-1913 dus een behoorlijk figuur sloeg wat betreft de kennismaking met het werk van August Strindberg, hinkte Zuid-Nederland nog steeds achteraan. Alleen de buitenlandse gezelschappen van Lugné-Poe en Heijermans hadden er Strindbergs dramatiek op de planken gebracht. Slechts in beperkte letterkundige kringen had zijn naam enige bekendheid gekregen maar dat had niet geleid tot artikelen of andere activiteiten van een omvang of belang die te vergelijken waren met wat in het Noorden gepresteerd was. „Arm Vlaanderen” is een titel die ook op dit gebied toepasselijk was. Hierbij denk ik dan misschien nog minder aan de receptie van Strindberg als geïsoleerd verschijnsel dan wel aan het lage culturele peil van de Zuidnederlandse pers in het begin van deze eeuw. Wanneer men vooral de dagbladen van die periode in handen neemt, beseft men pas ten volle wat een afroming, aderlating en culturele verdrukking de verfransing voor ons volk betekend heeft.

136. In 1906 waren dat twee quart d'heure-stukken *The Stronger* en *Simoom*, pas in 1911 *The Father* en in 1912 *Creditors* en *Miss Julie*.

137. *Algemeen Handelsblad*, 24.10.1915; *NRC*, 24.10.1915, Ochtendblad C, blz. 3 en *NRC*, 25.10.1915, Ochtendblad B, blz. 1. – Nog kritiek op het spel in *NRC* van 11.11.1915. In deze laatste recensie echter meer lof voor het werk van Strindberg. Nog jaren later werd eraan herinnerd dat „de geest van het werk niet goed was weergegeven, daar het publiek te veel lachte” (Louis van Gasteren, *Tooneel-Leven*, Nov.-Dec. 1918, blz. 7). Vgl. nog C. J. A. van Bruggen in *Het Tooneel*, jg. 4, 1918-1919, blz. 88, en Frank Luns in *De Beiaard*, jg. 3, deel 2, 1918-1919, blz. 431.

138. *NRC*, 24.10.1915, Ochtendblad C, blz. 3.

Aan de andere kant is er misschien één klein pluspunt dat ik trouwens ook al vermeld heb: in België staat men vrijer, opener, minder geremd door fatsoenlijkheidsoverwegingen tegenover toneel en letterkunde, waar in Noord-Nederland de burgerlijke traditie en de wraking van al wat de zedelijkheid zou kunnen kwetsen een veel voornamer rol spelen. Wel valt in het oog dat de katholieken zich in Zuid-Nederland volledig afzijdig houden, maar dat geldt ook in het Noorden. De enige katholieke stem die ik daar gesignaleerd heb, die van Poelhekke, klonk teleurgesteld en afwijzend.

In de jaren 1913-1920 komt in het Zuiden wel enige verandering. Een deel van de achterstand wordt ingelopen. Maar het gaat er nog steeds om kennismaking met de uitgesproken naturalistische Strindberg. Vandaar dan ook dat ik deze periode tot 1920 in dit hoofdstuk behandel.

Terloops heb ik in het zesde hoofdstuk wel één zinnetje van D'Hoedt aangehaald waaruit bleek dat hij wel iets wist van de ommekeer die in het leven van Strindberg omstreeks 1896-1897 plaatshad. In 1913 staat in *De Gazet* een artikel van J. M. Schellekens waarin hij het heeft over een Berlijnse opvoering van *Schwanenweiss* (*Svanevit*). Hij schrijft over dit toneelstuk: „Als men dit sprookjesspel ziet, erkent (sic) men Strindberg niet meer. Hoe is het toch mogelijk dat deze bittere, eenzame vrouwenhater een dergelijk werk schrijven kon en wel in dezelfde periode waarin hij zijn van fanatischen vrouwenhaat vervulde drama: 'Totentanz' schreef" ¹³⁹. Nu staat deze uitspraak tussen andere mededelingen onder de titel „Het Tooneel te Berlijn” en er is in elk geval niets te bespeuren van een voortgezette kennismaking met dit aspect van Strindbergs werk.

Wellicht aangemoedigd door het succes dat *Freule Julie* in Antwerpen gekend had, waagde men zich het volgende jaar in Gent aan de encenering van twee toneelstukken van Strindberg: *De Vader* en *Herfstteekenen*. In de Koninklijke Nederlandsche Schouwburg ging de première door op 4 november 1913 ¹⁴⁰. Het drama *De Vader* werd voorafgegaan door het blijspel *Herfstteekenen*. „Deze satyrische comédie, geen blijspel”, zoals Richard de

139. *De Gazet*, jg. 13, 18.10.1913, blz. 4. Tot en met de vorige jaargang heette dit tijdschrift *De Gazet Lucifer*. J. M. Schellekens vergist zich wanneer hij wat verder schrijft: „Ook is Maeterlinck's (sic) *Joyzelle* (sic) niet zonder invloed op Strindberg's droomspel geweest.” *Svanevit* is nl. in 1901 geschreven en in 1902 gedrukt. *Joyzelle* verscheen pas in 1903. Voor de invloed van Maeterlinck is wel te vermelden: *La Princesse Maleine* (1899).

140. *Herfstteekenen* en *De Vader* werden nog opgevoerd op 11 en 13 november 1913. *De Vader* alleen (met daarna een blijspel van een ander auteur: *De Lustige Boer*) op 23 november.

Cneudt wel terecht opmerkte¹⁴¹, heet in het origineel *Första varningen*, maar is in het Duits ook bekend onder de titel *Herbstzeichen* (naast *Erste Warnung*). Arie van den Heuvel had de teksten uit het Duits vertaald en trad op als regisseur. Bovendien speelde hij de rol van de dokter in *De Vader*. Van den Heuvel (Rotterdam 1860-Gent 1934) was in 1888 toneelspeler bij Kreukniet geweest en was in 1896 als regisseur naar België gekomen. Ofschoon hij in 1893 in Rotterdam optrad, moet hij van vrij dichtbij de deiningen om de opvoeringen van Strindbergs toneelstukken in Holland meegemaakt hebben.

De voorstelling werd ingeleid door de Gentse letterkundige Gust(ave) van Hecke die volgens de recensies vooral gesproken moet hebben over de zwerver en de doler Strindberg, de anarchist, realist en vrouwenhater¹⁴². Over het vertoonde spel spreken alle critici met veel lof. Het uitbundigst zijn R.V. in *De Werker*, Richard de Cneudt in *Ons Tooneel*¹⁴³ en de recensent van de *Vlaamsche Gazet van Brussel*.

Gustaaf d' Hondt is de enige die ernstige bezwaren heeft tegen de thema's die Strindberg behandelt. In het Franstalige dagblad *La Flandre libérale* schrijft hij: „Strindberg défend des théories qui doivent inévitablement choquer bien des gens. Et il le fait brutalement et sur un ton tellement acerbe, que ces théories nous paraissent friser le paradoxe”¹⁴⁴. Voor P.-J. d' Hoedt is het choquerende juist een teken van echtheid: „het machtig talent van den schrijver, maakt dat gewilde, dat tendenzieuze, tot wàar leven, tot verschrikkelijke werkelijkheid.” Hij rekent Strindberg tot een der eersten in de wereldliteratuur en „*De Vader* is een aangrijpend treurspel, waarvan, bij 't lezen reeds, de indruk u bijblijft, weken lang”¹⁴⁵. De *Gazette van Gent* roemt „de hoogst dramatische tooneelen” en „de sterke dialoog” zodat de recensent „het stuk onder de sterkste reken(t), welke wij reeds te zien kregen”¹⁴⁶.

De langste besprekingen staan in *De Werker* en in *Ons Tooneel*. Beide medewerkers behandelen ook *Herfstteeken*. Die van *De Werker* merkt eveneens op dat dit toneelstuk geen echt blijspel is, maar vindt het toch een „heel fijn tooneelwerk”. Richard de Cneudt in *Ons Tooneel* ziet in de korte komedie vooral „de cynische, genadelooze vrouwenhater, die Strindberg altijd geweest is,

141. In *Ons Tooneel* (Brussel), jg. 2, 16.11.1913. Vgl. wat ik reeds in hoofdstuk 5 (blz. 107) n.a.v. *Met vuur spelen* over de zgn. blijspelen van Strindberg schreef.

142. Over deze inleiding het uitvoerigst in de *Vlaamsche Gazet van Brussel*, 6.11.1913, blz. 1, en *De Werker*, 7.11.1913, blz. 6.

143. *Ons Tooneel*, jg. 2, 16.11.1913.

144. *La Flandre libérale*, 7.11.1913, blz. 2.

145. *De Gazet* (Lucifer), jg. 13, 8.11.1913, blz. 5.

146. *Gazette van Gent*, 5.11.1913, blz. 2.

voor den dag" komen. Toch is voor beiden *De Vader* het onbetwistbare meesterstuk. *De Werker* ziet het artistieke vooral in verband met het succes bij de toeschouwers: „De tooneelen zijn schokkend, en het geheel is een prachtwerk. Wanneer het gordijn viel brak een storm van applaus los – wat overigens na elk bedrijf was gebeurd – doch nu was de geestdrift groot.” Richard de Cneudt verklaart het meer intern, uit het kunstwerk zelf. Hij spreekt over de „atmosfeer van groote, gruwelijke tragedie” die over het stuk hangt en – zo vervolgt hij – na de afloop „gaat gij huiverend heen met het gevoel in ontzettende afgronden van moreele menschelijke ellende en boosheid geschouwd te hebben. En dat is juist de wonderbare, gruwelijke schoone kracht (als ik 't zoo noemen mag) van dezen schrijver, dat hij zulke gewaarwordingen te wekken weet. *De Vader* maakt een overweldigenden indruk. Men kan dien niet meer vergeten. Het slottooneel van het tweede bedrijf (...) is het glanspunt van het werk en zou, al ware er dit maar alleen, voldoende zijn om Strindberg een allereerste plaats in alle litteraturen toe te kennen. Hier waait over u de adem der allerhoogste en allerpuurste kunst.”

De twee recensies in *De Werker* en *Ons Tooneel* zijn eveneens interessant omdat ze aan deze opvoering van Strindberg beschouwingen van algemener aard vastknopen. In hoofdstuk 6 heb ik er op gewezen dat reeds in 1890 L. Krinkels de cultus van draken en dergelijke laag-bij-de-grondse stukken in de Antwerpse schouwburg laakte. Dezelfde aanklacht wordt omstreeks 1910 speciaal met het oog op de Gentse schouwburg, waar A. Hendriks toen directeur was, herhaald door P.-J. d' Hoedt¹⁴⁷. Richard de Cneudt is van oordeel dat Hendriks met stukken als *De Vader* „bewijst voor goed den breeden en schoonen weg te willen opgaan” en hij noemt deze voorstelling dan ook „van wege den Bestuurder, een kranige daad.” De Gentse correspondent van *De Werker* van zijn kant schrijft: „Dat men niet zegge: wij moeten draken, oude werken vol tragedie en misdaden, vol mogelijke en onmogelijke schokkende tooneelen opvoeren. Dat is niet waar, zoo diep is ons vlaamsche volk niet gezonken, en ware dit wel zoo, welnu dan is onze stedelijke Nederlandsche schouwburg daar om hen hooger te doen denken, voelen en zien; zwaarder dan nog weegt de plicht van hen die de leiding, de opheffing der nederlandsche tooneelspeelkunst op zich namen, ervoor betaald worden en op onzen steun mogen rekenen.

't Is in de blijde hoop meer dan ooit onzen schouwburg den weg der leerzame, opvoedende en volksverheffende tooneelspeel-

147. Zie J. VAN SCHOOR, *Een huis voor Vlaanderen*, 1972, blz. 127.

kunst te zien opgaan dat wij het bestuur over de vertooning van dinsdag geluk wenschen."

De Vader van Strindberg was op dat ogenblik blijkbaar in. Drie maanden na de opvoering te Gent ensceneerde ook de Koninklijke Vlaamsche Schouwburg in Brussel *De Vader*. Johan de Boer die de hoofdrol speelde, vierde daarmee zijn feestavond of benefietavond¹⁴⁸. Het stuk werd blijkbaar niet zo goed vertolkt als in Gent, want van de recensies die mij onder de ogen gekomen zijn, is alleen die in *Carolus* gunstig. Daar schrijft Veritas: „*De Vader*, het bittere treurspel van Strindberg, maakte oneindig diepen indruk. De hoofdrol vertolkte de Boer met een meesterschap, met eene juistheid van begrip die niet te verbeteren waren. Mev. Potharst gaf de helsche vrouwennatuur weer, door Strindberg met al te kwistige hand aan berekenden, kouden haat bedeed: bewonderenswaardig werk van haar!"¹⁴⁹

In de *Vlaamsche Gazet van Brussel* werd de opvoering weliswaar als volgt aangekondigd: „Feestavond De Boer. – Maandag a.s. viert de knappe tooneelspeler Johan de Boer zijn feestavond. De keus van het stuk mag voorzeker gelukkig geheeten worden. De h. de Boer, inderdaad, zal opvoeren *De Vader*, het beroemd tooneelspel van August Strindberg, geheel nieuw voor Brussel"¹⁵⁰. In de nummers van de *Vlaamsche Gazet van Brussel* die op de opvoering volgen, is evenwel geen recensie te vinden, alleen een aankondiging van de tweede voorstelling¹⁵¹. We zijn geneigd dit ontbreken van een verslag toe te schrijven aan het slechte spel, vooral als we de kritiek van *Ons Tooneel* lezen. Daar wordt immers gezegd: het stuk van Strindberg zit „zoo goed ineen, is zoo vol waarheid en menselijkheid, dat het onze bewondering kon afdwingen... niettegenstaande de armzalige opvoering." Daarop volgt dan vrij strenge kritiek op haast elke speler^{151b}.

Volgens het getuigenis van de heer M. Cottinie moet in deze jaren in de K.N.S. te Gent nog een stuk van Strindberg opgevoerd zijn onder de titel *Vredesfeest* (naar het Duitse *Friedensfest*). Daar ik voor deze enscenering over geen andere gegevens beschik en vermoed dat het wel eens over *Das Friedensfest* van G. Hauptmann zou kunnen gaan, vermeld ik dit alleen onder voorbehoud.

148. *De Vader* werd in Brussel nog gespeeld op 4.3.1914. – In mijn lezing *Die Strindberg-Rezeption* moet in voetnoot 56 het woordje 'teilweise' geschrapt worden. Het gaat om een totaal andere opvoering, met andere regie en bezetting, dan die in Gent.

149. *Carolus*. *Het Weekblad van de Vlamingen*, jg. 4, 26.2.1914, blz. 3.

150. *Vlaamsche Gazet van Brussel*, 20.2.1914, blz. 3.

151. nl. in de nummers van 1 en 4 maart 1914.

151b. *Ons Tooneel*, jg. 2, 1.3.1914, blz. 2.

Een andere opvoering die in de Gentse Koninklijke Nederlandse Schouwburg plaatsgehad heeft en waarover ik evenmin recensies gevonden heb, is die van *De Vader* op 27.5.1918. Die toneelavond werd echter ingeleid door André Jolles, die zijn lezing onmiddellijk daarna apart heeft uitgegeven onder de titel *Strindberg/De Vader. Een inleiding*¹⁵².

Deze lezing is het langste en best geïnformeerde opstel over Strindberg dat tot dusver in Zuid-Nederland verschenen is, al is de auteur dan zelf ook uit Holland afkomstig¹⁵³. Jolles wijst op de veelzijdigheid van de Zweedse dramaturg: „Wij vinden alle trappen van het brutaalste realisme tot de wildste phantasmata. Hij maakt ze in proza en in verzen. Hij kent het burgerlijke drama, het koningsdrama, het sprookjes- en het spookdrama”¹⁵⁴. Omdat het hem hoofdzakelijk te doen is om *De Vader*, wijdt hij niet uit over het fantasierijke, maar beklemtoont wel het subjectieve in Strindbergs werk. Juist daarin ligt volgens Jolles – en ook Zola heeft dit terecht benadrukt – een belangrijke afwijking van het naturalisme: Strindberg vormt zijn figuren „om naar zijn eigen Ik”¹⁵⁵. Deze gedachte wordt door Jolles verder ontwikkeld waarbij ons dan op een zeker ogenblik de volgende uitspraak treft: „Van alles wat oude en nieuwe tijden van een drama verlangd hebben, van samenhangende fabel, duidelijk omlijste personen, volgehouden karakters, van kleurig spel der fantasie of meedoo-genlooze werkelijkheid, van eigenschappen en zielstoestanden, van stichting of roering is niets overgebleven dan dit ééne: het konflikt”¹⁵⁶.

Voor de rest is het in Vlaanderen echter vrij rustig rondom Strindberg. Twee brieven van correspondenten uit Nederland die uit het einde van deze periode dateren en waaruit wel iets te merken is van een duidelijker besef dat Strindberg in zijn laatste werken het realisme verlaten had, vermeld ik in het laatste deel van deze studie. Intussen valt het op dat iemand als P.-J. d' Hoedt, wiens naam we toch nog tegengekomen zijn in verband met Strindberg, het werk van deze auteur niet aanbeveelt voor opvoering door socialistische toneelkringen. Er zijn inderdaad niet veel toneelstukken van Strindberg die voor volkse voorstellingen in aanmerking kunnen komen, maar aan de andere kant noemt hij b.v. toch

152. Gent 1918 (23 blz.). Deze brochure werd later opgenomen in: André JOLLES, *Bezieling en vorm. Essays over letterkunde*. Haarlem 1923, blz. 272-285. (hier getiteld: Inleiding tot de vertooning van „Vader”).

153. Zie: Walter THYS, *Uit het leven en werk van André Jolles (1874-1946)*, in: *De Nieuwe Taalgids*, jg. 47, 1954, blz. 129-137 en 199-208.

154. André JOLLES, *t.a.p.*, brochure 1918, blz. 9 (daar stond „versen”); boek 1923, blz. 276.

155. *t.a.p.* (brochure) blz. 9-10.

156. *t.a.p.* (brochure) blz. 12.

wel Ibsen, Hauptmann en Sudermann¹⁵⁷. Dit betekent echter niet dat Strindberg in diskrediet geraakt zou zijn. Een jaar later schrijft hij in hetzelfde tijdschrift, *Ontwikkeling en Uitspanning*: „Wanneer men over Scandinavië's tooneelletterkundigen spreekt, heeft men in de meeste gevallen Ibsen op het oog. Nochtans, het Noorden heeft ook andere groote mannen voortgebracht (...) Wij bedoelen August Strindberg en Björnster (sic) Björnson”¹⁵⁸.

157. P.-J. D'HOEDT, *In de socialistische tooneelwereld. Wat zullen onze kringen opvoeren*, in: *Ontwikkeling en Uitspanning*, jg. 1, 5.9.1919, blz. 24.

158. P.-J. D'HOEDT, *Uit de tooneelwereld. Björnster (sic) Björnson*, in: *Ontwikkeling en Uitspanning*, jg. 2, 10.8.1920, blz. 12.

Rodenbach en de sociale problematiek

door

MICHIEL DE BRUYNE

*Het is een Burgerskind, maar fierder
als de Ridders.*

A. Rodenbach, *Wahrheit und Dichtung
aus meinem Leben*, nr. 56.

INVLOEDEN OP RODENBACHS SOCIAAL BEWUSTZIJN

Het is een aanvaard sociologisch verschijnsel dat de familie, het milieu, de opvoeding, de tijd en de onderwijsopleiding bepalende elementen zijn voor de ideologische, de social-bewuste en intellectuele vorming van de mens. Ook voor Albrecht Rodenbach was dit waar. De Rodenbachstudie heeft eensgezind duidelijk aangetoond welke determinerende invloed leraars als Hendrik Gustaaf Flamen, Emiel Demonie en Hugo Verriest op de Vlaamse bewustwording van de ten slotte uit een verfranste familie gesproten „Wonderknape van Vlaanderen”, hebben uitgeoefend. Ook zijn intellectuele vorming, die ongetwijfeld op een aangeboren begaafdheid – door sommigen en niet ten onrechte geniaal genoemd – mocht steunen, is in grote mate aan zijn leraars te Roeselare en later te Leuven te danken.

Wanneer wij dan naar Rodenbachs diepste sociaal bewustzijn willen peilen kunnen wij er echter niet onderuit, eerder naar zijn familie te verwijzen dan naar zijn schoolopleiding.

Albrecht Rodenbach zag het levenslicht te Roeselare op dinsdag 27 oktober 1856. Hij stierf er op woensdag 23 juni 1880. Zijn ouders behoorden tot wat wij nu de middenstand noemen, toen eerder burgerij ofte bourgeoisie genaamd. Tijdsgebonden waren zij in dit derde kwartaal der 19de eeuw ingekwartierd, periode tijdens dewelke te Roeselare een enorme economische evolutie plaats had. Het eeuwenoude landbouwstadje aan de Mandel ontwikkelde zich expansief en in versneld tempo naar het industrieel en handelsdrijvend hoofdzakelijk textielcentrum van Midden-West-Vlaanderen aan het Kanaal van Roeselare naar de Leie. Roeselare kreeg zelfs van Guido Gezelle de naam van „Manchester” van West-

Vlaanderen opgespeld. In 1847 telde de stad 10.666, in 1877 16.133 inwoners, een aangroei van meer dan 52 %¹.

Vader Julius Rodenbach (Roeselare, 1824-1915) was likeur- en wijnhandelaar in het ouderlijke huis aan de hoek van de Noord- en Brouwerijstraat (nu Albrecht Rodenbachstraat) toen Albrecht, zijn eerstgeboren kind, aldaar in levensgevaar gedoopt werd². De commerciële activiteit van „liquoriste” had Julius van zijn vader Ferdinand Gregorius (Roeselare, 1783-1841) overgeërfd, die haar op zijn beurt had gekregen van zijn vader Pieter Ferdinand, een bedrijvig en actief all-round-man – hij was immers „chirurgien”, politicus, fransgezind „adjoint au maire” – die tijdens de Franse bezetting en de aanhechting van ons land bij Frankrijk (1796-1814) een geneverstokerij (distillerie) oprichtte op de wijk „Spanje” te Roeselare (waar later het bedrijf Talpe was gevestigd)³. Na zijn deelname aan de revolutie van 1830 kreeg Ferdinand Gregorius een eerder honorifieke dan wel winstgevende betrekking als districtcommissaris eerst te Roeselare en daarna te Ieper, alwaar hij in 1841 overleed⁴. Zijn vrouw Maria Jacoba Vermander (Roeselare 1799-1866), Albrechts meter, zette tot aan haar overlijden in 1866 als „koopvrouw” de wijn- en likeurhandel in het hoekhuis aan de Brouwerij- en Noordstraat verder, samen met haar zoon Julius, die in 1855 als „koopman” staat vernoemd bij zijn huwelijk met Silvia de la Houttre⁵.

Na het overlijden van zijn moeder runde Julius de kleinhandelszaak verder; met zijn vrouw baatte hij er bovendien een kruidenierswinkel uit⁶. In 1867 bracht hij zijn zaak over naar het huis aan de Noordstraat, waar Albrecht in 1880 overlijden zou⁷. Tot

1. Zie: A. DEMOEN, *Bijdrage tot de Geschiedenis van de demografische en economische evolutie van Roeselare tijdens de XIXe eeuw (1830-1880)*, licentiaatsverhandeling 1956-1957, Groep Geschiedenis, R.U.G. Gent, blz. 21-26, 38-47; M. DE BRUYNE, *Honderd jaar Koninklijke Stadsharmonie van Roeselare en haar bijdrage tot het Cultureel Leven in de Rodenbachstad, 1867-1967*, Rumbeke 1967, blz. 46-47.

2. M. DE BRUYNE, *Albrecht Rodenbach als zorgenkind geboren*, in *Rollariensia* 1979, blz. 5-16.

3. J. DELBAERE, *De familie Rodenbach*, Gent, 1953, (Overdruk uit „Roeselare Groeit, nr. 4 in de reeks „De Levende Steden”) blz. 3; *De Rodenbach's te Roeselare en de Blinde Rodenbach te Rumbeke*, in: *Huldebetoon Alexander Rodenbach Rumbeke 21 juni 1953*, Poperinge, 1953, blz. 11.

4. F. BAUR, *Albrecht Rodenbach. Verzamelde Werken. Deel 1. Het Leven de persoonlijkheid*, Tielt, 1960, blz. 32-33.

5. Stadsarchief Roeselare (= SAR), *Burgerlijke Stand Roeselare, Huwelijken 1855, akte n° 36 dd. 6 sept. 1855*, enige franstalige akte op de 61 huwelijksakten van 1855; SAR, *Bevolkingsboeken Roeselare. Telling 1847*, Boek 1/61; *Telling 1866*, Boek 1/59.

6. SAR, *Bevolkingsboeken Roeselare. Telling 1866*, Boek 1/59; *Telling 1880*, Boek 3/414.

7. M. DE BRUYNE-L. GEVERS, *Kroniek van Albrecht Rodenbach*, Brugge 1980, blz. 13-14.

ca. 1910 bleef vader Julius er één der twaalf kooplieden in wijnen en likeuren in de Mandelstad⁸. Zijn zoon Hippoliet, startte in 1906 aan de Kunststraat met een gelijkaardige handel⁹. De andere zonen uit het gezin Rodenbach-de la Houttre gingen een eerder niet-commerciële weg op. Boudewijn was in 1890 kandidaat bankier te Roeselare en later te Kortrijk, Ferdinand werd kunst schilder, dichter en toneelschrijver¹⁰, Arthur werd apotheker te Izegem. Julius Rodenbach, die onder het stelsel van de gemeenschap van aanwinsten was gehuwd, erfde enige delen van de onroerende goederen van zijn ouders en kocht in 1867 het huis aan de Noordstraat.

In dit commercieel-burgerlijk midden groeide Albrecht Rodenbach op. Het paternalisme was er gepaard aan de christelijke liefdadigheid – vader Julius was tussen 1860-1895 een ijverig geldomhaler voor het Sint-Vincentiusgenootschap van de Sint-Michielsparochie¹¹.

Het liberalisme – in zijn economische en niet-politieke betekenis van het woord – was er zelfs onbewust de economische drijfveer. Vooruitgang in vrijheid en bewarende orde zal vader Julius Rodenbach dan toch even veruitwendigd hebben toen hij in 1864 medestichter was van de „Maatschappij de Eendragt. Katholieke kieskring” van Roeselare.

Alhoewel zijn commerciële bedrijvigheid Julius Rodenbach volledig in beslag nam, toch kunnen wij bij hem ook een culturele activiteit vaststellen. Hij liep kunstacademie te Roeselare, en zijn artistieke vaardigheid kan nu nog in een paar schilderijen van zijn hand nagekeken worden. Zijn aanleg voor schilderkunst droeg hij trouwens op zijn zonen Albrecht en Ferdinand over. In 1844 was Julius medestichter van de letterkundige en vlaamsgezinde vereniging „De Vriendschap”, waarvan hij dan toch een minder actief lid bleek te zijn. In 1862 behoorde hij tot het bestuur van de toneelvereniging „De Moedertaal”¹². Ten zijnen huize aan de Noordstraat weerklonk ook piano- en gitaarmuziek, en kwamen Roeselaarse en ook buitenstedse kunstvrienden wel eens samen. Moeder Silvia de la Houttre, bleek dit cultureel aspect van de

8. *Wegwijzer van Rousselaere voor het jaar 1882*, Roeselare 1881, blz. 28, (12 wijnhandelaars); *Wegwijzer van Rousselaere voor het jaar 1883*, Roeselare 1882, blz. 36, (18 wijnhandelaars). SAR. *Bevolkingsboeken Roeselare. Telling 1890*, Boek 14/105; *Telling 1900*, Boek 19/2745.

9. SAR. *Bevolkingsboeken Roeselare, Telling 1910*, Boek 1/119.

10. M. DE BRUYNE, *Rodenbach, Ferdinand Victor, letterkundige en schilder*, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 8, 1979, kol. 630-639.

11. SAR. Documentatiecentrum, *Verslagboek der Maatschappij „De Eendracht”*, Boek 1, blz. 3.

12. M. DE BRUYNE-L. GEVERS, *a.w.*, blz. 9.

familie, zelfs bij haar kinderen, te benadrukken ; samen met haar zoon Albrecht bezocht zij toneelopvoeringen te Brussel.

Op het gezin Rodenbach-de la Houttre maakte de naam (de gekende stamtrots, ook bij Albrecht) en de commerciële faam van de te Roeselare gevestigde Brouwerij Rodenbach stellig, zij het onrechtstreeks, een méér dan sentimentele indruk.

De stichter van de brouwerij, was immers Alexander Rodenbach, de grootoom van Albrecht, in 1830 lid van het Nationaal Congres, daarna tot aan zijn overlijden in 1869 katholiek volksvertegenwoordiger voor Roeselare en vanaf 1844 burgemeester van Rumbeke. Demokratisch van opvatting, heftig anti-orangist, was de „blinde Alexander Rodenbach” dan toch unionistisch gezind en steunde derhalve de samenwerking tussen katholieken en liberalen. Hij was al vanaf 1840 een heftig voorstander van de kanalisatie van de Mandel van Roeselare naar de Leie en ijverde voor de uitbreiding van het spoorweginet in West-Vlaanderen, meer speciaal voor de lijn Brugge-Kortrijk, waarop Roeselare gelegen was¹³.

In 1820 en 1822 kocht hij aan brouwer Pierre Norbert een brouwerij aan de Spanjestraat, in samenwerking met zijn broers Ferdinand Gregorius en Pedro en zijn zuster Amelie Laurentia.

Het bleef een associatie-vennootschap tot 1836, toen Pedro's vrouw, Regina Wauters uit Mechelen, de brouwerij met bijbehorende herbergen en „cabarets” in openbare verkoop aankocht. Tussen 1864 tot 1878 was Pedro's zoon Edward Rodenbach-Mergaert de eigenaar van de brouwerij en malterij. Daarna werd een commanditaire vennootschap onder leiding van Eugene Rodenbach, zoon van Eduard, gesticht¹⁴.

Dit was het familiaal kader waarin Rodenbach opgroeide : een typisch burgerlijk, handeldrijvend en werkzaam midden uit de negentiende eeuw. Daarvan zou Albrecht onbewust de kenmerken meekrijgen, maar daaraan zou zijn onderwijsopleiding echter een andere dimensie en betekenisvolle vertekening brengen.

Hier stelt zich echter een voorafgaandelijke vraag. Had de humaniorastudent in zijn geboortestad, vóór hij in oktober 1876 als twintigjarige naar Leuven vertrok, enige confrontatie, hoe gering ook, met de *sociale beweging* ? Analyseren wij daarvoor even de sociale toestand in de Mandelstad.

In 1852 en 1878 ondersteunde de openbare weldadigheid te Roeselare respectievelijk 15 % en 20,5 % van de bevolking. De private weldadigheid (kantwerkscholen en verenigingen van Sint-

13. M. DE BRUYNE, *Leopold I en Roeselare. Van 1830 tot 1865*, Rumbeke, 1966, blz. 45-48 en passim.

14. *Brasserie Rodenbach. Origine et Historique*, 1940, (getypt), 8 blz.

Franciscus Xaverius (1856) en Sint-Vincentius a Paulo (1852)) trachtte vanuit katholieke zijde vooral de geestelijke nood der arbeiders te lenigen. Met de zondagschool was Rodenbach-zelf als humaniorastudent van het Klein Seminarie, en met het Sint-Vincentiusgenootschap was hij door zijn vader Julius maar ook persoonlijk in het seminarie betrokken.

Belangrijker waren de eerste Roeselaarse mutualiteiten, maatschappijen van onderlinge bijstand. In 1853 stichtten „eenige vrienden der werkende klas” er de vereniging „De Leopoldisten”, oorspronkelijk in katholieke hand, vanaf 1881 uitgesproken liberaal van strekking. Zij zorgde voor geneeskundige bijstand, het betalen van geneesmiddelen, een ziektevergoeding en de begrafenis-kosten. Tussen 1872 en 1879 bestond een gelijkaardige vereniging van bijstand „De Broedermin”; vanaf 1884 opgevolgd door „Het Vooruitzicht” van katholieken huize¹⁵. Op 13 maart 1864 (op 28 september daarna zou de socialistische „Arbeiders Internationale” worden opgericht) was Albrechts vader Julius Rodenbach dus medestichter van de katholieke bewarende partij de „Maatschappij de Eendragt” waarvan het bestuur gerecrueteerd was uit de gegoede burgerij. Het hoofddoel was drukking uitoefenen op de verkiezingen; het arbeidersprobleem kwam er niet ter sprake. Vanaf 1855 was het sedert 1848 verschijnend weekblad *De Landbouwer*, waarin Albrecht Rodenbach volgens een brief van maart 1874 aan Gustaaf Flamen wel las¹⁶, katholiek, i.p.v. onpartijdig; het werd de spreekbuis van „De Eendragt” en had voor het sociaal probleem geen aandacht, tenzij dan van uit de charitatieve hoek.

Uit wat voorafgaat menen wij te mogen besluiten dat Albrecht Rodenbach noch in zijn eigen familie noch in het eigentijdse Roeselaarse milieu rechtstreeks of fundamenteel met de sociale problematiek werd geconfronteerd. Trouwens, eerst in 1887 was er te Roeselare sprake van het opkomend socialisme^{16bis}.

Zijn voorbereidende (1866-1870) en humaniorastudies (1871-1876) aan het bisschoppelijk Klein Seminarie te Roeselare confronteerden Rodenbach opnieuw met een even burgerlijk en paternalistisch milieu van leraars en scholieren. Toch kwam hierin een fundamentele koerswijziging, onder stuwung van drie kracht-

15. M. LAQUIERE, *Een bijdrage tot de geschiedenis der Arbeidsbeweging te Roeselare* (1864-1914), Proefschrift 1965-1966, RUG. Licentiaat in de Letteren en Wijsbegeerte, Sectie Geschiedenis, blz. 55-95.

16. *Brief* van Rodenbach aan Flamen, Roeselare, maart (?) 1874; zie: R. F. LISSENS, *Brieven van Albrecht Rodenbach*, Antwerpen 1942, blz. 154; Rodenbach vindt het ontbreken in „De Landbouwer” van een verslag over een avondfeest in het Klein Seminarie wel jammer.

16bis. S. H. SCHOLL, *De Geschiedenis van de Arbeidersbeweging in West-Vlaanderen* (1875-1914), Brussel 1953, blz. 63.

lijnen : het flamingantisme, het ultramontanisme en de christelijke naastenliefde.

Het *flamingantisme*, waarin Gustaaf Flamen en Hugo Verriest vooral Rodenbach introduceerden en motiveerden, brak hem onloochenbaar uit het traditionele, verfransde cocon van zijn familie. Deze radicale vlaamsgezindheid had bovendien onbewust een sociale dimensie. Het afwerpen van de verfransingsdruk van de sociale bovenlaag der maatschappij betekende concreet voorrang geven aan de taal van het volk, d.i. de taal van de sociale onderlagen. Bovendien koppelden vooral Verriests actie en originaliteit de vervlaamsing aan het cultureel-pedagogisch vlak. Van Guido Gezelle had Verriest geleerd de traditionele, klassieke, strakke en onpersoonlijke onderwijsmethode te doorbreken en op de persoonlijke, creatieve, breedloperige, vrije en intuïtieve ontwikkeling van de jonge mens nadruk te leggen. Onvermijdelijk moest hij dan ook de verbastering, de vernedering zoniet de persoonlijk-culturele frustratie van het exclusief verfransend onderwijs aan de kaak stellen en een hernieuwende, spontane, volksgetrouwe vervlaamsing van het onderwijs (en maatschappij) prediken. Voor Verriest, en dan ook voor Rodenbach, was de Vlaamse bewustmaking = volkse heropstanding bovendien fundamenteel gebonden aan de persoonlijke culturele bewustwording en authenticiteit. Voor Verriest lag de tegenstelling in de politiek van zijn tijd derhalve niet zo zeer tussen liberalen en katholieken – beiden stoelden zij trouwens op hetzelfde sociaal-economisch systeem van de verfransde bovenlaag – maar wel op het flamingantisme en het anti-flamingantisme¹⁷. Voor de motivering van deze vlaamsgezindheid grepen Verriest en Flamen, maar dan ook de jonge romanticus Rodenbach, graag zoniet halsstarrig terug naar het Vlaams verleden, waarin de Middeleeuwse steden als heilbrengende, markante zelfs als normerende voorbeelden werden belicht.

De tweede ideologische krachtlijn die tijdens Rodenbachs studententijd te Roeselare in het Klein Seminarie centraal stond was het *ultramontanisme*. Deze leer die het pauselijk gezag, de pauselijke onfeilbaarheid, de katholieke prerogatieven ook in de staat (eenheid van kerk en staat) als onwrikbaar voorhield¹⁸, had in het Roeselaarse college sterke invloed. Het ultramontanisme stelde zich scherp op tegen het katholiek-liberalisme, het wilde een katholieke staat opbouwen, wars van ieder individualistisch pater-

17. M. DE BRUYNE, *Hugo Verriest, de Blauwvoet-martelaar te Roeselare, toch principaal te Ieper*, in: *Hugo Verriest: een Blauwvoet in de branding*, Langemark 1978, blz. 71-78.

18. E. McDERMOTT, S.J., *Ultramontanism*, in *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 22, 1969, blz. 479-481; E. LAMBRECHTS, *Kerk en Liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857)*, Leuven 1972, (*Het autoritair catholicisme*), blz. 366-399.

nalisme, door een solidariteit van gans de gemeenschap te verwezenlijken mede door een economische en rechtvaardige oplossing van het arbeidersvraagstuk. „Zo gaven de ultramontanen de stoot tot wat weldra de aanvang zou blijken te zijn van de christen-democratische actie”¹⁹. Voor het ontstaan van de christelijke gildenbeweging was ultramontanisme inspirerend²⁰.

Vele leraars te Roeselare bewonderden Pius IX, de paus der dogmaverklaring van O.-L.-Vrouw Onbevlekt Ontvangen (1854), van de encycliek *Quanta Cura* en de *Syllabus* tot veroordeling van de moderne dwalingen, en van het (eerste) Vatikaans Concilie (1870) (o.a. Gustaaf Flamen); anderen wakkerden het jeugdig zouavisme aan (o.a. Amaat Vyncke); sommigen lazen ultramontaanse auteurs (o.a. Gustaaf Flamen en Hugo Verriest)²¹.

Hoe heeft Albrecht Rodenbach dit ultramontanisme ervaren?

In zijn langdradig, enthousiaste boek *Pius IX, Paus van Roome*, schreef Gustaaf Flamen „aan wie Rodenbach is opgegroeid”²², in verband met de veroordeelde dwalingen in de *Syllabus*: „Ik bedoel hier bijzonderlijk den *Internationale*, welkers programma is: *geene religie, geen erfrecht, geen eigendom, geene familie, geene natie*. Die societeit die, zoo haar naam het uitdrukt, hare takken de wereld door uitbreidt, tracht vooral de werklieden aan te werven. Maar om dieswille dat zij niet veel bijval zoude vinden indien zij oentlijk en van den eersten af hare inzichten dede kennen, zoo is zij doortrapt genoeg om, onder den dekmantel van wederzijdschen bijstand, aan 't werkvolk wijs te maken dat al deze die er leden van worden, voor het toekomstige niet meer en moeten verlegen zijn, dat zij, noch hunne familiën nooit in den nood en zullen kwijnen, dat men hun lot zal verbeteren, het welzijn hunner oude dagen verzekeren, en ze verdedigen tegen de willekeurige afpersingen hunner meesters. In de nieuwsbladeren die aan den *Internationale* verkocht zijn, en in de congressen die openbarelijk gehouden zijn geweest, hebben de kopstukken dier afgrijselijke samenspanning

19. K. VAN ISACKER, *Averechtse Democratie*, Antwerpen, 1959, blz. 12.

20. K. VAN ISACKER, *Werkelijk en Wettelijk Land. De katholieke opinie tegenover de rechterzijde 1863-1884*, Antwerpen 1956, blz. 231-238, 267-287; K. VAN ISACKER, *Averechtse Democratie, a.w.*, blz. 23-28.

21. Over het ultramontanisme in het Klein Seminarie, hoe belangrijk het ook mag wezen, kan in dit klein bestek niet uitgewijd worden. Invloeden van de Brugse bisschoppen Malou en Faict, bij deze laatste zeker met voorzichtige nuances, moeten aangestipt. Wijzen wij terloops ook op de schoolstrijd 1879-1884 die het antiliberalisme nog zou aanscherpen.

Zie: R. VANLANDSCHOOT, *Bisschop Faict in april 1875 tussen Ultramontanen en Flaminganten. Liberaalkatholieken en Vrijmetselaars*, in *Huldeboek André Demedts*, Kortrijk 1977, blz. 113-125.

22. Voor Flamen zie: R. F. LISSENS, *Brieven van Albrecht Rodenbach*, Antwerpen, 1942, blz. 17-33; A. DEMEULEMEESTER, *Gustaaf-Hendrik Flamen (1837-1920). Zijn heengaan uit Roeselare: augustus 1873. Bijdrage tot een betere kennis van deze Rodenbachvriend*, in *Rollariensia XI*, 1979, blz. 17-158.

de zaken anders uit een gedaan : daar loochenden zij den God, dien zij aan de werklieden voorstellen, als den vader van meester en van onderdanen ; daar zochten zij de middelen om het goed der rijken aan te matigen, zij die gemeenelijk maar en spreken van verhooginge van dagure ; daar hielden zij den spot met de familie, aan de welke zij den onderstand belooften ; daar riepen zij de algemeene republieke uit, die Throon en Kerke wilt omverre werpen.

De *Internationale* is de *franc-maçonnerie* of de vrijmetselarij der leege klassen der maatschappij, en al is het dat zij op haar vendel schrijve : „*Gelijkheid !*” heeft zij een sterk ingericht rangorder van oversten die allen aan eenen opperoversten gehoorzamen.

De *gouvernementen* zijn bevreesd voor hare werkingen ; de Kerke, door den mond der Bisschoppen, heeft de werklieden gewaarschuwd en aangewakkerd om er hen van te zwichten, en getrouwig te blijven aan de katholieke religie die aan meesters en onderdanen hunne plichten voorschrijft en die den ambachtsman uit de slavernij getrokken heeft waarin hij eertijds zuchtte.”²³

Hoogtepunt van de pausverering in het Klein Seminarie was het feest van 16-18 juni 1871, waarvan Gustaaf Flamen de organisator was en Rodenbach, die straks zijn zesde Latijnse zou beëindigen, de jonge toeschouwer. Van het pauselijke zouavenkorps, dat in 1867 in het college was gesticht, was Rodenbach in 1874-1876 als intern (verplichtend) lid²⁴. Blijkbaar bleef hij van het pauselijk paramilitair vertoon eerder afzijdig, zoals een foto waarop hij in juli 1875 als zouaaf in uniform staat afgebeeld, laat doorschijnen²⁵. Noch in zijn bewaarde klaswerken, noch in zijn optreden (1873-1876) in de *Lettergilde* van het Klein Seminarie, noch in zijn gedichten uit zijn collegetijd, zijn aanwijzingen voor handen waaruit enige sterke bewogenheid voor het pausdom mocht blijken²⁶. Dit in tegenstelling met thema's als „Leve God en Vlaanderland”, „Voor God en Taal en Vaderland” die in talrijke gedichten weerklinken (*Het Lied der Vlaamsche Zonen, Nieuwjaarsgroet*).

23. G. H. FLAMEN, *Pius IX, Paus van Roomen. Dat is het leven zijner heiligheid tot gedachtenisse van den Pauselijken Jubilé met de nauwkeurige beschrijvinge der Feesten die ter dier gelegenheid op den 16, 17 en 18 junij 1871 te Rousselaere in Vlaanderen gevierd wierden*, Roeselare (De Brauwer-Stock), 1872, blz. 249-250, voetnoot 13. De Brugse bisschop Faict kon aan Flamens werk zijn persoonlijke goedkeuring niet geven, daar „de dubbele verschijning van de duif niet voldoende bewezen was” en het boek hem te provincialistisch voorkwam ; zie : A. DEMEULEMEESTER, *a.a.*, blz. 157-158.

24. M. DE BRUYNE-L. GEVERS, *a.w.*, blz. 49 en 91.

25. *Ibid.*, blz. 48.

26. In tegenstelling met andere leerlingen, die in de *Lettergilde*, paus (Pius IX) en de kerk glorifieerden, zelfs nog in Rodenbachs tijd. Zijn klasgenoot Kamiel Denys droeg er in oktober 1874 *Dominus conservet eum et vivicet eum*, voor.

Op woensdag 6 september 1877 bracht Rodenbach tijdens het feestmaal in de „Lion d'or” te Gent na de stichting van de „Algemene Vlaamsche Studentenbond” dan toch een heildronk uit op Paus Pius IX, die trouwens vijf maanden later op 7 februari 1878 zou overlijden. Was deze hulde niet een diplomatische zet van Rodenbach ter ondersteuning van de Latijnse brief die hij samen met Zeger Malfait in begin september naar de paus had gericht, met bede de pauselijke goedkeuring te bekomen voor „De Vlaamsche Vlagge”!^{26bis}

In zijn betwist²⁷ gedicht *Geschiedenisse* van 1878 maakte Rodenbach wel allusie op de Kerk en het pausdom.

*O Waarheid, Vrijheid, Orde, Wet o Kerke, wees gegroet...
daar stond de Kerk, en langzaam uit dien chaos wijd en diep
den wonderliken volkentocht der Middeleeuwen schiep...
..... Helas ! in goddelike edelheid
voert ook de Kerk het teken meê van hare menslikheid,
en, hoe zij ook de volkeren met moederlijke zorgen
verpleegde, in den gekruiden grond bleef 't kwaad als kiem verborgen.*

De historische rol van de Kerk van Rome bepaalde hij als :

*... O ! staak het goddeloze werk,
en kniel : daar schingt het Kruis, daar wacht de moederlike Kerk.
..... Zij deugt ; zij deugt. En, laat ze maar eens schreeuwen
als dat zij [= de mensheid], vrij en ongetemd, almachtig, vroed en wijs,
geen Pauzendom behoeft noch geen onfeilbaar onderwijs...
zij roept naar Orde en Vrede : Ja, God is het dat zij zoekt,
en, durft zij nog voor zijne Kerk niet knielen, krachtig vloekt
zij toch door harer dichtren mond den zeemgetongden Bleter...*

26bis. M. DE BRUYNE-L. GEVERS, *a.w.*, blz. 142 ; L.-L. VOS-GEVERS, *Dat Volk moet herleven*, Leuven 1976, blz. 32.

27. Het gedicht *Geschiedenisse*, dat in december 1878 bij de Roeselaarse drukker-uitgever en gewezen klasmakker van Rodenbach Julius De Meester verscheen, werd in het Klein Seminarie, gewantrouwd zoniet bestreden. Dit bevestigde Rodenbach van Amaat Vyncke in een brief d.d. 30 november 1878, en aan Adolf Hoste schreef hij op 6 januari 1879 : „Kortom die anderszins, allerbeste uitgever heeft... moeilijkheden opgeworpen aangaande sommige gedichten die zijne théologie niet orthodoxe genoeg vond”. Zie : F. BAUR, *Mededelingen over Albrecht Rodenbach*, in *Albrecht Rodenbach herdacht 1856-1956*, Kon. Vlaamse Akademie voor taal- en letterkunde, Reeks X, nr. 5, Gent 1956, blz. 20 en 25 ; M. DE BRUYNE, *Rodenbachs literaire eersteling*, in A. RODENBACH, *Eerste Gedichten*, reprint Roeselare 1980, blz. VII-VIII. In *De Mandelgalm*, jg. 2 nr. 51 van 23 augustus 1879 kon Rodenbach als slot van een bijdrage *De XIXe Eeuw* door Fideel Vion, lezen : „O arme eeuw, haast u, u zelf te bewierrooken, u zelf te bewonderen ; spreek met ophef over uwen vooruitgang ; toon met hoogmoed uwe ijzeren wegen, uwe telegraflijnen en al uwe uitvindingen. Ondanks dit alles, wanneer de toekomstige eeuwen zich met u zullen bezig houden, dan zal dit wezen om u te beklagen of om te lachen over uwe dwaaze ijdelheden, die u in den diepsten der afgronden zullen geleid hebben.”

De heilbrengende functie en zekerheid van de Kerk in de door hem geprezen negentiende eeuw stelde Rodenbach diagonaal tegen de profeten der twintigste eeuw.

Wat de respectieve invloed was op dit gedicht van de historicus Emiel Demonie (1846-1890), Rodenbachs poësisleraar, van Lodewijk De Koninck (1838-1924), de ultramontaanse vlaamsstrijdende dichter van het in katholieke kringen hooggeprezen epos *Het Menschdom Verlost* (1874) waaruit de Limburgse dichter op 7 februari 1874 in het Klein Seminarie zelf kwam voorlezen niet zonder enthousiast succes bij de Vlaamsgezinde leerlingen van Rodenbachs poësisklas²⁸, van *La Légende des Siècles* de poëtisch-mythologiserende geschiedenis van het mensdom door Victor Hugo, boek dat als een bestseller in de boekenkast van het Klein Seminarie prijkte, of van het snijdig devies van de ultramontaan Emmanuel d'Alzon (1810-1880): „Werken voor de Kerk, soms zonder de Kerk, nooit tegen de Kerk”, valt moeilijk af te wegen. Vergeten wij hier ook de ultramontaanse opstelling niet van „De Vlaamsche Vlagge”, waarvan Rodenbach sedert 1876 medewerker was^{28bis}.

Bij Hugo Verriest volgde Rodenbach de retorica tijdens het schooljaar 1875-1876.

Dit jaar was trouwens gekenmerkt door een escalatie van repressie maatregelen tegen het flamingantisme, na de „Groote Stooringe” van juli 1875²⁹.

28. Merken wij hierbij op dat Rodenbach, in een brief van 30 november 1878 aan Amaat Vyncke, zich van Lodewijk De Koninck distantieerde: „Het en zoude mij van zelfs niet afkomen Lod. De Koninck als dichter aan te vallen. Voor wat een geschiedkundig gedicht betreft is het wat anders. Ik hebbe, voor wat *mij* betreft, over de geschiedenis al de examens doorleden die een dokter in de wijsbegeerte en geschiedenis doorlijden moet. Zoo hebbe ik het recht *door mijn eigen* uit de feiten mijne geschiedkundige gedachten te trekken. Ik bewondere De Koninck, maar vinde belachelik het „feticism” dat men rondom hem begint te oefenen. Hij staat verre boven onze huidige *dichters*, dat is waar; maar daarom en zijn zijne *geschiedkundige* gedachten geen evangelie, en ik en wete niet wat iemand nog zou moeten beletten zijne eigen gedachten uit te drukken wanneer Lod. De Coninck er andere uitgedrukt heeft”; zie: F. BAUR, *a.a.*, blz. 20.

28bis. L.-L. VOS-GEVERS, *a.w.*, blz. 17-34. De Brugse bisschop Joannes Faict had *De Vlagge* als een imitatie van de Franse Ultramontaanse krant „La Croix” afgechilderd; zie: J. GELDHOF, *Monseigneur Faict over Rodenbach*, in *Biekorf*, LXII, 1961, blz. 102-104.

29. Zie voor deze repressie: F. RODENBACH, *Albrecht Rodenbach en de Blauwvoeterij*, Amsterdam, 1909, dl. 1, blz. 81 en vlg.; J. GELDHOF, *Roeselaarse Blauwvoeten-martelaars. Het beleid van superior Hendrik Delbar 1869-1884*, in *Biekorf*, jg. LXIV, 1962, blz. 369-380; R. F. LISSENS, *Als 't Ende Naakt. Een onuitgegeven tekst van Albrecht Rodenbach*, in *De Groote Stooringe 1875. Historische bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse studentenbeweging*, Rumbeke 1975, blz. 91-95; M. DE BRUYNE, *Hugo Verriest, de Blauwvoet-martelaar te Roeselare, a.a.*, blz. 78-90.

Deze oorlog *intra muros* verwekte bij de negentienjarige student een psychologische spanning waarvan zijn prozastukken *Stormen*³⁰ en *Als 't Ende naakt*³¹ de menselijk-literaire neerslag zijn. In het eerste bevestigde Rodenbach zijn verzet tegen de vernedering en verbastering, en zijn martiaal flamingantisme; in het tweede biechtte hij zijn afkeer op tegen de traditionele, tergende onderwijsmethode.

Met zijn flamingantisme en zijn bevrijdend pedagogisch onder-richt bracht Verriest zijn leerlingen nader bij de filozofische problemen van de tijd. Duidelijk opteerde hij voor de Franse wijsgeer Ernest Hello (1828-1885) en het Franse katholieke *renouveau*, waarvan Hello een der vlagdragers was die o.a. het traditionele humaniora-onderwijs bestreed om zijn heidens classicisme³². Ernest Hello maakte op Albrecht Rodenbach een na te wijzen indruk. Hij had blijkbaar Hello's in 1872 verschenen boek *L'Homme* gelezen, waaruit hij gedachten citeerde in zijn *Wahrheit und Dichtung*³³.

Ook de Franse ultramontaanse journalist en auteur Louis Veuillot (1813-1883), die sedert 1843 het dagblad *L'Univers* publiceerde, stond op de boekenplank van het Klein Seminarie. Aan zijn klastitularis Verriest vroeg Rodenbach in 1875-1876 oorlof³⁴ om Veuillots *Dialogues Socialistes* en *Les Odeurs de Paris*³⁵ te mogen lezen. Vanuit Veuillots katholiek-autoritaire houding was een positieve visie op het socialisme voor de negentienjarige, naar Waarheid-zoekende „Wonderknape van Vlaanderen” dan toch echt en per se niet mogelijk. Nochtans willen wij hier even wijzen op het door Rodenbach geconcipieerde debat in de *Lettergilde* (december 1874-januari 1875) over de agrarisch-sociale hervormingswetten van Tiberius Sempronius Gracchus (163-133 v.C.). In een toneelmatig opgevatte Romeinse senaatszitting moesten de leden der *Lettergilde* het voor en het tegen van deze revolutionair-socialistische akkerwet verdedigen³⁶.

30. M. DE BRUYNE, *Stormen een onuitgegeven prozastuk van Albrecht Rodenbach*, in *Rollariensia* XII, 1980, blz. 5-34.

31. R. F. LISSENS, *Als 't Ende Naakt, a.a.*, in *De Grootte Stooringe, a.w.*, blz. 100-107.

32. M. DE BRUYNE, *Genesis van een studentenrevolte, de „Grootte Stooringe” te Roeselare in 1875*, Roeselare, 1975, blz. 21, voetnoot 52.

33. *Wahrheit und Dichtung aus meinem Leben* (= *W. u. D.*), nrs. 151, 177, 197.

34. Archief Engels Klooster, Brugge: *Fonds Gezelle - Verriest - Rodenbach*, inventaris Lagrain, I D; op hetzelfde genaamtekende briefje vroeg Rodenbach ook *La Chanson de Roland* te mogen lezen.

35. *Dialogues Socialistes* was in 1872 verschenen, samengebundeld in 12° met: *L'Esclave Vindex, Le lendemain de la Victoire, La Légalité. Les Odeurs de Paris* zag het licht in 1866, in-8°.

36. H. P. G. QUACK, *De Socialisten. Personen en Stelsels*. Amsterdam 1911, dl. I: *Het Socialisme vóór de 19de eeuw*, blz. 30-45: *De Gracchen en het Romeinse Socialisme*. In zijn *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, waarvan de eerste

Als organisator van het project bleef Rodenbach buiten de discussie, niet zonder op het persoonlijk optreden van ieder redenaar te hebben gewezen³⁷. Laten wij naast de gekende contra-argumenten (gezag, sociale stabiliteit, wettelijkheid)³⁸ dan toch even de pro-redenaars aan het woord. Kamiel Watteeuw, Rodenbachs vriend, analyseerde de sociale toestand: „En un mot: d'un côté c'est l'exubérance de la richesse, de l'autre côté c'est l'horrible de la misère. Et croyez vous que la république puisse exister longtemps tandis que un abîme sans fond sépare ainsi ses deux éléments ?” Hij zag alleen één uitweg: „le rapprochement prompt et sûr des deux classes du peuple ... Il ne s'agit pas ici de soulager des pauvres, qui n'auront peut-être aucune gratitude pour nos bienfaits, il s'agit de la république à sauver”³⁹. Alfons Jooris, alias Tiberius Gracchus, verdedigde met overtuiging zijn hervormingswet wegens „la justice, la nécessité et l'utilité” om het lot van het armzalig volk te verbeteren, aan wie Rome en het Rijk tenslotte alles te danken had. „Et vous, en qui repose surtout la dignité du peuple romain, vous qui êtes le soutien de la république, et je puis le dire, vous qu'on regarde comme de vrais temples de justice et d'équité, est-ce ainsi que, par une indigne cupidité, qui vous pousse à accumuler les richesses, vous opprimez injustement ceux qui vous procurent tous les biens, ceux auxquels la patrie est redevable de tout, qui se sacrifient et meurent pour elle ? Est-ce justice, et n'avez-vous rien à faire pour eux ?” Verworven rechten en gevestigde orde zullen het volk niet beletten met haat en woede een storm te veroorzaken die alles zal vernietigen; de hervormingswet wil slechts deze catastrofe voorkomen „parce que je préfère être pauvre si la république est heureuse”⁴⁰.

Zoals Alfons Jooris verdedigde ook Julius De Vos, Rodenbachs halsvriend die, na „De Groote Stoorings”, op 1 augustus 1875 de

uitgave te New York verscheen in 1852, maakte Karl Marx allusie op de mislukking van de gebroeders Gracchi (Tiberius en Caius): „The new social formation once established, the antediluvian Colossi disappeared and with them resurrected Romanity – the Brutuses, Gracchi, Publicolas, the tribunes, the senators and Caesar himself”; zie: *Marx Engels. Selected Works*, Moskou 1950, Vol. I, blz. 226. In zijn inleiding op Karl Marx's *The Class Struggles in France 1848 to 1850* betwist Frederick Engels in 1895 de mogelijkheid van sociale hervormingswetgeving in de klassenmaatschappij die immers steeds de hervormers uitbant: *Quis tulerit Gracchos de seditione querentes ?*; *ibid.*, blz. 125.

37. Archief Klein Seminarie Roeselare (= AKSR), *Verslagboek Lettergilde 1874-1875*, blz. 117-194 (Rodenbachs inleiding en de redevoeringen van vier sprekers); M. DE BRUYNE-L. GEVERS, *a.w.*, blz. 51-52.

38. Arthur Van Tomme (alias Scipio Nasica) zegde: „Sénateurs nous sommes cet homme, (ayant une belle villa située près des côtes de la mer) et la mer c'est le peuple. Si nous votons les lois proposées par Tibérius Gracchus nous creusons le canal et nous donnons passage aux flots c'est-à-dire au peuple pour s'élever au-dessus de nous et bientôt nous dominer entièrement”; AKSR, *a.w.*, blz. 157.

39. AKSR, *a.w.*, blz. 170, 174-175.

40. AKSR, *a.w.*, 123, 127, 135.

laan werd uitgestuurd, met brio de Gracchus-wet en argumenteerde vooral met te wijzen op de schrijnende armoede van het volk en op de rechtvaardigheid: „Wij zijn de vaders van het volk, niet om het te verdrukken, maar om het te besturen in rechtvaardigheid, niet om het te scheiden in slaven en almachtigen”⁴¹.

Naast het flamingantisme en het ultramontanisme, waarin dan toch sociale ideeën werden naar voor gebracht, beheerste een derde krachtlijn de ideologische atmosfeer in het Roeselaarse Klein Seminarie, nl. de leer van de *christelijke naastenliefde*. Hier stond Frédéric Ozanam (1813-1853) boegbeeld. In 1833 had Ozanam het „Genootschap van Sint-Vincentius a Paulo” gesticht, dat op religieuze katholieke basis een sociale inzet in de negentiende-eeuwse maatschappij nastreefde. De Vincentianen verspreidden zich over Europa en brachten begrip op voor de ellende der arbeidende klasse. Voor hen was een sociale, rechtvaardige hervorming van de economische structuren ook (en dus best) buiten het liberalisme en het revolutionaire socialisme (marxisme) mogelijk, zoals Ozanam het in zijn cursus van handelsrecht te Lyon verdedigde. Uit de leidende leden van de Sint-Vincentiusgenootschappen zouden de stichters gerecrueteerd worden van de christen-democratie⁴².

Dit christen-sociaal engagement, dat hij zoals hoger gezegd ook bij zijn vader Julius als levensregel en sociale motivering aantrof, kon Rodenbach ook zelf in de praktijk brengen. Hij was immers lid en in 1875-76 secretaris van het „Genootschap van St. Vincentius a Paulo” in het Klein Seminarie⁴³. Het genootschap bezorgde onderwijs aan zestig arme leerlingen in de zondagschool; daar werd hoofdzakelijk nadruk gelegd op het geestelijk en godsdienstig onderricht. Een boekenkast stond ter beschikking van de arme scholieren, waarvan Rodenbach het opvoedend en sociaal nut niet onderschatte, maar het ontbreken van Vlaamse (geschiedenis-) boeken aan de kaak stelde.

Het lijkt ons derhalve onbetwistbaar dat Albrecht Rodenbach tijdens zijn humaniorastudies in het Klein Seminarie te Roeselare dan toch wel langs de aldaar docerende priester-leraars en heersende ideologische stelsels met de sociale problematiek van zijn tijd geconfronteerd werd. Duidelijk was er geen positieve houding tegenover het socialisme, zo er al sprake van was, te onderkennen.

41. M. DE BRUYNE - L. GEVERS, *a.w.*, blz. 52. Voor Julius De Vos en zijn sociale actie te Mons (1888-1897), zie: J. GELDHOF, *Vliegt de Blauwvoet. De eerste martelaar van de Vlaamse Studentenbeweging: E.P. Renatus Devos*, Brugge 1955, blz. 77-89; een gekend thema van De Vos was: „Eis van de arbeiders niet hun plicht, zo gij hen niet eerst hun recht hebt gegeven.” (blz. 84).

42. S. H. SCHOLL, *150 jaar Katholieke Arbeidersbeweging in België (1789-1939)*, dl. 1. *Het sociaal katholicisme (1789-1886)*, Brussel 1963, blz. 230-236.

43. M. DE BRUYNE - L. GEVERS, *a.w.*, blz. 70.

Naast de gekende invloed van zijn klasleraars – Gustaaf Flamen, Emiel Demonie en Hugo Verriest – zullen ook wel andere priesterleraars Rodenbachs kennishonger en waarheidsstreven mede hebben bepaald. Toch kan bezwaarlijk de bekende sociaal-democratische leraar en later deken Edward De Gryse (1848-1909) daarvoor rechtstreeks in aanmerking komen, daar hij niet onder „de beschikbare mogelijkheden” voor Rodenbachs (eventuele) sociale vorming kon behoren⁴⁴. Edward De Gryse kwam na zijn humaniorastudies en eerste jaar filosofie te Roeselare (1861-1868), te Brugge (1868-1869) en te Rome (1869-1871), eerst einde 1871 voor één jaar als leraar wiskunde en wetenschappen naar het Klein Seminarie, in vervanging van de zieke leraar August Salinghe⁴⁵. Na op 22 mei 1872 tot priester te zijn gewijd vertrok De Gryse opnieuw naar Rome (1872-1874) voor theologische studies en werd, na zijn terugkeer, in augustus 1874 leraar wijsbegeerte te Roeselare in de filosofie-afdeling voorbereidend tot het priesterchap⁴⁶. In 1880 verscheen te Roeselare zijn handboek voor wijsbegeerte *Elementa Philosophiae* en eerst in 1881 zijn baanbrekend werk *Vaderlandsch recht en revolutie. Verhandelingen over de sociale questiën van beden*⁴⁷.

Rodenbach had Edward De Gryse als leraar wiskunde in de vijfde Latijnse klasse (1871-1872) gedurende een paar uren per week, waarin de jonge plaatsvervanger stellig eerder nadruk op zijn wiskundige stellingen moest leggen dan wel op de sociale problematiek. Toen De Gryse in 1874 terug kwam stapte Rodenbach naar de poësis (1874-1875) en daarna naar de retorica (1875-1876), klassen waarin de leraar wijsbegeerte De Gryse geen lesopdracht had. Hoogstens kan Rodenbach over de schrandere De Gryse gehoord hebben langs Flamen en Verriest, die met De Gryse innig bevriend waren. Bovendien was Rodenbach al overleden toen de genoemde publicaties van De Gryse van de pers kwamen. Voor Rodenbach stond de sociale leer van de Westvlaamse christen-democraat niet beschikbaar.

44. In *De Standaard* van 11 juli 1980 schreef Jef Van Meensel tot besluit van een bijdrage: „Hij (Rodenbach) heeft voor Vlaanderen gestreden, vanuit een eng burgerlijk perspectief weliswaar (zijn kristen-democratisch leraar, de latere bisschopskandidaat De Grijse had geen invloed op hem en Verriest zou pas later met sympathie de kristen-democratie leren kennen) maar toch met de inzet van zijn beschikbare mogelijkheden.”

45. A. DEMEULEMEESTER, *De persoonlijkheid van Hendrik Delbar (1833-1894), superior aan het Klein Seminarie te Roeselare (1869-1884) II*, in *Rollariensia III*, 1971, blz. 19-20; J. VERHEECKE, E., *De Gryse. Kortrijks grote deken herdacht*, in *De Leiegouw*, jg. I, afl. 2, 1959, blz. 169.

46. A. DE MEULEMEESTER, *a.a.*, blz. 8-9.

47. S. H. SCHOLL, *De geschiedenis van de Arbeidersgeweging in West-Vlaanderen, a.w.*, blz. 114-115.

Toch heeft de „Wonderknappe” in het Klein Seminarie zijn eerste bewuste confrontatie, hoe paternalistisch deze ook mocht zijn, met de sociale problematiek ervaren. Met deze ervaring en met een waaier ideeën daaromtrent op zak kwam Albrecht Rodenbach in oktober 1876 studeren aan de Leuvense Alma Mater. Hij voleindigde er, al weze het met uitgesteld sukses, de twee kandidaturen wijsbegeerte en letteren voorbereidend op de rechten. Professoren⁴⁸ als Constant Pieraerts (*Latijn en Godsdienst*), Louis-Charles De Monge (*Geschiedenis van de Franse letterkunde*), Pieter Willems (*Instellingen van de Romeinse Oudheid*), Charles Moeller (*Geschiedenis der Oudheid en van de Middeleeuwen*) en vooral Paul Alberdingk Thijm (*Geschiedenis van de Vlaamse Letterkunde*) hadden invloed op de weetgierige hoogstudent en de jonge, strijdlustige Flamingant.

De cursussen *logica, moraalfilosofie en psychologie* van Josef Jacops (1830-1906) en *Romeins recht* van Henri Staedtler (1835-1926) vormden zijn filosofische en juridische bagage.

Bij Edmond Poulet (1839-1882) studeerde hij in 1877-1878 *Politieke geschiedenis van België* en *Politieke geschiedenis van de moderne tijden*, waarin hoofdzakelijk op juridische basis de politieke regimes werden besproken en getoetst. Poulet was bovendien een sociaal bewust en geëngageerd man in het Vincentianen-midden; in zijn academische lessen benadrukte hij onverbloemd de sociale rechtvaardigheid en de christen-democratie⁴⁹.

Naast zijn vakstudie kon Rodenbach zijn leeshonger stillen in de rijke Universiteitsbibliotheek en in de boekenkast van *Met Tijd en Vlijt*. Van deze lectuur legde hij een merkwaardige lijst aan op de beginpagina's van zijn *Wahrheit und Dichtung aus meinen Leben*. In die 275 items droegen taalstudie en letterkunde het leeuwenaandeel weg; maar ook wijsbegeerte en geschiedenis kregen de aandacht.

Een kleine greep uit deze laatste mag hier volstaan:

Victor Hugo: *Théâtre, La Légende des Siècles, Notre Dame de Paris*.

Ernest Renan: *La Vie de Jesus, Les Apôtres*.

Alphonse Daudet: *Le nabab, Les Rois en exil*.

Emile Zola: *La Curée, L'Assommoir*.

Louis Veuillot: *L'honnête femme*.

Octave Feuillet: *Monsieur de Camors*.

Luís de Camoês: *Os Lusíadas* (vertaald door Noppendael).

Mina Krüsemann: *Willen en handelen*.

48. Zie: M. DE BRUYNE-L. GEVERS, *a.w.*, blz. 103 en 148.

49. J. V. BRANTS, *Poulet (Edmond-Yves-Joseph-Marie)*, in *Bibliographie Nationale*, T. XVIII, Brussel 1905, kol. 112-114.

In de dagboeknotities-zelf citeerde hij o.a.: Ernst Freiherr von Feuchtersleben: *Diathetik der Seele*; Richard Wagner: *Art et poétiques*; Lacordaire, *Conférence à Toulouse*; Joseph Joubert, Samuel Smiles, Pierre Proudhon en Ernest Hello (*L'homme*). Ook bij professor Paul Alberdingk Thijm en zijn oom Felix Rodenbach (1827-1914) te Brussel leende hij boeken⁵⁰. Met zijn halsvriend Pol de Mont wisselde hij in bruikleen tal van eigen boeken uit, waaronder Victor Hugo's *La Légende des Siècles*, en werken van de Musset, Montalambert, de Lamennais en Lacordaire. Van De Mont ontving Rodenbach ter lezing o.a. Proudhon's *De la Justice dans la révolution et dans l'Église*⁵¹. Van Richard Wagner las hij de theoretische geschriften⁵².

Met andere medestudenten zal Rodenbach over het sociale probleem gediscussieerd hebben. Onder hen vernoemen wij Frans Jerotka en Gustaaf Eeman, die in „Het Pennoen” een betekenisvolle bijdrage pleegde over: *De democratie in de Vlaamse Beweging*^{52bis}.

De uitgebreide en breedloppige verscheidenheid van ideeën, de talrijke en invloedrijke contacten met leraars, medestudenten en vrienden die Rodenbach zowel te Roeselare als te Leuven verzamelde, hebben, gepaard aan zijn naar waarheid zoekende geest, een ingewikkeld zoniet verwarrend geestelijk stramien geweven waarop zijn confrontatie met de sociale problematiek zich ideologisch stoelde.

Stellig heeft ook dit facet van Rodenbachs geestelijke veelzijdigheid een evolutie ondergaan, van de geborgenheid thuis in het stadje Roeselare, over de verstandelijke en psychologische verrijking en frustraties in het Klein Seminarie, naar de vrijheid en de actie aan de Leuvense Universiteit.

Dit alles moet ons toelaten een analyse te maken van zijn sociale ideeën.

RODENBACHS SOCIALE IDEEËN

De *ideologische* opstelling, die Rodenbach onloochenbaar innam, wilde hij eerst en vooral niet van een gezond, onontwikkbaar pragmatisme losmaken. De bekende *Voorrede* tot zijn drama *Gudrun*, die hij in april 1879 neerschreef, ving derhalve met vol-

50. Zie: F. BAUR, *Albrecht Rodenbach's „Wahrheit und Dichtung aus meinem Leben”*, in *Albrecht Rodenbach herdacht 1856-1956, a.w.*, blz. 60-62.

51. P. DE MONT, *Eenigen. Letterkundige Opstellen*, Gent, 1914, blz. 103.

52. *Ibid.*, blz. 104.

52bis. OGIER DE DEEN, *De Democratie in de Vlaamse Beweging*, in *het Pennoen* II-3, Groot Verlof 1878-1879, blz. 71-75.

gende uitspraak aan: „Zekere staat van beschaving heeft onder andere dit in, dat het meestendeel der mensen zodanig gewoon worden in alle zaken een zeker oorgedacht als enig mogelijk criterium te beschouwen, dat zij *a priori* alles doemen waar hun criterium niet op en past. Het en komt hun nooit te binnen dat het toch misschien wel mogelijk ware, alsdat er een oorgedacht besta waar hetgene zij beoordelen heel en gans regelmatig uit volgt, en dat men eigenlijk dit oorgedacht diende te beoordelen, in stede van zijn gevolgen te doemen als gemiste toepassingen van een ander”. Rodenbach was dan ook fundamenteel bereid zijn „eigen gedacht” bij te schaven, te toetsen aan de ervaring, te wijzigen zodra dit nodig en noodzakelijk bleek. Duidelijk deed hij dit met zijn opvatting over de Vlaamse Beweging – die van een Westvlaams taal-provincialisme te Roeselare evolueerde naar een radikaal flamingantisme te Leuven; markant is bovendien de evolutie van zijn houding tegenover de Belgische staat⁵³.

Enkele sociale krachtlijnen van Rodenbachs ideeën⁵⁴ vragen even meer aandacht. In zijn werk treffen wij al tijdens zijn humaniorastudies in het Roeselaarse Klein Seminarie een *sociaal idealisme* aan conform aan de gedragslijn van zijn eigen familie (zijn vader Julius) en van de toenmalige christelijke doctrine. De evangelische naastenliefde moest het materieel tekort van de vrome, argeloze en deemoedige „kleine lieden” bijpassen. In het college was hij, zoals gezegd, in 1875-76 secretaris van het Sint-Vincentiusgenootschap, dat onder de begoede burger-studenten geld omhaalde om aan de arme kinderen uit de stad het onderricht in de zondagschool te bekostigen. In zijn verslag van 5 december 1875 notuleerde hij: „Tout en leur donnant une instruction aussi grande que le permettent le développement de leur intelligence et le peu de temps qu'il nous est possible de leur consacrer, on peut les maintenir et les raffermir dans le bon chemin, en leur ouvrant et en leur éclairant l'intelligence autant que possible, en développant en leur cœur la puissance latente du sentiment, en leur apprenant à fortifier la volonté, en leur donnant enfin quelque chose autant

53. L. WILS, *Rodenbachs plaats in de ontwikkeling van de Vlaamse gedachte*, in *Kultuurleven*, jg. XXVII, maart-april 1960, blz. 181-197.

54. Over Rodenbachs ideologie is zeer weinig gepubliceerd (behoudens dan over zijn flamingantisme). Zijn *Wahrheit und Dichtung* laat echter toe zijn intellectuele bagage af te wegen, daar hij er zijn leeswereld (hoofdzakelijk literair) noteerde. Namen als Georges Sand, Alphonse Daudet, Emile Zola, Octave Feuillet, Louis Veuillot, Lacordaire, Proudhon, Joubert staan er naast Thomas van Aquino, Victor Hugo, Ernest Freiherr von Feuchtersleben, Samuel Smiles, von Rücklingen.

Zie F. BAUR, *Albrecht Rodenbach herdacht*, - uitg. *Kon. Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Gent, 1956, blz. 60-62, onsystematische lijst van de 275 titels van boeken door Rodenbach zelf in zijn *Wahrheit und Dichtung* genoteerd, waarbij duidelijk de leesnotities in de tekst van Rodenbachs egodocument niet zijn vermeld.

qu'il nous est possible de leur donner, de cette éducation que nous avons le bonheur de recevoir complète". Daartoe moest het uitlenen van boeken uit de bibliotheek en het schenken bij prijsuitdelingen, vormend bijdragen, niet alleen voor de kinderen maar ook voor hun familie: „Lorsque, pendant les soirées d'hiver, l'enfant lit à haute voix pour amuser et instruire ses parents et ses frères et sœurs." Pertinent merkte Rodenbach daarbij op dat Vlaamse boeken in deze bibliotheek ontbraken, vooral dan geschiedkundige werken. Deze laatste zijn immers van grote betekenis. „Nous le constatons pendant les vacances ce qui est le plus propre à émouvoir les âmes parmi le peuple, ce sont les récits des temps passés. Celà les grandit, c'est là une jouissance et une instruction qu'il importe de leur donner, surtout lorsque l'histoire des ancêtres présente comme c'est pour nous le cas, le tableau d'un peuple grand et catholique" ⁵⁵.

Naast het intellectueel-opvoedend voedsel wilde Rodenbach dan toch ook eigen bewustmaking, door historische literatuur, helpen verspreiden ⁵⁶. Zoals Gezelle ⁵⁷ en na hem Verriest ⁵⁸ prees ook Rodenbach de werkzaamheid, de taaie werkkraft en het doorzettingsvermogen vooral bij de wroetende landbouwers (de *landslieden*), de maatschappelijke klasse waarin het katholiek paternalisme het ideale voorbeeld van de deugdzame, vrome, christelijke en Vlaamse mensen zag.

Zo schreef hij al in een schoolwerk voor 't college onder de titel *Het Leven uit de Dood*: „'t Is de ure dat de landsman zijn werk staakt, en verzuchtende van genoeg en tevredenheid rondom hem het bebouwde land aanschouwt, terwijl hij met de mauwe zijn eerlijk zweet afveegt, en horkt naar 't zilveren kloksken wiens geschel de wind hem brengt van uit de verte." ⁵⁹

Thema dat hij in 1878 herhaalde in het gedicht *Avond*:

*Ik vluchte geern de stede bij het duisteren van den dag
 Nu rusten ook des landsman moede leden.
 Daar staat de brave boer en leunt op zijnen warmen ploeg,
 en vaagt zijn eerlijk wezen af, en: „tot morgen ochten vroeg"
 is zijn gedacht, daar hij een stond zijne ogen en gepeizen
 alover 't veld dat daar zo schoon geploegd ligt beên laat reizen.*

55. F. RODENBACH, *Albrecht Rodenbach en de Blauwvoeterij*, dl. I, Amsterdam 1909, blz. 124-125; *ibid.*, blz. 172, zelfde idee over lektuurverspreiding.

56. Het is bekend dat het socialisme in Vlaanderen eveneens het belang van vormende literatuur-verspreiding affirmeerde.

57. K. DE BUSSCHERE, *Gezelles sociale visie en zijn dichtkunst*, in *Gezelle-kroniek*, nr. 1, 1963, blz. 43-47; J. GEENS, *Omtrent een maatschappijvisie in Guido Gezelles weekblad 't Jaer 30 (1864-1865)*, in *Biekorf*, jg. 80, 1980, blz. 227-253.

58. O.a.: H. VERRIEST, *Regenboog uit andere kleuren*, Roeselare, 1904^a.

59. A. RODENBACH, *Het Leven uit de Dood*, in *De Vlaamsche Vlagge*, jg. VII, 1881, afl. 2, blz. 72.

*En dan beziet hij nevens hem de kinders hand in hand
die spelend achter vader zijn gekomen op het land
waar hij hun brood wint, en geen stonde en pozen noch en zwijgen.
En hij en spreekt geen enkel woord, maar grimlacht in zijn eigen.
Waarom ? De brave man en zoû 't niet weten zo gij 't vroegt ;*

.....
*Te midden zijner kinderen, gerust en kalm, daar gaat
de landsman met gebogen hoofd, vermoeid maar 't herte in vrede.*

.....
*En eenvoud scheidt den bonten groep tot ideale beeld
en besluit, zoniet afgunstig dan toch heimwee vol
O rust en vrede, zaligheid mij vreemd en onbekend*⁶⁰

Voor de Vlaamse studentenactie zag hij ook heil in het optreden in dit landelijk milieu. „Het verlof brengt u, studenten, ook bij de mannen van te lande. Op dezen werke ook uw heusch en fatsoenlijk Vlaamsch zijn. De mannen en jongens van te lande zijn nog meest van al vatbaar voor de pracht en de stille gemakkelijke grootschheid van het oorbeeld des Vlaamschen jongelings”⁶¹.

Hij prijst de werkzaamheid van de wroetende landbouwers maar ook van de neringdoeners ; in zijn romantische verbeelding ziet hij de stedelijke gilden en ambachten opnieuw herleven :

*O dan was 't schoon. Daar stond in volle pracht
het Vlaams Gemenebest, dat eigen vrij Gedacht,
die kunst, die Nijverheid, die Oost en West verheugden*

schreef hij in 1877 in zijn gedicht *Ter Venster*, waar hij een „gilde met vane en slaande trom” zag voorbijtrekken, maar waarvan hij vooral het onvolkse aspect opmerkte : „Mijne oog viel op de vaan, en 't opschrift was in 't frans.”

Tegenover de Romeinse staatsburgers stelde hij in zijn drama *Gudrun* de vrije Wikings en Moeringen. De poorters, alias de vrije kooplieden, handelaars en neringdoeners, uit onze Vlaamse Middeleeuwse stadsstaten, kregen in menige gedichten een instemmende, zoniet lovende bewonderende groet : o.a. in de gedichten *Fierheid* (1876) en *De Coninck Verlost* (1877).

In zijn egodocument *Wahrheit und Dichtung* schreef hij onafhankelijk enkele betekenisvolle notities neer. Daarin beklemtoonde hij de voorvaderlijke zeden, en vooral de vlijt en werkzaamheid. „Die zijn geluk niet wint is zijn geluk niet weerd”, „'t Gejaagd en koorsig werk staat 's nuchtend aan mijn sponde,

60. F. BAUR, *Albrecht Rodenbach, Verzamelde Werken*, deel II : *Al de Gedichten*, Tielt, 1956, blz. 69-71.

61. F. RODENBACH, *a.w.*, deel II, blz. 185-186.

en voert mij mede tot de nachtelijke stonde", en onder nr. 634 stipte hij aan : „doodende ledigheid”⁶².

Doch ook de *arbeider, de werkman*, stond in Rodenbachs belangstelling. En hier speelde dan, eerder dan een Vlaams element, dan toch reeds een sociaal element mee. Samuel Smiles⁶³, de Schotse auteur van verschillende werken waarin het evangelie van de arbeid gesteund op individuele werkzaamheid en vrije handel werd gepredikt, heeft stellig Rodenbachs sociaal idealisme gevoed. Uit Smiles noteerde hij „De arbeid maakt gelukkig en tevreden ; het stipte volbrengen van den plicht is alleen in staat rein genoeg te verschaffen ; al wie wil kan vooruit ; arbeidzaamheid en eerlijkheid maken een volk groot, luiheid en zedeloosheid leiden het tot zijn ondergang”⁶⁴.

In deze idealistische visie moet ook het gedicht *Aan F.J.* van juli 1877 gesitueerd worden. Het was opgedragen aan Frans Jerotka, de timmerman-dichter die ook te Leuven kwam studeren, er lid was van „Met Tijd en Vlijt” en volkse hekelende gedichten schreef⁶⁵.

*Mijn groet den werkman die, met hoger gaaf begaafd,
met billike edelheid „den kiel der vrijheid” draagt,
en in het hert den zang der aable dichterminnen ;
te midden 't werken en het daagelijks nooddruft-winnen,
uit eigen leven en wat rond hem gaat en staat,
lijk vlammen uit den kei, de blijde sperke slaat
der poëzie ;
en bij het rusten van den avond,*

62. *W. u. D.*, nr. 376, 23 en 634.

63. Samuel SMILES (Haddington, 1813 - Kensington, 1904) schreef o.a. *Self-Help* (1859), *Character* (1871), *Thrift* (1875) en *Duty* (1880) en een belangrijke studie over de economische geschiedenis : *Lives of Engineers* (3 dl. 1861-1862, later in een 5-delige uitgave verschenen). Hij studeerde geneeskunde, maar stapte in 1838 over naar de journalistiek om in 1845 ambtenaar te worden bij de spoorweg-administratie. Hij was een ijverig advocaat (gaf talloze lezingen) van de Victoriaanse basiswaarden : self-reliance, arbeid en werkzaamheid, individueel ondernemen en vrijhandel. Zijn bestseller *Self-Help* telde tot 1900 een oplage van 250.000 exemplaren. Albrecht Rodenbach heeft Smiles boek *Character* gelezen in een Nederlandse vertaling uitgegeven door het „Willemsfonds” nr. 86.

64. *W. u. D.*, nr. 485.

65. Frans JEROTKA, geboren te Antwerpen op 9 oktober 1855, zoon van Frans-Jozef, schrijnwerker afkomstig uit Roermond, en van Barbara Damas. Als timmerman nam hij de redactie waar van het hekelend vlaamsgezind blad *Lange Wapper*. Hij schreef enkele literaire werkjes, o.a. *Eerste Slappen* (gedichten), *Peper en Zout*. Na het slagen in een examen bekwam hij de toelating om aan de Leuvense universiteit te studeren, waar hij in 1878-1879 lid was van „Met Tijd en Vlijt”. Hij overleed te Antwerpen op 26 april 1879.

Zie M. DE BRUYNE - L. GEVERS, a.w., blz. 137 ; Stadsarchief Antwerpen, *Registers van de Burgerlijke Stand, Geboorten* 1855, akte 2486 ; *Overlijdens* 1879, akte 1516. In zijn *Het Nieuw Pennoen*, januari, 1880, blz. 7 meldde Rodenbach Jerotka's overlijden.

*in hoger bezigheid, zijn eedle ziele lavend,
in 't dichten vreugde schept, en 't vlaams en rooms gemoed
door scherpegebekte „iamben” luimig klinken doet.*⁶⁶

Voorwaar een vroege aandacht voor arbeiderspoëzie !

In deze gedachtengang bleef Rodenbach echter niet stil staan : individuele werkzaamheid, arbeid en karaktervastheid kon dan toch de sociale klasse-gebondenheid doorbreken : „Men is iets geschapen en gewoonlik wordt men het.

Zoo ben ik veel min verwonderd eenen zwijnendrijver een grote Paus te zien worden dan een koningszoon met lakeiziel op den troon te zien blijven. Een aardig ding is dat alle *natuurlijke* beschouwing der zaken ons steeds van koningdom en *voorgeregelde* overheid wars maakt”⁶⁷. Zo besloot hij ook in 1878 in *Het lied der Knapenschap*, derde strofe :

*In onze breinen gonst,
in onze herten bonst
de Kunde en Konst :
eens zijn wij 't vrij Gedacht.
Vooruitgang, Scheppingskracht,
des Lands Verweer en Pracht
en Orde wacht.*⁶⁸

Sommige aantekeningen laten toe ook bij Rodenbach enige schimpscheuten tegen het bourgeois-karakter van de *burgerij* op te vangen. Deed de klassen-tegenstelling, die hij waarnam, hem volgende lijnen van een lied schrijven ?

*De werker strijdt voor 't vaderland
en Don Quichotte die steekt van kant
bij naar 't zuiden, oost of west
wijl 't werkvolk geeft zijn bloed ten beste
Ja verre van ons dierbaar strand
leest hij het nieuwsblad van ons land
mijnbeer komt stillekens afgestooten
als men de vrede heeft gesloten
en zegepralend roept men dan :
ontdek u voor den ambachtsman !
ontdek u voor den ambachtsman.*⁶⁹

66. F. BAUR, *a.w.*, deel II, blz. 219.

67. *W.u. D.*, nr. 2263.

68. F. BAUR, *a.w.*, deel II, blz. 156.

69. *W. u. D.*, nr. 170 ; zie ook M. DE BRUYNE ; *Albrecht Rodenbach nu... 1880-1980*, in *Eertijds*, jg. 11, nr. 2, december 1979, blz. 47-48 ; hij noteerde bij dit lied : „luimig lied, woorden van Karel Christens, muziek van A.C.”.

Wie legde hij de volgende woorden in de mond :

*Het herte vol en immer, immer eenzaam
te midden van het Krieland volk alleen.*

*Nu, liever steeds alleen, dan met dat volk geplaagd
dat hier een leermachien, en eenen steen hier draagt*⁷⁰.

waarna onmiddellijk ook geschreven staat : „En gij daar edel kind, wat is er gemeens tusschen u en die maten ? Kunt gij drinken lijk zij ? Verstaat gij hunne klaps. Verstaan zij u, of zwijgt gij misschien en verandert gij van nature in hun bijzijn, of en wilt gij niet dat zij, onedele, met datgene spotten, rijke gave, die de heer u ruimschoots in het herte lei ?”⁷¹ Was hier de *adel* bedoeld, waarvan hij volgende typering gaf : „Kasteelleven. Edeldom. – Le „gentillâtre – imbécile” enz.”^{71bis}.

Over deze sociale klassen-stratificatie die hij vaststelde beweerde hij, in een artikel verschenen in „Het Pennoen” van december 1877, waar hij over *Beleefdheid en Fatsoenlijkheid* handelt : „Een deel van ons volk is dood : hetgene men in bepaalderen zin het *volk noemt*, beschaaft en wordt beleefd door den omgang der hogere klassen. Welnu die omgang is in het Vlaamsche land onderbroken geweest : sedert lang bestaat er eene scheidspaal tusschen hogere en mindere klassen, om reden der verschillende tale ! reeds lange is het dat al wat fatsoenlijk is fransch spreekt. – Vraagt het liever aan Lord Van de Wijer⁷², wien men een standbeeld opricht om met ons te greten. – Van daar die scheiding ; en van daar het gevolg, dat ons volk allengskens van langs om meer – laat ons het woord zeggen – onbeschaafd, onbeschoft is geworden.

70. *W. u. D.*, nr. 372.

71. *Ibid.*, nr. 373.

71bis. *Ibid.*, nr. 1215.

72. Rodenbach zinspeelde hier op Jean Sylvain Van de Weyer (1802-1874), leider van de revolutie in 1830, minister van buitenlandse zaken (1831), eerste minister en minister van binnenlandse zaken (1846-1847) en gezant te Londen (1831-1867), waar hij overleed. Van de Weyer voerde een welwillende politiek voor de Vlaamse literatuur, die hij een levensbeginsel van de Belgische nationaliteit noemde, om een tegenkracht te bewerken tegen Frankrijks druk op de jonge Belgische staat. Jan Frans Willems betwistte van de Weyers taalpolitieke theorie.

Zie : M. D'HOKER, *bijdrage in Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. 2, 1975, blz. 2062 ; H. ELIAS, *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*, dl. 1, *De grondslagen van de nieuwe tijd*, Antwerpen 1963, blz. 325-326. Het bronzen standbeeld van Sylvain Van de Weyer, geboetseerd door de Brusselse beeldhouwer Charles Geefs (1808-1885) werd in bijzijn van Leopold II en na een campagne van schimpbrieven, plechtig ingehuldigd op 1 oktober 1876 op het plein voor het Leuvense station. Een cantate met tekst van J. Abbrassart en op muziek van Emiel Mathieu, luisterde het betwiste feest op. In 1922 moest het standbeeld plaats maken voor het gedenkteken der Leuvense Martelaren en kwam op de Volkspplaats, nu het Mgr. Ladeuzeplein, voor de Universiteitsbibliotheek terecht. (Stadsarchief Leuven, Dossier standbeeld Van de Weyer.)

O en gelooft toch niet dat ik het volk misprijze. In der waarheid neen, en juist het deel van het volk dat, in dien zin, meest vervallen is, staat bij mij hoogst van al, wanneer ik de klassen naar het bewaren van het eigenlijk vlaamsch *wezen* schikke, te weten de *boeren*. Ja de boeren, wiens name een schimpwoord geworden is in den mond onzer verfranste liberale aristocratie ! En ik zegge : „Gij bijzonderlijk en moogt den boeren hetgene gij hunne onbeschofftheid noemt niet verwijten, verfranschte nieting ; want gij zijt er de bijzondere schuld van, met u, eerst door de tale, dan allicht nog daarbij door een valsch gedacht over het onderscheid der klassen, van den volke af te zonderen”^{72bis}.

Even verder wijst hij er dan ook op dat „Van Coppenolle en de andere vlaamsche burgers” die als gezanten te Parijs kwamen, dan toch „geen zulke lomperiks waren, en het en stak geenszins af waneer zij, ten hove komende, zij, burgers, met de hovelingen vermengelden, zoodanig was dat volk heusch en hoofdsch en fier”⁷³. Het Vlaams probleem = een sociaal probleem : hoewel hier duidelijk de arbeider, het fabrieksproletariaat in deze gedachten-gang ontbreken. Misschien moeten wij hier dan ook Rodenbachs afkeer voor de massa duiden. In zijn spreekbeurt *Van den Studentenbond en van het Vlaamsch in de Studentenwereld* zegde hij : „De staat is *vijand* van het vlaamsch. Het Volk, als massa, is onverschillig”⁷⁴, en in *Gudrun*, derde bedrijf, laat hij Geiserik tot Allectus zeggen : „De geestdrift ? Benden-geestdrift ? Stroovuur, rook, draait met de wind”⁷⁵.

De derde krachtlijn, naast het sociaal idealisme en zijn kijk op de sociale klassen, was Rodenbachs uitgesproken keuze voor de *vrijheid*. In zijn reeds genoemde *Voorrede* op *Gudrun* bevestigde hij terloops, bij de bespreking van het taalfenomeen en de wan-toestand terzake in Vlaanderen : „Welnu, voor wat zijne sprake betreft gelijk voor het overige zijner werkzaamheid, moet, naar

72bis. *Het Pennoen*, jg. 1, december 1877, blz. 24-25 en F. RODENBACH, *a.w.*, dl. 2, 156-157.

73. Rodenbach refereert hierbij naar de roman van Victor Hugo : *Notre Dame de Paris*, waarin die Vlaamse burgers als onbeschoften staan afgeschilderd.

74. F. RODENBACH, *a.w.*, dl. II, p. 193.

75. F. BAUR, *Albrecht Rodenbach Verzamelde Werken*, dl. 3, blz. 158. Mogen wij in dit verband ook wijzen op Rodenbachs afkeer van de partijpolitiek (van liberalen en katholieken) ? „En de schuld daarvan al is die duivelse politiek : een barbier hier in België doet meer in de politieke dan een volksvertegenwoordiger elders. Men kan hier geenen boterham eten zonder politieke erbij. De politikrazernij houdt ook de Hollanders van ons af. Bv. in de taalcongressen misvalt het elken keer de Hollanders dat de heeren van Zuid-Nederland daar, in plaats van de te verhandelen zaken te verhandelen, uitvallen komen doen op politiek gebied, namelijk in godsdienstzaken. Men laat ze klappen en men steekt de schouders op en zegt tegen elkander : „Schrikbelgen.” Weliswaar zijn het doorgaans onze meeste nuliteiten die daar naartoe trekken” ; *W. u. D.*, nr. 944.

recht en rede, de mens een rechtmatige vrijheid eisen". In veel van zijn gedichten komt de allusie op de vrijheid voor.

Het vrijheidsideaal lag hem dan ook nauw aan het hart. Uit zijn *Wahrheit und Dichtung* citeren wij dienaangaande een notitie, bestemd voor een toneelontwerp: „Markt. Vreemdeling en poorter twisten over vrijheid. Komt een roeper en roept een verdict af. Ziet gij wel poorter? – Wat nu? ha ha ha! – Wij zijn overeengekomen: niemand en zal daar achter kijken, ten anderen de grave zelf zal binnenkort blijde zijn het in te trekken: hij en krijgt geen geld meer tot dan toe”⁷⁶. Een vrij, zo men wil, paternalistische zoniet reactionaire voorstelling.

In zijn meer dan bekend gedicht *Psalm*, tweede versie van 1879, schreef Rodenbach in de tweede strofe:

*God, onze Heer, Gij loecht weleer op Vlaandren;
Toen was het machtig, schoon en fier;
Kluisters en juk, het sloeg ze ruw aan spaandren
„Vrijheid en Nering” klonk het hier.*

De vrijheidsgedachte leek bij hem wel een atavistische erfenis die hij van zijn stamtrotse familie had meegekregen, vooral in herinnering aan zijn drie grootooms Constantijn, Alexander en Pedro Rodenbach die in 1830 de „revolutionaire boom der Vrijheid” hadden helpen planten. Merkwaardig is dan ook de innerlijke psychologische spanning die bij Rodenbach dienaangaande ontstond tussen enerzijds dit vrijheidsideaal én het vooral tijdens zijn opleiding te Roeselare aangescherpt ultramontaans katholicisme, ambivalente spanning die daarenboven nog door zijn zoeken naar de waarheid en de daaraan gebonden twijfel werd geaccentueerd. In zijn belangrijke brief aan Max Roose van 25 oktober 1878, brief waarin wij toch ook de *captatio benevolentiae* van de bestemming zeker moeten aanvaarden, schreef hij: „Ik ben dus katholiek zegde ik, het is te zeggen: ik voele mij liberaal geboren, ik voele mijn gedacht overstroomden van liberalisme. Mijne volkomen vrijheid achte ik mijn eerste goed, en ik ben wel besloten mij nooit aan het is gelijk welke partij te *verslaven*, evenmin aan eenen „Cercle catholique” als aan eene „Loge”. Voeg daarbij – hetgeene ik beurtelings als eene gave en als eene straffe aanzie, en nog al genegen ben als zijnde beide dingen terzelvertijd te beschouwen – voeg daarbij, zegge ik, de hardnekkigste stille begeestering voor de weinige zekerheden die wij hier end daar al tastende rondom ons kunnen grijpen en vasthouden. Alzoo besta ik. Dat al en ziet er niet zeer katholiek uit, nietwaar, Mijnheer? En toch spijt alles

76. *W. u. D.*, nr. 630.

ben ik katholiek in het herte, en hebbe, God zij gedankt, nog wat geloove. En ik mag blijde zijn in der waarheid ; want hadde ik dat geluk niet, het beste nog dat ik mij zoude kunnen wenschen ware van in sommige zaken al te strenge logiek te vermijden. Ik ben katholiek dus, en brengen mij de zaken die eens menschen leven richten en wijzigen den eenen of den anderen keer later op het politiek terrein, wij zullen er naar alle waarschijnlijkheid, al verschillende kant staan" ⁷⁷.

In de *historische diagnose* die Rodenbach van zijn tijd opstelde, kunnen wij een vierde krachtlijn van zijn ideeënpakket onderkennen. In zijn langademig, filosoferend gedicht *Geschiedenisse* uit 1878 riep de jonge intellectueel bewonderend uit :

*O eeuw, gij Negentiende, spijs uw zonden, gij zijt groot !
U sert berouw, gij zoekt, gij streeft, u woude ik niet verminderen
De kim bevroedend streve ik mede ik ook, een uwer kindren,
die gij naar uw gedaante en met de ziel naar de uwe schiept.
Helaas ! Het spreiden nevelen waar der toekomst kimme diept ...*

wat dan toch duidelijk zijn klare kijk – en ook zijn persoonlijke stellingname – affirmeert.

De 19e eeuw, met haar industriële revolutie, het kolonialisme, het economisch kapitalisme, leek (en bleef voor hem) groot ; toch onderkende hij ondubbelzinnig de fundamentele fouten (zonden) ervan. In hetzelfde gedicht wees hij dan ook :

*Hij die als zijn roep aanziet de tijden voor te lopen
en waant daar hoeft voorzeggung toe, die poogt ons te doen
kopen, en wijst ter twintigste eeuw, en zingt triomf.
Helaas ! Profeet, en paai ons met geen dromen en voorzeg
betgeen gij weet.
Geleefd met blote zekerheid ! En, moeten wij ja sneven,
wij banen wegen en wij zijn op gang, wij streven, streven ! ⁷⁸*

Tegen de publicatie van dit gedicht, in de uitgave van Rodenbachs eerste gedichtenbundel in december 1878, bracht de drukker-uitgever Julius De Meester uit Roeselare (hij stond „in de handel” met het Klein Seminarie) zozeggd-theologische objecties uit ⁷⁹.

Schematiserend omschreef Rodenbach de „Hedendaagsche tijden : hoog en laag – het goede en het kwade – Vinc(entius) a Paulo × socialisme. Exploitatie van het straatjesvolk der sponta-

77. R. F. LISSENS, *Brieven van Albrecht Rodenbach*, Antwerpen 1942, blz. 200-201.

78. A. RODENBACH, *Eerste Gedichten*, Roeselare 1878, blz. 94.

79. M. DE BRUYNE, *Rodenbachs literaire eersteling*, in A. RODENBACH, *Eerste Gedichten*, reprint 1980 te Roeselare, nawoord blz. VIII.

néités foudroyantes”, waarboven hij als titel „Humana Comoedia” schreef ⁸⁰.

Van de Belgische toestand schetste hij volgend beeld : „La Belgique est toute pleine de fausses positions : clergé, flamingants, hommes officielles, catholiques, libéraux, ministres, roi, la Belgique elle-m(ême). C'est il me semble un pays moralement en décadence malgré les mensonges officiels et malgré la Brabançonne. L'art et la science y sont frappés de paralysies : car le peuple a perdu sa vie nationale, ou plutôt la nationalité Belge n'existe pas sinon sur le papier. La Belgique toute entière est un mensonge courant, une convention des puissances. La Belgique est un enjeu d'assez bonne apparence attendant la main du joueur heureux parmi cette foule de joueurs de l'Europe, que la chance et le hasard servira ou bien qui domptera le hasard par une habile tricherie. La nationalité flamande n'est pas morte. Chose étonnante et qui prouve la puissante vitalité de ce peuple flamand qu'on a tant méprisé et cependant elle ne vit pas non plus. Nous sommes moralement subjugués par la France qui a ici deux points d'appui formidables : les Wallons semi-français, l'intérêt et l'habitude de l'Etat lui-même, sans compter une prescription plusieurs fois séculaire en faveur et de la prédominance de sa langue et de sa civilisation. Or la France est un pays gangrené. Sa gangrène elle le communique sans cesse à la Belgique sa victime. Et la décadence s'infiltré journellement chez nous et pénètre dans nos mœurs même par les canaux que nous croyons sains et salutaires. Bruxelles est un ulcère vivant au cœur de la Belgique. Anvers en devient une, Gand et Liège aussi. Le mouvement flamand gueux nous corrompt et le mouvement flamand catholique est une comédie. La libre-pensée ou plutôt l'activité des loges nous même, au fond, a une civilisation dont les types viennent de passer au Cours d'Assises. 't Kint et Zola. Peu à peu nous approchons de l'état de la France ou l'on fait de la politique, de l'administration et de la bonne vie pour tuer le temps aussi agréablement que possible, n'obéissant comme toute qu'à une seule loi : jouir. V(oir) Camors p(ar) Feuillet. Entretemps, le parti catholique à son tour nous fait du mal du moins là où le vieil esprit catholique s'étant conservé, le prêtre règne en souverain absolu, et profète, abuse de son pouvoir, pour ainsi asservir une certaine partie de la population des villes et la population toute entière de nos campagnes. L'éducation entretemps marche tout aussi bien. L'enseignement officiel et athée crée des débauchés et l'enseignement catholique de pieux idiots, prêts à plus d'une sottise, incapables de déterminations sérieuses, réfléchies et pratiques, et somme toute le mieux du mon-

80. *W. u. D.*, nr. 2301.

de préparés et disposés à devenir les Hilotes du libéralisme triomphant. En avant"⁸¹.

Deze politieke doorlichting van de Vlaamse onderdrukking en deze pessimistische analyse van de politieke moraal, hoe primordiaal Rodenbach ze ook stelde, belette hem niet oog te hebben voor het *moderne socialisme* der 19de eeuw. Dit is dan wel een vijfde factor in verband met zijn sociale ideeën.

Waar hij in zijn gedicht *Geschiedenisse* de „valsche profeten” afwijst, toch schreef hij in zijn dagboek belangrijke aantekeningen neer over het socialisme. Afkomst en opvoeding aan het Klein Seminarie te Roeselare, zijn studies aan de Leuvense katholieke Alma Mater, bepaalden stellig zijn fundamentele afwijzing van het (materialistisch) socialisme.

Zo schreef hij in zijn *Wahrheit und Dichtung*: „De socialist die rijken zijn goed wilt stelen doet kwalijk, maar de rijke die de armen zijnen duit overjunt, ook. De opstandeling tegen wettige

81. *W. u. D.*, nr. 956 en 957.

– Hier verwijst Rodenbach naar Eugène Joseph 't Kint de Roodebeke, zoon van Emmanuel-Joseph (Brussel, 1795-1848) en van Jeanne-Catharine 't Kindt de Roodebeke, geboren te Brussel op 19 maart 1839. Zie: *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, 1855, blz. 163-164. Eugène 't Kint was bureau-chef van de *Banque de Belgique*. Op 7 maart 1876 vluchtte hij met zijn maîtresse Lolo, alias Marie Collard, uit Brussel weg. Beschuldigd van 159 diefstallen, schriftvervalsing en misbruik van vertrouwen werd hij aangehouden te Queenstown (Eng.). Samen met ex-senator Frédéric Fortamps (Brussel, 1811-) ex-gouverneur van de *Banque de Belgique* en met een tevergeefs te Marseille opgespoorde generaal Berten, kwam de zaak (250 blz. akte van beschuldiging en 595 vragen voor de jury) voor het hof van Assisen van Brabant op 4 november 1878.

Op 3 december 1878 velde de rechtbank een arrest: 't Kint kreeg 15 jaar opsluiting en 500 fr. boete; Fortamps 1 jaar gevangenisstraf en 10.000 fr. boete. Het proces van 23 miljoen fr. verduistering haalde de koppen van de pers. (Wij danken Ludo Poplemont die voor ons de Antwerpse bladen *L'Escaut* en *Le Précurseur* doorlas).

Ook het Roeselaarse weekblad *De Mandelgalm* rapporteerde de „affaire 't Kint”; o.a. jg. 2, nr. 30, 29 maart 1879, blz. 3-b en nr. 32, 12 april 1879, blz. 3-b.

In juni 1879 werd 't Kint van Brussel naar de gevangenis te Leuven overgebracht. „Men laat hem dossiers kopiëren voor de advocaten der stad en schrijfboeken voor de studenten der Universiteiten”; *De Mandelgalm*, jg. 2, nr. 41, 14 juni 1879, blz. 3-b.

– Tegen Emile Zola (Parijs, 1840-1902) auteur van het boek *La Confession de Claude* in 1865 verschenen, hadden de machthebbers van de Tweede Republiek er al overgedacht vervolgingen in te spannen; A. LANOUX, *Leven in verontwaardiging*, in Zola, *Genie en Wereld*, Hasselt 1973, blz. 14. Met zijn naturalistische romans uit de twintigdelige reeks *Les Rougon-Macquart*, *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire*, waarvan het eerste deel *La Fortune des Rougon* in 1871 was verschenen, trok Zola meermaals de aandacht van politie en gerecht op zich. Op Rodenbachs boekenplank stonden *La Curée* (1872) en *L'Assommoir* (1877). Voor deze beide romans had Zola al de politie op de hielen. Zie: H. GUILLEMIN, *Préface* op *La Curée*, dl. 2 in de uitgave „Rencontre”, van de twintigdelige *Rougon*-reeks, Genève, z.j., blz. 25-26 (op tussenkomst van de procureur zag Zola af van de verdere publicatie van *La Curée* in feuilletonvorm in het dagblad *La Cloche*); H. GUILLEMIN, *Préface* op *L'Assommoir*, dl. 7 van dezelfde uitgave „Rencontre”, Genève, z.j., blz. 29-30 (Zola werd van plagiaat beschuldigd).

overheid doet kwalijk, maar de overheid die den onderhoorigen zijn (minder) nauwer trekkend recht (bv. zijne vrijheid van gedacht, enz.) overjunt, ook ; gij moogt zooveel gebieden, mij doen dansen waar gij wilt, en ik, weiger ik u te gehoorzamen, doe kwalijk ; ik en hebbe maar een wenigken vrijheid, mijn vrij gedacht over dit en dat : overjunt gij dat recht, breekt gij mijn recht, gij doet insgelijk kwalijk. L'Autorité vient de Dieu, mais sacrebleu l'infériorité aussi" ⁸². Ter verduidelijking van deze stelling schreef hij hier onmiddellijk bij : „Schendt een recht om een goed doel te bereiken, gij zult er misschien onmiddellijk goed uit trekken, jamaar gij hebt eene wet overtreden, een wet geloochend, eene grondwet der orde doen wankelen, wacht u voor later" ⁸³.

Deze juridische argumentatie nam Rodenbach ongetwijfeld van zijn Leuvense leraars over, waarvoor wij hier naar de rechtsfilosoof Edouard Descamps (1847-1933) verwijzen. In het eerste jaar doctoraat voor de rechten (1878-1879) volgde Rodenbach de lessen van Descamps over *Inleiding tot het burgerlijk recht*, *Encyclopedie van het recht* en *Rechtsfilosofie* ⁸⁴.

Ongetwijfeld las Rodenbach ook tijdschriften en snuffelde hij wel meer in de eigentijdse pers. Hier willen wij even stilstaan bij het te Roeselare tussen 1877 en 1887 verschijnende weekblad *De Mandelgalm. Staat- en Huishoudkundig Nieuwsblad voor wel-denkende Burgers*, uitgegeven door de bizarre self-made auteur en denker Fideel Vion ⁸⁵.

Hoewel onpartijdig, steunde Vions weekblad de katholieke ideeën ; hij verdedigde de taalwet op het bestuur van 1878 ; hij schreef alle sociale ellende toe aan de gelaïciseerde maatschappij, waarvoor én het liberalisme én het daaruit gegroeide socialisme schuldig waren. Op 22 juni 1878 schreef Vion : „Het liberalism... is de boom waarop onvermijdelijk het socialisme groeit". Albrecht Rodenbach las Vions veelschrijverij in *De Mandelgalm*, waarin beiden in september 1878 - augustus 1879 zelfs een pennetwist voerden over „taalparticularisterij" ⁸⁶. Het ligt dus voor de hand dat

82. *W. u. D.*, nr. 431 ; daarbij staat geschreven *G. D.*

83. *W. u. D.*, nr. 432.

84. M. DE BRUYNE - L. GEVERS, *a.w.*, blz. 203. In 1892 werd Descamps senator, verwierf faam op het vlak van het grondwettelijk recht en de studie van de missionering, en ontwikkelde een politieke actie voor de vrede en het internationaal recht o.a. in verband met de Belgische neutraliteit ; zie : Ch. DE VISSCHER, *Annuaire de l'Université de Louvain*, 1935, blz. I-XII.

85. Over Fideel Vion, zie : E. VOORDECKERS, *bijdrage in Nationaal Biografisch Woordenboek*, III, 1966, k. 915-917 ; J. M. LERMYTE, *Tien jaar Belgische politiek beoordeeld door „De Mandelgalm" van Fideel Vion. 1877-1887*, in *Rollariensia VII*, 1975, blz. 95-142.

86. J. HUYGHEAERT, *Albrecht Rodenbach en Fideel Vion over „Taalparticularisterij" 1878-1879*, in *Rollariensia IV*, 1972, blz. 5-57.

Rodenbach in Vions weekblad geconfronteerd werd met de sociale problematiek maar dan in de analyse die Vion ervan maakte en die bij Vion ook evolueerde (o.a. vóór en na de onlusten van 1886). Vion waarschuwde ervoor dat de bestaande maatschappelijke verhoudingen geen stand zullen houden; voor hem stelde het arbeidersvraagstuk zich onvermijdelijk: stakingen, ja zelfs burgeroorlog, zijn onafwendbaar zo geen maatregelen worden genomen; de oorzaak van de revolutiegeest bij de arbeiders en het egoïsme bij de patroons is het verdwijnen, zoniet het verbannen van de godsdienst. In het nummer van 27 september 1879 kon Rodenbach in *De Mandelgalm* een redactionele bijdrage lezen „*Geuzenliefde voor den werkman*”, waarin Vion schreef: „Ja, het werkvolk is de weldoener onzer geuzen fabrikanten, omdat het 't werkvolk is, dat de ijzeren geldkoffers van den fabrikant met goud opvult ten koste van zweet en leven; terwijl onze liberale fabrikanten integendeel hunne weldoeners eene korst droog brood toewerpen en slechts met miskenning en verachting neerzien op hen, wien zij alle eer en fortuin verschuldigd zijn”⁸⁷. Nergens raakte Vions visie echter de ideeën of acties die o.a. te Brussel en te Gent het arbeidersmidden beroerden, sinds de coöperatieve gedachte na 1848 ook in Vlaanderen opgeld deed. Denk maar even aan de eerste syndikaten te Gent „De Broederlijke Maatschappij der Wevers” en de „Noodlijdende Broeders” (spinniers) in 1857. Het inpalmen door de vrijzinnigen (liberale geuzen zoals Vion hen noemde) van de sociale problematiek was daarvan stellig de oorzaak⁸⁸.

Aan deze informatiebronnen gevoed nam Rodenbach dan ook zijn houding aan tegenover de sociale beweging in het algemeen en het socialisme in het bijzonder. In losstaande dagboek-krabbels schreef hij enkele slagzinnen zoniet boutades neer. „De Maalstroom. De socialisten trachten bond te sluiten met de gilde”⁸⁹; „Niets en is goedkoop tenzij de arbeid”⁹⁰.

In drie vluchtige toneelschetsen benaderde Rodenbach het socialisme. Op 10 maart 1878 was hij op de karnavalfesten te Gent, feesten die hem aldus inspireerden: „Bonte Masscherstoet. Musiek. Hoeren en jongelingen gemaskerd. Gezang.... „De Werker” en de Internationale onder het volk (sombere woede). Het standbeeld van Jacob van Artevelde, met vloekenden arm, rijst boven de

87. *De Mandelgalm. Staat- en Huisboudkundig Nieuwsblad voor weldenkende Burgers*, dd. 27 september 1879, blz. 1, a.

88. Zie: M. OUKKOW, *Sociale beweging en Vlaamse Beweging*, in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. II, 1975, blz. 1433-1440.

89. *W. u. D.*, nr. 2347.

90. *Ibid.*, nr. (752).

kramen. Jongelingen op zijds : 1 (wijzende naar eenen wapenwinkel) : Wat is er beter, dit of onze zeisens en messen en ouden roem" ⁹¹. In een tweede plastische schets tekende hij de verdoeming van het socialisme. „De dweeper” (tit. : De Man)”. „Zijne omgang met socialisten tot dat hij op het einde van hen scheidt. Speelt in de XXe eeuw, alle de zeden zijn ontwikkeld.

I. Collegie (streng) – Weggezonden = politie verwittigd („Im Werbel der fanatismen”).

II. Zijn lief. Eene weeze bij haren onkel. De onkel gedwongen ze te weigeren. Zij blijft in het klooster tot hare meerderjarigheid" ⁹².

In een derde (Toneel van Vlaanderen) bracht Rodenbach een meeting van de Internationale ten tonele. Een jonge advocaat is er de held „half en half catholiek”. Hij blijkt gewonnen voor nieuwe ideeën. Hij hoort echter een meeting van de Internationale te Brussel, distantieert zich van het geweld, komt aldus alleen te staan doch valt onder de woede van de opstandigen. Hij meent het goed doch besluit : „Een klein getal boozen lukken door domheid der ‘goede’ lieden”. Rodenbach concludeerde : „Geen geweld. Maar hoe. Beter strijd : jonge broer te Br(ussel)” ⁹³.

En toch hebben bepaalde contacten te Leuven, o.a. met Frans Jerotka, het lezen van bepaalde literatuur zoals de realistische, sociale roman *Een Vlaamsche Jongen* van de Gentse flamingant en geneesheer Amand De Vos ⁹⁴ en de *Liederen* van Emiel

91. *Ibid.*, nr. 664.

In deze schets maakte Rodenbach allusie op het sedert 18 oktober 1868 te Antwerpen gepubliceerde Vlaamstalig socialistische Weekblad *De Werker*, het officieel blad van het Internationaal Werkers Verbond en de „catechismus der arbeiders” in het Vlaams socialistisch midden.

De redactie van het blad had schoenmaker Philip Coenen (Antwerpen, 1842-1892), een der stichters der Vlaamse socialistische partij. Zie : D. DE WEERDT, *De Belgische socialistische Arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm 1872-1880*, Antwerpen, 1972, blz. 138-140.

Aan *De Werker* werkte een Ch(arles ?) Rodenbach mee, D. DE WEERDT, a.w., blz. 149, voetmoot 70 ; zie ook : A. VAN LAAR, *Geschiedenis van de Arbeidersbeweging te Antwerpen en Omliggende*, Antwerpen, 1926, blz. 180 (tekst : Ch. Rodenburg) en blz. 180, voetmoot 4 (Ch. Rodenbach).

92. *Ibid.*, nr. 2306.

93. *Ibid.*, nr. 714.

94. Amand de Vos, (Eksaarde, 1840 - Gent 1906), militair geneesheer, dichter, polemist en romancier, die onder schuilnaam Wazenaar schreef. Overtuigd flamingant in het Gentse studentengenootschap, „t Zal wel gaan”. Zijn literair werk is opstandig, gegroeid uit zijn rechtvaardigheidszin en zijn liefde voor de onderdrukte, vernederde Vlaamse arbeidersklasse. Zijn roman, *Een Vlaamsche Jongen* verscheen in 1879 ; zie : R. VERVLIET, *Vos, Armand de*, in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. II, 1975, blz. 1965-1966. In een brief aan Adolf Hoste, dd. 29 januari 1880 blijkt Rodenbach een bijdrage over *Een Vlaamsche Jongen* te hebben gepland in zijn *Het Nieuw Pennoen* ; zie : F. BAUR, *Albrecht Rodenbach en zijn uitgever Ad. Hoste*, in *Albrecht Rodenbach herdacht 1856-1956*, a.w., blz. 45.

Moyson⁹⁵, mede geholpen om bij Rodenbach en andere, zoniet verantwoorde houding tegenover het socialisme te bepalen.

In een *Redetwist over het Socialism*, die hij neerschreef na het letterminnend debat van 13 maart 1878 in het genootschap „Met Tijd en Vlijt”, legde hij deze houding vast in een korte, gebalde tekst⁹⁶.

De aanleiding daartoe was een spreekbeurt op 30 januari 1878 in hetzelfde genootschap gehouden door Hendrik Veltkamp⁹⁷ over *Het socialisme*.

De studenten bleven blijkbaar over Veltkamps uiteenzetting na-kaarten, zoniet redetwisten. Daarbij waren Frans Jerotka, L.D. (?), Pol De Mont en ook Rodenbach betrokken. Op de „thesis voorgesteld door H. (?) Jerotka” speelde Albrecht Rodenbach in met : „De wijze om het volk te misleiden : of : Les raisons de Momotombo, Notre Dame de Paris (van Victor Hugo), de socialistische redevoeringen. (Weelde - Ellende)”.

REDETWIST OVER HET SOCIALISM

te eener nazitting van „Met Tijd en Vlijt”.

Thesis voorgesteld door H. Jerotka.

L. D.

De wijze om het volk te misleiden : cf. : Les raisons du Momotombo, Notre Dame de Paris, de socialistische redevoeringen. Met tafereelen (Weelde-Ellende).

95. Emiel Moyson (Gent, 1836 - Luik, 1868), was lid van de studentenvereniging „t Zal wel gaan”. Zijn vlaamsgezindheid ging gepaard met een sociaal engagement en een fundamentele vrijzinnigheid. Hij was oprichter van de Belgische afdeling van de Internationale Arbeidersbeweging, waarin hij een plaats voor de Vlamingen verdedigde. Te Brugge was Moyson in 1862 medeoprichter van de „Vlaamsche Broederbond”, vereniging die in februari 1879 Albrecht Rodenbach lauwerde voor zijn gedicht, *Breydel en De Coninck*. In 1869 publiceerde Moyson *Liedjes en andere verzen van Emiel Moyson*, bundeltje dat onder nummer 234 (Moyson, Liederen) op Rodenbachs *Lijst der Oorkonden van zijn Wabrrheit und Dichtung* staat ingeschreven. Zie : M. OUKNOW, *Moyson, Emiel, boekhandelaar en Publicist*, in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. II, 1975, blz. 984-985.

96. F. RODENBACH, *a.w.*, dl. II, blz. 46-48 ; *bs.* in *A.M.V.C.*, nr. 21472, waarvan eerste bladzijde in foto bij M. DE BRUYNE - L. GEERS, *a.w.*, foto 87 blz. 156. Zie ook *voetnoot* 100.

97. Hendrik Hubert VELTKAMP, geboren te Hasselt op 8 maart 1857, deed rechtstudies te Leuven en was in 1879-1880 tweede secretaris en in 1880-1881 tweede ondervoorzitter van „Met Tijd en Vlijt”. Hij was samen met Rodenbach, Zeger Maelfait, Isidoor Bauwen, Aloïs Bruwier en A. Jacobs op 22 februari 1877 medestichter van de Studentenafdeling van de DF te Leuven. Hij vestigde zich als advocaat te Leuven, huwde met Honorine Loop, bij wie hij vier kinderen won ; hij stierf te Leuven op 28 mei 1933. Bij Veltkamp was o.a. Emiel Vliebergh, en in 1901-1902 Omaar Karel De Laey op stage.

Dus de *wijze* bestaat hierin :

Onredelijke gedachten in bont en welgeschilderd tafereel te verbergen, waartusschen men eenige groote schitterende waarheden voordraagt.

Die middel lukt op het volk.

Dit toegepast op één punt *als voorbeeld* voor alle de andere punten : De Liefdadigheid.

Antwoordt men den socialisten : Liefdadigheid, zij grijpen de zake vast, verdraaien haren zin en doen ze in hunne kanse spreken.

En nogthands :

Ellende zal noodzakelijk altijd bestaan : schafte men orde in alle maatschappelijke betrekkingen, het kwaad, de zonde is onuitroeibaar, en zal steeds Weelde – *en ellende* baren.

Der liefdadigheid – die ten anderen in haar eigen altijd schoon is en te bewonderen – *dankbaar* te zijn in stede van ze te vervloeken.

Dat sommige stelsels door de socialisten voorgesteld waar zijn, is zeker. Doch het socialisme is slecht.

Het spreekt – op de hierboven aangegeven wijze – tot dezen van wie men geen verbetering en kan verwachten, maar slechts geweldige betoogingen die de zake verergeren : Hödel, Nobiling, Moncasi, de Commune.

(In den grond en is het de liefde tot het volk niet die spreekt, maar de heerschezucht die trappen bouwt. Voorbeelden) :

Wilt men doelmatig werken, men verhandele de zake.

1°. Vóór die ze helpen kunnen.

2°. Met cijfers en gezonde rede, niet met tafereelen.

3°. Met voorzichtigheid.

En zoo brenge men orde in de sociale betrekkingen door wet en gewoonte.

Maar men vergete niet dat zulks ontoereikend is. Daarbij *verbetere* men het volk, door het verspreiden en vestigen van het stelsel van Christus in zijnen waren zin verstaan : Bemint u elkander.

Men *verbetere* het volk : weelde – ellende.

En uit de christelijke deugd der standen zal er nog meer goed spruiten tot het ordeneren der sociale kwestie dan uit alle mogelijke verordeningen door de wetgeving ingebracht.

Deugd baart orde en Harmonie.

(*Voorstel P. de Mont*) : Gelijk men eertijds te Rome het getal slaven beperkte, dat men gebruiken mocht ($\frac{1}{3}$), zoo beperke men het gebruik der machine.

(*Weerlegging van A. Rodenbach*). Slechte wet :

- 1°. Onmogelijk in pratik : o.a. uit hoofde der verschilligheid der bedrijven.
 - 2°. Onrechtveerdig : tegen de vrijheid.
 - 3°. Onredelijk : tegen de ontwikkeling van beschaving. De wereld heel en gansch wijzigt *harmonischer* wijze met de ontwikkeling der beschaving. Zoo moeten ook de wetten doen.)
- (Machines ? b.v. : wat min wevers, wat meer ijzerbewerkers.)

Rodenbachs *Redetwist over het Socialism* is duidelijk een samenvattend schema voor zijn spreekbeurt in *Met Tijd en Vlijt*. Ongetwijfeld zal Rodenbach deze korte leidraad in zijn speech met meer precisering hebben gestoffeerd. Het bevat twee delen en een postscriptum.

In het eerste deel brengt Rodenbach kritiek uit op het socialisme. Deze ligt volkomen in de lijn van het antisocialisme van katholieke huize⁹⁸ : principiële afwijzing, het socialisme is slecht en onmogelijk, het gebruikt bovendien valse propagandistische methodes. Doch dadelijk nuanceert Rodenbach deze stellingname door begrip op te brengen voor sommige socialistische „stelsels”. Hier beaamt hij de christen-democratische visie op het socialisme⁹⁹. Resumerend bevat dit eerste deel drie gedachten :

1. Onredelijke ideeën (waartussen schitterende waarheden steken) in een goed „tafereel” – mogen wij zeggen propaganda – ingekleed, hebben bij het volk succes : voorbeeld : de socialisten verdraaien de liefdadigheid en doen haar vóór zichzelf spreken.
2. Nochtans : ellende en armoede zullen noodzakelijk altijd bestaan, zelfs wanneer orde op zaken is gesteld in de sociale betrekkingen – immers het kwaad blijft bestaan („de zonde is onuitroeibaar”) „dat steeds zal Weelde – en *ellende* baren”. Conclusie : liefdadigheid (*in se* altijd schoon en te bewonderen) moet men dankbaar zijn, in plaats van te vervloeken.
3. „Dat sommige stelsels door de socialisten voorgesteld waar zijn, is zeker. Doch het socialisme is slecht” – Het spreekt

98. S. H. SCHOLL, *150 jaar Katholieke Arbeidersbeweging in België, a.w.*, dl. 1, blz. 312-321. In de eerste helft der 19de eeuw onderkennen enkele markante persoonlijkheden uit het katholicisme het gevaar van het socialisme, o.a. Pierre KERSTEN (1789-1865), en E.H. SABLON (1815-1889) die een werkje schreef over *De la Religion et du communisme*. Na de oprichting van de „Arbeidersinternationale” in 1864 wezen de katholieken het socialisme niet meer van de hand als utopie maar wel wegens „de camouflage der leiders van gerechtigde grieven tegen de organisatie van de arbeid”. De katholieke „Bond der Werkmanskringen” (Gustave de Jaer) moest zich tegen het socialisme opstellen.

99. Zoals : Edward DE GRIJSE : *Vaderlandsch Recht en Revolutie*, Roeselare, 1881, blz. 446 : „Het ware gevaarlijk te menen dat de gekheid der socialistische stelsels hun alle gangbaarheid zal benemen. Op hun geheele kunnen zij niet door-dragen, omdat men eerst de natuur zoude moeten veranderen. Maar voor zekere leeringen in het bijzonder, dat is een geheel wat anders.”

immers de dwepers en heerszuchtigen aan, „van wie men geen verbetering kan verwachten ; Maar slechts geweldige betoogingen die de zake verergeren” vb. Hödel, Nobiling, Moncasi, de Commune¹⁰⁰. Bij de socialisten is niet de liefde voor het volk het doel, maar wel de heerszucht en macht die zij langs het volk willen bekomen.

- In het tweede deel van de *Redetwist* schets Rodenbach een oplossing voor het niet te ontwijken sociale vraagstuk. Hij stelde :
- a. een doelmatige werking vereist dat men het socialisme (de zake) behandeld : 1. vóór die ze helpen kunnen ; 2. met cijfers en gezond verstand („niet met taferelen”) ; 3. met voorzichtigheid.
 - b. door wet en gewoonte brengt men aldus orde in de sociale betrekkingen ; wat echter onvoldoende en ontoereikend is :
 - c. daarbij moet men trouwens het *volk* verbeteren : „door het

100. Met de geciteerde voorbeelden over „socialistisch” geweld verwees Rodenbach naar de Europese beweging actualiteit.

- Op 11 mei 1878 pleegde Emiel Heinrich Max Hödel, bijgenaamd Lehman, een blikslager en socialist uit Leipzig, een (mislukte) aanslag op de Duitse Keizer (1861-1888) (Frederik) Wilhelm I (Berlijn, 1797-1888), stichter van het Duitse Rijk en symbool van de constitutionele keizerlijke macht.

- Op 2 juni 1878 poogde een dertigjarige socialist uit Berlijn, doktor Nobiling, opnieuw de Duitse Keizer Wilhelm I, die te Berlijn *Unter den Linden* aan het wandelen was, met pistoolschoten vanuit een hotelkamer te treffen.

- Op 26 juni 1878 pleegde Oliva Moncasi een aanslag te Madrid op het Spaanse koninklijke echtpaar, koning (1874-1885) Alfonso XII (Madrid, 1857 - slot Pardo 1885) en Maria de las Mercedes, de dochter van de hertog de Montpesier, die op 22 januari 1878 waren gehuwd. Koningin Mercedes overleed aan de gevolgen van deze aanslag op 26 juni 1878. De socialist Moncasi kreeg de doodstraf en werd op 4 januari 1879 te Madrid opgeknoot.

Rodenbach las deze politieke aanslagen dus wel met aandacht in de pers na. In het Roeselaarse weekblad, *De Mandelgalm* van Fideel Vion (zie *voetnoten* 85 en 86) staan voornoemde drie aanslagen vermeld respectievelijk in : jg. 1, nr. 37, 18 mei 1878, blz. 1-b ; jg. 1, nr. 40, 8 juni 1878, blz. 2-c en 3-a ; jg. 1, nr. 43, 29 juni 1878, blz. 1-c en jg. 2, nr. 18, 4 januari 1879, blz. 2-a.

Rodenbachs preciese notities laten ons toe de tekst van zijn *Redetwist over het Socialisme* te dateren na juni 1878.

- Duidelijk refereerde Rodenbach hier ook naar de Parijse Commune die, na de Franse nederlaag en de intocht van het Duitse leger in de Franse hoofdstad, op 26 maart 1871 werd uitgeroepen en tot 28 mei 1871 stand hield. „De Commune was eerst en vooral een poging tot sociale revolutie.” Karel Marx nam stelling ten voordele van de Commune. Zie : C. OUKNOW, *De Commune van Parijs*, in *De Commune van Parijs 1871 in boek en beeld, Catalogus* van de tentoonstelling georganiseerd ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de Commune van Parijs. Koninklijke Bibliotheek Albert I, 19 februari - 3 april 1971, blz. 18-27.

Tussen 1870 en 1880 bleef de *commune* in de actualiteit bij pro en contra. Bovendien kwamen de communards niet alléén in het Frankrijk van de jonge Derde Republiek (vooral na de parlementaire zegeprelen van de Republikeinen (*Union des gauches*) in februari 1876, september 1877, januari 1879) maar ook in België, Zwitserland en Engeland waar velen waren gevlucht, opnieuw ter sprake hetzij voor amnestie, hetzij voor terugkeer naar Frankrijk. Ook de lokale pers in Vlaanderen trok op hen de aandacht. Eerst op 11 juli 1880 kwam algemene amnestie voor de *communards*.

verspreiden en vestigen van het stelsel van Christus in zijnen waren zin verstaan. Bemint elkander”.

Men verbeterde het volk : waardoor het kwaad, de antithese „Weelde-Ellende”, moet verminderd worden.

- d. „En uit de christelijke deugd der standen zal er nog meer goed spruiten tot het ordenen der sociale kwestie dan uit alle mogelijke veranderingen door de wetgeving ingebracht”.

„Deugd baart orde en Harmonie.”

Pol de Mont bracht bij deze christelijk-sociale stellingname van Rodenbach een voorstel om het gebruik der machine te beperken (zoals te Rome de slavenbeperking tot 1/3). Rodenbach noemde dit een slechte wet, omdat :

1. dit practisch onmogelijk was o.a. wegens de diversiteit van de bedrijven.
2. dit strijdig was met de vrijheid.
3. dit onredelijk was, nl. tegen de ontwikkeling van de beschaving. „De wereld heel en gansch wijzigt harmonischer wijze met de ontwikkeling der beschaving. Zo moeten ook de wetten doen. (Machines ? bv. wat min wevers, wat meer ijzerbewerkers.)”

Tegenover het machinisme en de technologie van de industriële revolutie der 19de eeuw nam Pol de Mont in 1878 eerder een pessimistisch standpunt in. Rodenbach deelde dit pessimisme niet. De industriële vooruitgang beoordeelde hij gunstig en noodzakelijk voor het productiesucces van de liberale economie van de eeuw, die spijt haar zonden, groot was. Toch distancieerde hij zich van het optimisme der klassieke liberale economen (Adam Smith, David Ricardo, John Stuart Mill, John Cockerill) en poneerde een sociaal-economisch harmonisme waardoor de nefaste sociale gevolgen van het kapitalistisch systeem door staatsinmenging (wetten, dus politiek actie) zouden (en moesten) weggewerkt worden. Bovendien accentueerde hij het belang van eigen werkzaamheid en van vrijheid. Zijn lezing van Samuel Smiles' *Self-Help* in de Vlaamse versie van het Willemsfonds en Joseph Proudhon's (1809-1865) *De la Justice dans la Révolution et dans l'Eglise* (1858), boek dat hij van Pol de Mont leende, droegen tot deze stellingname bij ^{100bis}.

100bis. Situeren wij even Rodenbachs sociaal-economische ideeën.

In het *Manifest der Internationale* van 1869, nam Karl Marx aan dat de politieke strijd de verovering van betere levensvoorwaarden voor de arbeidersklasse als gevolg kan hebben.

De Belgische socialistische arbeidersbeweging was tussen 1865 en 1872 „in de greep van het Proudhonisme”; zie D. DEWEERT, *a.w.*, blz. 13-38.

De socialist Louis Bertrand (1856-1943) schreef : „Notre idéal, en effet, n'est pas l'organisation sociale actuelle, même amendée et corrigée par l'obtention de quelques garanties favorables à la généralité ; ce que nous poursuivons c'est la

BESLUIT

Als besluit willen wij enkele vaststellingen poneren die, bij een zeker nog onvolkomen onderzoek van de sociale problematiek bij Albrecht Rodenbach, zich opdringen.

1. Zoals door anderen (o.a. Lode Wils)⁵³ voor de Vlaamse gedachte bij Rodenbach al een merkwaardige, zelfs snelle evolutie werd vastgesteld, zo kan een gelijkaardige opgaande ontwikkeling van Rodenbachs sociale ideeën nagelezen worden.
2. Het is duidelijk dat Albrecht Rodenbach, evenzeer als voor zijn Vlaamse, zijn taalkundige en zijn literaire opvattingen, ook voor de sociale problematiek in Vlaanderen zich, zij het dan in mindere mate, documenteerde.
3. Daarmede staat zeer nauw in verband de invloed die hij terzake van zijn leraars te Roeselare en te Leuven onderging. Toch is hier voorzichtigheid geboden.
4. Rodenbachs ideeën over het sociale vraagstuk ontwikkelden zich langs volgende lijn: van het sociaal idealisme van katholieken huize (liefdadigheid) over een ideaal beeld van de sociale stratificatie (klassen) waarin de landsman de voorkeur krijgt, naar een discussie tussen liberalisme en katholicisme, waardoor hij én zijn vrijheidsgedachte én zijn gelovig-zijn afzet tegen de „goddeloze” dweepers en revolutionaire profeten wier geweld en actie hij afkeurt, tot een analyse van het socialisme.
5. Vergeten wij bovendien niet dat Rodenbach in een historische periode leefde die rond 1880, zoals Hendrik Elias poneerde, werd afgesloten op een keerpunt „dat samenvalt met de opkomst van een nieuwe tijd, in het teken tevens van de opwaartsstuwende kracht van de mindere man, van deze massa die in Vlaanderen tot hiertoe buiten het politieke leven, maar ook

réalisation d'une organisation sociale qui, suivant l'expression d'un célèbre écrivain, de John Stuart Mill, concilie la plus grande liberté d'action de l'individu, avec une participation égale de tous dans les bénéfices du travail commune"; L. BERTRAND, *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique depuis 1830*, Brussel-Paris, 1906-1907, dl. II, blz. 310.

De eerste statuten van de „Belgische Werkliedenpartij” op 15-16 augustus 1876 in het Congres te Antwerpen vastgesteld, bepaalden „De Werkliedenpartij is van gedacht dat den Staat moet tusschenkomen voor het lot van den werkman te verzekeren gedurende het werk, ziekten en ouderdom”. Merken we echter op dat het uiteindelijke doel van de *BWP* dan toch als volgt werd bepaald: „Aangezien de ellende en 's volks afhankelijkheid voortspruit uit de slechte regeling van het werk, omdat het meerendeel der werklieden de noodige werktuigen niet bezit, zal de *Partij* trachten de voortbrengingsmanier door het kapitaal te vervangen door een manier van werken hebbende voor grondslag het gemeen bezit van grond en bodem en der noodige werktuigen”; zie: *Geschiedenis van de Socialistische Arbeidersbeweging in België, a.w.*, blz. 314.

buiten de greep van de verfransing was gebleven en die thans haar plaats in het vaderland opeist." ¹⁰¹

6. Rodenbach overleed op 23 juni 1880 nog geen 24 jaar. Dit vroegtijdig overlijden – zijn ziekte maakte hem stoïcijns – stelde voor hem een einde aan alles wat hem dierbaar was, of zoals hij het in zijn gedicht *Macte Animo* van 21 oktober 1879 schreef „Mijn zonnig land... mijn verten... mijn jong leven”. Wat hij in de literatuur maar ook voor de Vlaamse Beweging had gepresteerd, draagt stellig ook de doem van deze kortstondigheid: het was onvolledig, onvoldragen, onzeker, on-af; en onvoorspelbaar bleef de vraag „naar wat hij zou geworden zijn, na al hetgene wat hij al was” (Joris De Bruyne).

Ook zijn relatie met de sociale beweging lijdt onder deze doem en mag met dezelfde vraag bejegend worden. Trouwens, het antwoord daarop zal steeds een vraag blijven. Bovendien was het historisch rendez-vous tussen de Vlaamse Beweging en de sociale beweging, ontmoeting waarvoor Emiel Moyson, Cesar De Paepe, Jan de Ridder en hoogleraar Frans Huet hadden geijverd zoniet afspraken gemaakt, in 1880 onmogelijk geworden en voorbijgestreefd ¹⁰².

Het „ietwat apodictisch verwijt” door Edward Anseele in een artikelenreeks in *Le Peuple* van 1913 aan het adres van Rodenbach (en Maurits Sabbe) gebracht als zou hij „die de gemoedsbewegingen van het volk nochtans zo goed kende(n) geen oog had(den) voor de klassenstrijd en de volksbevrijding, voor de verzuchtingen van de werkende stand” ¹⁰³, moet dan toch minstens genuanceerd worden.

Derhalve lijkt het méér en méér aangewezen het „Burgerskind” Albrecht Rodenbach „ridderlijk” en begrijpend te *her-denken*.

101. H. ELIAS, *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*, III: *Verwezenlijking en ontgoochelingen. De scheiding der wegen 1860-1883*, Antwerpen 1964, blz. 333.

102. H. ELIAS, *a.w.*, blz. 328-330; M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Socialistische Partij en V.B.*, in *Encyclopedie van de Vlaamsche Beweging*, dl. II, 1975, blz. 144; M. OUKNOW, *Sociale Beweging en V.B.*, *ibid.*, blz. 1435-1438; A. W. WILLEMSSEN, *De Vlaamse Beweging I van 1830 tot 1914*, in: *Twintig Eeuwen Vlaanderen*, dl. 4, Hasselt, 1974, blz. 256-262.

103. E. WILLEKENS, *Sociale tendensen in de Vlaamse literatuur 1885-1914 in Geschiedenis van de Socialistische Arbeidersbeweging in België*, Antwerpen, 1960, blz. 461.

Albrecht Rodenbach, lid van de Zuidnederlandse

door

GILBERT DEGROOTE

Onlangs vond ik in een stapeltje 19de-eeuwse documenten over ons genootschap een exemplaar van een gedrukte uitnodiging, die in december 1879 aan de leden van de *Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde* werd gezonden.

Ze werden verzocht de vergadering van zondag 11 januari 1880 bij te wonen, om 11 uur, „in het hotel *Het Gulden Peerd* (Begijnenstraat) te Mechelen”. De toenmalige voorzitter, J. F. J. Heremans en secretaris, J. Bols, ondertekenden deze uitnodiging „met broederlijke hoogachting”.

Merkwaardig voor ons verband is, dat onder het vijfde punt van de agenda: „benoeming van nieuwe leden der Maatschappij” de naam Albrecht Rodenbach voorkomt met als motivering van de voordracht: „schrijver van *Eerste Gedichten* (Rouselare 1878) en van *Gudrun* (Gent 1879)”. Hij werd voorgesteld door de Leuvense hoogleraar P. Willems – de latere voorzitter van de Zuidnederlandse. P. Willems stelde tevens nog een andere kandidaat voor: Pol De Mont „schrijver van *Waarheid en Leven* (Brugge 1877), van *Jongelingsleven* (Leuven 1879) en van *Rijzende Sterren* (Rouselare 1879)”.

De voordracht van deze twee nieuwe kandidaat-leden werd, naar een toenmalige gewoonte, door een dringende „aanbeveling” gevolgd: „Het wordt de leden ten strengste aanbevolen de namen der kandidaten geheim te houden, en ze vooral aan de drukpers niet mede te delen”.

Het feit dat beide begaafde jonge auteurs toen lid werden van de Zuidnederlandse is in de literatuur over hen niet onbekend¹. We hebben enkel willen herinneren aan het lidmaatschap, vooral van eerstgenoemde, aan de hand van de hierboven omschreven uitnodiging, die voor onze huidige leden ongetwijfeld een curiosum is. Een eeuw later, in het jaar dat ook zijn naam draagt, heeft de Zuidnederlandse Albrecht Rodenbach op passende wijze herdacht.

1. Vgl. b.v. R. VERVLiet in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Uitgeverij Lannoo, Tielt-Amsterdam, 1975, II, bl. 975.

Oorzakelijke factoren in de ontwikkeling van het Tocharische „genus neutrum”

door

LAMBERT ISEBAERT
Aspirant van het NFWO

1. Evenals hun Indo-Europese antecedenten bezitten de Tocharische naamwoorden de eigenschappen van geslacht, getal en (primaire) naamval, en wel zo dat beide laatstgenoemde steeds met elkaar verbonden zijn en de indeling in nominale buigingsklassen bepalen. In beginsel is de verhouding van het grammaticaal geslacht met de flexie willekeurig, zodat alleen de syntactische congruentie een ondubbelzinnige maatstaf biedt bij de genusbepaling.¹ Anderzijds is het genus niet a priori afleidbaar uit de woordbetekenis.

Het Tocharisch genusstelsel onderscheidt naast het mannelijk en het vrouwelijk geslacht, die overigens geen commentaar vergen, ook een zogenaamd „neutrum”: de „onzijdige” substantieven nemen in het enkelvoud mannelijke, in het meervoud vrouwelijke adnominalia tot zich. Op grond van deze verdeling heeft men de benaming „neutrum, neutraal”² willen vervangen door „heterogeen”³ of nog door „alternans”.⁴ In werkelijkheid zijn de gangbare termen, naargelang van het gezichtspunt, alle evenzeer te billijken. Het is waar dat de determinantia slechts een tweeledige genusuitdrukking kennen;⁵ toch vormt het onzijdig een naar de inhoud autonome categorie,⁶ waarvan de eigenheid zich hierin

1. Wel wijst C.-P. SCHMIDT, *Maskuline Genuskongruenz beim Plural der Substantiva Alternantia im Tocharischen* (Diss. Frankfurt/Main 1969) 17-29 terecht op een typisch neutrale flexie, gekenmerkt door meervoudsformantiën als A /-u/, /-ntul/, B /-ä/, /-uä/, /-nä/, /-nmä/, /-ntä/ (vgl. ook W. THOMAS, *Orbis* 26, 1977, 175). Doch kunnen deze morfemen ook bij persoonsnamen optreden, terwijl omgekeerd, met name in het A-dialect, sommige neutra worden voorzien van de „sterke” uitgangen -*ñ*, -*s* of -*i*, -*äs*.

2. E. SIEG-W. SIEGLING-W. SCHULZE, *Tocharische Grammatik* (Göttingen 1931) 33 § 58.

3. W. COUVREUR, *Hoofdzaken van de Tochaarse klank- en vormleer* (Leuven 1947) 30 § 48; juister ware „ambigeen”.

4. W. KRAUSE-W. THOMAS, *Tocharisches Elementarbuch, I. Grammatik* (Heidelberg 1960) 75 § 66.

5. Het aanwijzend voornaamwoord bezit de onzijdige vormen slechts in niet-attributieve functie, vgl. P. STUMPF, *Der Gebrauch der Demonstrativ-Pronomina im Tocharischen* (Wiesbaden 1971) 5-7.

6. Niemand toch betwist, bij wijze van voorbeeld, dat de Armenische buiging zeven naamvallen kent, hoewel geen enkel substantief veertien verschillende uit-

uit, dat het alleen inanimata kan karakteriseren: het neutrum is derhalve *inhoudelijk* gemarkeerd tegenover het niet-neutrum, zoals ook het femininum tegenover het niet-femininum: ⁷

$$\left. \begin{array}{l} +N \text{ „onbezield”} \\ -N \text{ „(on)bezield”} \end{array} \right\} \begin{array}{l} +F \text{ „vrouwelijk-bezield”} \\ -F \text{ „(mannelijk, vrouwelijk)-bezield”} \end{array} \text{.}^8$$

– Daarenboven leert het diachronisch onderzoek dat de ambigene naamwoorden rechtlijnig uit de Indo-Europese neutra stammen.

2. Het hier geschetste stelsel vindt treffende parallellen in het Italiaans, het Albanees en, feit waarop reeds E. Fraenkel opmerkzaam maakte, ⁹ het Daco-Roemeens. Om een gelukkige voorstellingswijze van R. Jakobson na te volgen ¹⁰ onderscheiden wij in het genussysteem van laatstgenoemde taal twee reeksen privatieve opposities (enkelvoud: VROUWELIJK vs. NIET-VROUWELIJK; meervoud: MANNELIJK vs. NIET-MANNELIJK), die zich als volgt visualiseren:

	enk.	mv.
mannelijk genus	– F	+ M
onzijdig genus	– F	– M
vrouwelijk genus	+ F	– M.

gangen vertoont; het syncretisme der naamvallen in functie van het getal vindt men beschreven bij A. MEILLET, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* (Wenen 1936²) 65-66. – Men zie ook E. DECAUX, *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste* (Parijs-Leuven 1975) 99-106, die de neutralisering van de casus- resp. genus-oppositie weergeeft met de termen *archicasus* en *archigenus*.

7. Vgl. A. *ñkät* „god” en „godin”, A. *măkkit* „prins” en „prinses” naast *ñakteññä* „godin”, *măkkitănc* „prinses” (E. SIEG-W. SIEGLING-W. SCHULZE, *Tocharische Grammatik* 28 § 48); beschouwingen over de privatieve oppositie van het type *tigre*: *tigresse* bij A. MARTINET, *La linguistique synchronique. Etudes et recherches* (Parijs 1968²) 188-189 en J. DUBOIS, *Grammaire structurale du français: nom et pronom* (Parijs 1965) 56-57.

8. Dit is de voor het Russisch aangenomen zienswijze van R. JAKOBSON, *Characteria Gvilelmo Mathesio ... oblata* (Praag 1932) 79 = *Selected Writings*, II. *Word and Language* (Den Haag-Parijs 1971) 9-10 en *Form und Sinn. Sprachwissenschaftliche Betrachtungen* (München 1974) 61.

9. *Indogermanische Forschungen* 50, 1932, 3. – Nadien vgl. o.m. A. GRAUR, *Limba Română* 3, 1954, 39-40; A. ROSETTI, *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists* [Cambridge, Mass. 1962] (Londen-Den Haag-Parijs 1964) 779 = *Linguistica* (Londen-Den Haag-Parijs 1965) 89-90, *Revue roumaine de linguistique* 13, 1968, 4-5 = *Etudes linguistiques* (Den Haag-Parijs 1973) 61, *Linguistique contemporaine. Hommage à Eric Buysens* (Brussel 1970) 197-198 en *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves* 18, 1966-67, 331-332; G. WIENOLD, *Genus und Semantik* (Meisenheim/Glan 1967) 169-171; R. WINDISCH, *Genusprobleme im Romanischen. Das Neutrum im Rumänischen* (Tübingen 1973) 19-20.

10. *Cercetări de Lingvistică* 3 (suppl.) [*Mélanges linguistiques offerts à E. Petrovici*], 1958, 237-238.

Uit deze figuur, geldig ook voor het Tocharisch, blijkt zeer duidelijk dat een vrouwelijk resp. mannelijk substantief voldoende door enkelvoudige resp. meervoudige congruentie kan vereenzelvigd worden. Een onzijdig naamwoord daarentegen is slechts dan met zekerheid als dusdanig te herkennen, wanneer het in beide getallen een determinans naast zich heeft;¹¹ het neutrale genus is, op het vlak van de *uitdrukking*, tweemaal ongemarkeerd: „Im Singular der Adjektivflexion gibt es ein markiertes Femininum, dem ein nicht-Femininum gegenübersteht, im Plural dagegen steht ein eindeutig nur als nicht-maskulin charakterisiertes Paradigma einem maskulinem gegenüber”.¹²

3. Door A. J. Van Windekens¹³ werd, bij wijze van hypothese, de congruentieregel van het genus alternans in causaal verband gebracht met de Indo-Europese vrouwelijke collectiva van het type Lat. *familia* t.o.v. *famulus*. Anderzijds nodigt het strikte isomorfisme tussen het Tocharische en het Romaanse genussysteem ertoe uit te onderzoeken of niet beiderzijds dezelfde oorzakelijke factoren werkzaam zijn geweest.

De betreurde J. Kurylowicz interpreteerde de verhouding Ital. (*un*) *filo bianco* : mv. *fila bianche* als een „morfologische hyperkarakterisering”,¹⁴ d.w.z. als een omzetting van de verhouding *A* (*bianco*) : *B* (**bianca*) in *A* (*bianco*) : *C* (*bianche*) naar *B* (*bianca*) : *C* (*bianche*) : „if within a given category basic forms of the type *A* undergo a morphological transformation into *B*, and basic forms of the type *B* are transformed into *C*, then *A* > *C* (i.e. *A* > *B* > *C*) may also be expected”.¹⁵ Uit de figuur :

$$\begin{array}{l} A \text{ enk.} : B \text{ mv.} \\ B \text{ enk.} : C \text{ mv.} \end{array} \rightarrow \begin{array}{l} A \text{ enk.} : (B \text{ mv.}) C \text{ mv.} \\ B \text{ enk.} : C \text{ mv.} \end{array}$$

moet blijken dat *bianche* ten overstaan van *bianco* een dubbel meervoud is. C.-P. Schmidt nam dit verklaringsprincipe voor het Tocharisch over : door het samenvallen van de neutrale meervoudsuitgang Gtoch. **-â* met de vrouwelijke enkelvoudsuitgang Gtoch. **-â* zou in (B) **orotstsâ pwârâ* „(de) grote vuren” de uitdrukking

11. Vgl. W. KRAUSE, *Tocharisch* (Leiden 1971²) 15.

12. J. MARGGRAF, *Flexion und Wortbildung. Akten der 5. Fachtagung der indogermanischen Gesellschaft* [Regensburg 1973] (Wiesbaden 1975) 200.

13. *Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes*, II/1. *La morphologie nominale* (Leuven 1979) 167-168 § 316. – Voor het Indo-Europese collectivum, zie I. SCHÖN, *Neutrum und Kollektivum* (Innsbruck 1971) 19-39.

14. *The Inflectional Categories of Indo-European* (Heidelberg 1964) 212.

15. T.a.p. 44, met verklaring van de wortelablaut (voltrap) *TeRH* : (nultrap) *TRH* als een „double zero-grade” tegenover (voltrap) *TeRH* : (nultrap) *Trâ* en (voltrap) *TR* : (nultrap) *TRH*.

plur. n. **orotstsā* als sg. fem. zijn opgevat en dientengevolge omgeschapen tot het overeenkomstige plur. fem. **orotstsānā*.¹⁶

De toepassing van de hyperkarakteriseringstheorie op het Tocharisch ziet over het hoofd dat de „vrouwelijke” meervoudsuitdrukkingen van de determinantia uit diachronisch oogpunt onzijdig zijn: evidentierwijze is het plurale in B /-ānā/ niet in fem. sg. /-ā/ + /-nā/ te ontleden, daar het om een van huize uit neutraal **-ōn-ā/H* gaat, met typische overgang van de thematische naar de consonantische **-en*-stamklasse; evenzo heeft men van de **-ro*-adjectieven sg. fem. **-r-yā/H*: plur. n. **-r-ōn-ā/H*, van de **-nt*-formaties sg. fem. **-nt-yā/H*: plur. n. **-nt-ā/H*, enz.

4. Door het afslijten van de auslaut in de oostelijke Romania verliezen de determinantia van het type *-us*, *-a*, *-um* de drieledige genusuitdrukking van het enkelvoud: tegenover het vrouwelijk op *-a* stelt zich voortaan een mannelijk-onzijdig op *-u*. Insgelijks dient de mannelijke genuscongruentie van de Tocharische neutra in het enkelvoud verklaard uit de klankwettige verminking van het wordeinde: vanaf het begin der overlevering heeft men gelijkelijk B *kartse* „bonus; bonum”; A *pärkär*, B *pärkare* „longus; longum” < IE m. **-os* en n. **-om* tegenover B *kartsa* „bona”; A *pärkri*, B *pärkarya* „longa” < f. **-yā/H*.¹⁷ Op grondslag van de thematische formaties voeren alle adnominale stamtypes de versmelting van het onzijdig en het mannelijk enkelvoud door, zodat, bij wijze van voorbeeld, „hoc flumen” wordt weergegeven door B *se cake* en niet ***te cake* (IE **tod tegos*).

5. Thans treedt de finaliteit in de Tocharische genusontwikkeling duidelijk naar voor, gericht op het behoud van het neutrum als nominale categorie: wil het onzijdig niet volledig door het mannelijk worden opgeslorpt, dan behoren de determinantia in het meervoud verschillende uitgangen te behouden voor beide genera; eenzelfde teleologische opvatting (m.b.t. het Roemeense ambigenum) wordt gehuldigd door O. Nandris, die spreekt over een „tendance à sauvegarder une classe nominale distincte du masculin et du féminin”.¹⁸ – Een drieledig schema in het meervoud (M : F : N) is tegenover de privatieve oppositie in het enkelvoud (– F : + F) duidelijk redundant, vermits twee reeksen van twee onderscheiden uitgangen volstaan om de generische drieledigheid

16. *Maskuline Genuskongruenz* ... 29-30.

17. Voor de behandeling van het Tocharische wordeinde, zie A. J. VAN WINDEKENS, *Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes*, I. *La phonétique et le vocabulaire* (Leuven 1976) 126-135 §§ 391-440; vgl. ook G. S. LANE, *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 71, 1976, 133-164.

18. *Revue de linguistique romane* 25, 1961, 53.

te waarborgen : a priori nu kan de tweeledigheid +M : -M in het meervoud op twee wijzen bekomen worden, hetzij door syncretisme mannelijk-vrouwelijk, hetzij door syncretisme onzijdig-vrouwelijk.

6.1. Het eerste van beide alternatieven wordt door het Tocharisch te baat genomen. Zoals reeds vastgesteld is de term „vrouwelijk” i.v.m. de meervoudige genuscongruentie der substantiva alternantia slechts in beschrijvend opzicht te verdedigen (§ 3) ; syntagmen als B *krenta ñemna* „bona nomina” vormen de ongeschonden voortzetting van Indo-Europese neutra. Rijst dan de vraag waarom authentieke feminina bepaald kunnen worden door in oorsprong neutrale adnominalia, zo in A *krant lāntsañ* „bonae reginae”.

Men herinnere zich hieromtrent de flexie der Indo-Europese consonantstammen, waar de uitgang plur.n. **-ā/H* staat tegenover plur. m.-f. **-es* ; door de expansie der **-oi-* en **-en-* stammen in het meervoud van de thematische adjectieven in het Tocharisch (vgl. A *täpre*, B *täpreñ* van A *tpär*, B *tapre* „altus”, waar de formantiën **-oy-es* resp. **-ē/on-es* oorspronkelijk zonder onderscheid voor het mannelijk en het vrouwelijk moesten gelden)¹⁹ en diengevolge door de veralgemeende opheffing van het meervoud-contrast MANNELIJK : VROUWELIJK ontstaat een nieuwe oppositie -N : +N, die als complement op het syncretisme mannelijk-onzijdig van het enkelvoud omgebouwd wordt tot +M : -M.

Het nieuwe congruentieschema :

enk.	+F : -F
mv.	-M : +M

veroorzaakt een nauwe binding van +F (enk.) met -M (mv.), zodat voortaan de uitgang Gtoch. **-â* (**-ntâ*, **-nâ*, enz.) als typisch vrouwelijk gaat gelden ; deze binding verklaart niet alleen hoe de in oorsprong onzijdige adnominalia vrouwelijke naamwoorden kunnen bepalen, maar geeft bovendien aanleiding tot de wederzijdse beïnvloeding van vrouwelijke adjectief- en substantievormen in het meervoud.

Een sterke invloed van de zelfstandige op de bijvoeglijke naamwoorden valt waar te nemen in het A-dialect, waar de substantivale uitgangen plur. nom. f. *-āñ* (obl. *-ās*) toegewezen worden aan de adjectiefklassen op *-ší*, *-en*, *-m*. In het B-dialect is het *o*-vocalisme in plur. f. */-onā/* der adjectieven op *-lye/-lle*, *-re* en *-ite* analogisch tegenover de vrouwelijke substantieven op *-o* (IE **-ō*, **-ōn*) ; om-

19. W. WINTER, *Language. Journal of the Linguistic Society of America* 38, 1962, 130 met aanm. 54.

gekeerd wordt de adjectivale uitgang /-nã/ dermate als vrouwelijk bevonden, dat hij gaandeweg het formans -ñ der gemoveerde feminina gaat vervangen.²⁰

6.2. In tegenstelling tot het Tocharisch beschikt het oostelijk laat-Latijn voor het meervoud der neutra over een in wezen vrouwelijke genuscongruentie: hier wordt, bij wijze van voorbeeld, de uitgang plur. nom.-acc. n. -a der thematische determinantia vervangen door -ae (-e) en ontwikkelt zich derhalve tot de -M term. De substitutie van -a door -ae (-e) kan men, afgezien van Kurylowicz' hyperkarakteriseringstheorie (§ 3), met I. Pătrut toeschrijven aan de invloed der demonstrativa „fréquentement employés, qui avaient la même forme au pluriel nominatif féminin et neutre”;²¹ tevoren reeds had E. Bourciez voorgehouden dat het type *illae (grossa) membra in Italië evolueerde tot *illae (grossae) membra (Ital. *le uova, le labbra, le braccia*), in Dacië zelfs tot *membrae illae (Roem. *membrele*), met invloed van de determinans- op de substantiefflexie.²²

7. Beschouwt men, in termen van causaliteit, de genusontwikkeling van de hier behandelde talen, zo vallen te onderscheiden: a) éénzelfde werkingsoorzaak (tò hóthen: § 4), met name het veralgemeende enkelvoud-syncretisme van de mannelijke en onzijdige determinantia; b) éénzelfde doelloorzaak (tò hoû béneka: § 5), met name de instandhouding van de generische driedigtheid, en wel op de meest economische wijze; c) twee uiteenlopende mogelijkhedenvoorwaarden (tò hoû ouk áneu: § 6), met name het veralgemeende meervoud-syncretisme van de mannelijke en vrouwelijke determinantia ener-, van de vrouwelijke en onzijdige determinantia anderzijds.

Blijkt aldus hoe het Tocharisch, in tegenstelling tot vele zuster-talen van dezelfde ontwikkelingsgraad, het Indo-Europese neutrum rechtstreeks en ononderbroken voortzet (onder de gedaante van het genus alternans), dan is deze continuïteit slechts verklaarbaar door een ongemeen sterke tendens tot inhoudelijke genusmotivering. In principe had zulks moeten leiden tot de opposities ONBEZIELD: BEZIELD resp. MANNELIJK: VROUWELIJK, gegrondvest

20. Aldus bijv. *lantsona* „reginae; reginas”. – Enigszins anders te beoordelen is B plur. *çnona* „uxores” tegenover Got. *qinons*, vermits het morfeem /-ã/ mede kan betrokken zijn uit de flexie der verwantschapsnamen (B *păcera* „patres”, enz., met collectivumformans: vgl. reeds H. PEDERSEN, *Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung* [Kopenhagen 1941] 63 § 28 aanm.).

21. *Mélanges linguistiques publiés à l'occasion du VIIIe Congrès international des Linguistes* (Boekarest 1957) 300 = *Cercetări de Lingvistică* 1, 1956, 38-39.

22. *Éléments de linguistique romane* (Parijs 1946⁴) 234-235.

op het natuurlijk geslacht. De motiveringstendens werd echter tegengegaan door de behoudende werking van de taaltraditie; ²³ zaaknamen, die als vrouwelijk of mannelijk uit het Indo-Europees waren overgeleverd, behielden in de regel hun grammaticaal geslacht, zodat de Tocharische neutrumklasse alleen restrictief gemotiveerd is (§ 1); bij de opname der leenwoorden echter, die weinig of niet aan het taalkundig conservatisme onderhevig zijn, kon de tendens tot transparantie nagenoeg ongestoord van kracht zijn. Het morfologisch onderzoek van de Indo-Iraanse bestanddelen in de Tocharische woordenschat leert dan ook dat de ontleningen het mannelijk resp. vrouwelijk geslacht aannemen, wanneer zij mannelijke resp. vrouwelijke wezens aanduiden (*genus personale*), daarentegen het onzijdig geslacht, wanneer zij zaaknamen aanduiden (*genus objectivum*); deze regel wordt slechts door uiterst weinig uitzonderingen doorkruist.

23. L. HJELMSLEV, *Travaux de l'Institut de linguistique* 1, 1956, 164 = *Essais linguistiques* [I] (Parijs 1971²) 228.

De her-denking van Albrecht Rodenbach

door

CLEM NEUTJENS

Dames en Heren,

Dit jaar zijn er al heelwat herdenkingstoespraken gehouden waarin de romantische geestdrift en het Vlaams-nationaal élan van Albrecht Rodenbach steeds opnieuw geloofd en bezongen worden : de „Blauwvoet” vliegt opnieuw van de ene plechtige zitting naar de andere !

Ik begrijp dat men het verleden wil doen herleven, en ook ik ben Rodenbach dankbaar dat hij gedurende vijftig jaar zoveel Vlaamse jongeren enthousiast heeft gemaakt voor een goede zaak. Maar ik zou meer willen doen dan het stellen van een piëteitsact. Ik zou aan de jonge mensen van nu niet alleen willen vertellen dat wij in onze geschiedenis een Rodenbach *hebben*, maar dat ze opnieuw een Rodenbach moeten *zijn*.

Daarom moeten wij hem her-denken. D.w.z. : we moeten bedenken wat hij voor ons nu nog kan betekenen. We moeten tonen in welke mate hij een levend element kan zijn van onze huidige cultuur, geen voorbeeld om louter te vereren maar om na te volgen.

Om hiertoe bij te dragen zou ik twee aspecten van Rodenbach naar voren willen brengen die totnutoe betrekkelijk weinig aandacht hebben gekregen :

1. de zorg die Rodenbach steeds heeft besteed aan de evenwichtige uitbouw van zijn eigen psyche, en
2. zijn constant zoeken naar een opdracht in de gemeenschap van zijn tijd.

Ik denk dat juist deze twee geestrijke ondernemingen exemplatief kunnen zijn voor de jonge mensen van onze eigen generatie.

1. *De zorgvuldige uitbouw van zijn persoonlijkheid*

Volgens mij ligt de betekenis van de teksten die Rodenbach ons heeft nagelaten niet zozeer in hun poëtische waarde, maar zijn het psychologische dokumenten waaruit een buitengewone intellectuele en morele kracht naar voren komt. Hij heeft het geschreven woord handig en eerlijk gebruikt om zijn Vlaams ideaal te dienen, maar meer nog als een middel om klaar te zien in zichzelf.

Uit de oudste bewaarde brieven aan zijn leraar van de 4de Latijnse, eerwaarde heer Flamen, blijkt hoe bewust en bezorgd Rodenbach zijn puberteitscrisis beleefde. Hij ontleedt zijn twijfels en onzekerheid, hij vraagt hulp en leiding.

In gedichten uit deze periode schrijft hij met veel schroom en toegedekt door onschuldige symbolen over de eerste ontdekking van het kwaad in zichzelf, over het verlies van de kinderlijke naïviteit en de ervaring van de menselijke tweespalt. Als achttienjarige schrijft hij het gedicht *Die Beke* (1874/75), een lange allegorie waarin het beeld van de beek staat voor zijn eigen jeugdige levensgang doorheen de bloeiende weide van het leven. Eerst is hij bekoord door het lieflijke landschap, maar al vroeg ondervindt hij dat de wei het water van de beek drinkt, dat het leven uit hem wordt gezogen :

O twi ! deze lachende trouwloze had
mi bedrogen en dronk onversadig haer sat,
al wist si dat ik ervan sterven sou.
Dat was dezer lachende wiede trou !
En ik dan liet wanhopig menigen tyd
mi drinken door haer, [.....]
En ik lag daer machtloos en bina vermoord.

In 1876 schrijft hij in het gedicht *Aan Maria* hoe hij de begeerte en de drift in hem voelt wakker worden :

De jongling reisde en stapte langs de baan ;
de bane klonk, 't wierd nacht daar hooge zwom de maan.
Vereend, oneindig zwol 't begeren in zijn herte.
De duisternisse naderde van uit de verte.
Maar al met eenen keer, wierd hij een zang gewaar,
zoo schoon en toch zoo vreemd, al uit den donkren daar.
De jongeling bleef staan, wijl zijn ontsteld gezichte,
langzaam de wind hem tegenwoei, de blikken richtte.
De stemme zong „o kom" doch iets zei hem : „Ga voort".
Horkend en aarzelend stapt hij tot aan den boord,
en voelt het wild begeren van zijn lijf en herte.
De tooverende stemme kloeg al uit de verte.
Hij stond daar radeloos, maar, al met eens, een sprong...
en zie daar snelde hij alwaar die stemme zong.

In de rest van het gedicht schreeuwt hij met overdreven adjectieven zijn angst en zijn ontreddering uit.

Dit zijn slechts twee staaltjes van de vele teksten waarin Rodenbach zijn eigen psychische groei beschrijft. Geleidelijk nemen tegenstrijdige krachten hem meer en meer in hun bezit : aan de ene kant is er zijn scherp, zelfs koel intellect, anderzijds is er een

groeïende zintuiglijkheid en zinnelijkheid. Wanneer hij in 1878 te Brussel een opvoering heeft bijgewoond van Wagners „Tannhauser”, schrijft hij diezelfde nacht nog een gedicht waarin hij reageert op de korte – toentertijd ongetwijfeld voorzichtig opgevoerde – verleidingsscène uit het voorspel :

Trillend, bevend, smekend, weenend, zuchtend,
 door haar wilde kussen hem bezeerend,
 schrikkelik streefend, vol leeuwinnen-
 liefde, poogt zij ten wellustigen leger
 haren dichter weêr te wringen. Vlamvend,
 als het ware, vloten hare blonde
 lokken bij haar angstig wentelen. Hijgend
 golven hare wellustgierige borsten.
 Vurig gloeien hare wangen, laait haar
 vonkelende ooge. Dorstig brandend stort haar
 mond de kussen en der dolgesarde
 liefdetale met den warmen adem
 uit haar woelig lijf. In wild bekoren
 wringt zij hare leden op het bedde,
 put met al der vrouwelike wanhoop
 onbewuste fijnheid in dit opperst
 pogen der wellustige liefde teêrheên
 uit en der begeerlikheden scherpste
 prikkelingen.

Rodenbach reageert typisch vanuit zijn negentiende-eeuwse internaatsopvoeding waarop hij – in andere teksten dan weer – sarcastische kritiek oefende.

Het aantal bewijspplaatsen dat hier kan aangehaald worden om aan te tonen hoe bruisend het innerlijk leven van Rodenbach zich ontwikkelde en op welke wijze hij dit trachtte in de hand te houden, is eindeloos groot. Maar het kroonstuk is ongetwijfeld zijn *Gudrun*.

Dit toneelstuk is ons bekend als symbool van de Vlaams nationale geschiedenis. En dat is het ook. Maar er is een nog veel dieper betekenisniveau : de kern van de zaak is niet zozeer de strijd om Moerenland, maar de strijd in zijn eigen hart. Het drama dat hij opvoert is nog meer het zijne dan dat van zijn vaderland.

Rodenbach gebruikt het theater als model van het leven op verkleinde schaal, als een schaakbord waarop hij de pionnen eigenmachtig kan verplaatsen. Hij gokt en experimenteert, en hij wacht zelf nieuwsgierig op de ontknoping.

Rodenbach was geen Shakespeare : hij bezat niet het vermogen om in één enkele figuur de totale complexiteit van zichzelf op te roepen. Daarom verdeelde hij de verschillende aspecten die hij in zich had ontdekt over verschillende personages. Elke figuur uit

Guðrun stelt een kracht of een dimensie voor die hij in zich aanwezig en strijdend wist :

- Allectus is de arrivist in Rodenbach, ook de kenner van het vrouwenhart, de wellustige genietter,
- Camillus is de edele jongeman die Rodenbach wou zijn, de door morele en intellectuele overwegingen verlamde, degene die in het leven altijd te laat komt,
- Carausius is de activist, de berekenaar die tot een compromis bereid is,
- Herwig is Rodenbachs Ideal-Ich zoals hij dat voor zichzelf ontworpen had,
- Guðrun is het beeld van het Ewig Weibliche zoals dat in hem leefde.

De geschiedenis van het ontstaan van de liefde tussen Herwig en Guðrun is archetypisch voor Rodenbach. Alle componenten zijn aanwezig : de tederheid en de schroom, de hartstocht en de onrust, de afstandelijkheid en de intimiteit.

Eén van de mooiste momenten in het hele werk is het ogenblik waarop Herwig aan Guðrun zijn liefde moet verklaren. Tijdens een Wagneriaanse maannacht is hij met haar toevallig alleen. De nodige woorden geraken hem niet over zijn lippen. Maar in de verte zingt een Noorman een liefdeslied. Herwig hoeft bij het einde van het laatste couplet slechts te fluisteren : „zo is het ook voor ons”.

De groei van de liefde beschrijven was niet de enige zorg van Rodenbach in zijn drama. Zijn streven naar „Waarheid”, zijn behoefte aan inzicht in het leven, zijn confrontatie met wat hij het „noodlot” noemde, heeft hij hoofdzakelijk gestalte gegeven in de figuur van Wate. Deze blinde ziener streeft impulsief naar zijn ideaal, vergist zich keer op keer maar zal uiteindelijk – ondanks zichzelf – het doel bereiken, want het is de rechte richting die geëerd wordt en geloond.

2. *Het zoeken naar een opdracht in de gemeenschap*

Rodenbach was geen gedweë, conservatieve katholiek. Hij verzetten zich tegen het liberalisme van zijn familie, tegen het frans-kiljonisme van de Belgische staat, tegen de engheid van zijn opvoeding in het Klein Seminarie van Roeselare.

Zijn vlaamsgezindheid werd zeker gewekt en gevoed door Flamen en Verriest, maar ze vond kracht in Rodenbachs nonconformistische geest van verzet. Er zijn in *Wahrheit und Dichtung* meer dan voldoende teksten om dit te illustreren.

Rodenbach ging al heel vroeg zijn eigen weg bij het zoeken naar een eigen ideologie. Zo is er b.v. het gedicht *Geschiedenis*

(1878). Het is geen grote poëzie, maar het getuigt van een visie op de wereldgeschiedenis zoals jonge mensen van 21 jaar die slechts zelden bezitten. Het brengt een synthese die aanvangt bij de zondeval in het Aards Paradijs, en over Babel, de klassieke cultuur, de middeleeuwse Kerk, de renaissance en het protestantisme reikt tot aan zijn eigen negentiende eeuw. Het is een pleidooi voor de verzoening tussen het liberalisme en het katholicisme, tussen spiritualisme en heidendom.

Rodenbach weet nu dat zijn gedicht *Waarheid* (1877) een grote illusie was, een standbeeld dat hij had opgericht om in de verte naar te kijken. Hij beseft nu dat het leven een afgrond is die telkens een andere afgrond oproept (*Abyssus abyssum invocat*, 1877). Hij aanvaardt het Noodlot als de kracht van het leven die hij niet kan beheersen. Hij heeft op dat ogenblik in zijn eigen leven al herhaaldelijk moeten ervaren dat de antagonistische krachten die hij in zichzelf had erkend in de ganse gemeenschap werkzaam zijn. Hij kende de zinloze tegenwerking van de superior in Roeselare, de kleingeestige strijd tussen de professoren Willems en Alberding Thym te Leuven, de pijnlijke verwijdering tussen hemzelf en Pol De Mont.

Hij trad uit de engheid van zijn Westvlaams milieu en zocht contact met de Waalse intellectuelen rond het tijdschrift *La jeune Belgique*, met de liberale Gentse uitgever Hoste, met de vrijzinnige criticus Max Roosees, enz.

Wat of wie Rodenbach zou geworden zijn indien hij langer dan 24 jaar had geleefd, is moeilijk te zeggen. Hij studeerde Rechten te Leuven, wellicht met de bedoeling om eens volksvertegenwoordiger te worden. Hij las de werken van de grote denkers uit het laatste kwart van de negentiende eeuw, hij had al over Hegel gehoord, misschien zelfs over Marx.

Zeker is dat hij een voorvechter zou geworden zijn van de verdraagzaamheid, van wat wij op dit ogenblik pluralisme noemen. Of hij zich bij een bepaalde politieke partij zou hebben thuisgevoeld, lijkt lang niet waarschijnlijk. Daarvoor was hij te zeer een zoeker. Maar zoals Wate zou hij ooit eens zijn doel hebben bereikt.

Rodenbach is gedurende 50 jaar de bezieler van de Vlaamse jongeren geweest. Allen die nu meer dan veertig zijn hebben zijn strijdliederen gezongen in velerlei verenigingen. De *Psalm van Rodenbach* werd tot in 1953 door de Leuvense Germanisten afgedreund als inzet van elke vergadering. Wij moeten er niet van dromen dat deze tijd nog terugkeert, maar we kunnen het beeld van Rodenbach toch blijven voorhouden als we hem tonen als oprechte, intelligente jonge man die bewust heeft gewerkt aan zichzelf ten bate van zijn volk.

De Antwerpseⁿ ketteren. Een bijdrage tot de studie vanⁿ de middeleeuwseⁿ ketterijen in de Nederlanden

door

LIC. J. LAMPO

1. INLEIDING

Deze lezing geeft in grote trekken de inhoud van mijn licentiaatsverhandeling *De Antwerpse Ketteren. Een bijdrage tot de Studie van de middeleeuwse Ketterijen in de Nederlanden*. (Vrije Universiteit Brussel, 1980) weer.

De studie van de middeleeuwse ketterijen is een zeer interessante studie. De vorser die zich er mee bezighoudt overschrijdt zeer snel de grenzen van de zuivere godsdienst- of kerkgeschiedenis om op het terrein van de algemene cultuurgeschiedenis en de sociale geschiedenis terecht te komen. Wat meteen opvalt is het grote aantal en de verspreiding van de diverse soorten ketterijen die zich in de loop van de middeleeuwen in ongeveer gans Europa voordeden. Ook de Nederlanden kenden een niet gering aantal ketteren en ketterse bewegingen. Daarom is het des te merkwaardiger dat noch in Nederland, noch in België veel over dit onderwerp gepubliceerd werd. Een grote synthese over de middeleeuwse ketterijen in de Nederlanden ontbreekt. De enkele werken die min of meer deze richting uitgaan, zijn hopeloos verouderd. Op dit vlak lopen wij dan ook ontzettend achter bij het buitenland, en het is geenszins zo dat het domein van de middeleeuwse ketterijen in onze streken door wat in het buitenland verschenen is behoorlijk zou bestreken worden. Kortom, hier ligt nog een braakliggend terrein op de historicus te wachten.

Indien wij het over de *Antwerpse Ketteren* hebben, bedoelen wij daar enkel mee dat de behandelde figuren (o.m.) te Antwerpen optraden, niet dat zij hieraan een bijzonder karakter zouden ontleenen, of enig onderling verband zouden vertonen. Nadat wij vrij overmoedig aan onze licentiaatsverhandeling begonnen, ontdekten wij overigens spoedig dat het hier slechts om twee figuren gaat: Tanchelijn (omstreeks 1110-1115) en Willem Cornelis († 1245).

Vooraf wat Tanchelijn betreft, dienden wij een behoorlijke *status quaestionis* op te stellen, waarbij alle beschikbare gegevens

betrokken werden. De kritiek op en een vergelijking van de verschillende bronnen vormt dan ook de hoofdbrok van de hoofdstukken die wij aan hem wijdden. Op basis van onze conclusies uit de studie der bronnen onderwierpen wij dan de belangrijkste en meest recente publicaties over Tanchelijn aan een nauwkeurig onderzoek, waarna wij probeerden een eigen visie op de door het optreden van deze ketter gestelde problematiek naar voor te brengen. In het kader van deze lezing is het dan ook onmogelijk om diep op alle aspecten van de Tanchelijn-problematiek in te gaan. Daarom zullen wij het vooral hebben over Willem Cornelis, een veel minder berucht ketter, die echter evenzeer als zijn voorganger onze aandacht verdient.

2. TANCHELIJN

Over de levensloop van Tanchelijn, de beruchtste en meest bestudeerde ketter uit de middeleeuwse godsdienstgeschiedenis der Nederlanden, is bitter weinig bekend. Bovendien blijven de meeste bekende gegevens betwifelbaar of tenminste oncontroleerbaar.

Wanneer en waar Tanchelijn geboren werd, is niet geweten. Meyerus zegt dat hij in 1110 begon te prediken. De *Annales Veterocellenses* vermelden dat hij reeds in 1112 actief was.

Hij moet op diverse plaatsen werkzaam geweest zijn. Eerst predikte hij in de weinig bevolkte kustgebieden van het bisdom Utrecht, volgens Abélard in Vlaanderen, volgens de *Continuatio Valcellensis* der kroniek van Sigebert van Gemblours op Walcheren en de omringende eilanden. Op het ogenblik van de redactie der allerbelangrijkste bron die we over Tanchelijn bezitten, en die tussen 16 mei 1112 en een niet nader te bepalen tijdstip in 1114 opgesteld werd, bevond hij zich te Keulen, waar hij door de aartsbisschop werd vastgehouden. Dit document is een waar rekwisitoor tegen de ketter, opgesteld door de kanunniken van het Utrechtse kapittel die Frederik, aartsbisschop van Keulen, van al Tanchelijns wandaden op de hoogte wilden brengen. Indien Tanchelijn, zoals zij zeggen, naar Rome reisde, moet zulks kort voor of in de genoemde periode gebeurd zijn. Volgens diverse bronnen predikte Tanchelijn ook te Antwerpen, waar de H. Norbertus na zijn dood nog tegen zijn volgelingen zou opgetreden zijn. De levensbeschrijvingen van de heilige vermelden Tanchelijns ketterij overigens als hoofdoorzaak van Norbertus' reis naar Antwerpen. Volgens Meyerus predikte Tanchelijn in 1113 te Brugge en werd hij uit de stad verdreven. Divaeus beweert dat de ketter zijn leer ook te Leuven zou verspreid hebben. Samen met Molanus, Haraeus en Miraeus poneert hij dat Tanchelijn tenslotte door hertog Godfried

met de Baard uit diens landen verbannen werd. Molanus preciseerd dat zulks in 1115 gebeurde. De *Continuatio Praemonstratensis* der kroniek van Sigebert van Gemblours vermeldt tenslotte dat Tanchelijn in 1115 vermoord werd door een priester met wie hij zich aan boord van een schip bevond.

Gezien al het voorgaande dient Tanchelijns activiteit in de periode 1110-1115 gesitueerd te worden. Dat zijn invloed na 1115 wellicht nog geruime tijd doorwerkte, kan afgeleid worden uit de bronnen die betrekking hebben op het optreden van Norbertus te Antwerpen.

Wat de bronnen ons over de inhoud van Tanchelijns ketterij meedelen, is voor verschillende interpretaties vatbaar, interpretaties die overigens niet enkel wat Tanchelijn verkondigde, maar ook zijn ganse optreden betreffen. Reeds in de loop van het Ancien Régime was deze ketter een zeer omstreden figuur. Waar alle middeleeuwse bronnen hem zonder uitzondering als een aartsketter en een antichrist afschilderen ontstond er na de Reformatie een grondig meningsverschil over hem tussen katholieke historici, die geen millimeter van de middeleeuwse opvatting afweken, en protestantse schrijvers als Uyttenhooven en Tydeman die hem ophemelden en zich inspanden voor zijn rehabilitatie: in hun ogen was hij immers niets minder dan een vroege wegbereider van het protestantisme in de Nederlanden.

In de negentiende-eeuwse geschiedschrijving werd meer dan ooit tevoren aandacht aan Tanchelijn besteed. In de Antwerpse stads-geschiedenissen van Mertens en Torfs, Gems, en Le Poitevin de la Croix treffen we reeds een vrij objectieve toon aan. Het onderzoek over de ketter werd voortgezet in korte monografieën die welhaast met de regelmaat van de klok bleven verschijnen, de hele vorige eeuw door. Paul Frédéricq, de grondlegger van de studie der inquisitie en der ketterijen in de hele Nederlanden, behandelde hem in zijn *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden* uit 1892 weliswaar zeer oppervlakkig, maar toch nadat hij alle vermeldingen van Tanchelijn in de bronnen had samengebracht in zijn *Corpus Documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandica*, waarvan het eerste deel in 1889 verschenen was.

Belangrijk voor de hedendaagse Tanchelijnstudie zijn de meer recente studies die aan hem gewijd werden. De belangrijkste daarvan zijn het korte artikel van W. Goossens, de al bijna even beknopte studie van Henri Pirenne, het lange artikel van L. Philippen en tenslotte de monografieën van de Duitse historicus W. Mohr en onze landgenoot J. De Smet, wiens artikel de laatste bijdrage is uit een lange reeks van studies over Tanchelijn. Inmiddels kwam deze ketter ook in een aantal buitenlandse werken over

religieuze dissidenten in de middeleeuwen aan bod. Wat de auteurs hiervan over hem schrijven is echter meestal op de hoogst aanvechtbare visie van Pirenne gebaseerd.

Zoals gezegd is de belangrijkste bron over Tanchelijn de brief die door het kapittel van Utrecht aan de Keulse aartsbisschop Frederik gericht werd. Omdat het initiatief tot het opstellen van dit document van het kapittel en niet van de bisschop van Utrecht uitging, neemt men aan dat het ontstond toen het diocees vacant was na de dood van bisschop Burchard op 16 mei 1112 en voor de benoeming van zijn opvolger Godebald in 1114. De brief werd bewaard doordat hij door de Bambergse kanunnik Udalrich in een bloemlezing van brieven en oorkonden met literaire of historische betekenis voor de bedienden der Bambergse bisschoppelijke kanselarij, de zgn. *Codex Udalrici Bambergensis*, opgenomen werd. Zulks gebeurde tussen 1125 en 1134.

Hoewel het moment waarop deze bron ontstond, de plaats waar en het milieu waarin zulks gebeurde, evenals de auteurs en de destinataris bekend zijn, terwijl er niet aan haar echtheid getwijfeld wordt, lopen de diverse interpretaties ervan zo sterk uiteen dat een korte karakterisering ervan welhaast onmogelijk wordt. Deze brief is als bron zo belangrijk dat de manier waarop men hem interpreteert doorslaggevend is voor de manier waarop de hele zaak Tanchelijn beoordeeld wordt, en bovendien bepalend is bij de keuze der feiten waarvan men veronderstelt dat ze inderdaad plaatsvonden en die dus voor interpretatie in aanmerking komen.

De inhoud van het document komt op het volgende neer: Tanchelijn werd omwille van zijn optreden als ketter gevangen genomen door Frederik, aartsbisschop van Keulen. Hij verkondigde immers dat de kerkelijke gezagsdragers niets betekenden en dat de ware kerk slechts bij hem en zijn volgelingen te vinden was. Eerst predikte hij in dunbevolkte kuststreken waar het geloof nooit zo diep wortel had geschoten. Hij begon bij de vrouwen en het was via hen dat hij tenslotte ook de mannen met zijn leer besmette. Vervolgens trad hij in de openbaarheid. In het open veld hield hij sermoenen voor een grote schare toehoorders. Wanneer hij ging prediken werd hij door zijn volgelingen begeleid als een koning die omringd wordt door zijn volk dat de kentekenen van zijn vorstelijke macht voor zich uitdraagt. Zijn toehoorders luisterden naar Tanchelijn als naar een engel Gods. Hij beweerde dat de kerken bordelen waren en leerde dat de sacramenten die tijdens de mis door de priesters werden toegediend, slechts een beoedeling waren, en dat ze hun kracht slechts uit de verdiensten der bedienaars putten. Hij maakte het volk dan ook afkerig van de sacramenten en verbood het betalen van de kerkelijke tienden.

Omdat de mensen niet beter vroegen, kon hij ze van dit laatste gemakkelijk overtuigen. Hij werd zo stoutmoedig, dat hij zichzelf God noemde. Daarbij redeneerde hij als volgt: als Christus God was, omdat hij de H. Geest had, was hij, Tanchelijn, eveneens aan God gelijk, daar ook hij de volheid van de H. Geest ontvangen had.

Door deze vorm van eigenwaan misleidde Tanchelijn het volk zozeer, dat sommigen hem als een godheid begonnen te vereren. Hierin gingen zij zo ver dat zij het water waarin hij zich gebaad had aan de domme massa uitdeelden alsof het voor ziel en lichaam heilzamer was dan de sacramenten.

Op een gegeven ogenblik liet Tanchelijn een beeld van de H. Maagd temidden van een groep toehoorders brengen. Door de hand van het beeld aan te raken verloofde hij zich op symbolische wijze met Maria terwijl hij de gelofte en al de plechtige formules der verloving uitsprak. Vervolgens vroeg hij de menigte om bruidsgeschenken te brengen en de kosten van het feest te betalen. Links en rechts van het beeld plaatste hij een schaal. De mannen moesten in de ene schaal, de vrouwen in de andere offeren, en zulks opdat hij zien zou welke van beide geslachten hem het meest in zijn hart droeg. De omstaanders rukten aan met geschenken. De vrouwen offerden zelfs de oorhangers en hals snoeren die ze droegen.

Samen met Tanchelijn zat bij aartsbisschop Frederik ook de smid Manasses gevangen, die naar voorbeeld van de ketter een broederschap stichtte die *gilde* werd genoemd. Hiervan maakten twaalf mannen deel uit die de apostelen voorstelden en één vrouw die Maria verbeeldde, en beurtelings met elk van de twaalf mannen sliep.

Naast hen beiden hield Frederik nog de afvallige priester Everwacher in verzekerde bewaring. Deze was eveneens een volgeling van Tanchelijn, die hij naar Rome was gevolgd. Hij wou de *zg. zeelanden*, d.w.z. ongeveer één vierde van het bisdom Utrecht op gezag van de paus bij het Franse bisdom Terwaan laten voegen. Tanchelijns discipel in alles, maakte hij zich meester van de tienden der kanunniken van de St.-Pieterskerk waar hij tevens gewapenderhand de priester van het altaar verjoeg.

Tanchelijn zelf tenslotte, vermomde zich valselyk als een monnik om zijn optreden des te efficiënter te maken.

De bronnen die aan deze informatie over de aard van Tanchelijns optreden details toevoegen kunnen, zoals door Philippen werd aangetoond, alle tot de brief der Utrechtse kanunniken teruggevoerd worden. De voornaamste beschuldigingen uit dit document werden door de auteurs van de *Vita Norberti A*, de *Vita Norberti B* en de *Continuatio Praemonstratensis Chronici Sigiberti Gembla-*

censis soms bijna letterlijk, maar vaak ook met de nodige aanvullingen overgenomen. Dit laatste gebeurde echter steeds zo dat hun herkomst duidelijk te achterhalen is¹.

Volgens de Utrechtse kanunniken reisden Tanchelijn en Everwacher naar Rome, waar Everwacher bij de paus de afscheiding van een deel van het bisdom Utrecht bepleitte. Zulks bracht met zich mee dat men Tanchelijn in de meer recente historiografie niet langer uitsluitend als een ketter, maar ook als een politieke figuur ging beschouwen. Voor sommige historici heeft hij zijn kettters karakter trouwens volledig verloren. Dat het vorstel de *maritima loca* van Utrecht bij het bisdom Terwaan onder te brengen in de periode van Tanchelijns optreden tot de mogelijkheden behoorde, werd reeds door W. Goossens aangetoond. Deze auteur besteedt geen aandacht aan wat de Utrechtse kanunniken over Tanchelijn als ketter schrijven. Volgens hem dient Everwachers voorstel gezien te worden in het perspectief der politiek van de Vlaamse graaf Robrecht II die de gebieden in kwestie, de Zeeuwse eilanden en het deel van Vlaanderen dat aan het diocees Terwaan grensde, liever onder het geestelijk gezag van dat laatste geplaatst zag, omdat ze hem door de graaf van Holland betwist werden.

Pirenne was blijkbaar niet op de hoogte van Goossens' studie. Hij beweert dat men de gebieden die men van Utrecht wilde losmaken niet bij het bisdom Terwaan, maar bij het bisdom Doornik wou voegen. Als opdrachtgever van Tanchelijn en Everwacher ziet hij eveneens graaf Robrecht II, die in de investituurstrijd aan de zijde van de paus stond en de invloed van de Utrechtse, d.w.z. keizersgezinde bisschop in zijn landen verzwakken wou. Volgens hem vonden de onderhandelingen waarvan sprake plaats in 1100. In Everwacher en Tanchelijn ziet hij verder ondergeschikten van de graaf die op het ogenblik van hun missie te Rome onmogelijk kettters kunnen geweest zijn. Dat ze echter naderhand in heterodoxie vervielen, staat volgens hem vast. Pirenne vermoedt dat zij aanvankelijk naar een disciplinaire hervorming van de kerk streefden en hierdoor tenslotte van de orthodoxe kerkleer gingen afwijken.

Mohr die Tanchelijn eveneens in de sfeer van de Gregoriaanse kerkhervorming plaatst, meent daarentegen dat hij nooit een ketter werd. Hij besteedt echter vooral aandacht aan de elementen uit de diverse bronnen die volgens hem toelaten de leer van Tanchelijn te interpreteren.

1. De Duitse historicus W. MOHR is het hiermee in zijn artikel (Tanchelm von Antwerpen. Eine nochmalige Überprüfung der Quellenlage, in: *Annales Universitatis Saraviensis. Philosophie-Lettres*, deel III (1954), pp. 234-247.) oneens. De argumenten waarom wij desondanks opteren voor de visie van Philippen worden uiteengezet in onze voornoemde licentiaatsverhandeling.

In 1961 verscheen de studie van De Smet over Tanchelijm. Deze auteur toont aan dat Pirenne zich vergiste wanneer hij vooropstelde dat in de brief van het Utrechts kapittel sprake zou zijn van het bisdom Doornik. Het gaat hier wel degelijk om Terwaan. Gezien de concordantie met verschillende gegevens uit de vita van Jan van Waasten, bisschop van Terwaan, met het voorstel aan de paus, meent De Smet dat een deel van het bisdom Utrecht inderdaad aan het bestuur van de bisschop van Terwaan werd toevertrouwd. Hij toont verder aan dat Tanchelijns opdrachtgever onmogelijk graaf Robrecht II kan geweest zijn, en maakt zijn politieke betekenis volledig afhankelijk van de investituurstrijd. Na het overlijden van de Utrechtse bisschop in 1112 stelde zich de vraag of zijn opvolger door de paus of door de keizer zou benoemd worden. De Smet meent dat bij de hervormingsgezinden onder de Utrechtse geestelijkheid het plan rees om te Rome de benoeming van een kandidaat te vragen die een hervorming van de Utrechtse kerk naar Gregoriaans model zou steunen. Als onderhandelaars werden Tanchelijm en Everwacher gekozen. Toen bleek dat de curie op dat moment nog niet kon ingaan op het voorstel dat zij formuleerden, moest er een ander gedaan worden. De Smet poneert de veronderstelling dat dit tweede voorstel datgene is wat in de brief der Utrechtse kanunniken beschreven wordt. Daarbij laat hij echter de mogelijkheid open dat Tanchelijm misschien aan de oprichting van een nieuw bisdom dacht. Omdat de curie voorzichtig was en de breuk tussen Kerk en *imperium* niet vergroten wou, zou dan de oplossing die als compromis aangenomen werd, erin bestaan hebben dat de *maritima loca* in kwestie, waar de keizer geen rechten bezat omdat ze onder het graafschap Vlaanderen ressorteerden, *ad interim* onder de jurisdictie van de bisschop van Terwaan gebracht werden. Meteen had men zo een middel gevonden om druk uit te oefenen op de keizersgezinde partij te Utrecht en via haar op de aartsbisschop van Keulen: de voorlopige oplossing was een stille bedreiging met iets wat gebeuren *kon*, nl. de definitieve afscheiding der gebieden in kwestie.

De Smet is van oordeel dat Tanchelijm een Gregoriaan was, en geen ketter. Schrijver meent o.m. dat zijn verklaring als waren paus, prelaten en priesters niets voor hem, in zijn gedachten niet verder gaan dan verschillende uitspraken van rechtgelovigen zoals Godfried van Vendôme, Guido van Vienne e.a. Hij ziet hem als de leider van een groep rondreizende predikanten, die een beginnende kloostergemeenschap vormden.

Voorzover Mohr zich op andere bronnen dan de brief der Utrechtse kanunniken baseert om het Gregoriaans karakter van Tanchelijns opvattingen en optreden aan te tonen, verwerpen wij

zijn argumentatie. Net zoals De Smet wijkt Mohr bij zijn interpretatie van de brief echter ver af van de letterlijke betekenis hiervan, en kunnen wij zijn conclusies hoogstens als hypothesen beschouwen. De brief der Utrechtse kanunniken is overigens voor een alternatieve interpretatie vatbaar. Zo zijn er gronden waarop men de waarheid van het bericht over Tanchelijns reis naar Rome in twijfel kan trekken, waardoor meteen iedere zuiver politieke betekenis van deze figuur op losse schroeven komt te staan. Verder brandmerken alle bronnen Tanchelijn unaniem als ketter. Zulks geldt niet alleen voor de literaire, maar ook voor de archivalische bronnen. Het staat vast dat de pausgezinde hervormers uit de sfeer van de H. Norbertus Tanchelijn omstreeks 1123 als zodanig beschouwden. Of er een werkelijk verband bestaat tussen drie zo verschillende figuren als Tanchelijn, Everwacher en Manasses, is o.i. aanvechtbaar, zoniet onwaarschijnlijk. Dat Tanchelijn zichzelf vereenzelvigde met God, kan ook vanuit de richting van het pantheïsme verklaard worden. Ideeën die hiermee verband houden komen doorheen de tijd vaak en in velerlei gedaanten voor. Men denke slechts aan de nog onvoldoende bekende ketterij van de Vrije Geest, die in de late middeleeuwen vele aanhangers kende. Tanchelijns uitspraak dat de sacramenten van de verdienste van de priester die ze toedient afhankelijk zijn, is ketters. De aard van zijn optreden, dat door prediking voor de massa wordt gekenmerkt maakt Tanchelijn een typische figuur uit wat Moore *an age of anticlericalism* noemt. Vanaf het begin der XIIe eeuw verschenen immers overal in Europa ketterse leiders, wier kritiek op de kerk veel respons bij de menigte vond en nauw samenhang met de beroering die ontstond als gevolg van het pauselijk hervormingsprogramma der late XIe eeuw: de bekendheid die Gregorius VII aan de gebreken van de clerus en aan de nadelige gevolgen van de betrokkenheid van de kerk in de feodale maatschappij-structuur gaf, alsmede het onvermogen om de situatie althans wat de lagere clerus betrof te verbeteren, dienen gezien te worden als belangrijke oorzaken van het toenemen der ketterijen en hun succes.

3. WILLEM CORNELIS

Zoals bij zeer vele figuren uit de middeleeuwen het geval is, blijft het grootste deel van Willem Cornelis' leven in het duister gehuld. Eén van de weinige bronnen die ons iets over zijn leven mededelen is Thomas van Cantimpré's *Bonum Universale de Apibus*. Nadat deze auteur in het vierde hoofdstuk van Boek I van dit werk verteld heeft hoe Guiardus van Lâon, bisschop van Kamerijk (1237-1248) onderweg stierf toen hij naar Antwerpen reisde

om er niet nader genoemde ketteren te gaan bestrijden, wat in 1248 gebeurde, heeft hij het in het zevenenveertigste hoofdstuk van Boek II expliciet over Willem Cornelis. Hij zegt dat deze ketter een tijdgenoot van hem was en onder het voorwendsel in volmaakte armoede te willen leven op schijnheilige wijze zijn prebende-beneficie wegschonk, hoewel hij in feite een wellustig mens was; verder verkondigde Willem Cornelis dat de armoede elke zonde tenietdeed; dat een arme hoer beter was dan een deugdzame rijke vrouw; dat de priesters verdoemd zijn omwille van hun rijkdom en dat vleeselijke wellust voor de armen geen zonde is. Vier jaar na Willems dood, die we in 1245 dienen te situeren, visiteerde Nicholaas des Fontaines, bisschop van Kamerijk (1249-1272) Antwerpen; tijdens zijn bezoek deed hij de ketterij van Willem Cornelis onderzoeken en liet hij tengevolge daarvan het lijk van de ketter, die na zijn overlijden met alle eer in de Onze-Lieve-Vrouwkerk begraven was, ontgraven en verbranden. Totdaar de informatie die Thomas van Cantimpré ons levert. Uit de vermelding van het door bisschop Nicholaas in 1249 verrichte onderzoek, menen we in ieder geval te mogen afleiden dat de eerder door Thomas genoemde Antwerpse ketteren met Willems volgelingen moeten geïdentificeerd worden.

Verder dient het begin van de ketterij waarover sprake na 1239 gesitueerd te worden, omdat Guiardus van Lâon toen zijn laatste bezoek aan de stad bracht en er geen ketteren aantrof.

Thomas' vermelding van Willem Cornelis prebende-beneficie en begraving in de kerk vormde voor latere historici de aanleiding om hem voor een kanunnik te houden. Prims poneert echter de waarschijnlijker stelling dat hij kapelaan was. Oorkonden in het Antwerps kathedraalarchief maken melding van een *magister* Willem Cornelis die reeds in 1240 in functie moet geweest zijn.

Prims meent verder dat hij afkomstig was uit een aanzienlijke Antwerpse familie. Zijn titel *magister* wijst er op dat hij een universitaire opleiding genoot, waarschijnlijk in de theologie en zulks wellicht te Parijs.

Wie Willems volgelingen waren en welk hun aantal was, is niet uit te maken. Prims brengt een aantal argumenten naar voren waaruit met zekere waarschijnlijkheid blijkt dat zij in het milieu van het Antwerps Onze-Lieve-Vrouwe kapittel waaraan Willem verbonden was, dienen gezocht te worden.

Tijdens zijn leven werd Willem Cornelis niet vervolgd. In tegenstelling tot wat Diercxsens beweert, is het weinig waarschijnlijk dat de vestiging der Dominicanen te Antwerpen, die vanaf augustus 1243 werd voorbereid, iets met de ketterij van Willem te maken had. Waarom de vervolging hiervan zo lang op zich wachten liet,

is niet meteen duidelijk. Misschien bleef Willem Cornelis' ketterij geheim of vond het kapittel ze weinig verontrustend, wat bij voorbeeld verklaard zou kunnen worden door het feit dat Willems stellingen aanvankelijk weinig heterodox waren en pas na verloop van tijd een uitgesproken ketters karakter kregen. Dit laatste zou er eventueel na zijn dood door zijn volgelingen aan gegeven kunnen zijn. Ook behoort het tot de mogelijkheden dat het kapittel een schandaal wilde vermijden en/of geen inmenging wilde van de recentelijk te Antwerpen gevestigde Predikheren, met wie de seculiere geestelijkheid in de steden waar zij een klooster oprichtten doorgaans conflicten had. Dat het hele kapittel de leer van Willem toegedaan was, is zeer onwaarschijnlijk. Misschien was het zo dat de zaak tijdens Willems leven intern geregeld werd, en pas jaren later uit de hand begon te lopen. Zulks zou meteen de eervolle begrafenis van de kapelaan in de kapittelkerk verklaren.

Zowel het optreden van bisschop Nicholaas als de stelligheid waarmee de goedingelichte Thomas van Cantimpré Willem als ketter brandmerkt, zijn argumenten om hem zelf hoe dan ook voor de aanstichter van de ketterij te houden.

Naast de gegevens die we bij Thomas vinden, komt in een dertiende eeuws handschrift met sermoenen dat zich in de Bibliothèque Nationale te Parijs bevindt, een lijst met ketterse stellingen voor waarvan gezegd wordt dat het die van een Antwerps ketter zijn. Qua srekking vertonen ze een zeer grote overeenkomst met wat Thomas over de inhoud van Willem Cornelis' ketterij meedeelt. Men mag dan ook besluiten dat het hier gaat om stellingen die zoniet van hem, dan toch van zijn volgelingen afkomstig zijn.

Deze eenentwintig stellingen, die door Paul Frédéricq gepubliceerd werden, kunnen opgedeeld worden in drie groepen: stellingen met een sociale strekking, stellingen over de sexuele moraal en stellingen die betrekking hebben op geloof en kerkelijk recht.

Willems stelling dat men de rijken goederen mag ontnemen om ze aan de armen te schenken, is op zichzelf genomen zeer extreem. Deze bewering staat echter alleen en wordt door geen enkele van de andere stellingen versterkt: zij geven immers enkel blijk van een uitgesproken voorkeur voor de armen en afkeer van de rijken. Willem Cornelis had wel oog voor de ongelijke verdeling van de aardse goederen, maar de oorzaken hiervan begreep hij niet en het kwam dus ook niet bij hem op daaraan iets te veranderen. Wel is het mogelijk dat hij de herverdeling van de rijkdom als een plicht van de rijken beschouwde, een plicht waarvan de vervulling hen van hun schuld verlost.

Daar waar de rijke zich in staat van doodzonde bevindt zijn voor de arme bepaalde dingen geen zonde, precies omdat hij arm is. De

arme is in Willems ogen duidelijk iemand die dichter bij de oorspronkelijke idealen van het Christendom leeft.

Willem Cornelis' houding t.o.v. de sexualiteit is vrij dubbelzinnig. Homofilie laat hij toe, maar verder is hij tegen sexuele handelingen die de voortplanting niet bevorderen; daarnaast is overspel voor de arme geen zonde, en mag een vrouw die zich uit armoede prostitueert niet als zondares beschouwd worden. Het is onmogelijk hieruit enige steekhoudende conclusie te trekken. Mogelijk is zulks het gevolg van de eventuele onvolledigheid der bron.

Willem Cornelis stelde zich niet buiten de kerk op. Hij was niet de leider van een onafhankelijke sekte. Zijn ketterij uit zich slechts in afwijkingen van de leer en kritiek op de gezagsdragers van de kerk. Het instituut zelf stelt hij nergens in vraag. Hij heeft kritiek op de rijkdom van de clerus en wellicht ook op de kerkelijke liefdadigheid. Door hun rijkdom zondigen de priesters, maar het priesterlijk gezag als zodanig wordt niet aangevallen. Dat Willem aan de gewone priesters de macht tot het vergeven van alle zonden wou geven wijst er op dat hij de rol van de lagere clerus wenste te benadrukken. De aflaten en de kerkelijke ban zijn voor hem uit den boze. Zijn uitspraak dat een onwaardig priester geen mis mocht lezen, noch zonden vergeven, noch penitenties opleggen bewijst dat Willem invloed onderging van oudere hervormingsbewegingen binnen de kerk.

De meest merkwaardige stelling van Willem Cornelis is die welke zegt dat niet alle waarheid in de H. Schrift klaarblijkend is en dat niet alle waarheid kan gepredikt worden. Deze uitspraak vertoont o.i. de invloed van het denken van de Arabische wijsgeer uit Spanje Averroës (1126-1198) wiens visie dat er naast de geopenbaarde waarheid nog een andere waarheid bestaat, nl. die welke door het redelijk denken wordt achterhaald, tot onoverkomelijke moeilijkheden leidde van zodra bleek dat deze beide waarheden niet met elkaar verzoend konden worden. Hierom werd Averroës er door zijn tegenstanders van beschuldigd een leer van de *Dubbele Waarheid* aan te kleven. De leer van de Dubbele Waarheid vond uiteraard ook in het Christelijke Westen navolgers, meer bepaald bij de averroïstisch geïnspireerde *magistri artium* van de Parijse theologische faculteit uit de tweede helft der dertiende eeuw. Hun filosofische besluiten waren niet zelden in lijnrechte tegenspraak met de waarheid zoals die in de H. Schrift geopenbaard was. Terwijl hun rede hen ertoe dwong deze bevindingen als waar te onderkennen, verplichtte hun geloof hen ertoe ook andere waarheden te aanvaarden. Dit haalde hen dan ook meermalen de achterdocht en veroordelingen vanwege de kerkelijke overheid op de hals. Voor 1269 is er geen sprake van enige expli-

ciete formulering van de visie dat er twee naast elkaar bestaande en met elkaar in tegenspraak zijnde waarheden bestaan. Het zou dan ook onverantwoord zijn Willem Cornelis te beschouwen als een werkelijke aanhanger van de leer der *Dubbele Waarheid*. Nochtans zijn er o.i. argumenten die erop wijzen dat hij tenminste met de geschriften van Averroës vertrouwd was, en dat men hem wellicht in de geestesstroming die door het Arabisch aristotelisme beïnvloed werd en uiteindelijk aanleiding zou geven tot de ketterse visies der Parijse *magistri artium* mag onderbrengen.

Volgens de kerk was het Woord Gods geopenbaard in het Oude en het Nieuwe Testament, de H. Schrift. Aan de waarheid van de H. Schrift kon dus onmogelijk getwijfeld worden. Zij werd onvoorwaardelijk geloofd, en kon niet in vraag gesteld worden. Dit is dan ook niet wat Willem Cornelis probeert te doen : voor hem is alle waarheid niet *klaarblijkend*, echter evenwel nog steeds waarheid. Met *klaarblijkend* bedoelde hij dus : ondoorzichtig, onduidelijk, niet dadelijk te begrijpen, niet evident. Hiermee geeft Willem Cornelis blijk van het verlangen de waarheid uit de H. Schrift te begrijpen door middel van de rede. Een waarheid die men onvoorwaardelijk gelooft, moet echter niet noodzakelijk begrepen worden. De gelovige dient ze zonder meer aan te nemen. Willem stelt zich dan ook niet op het standpunt van de gewone gelovige, maar op dat van de man die zou willen begrijpen, op dat van de filosoof. Er dienen zich nu twee mogelijkheden aan : ofwel bedoelde Willem dat sommige aspecten van de geopenbaarde waarheid niet redelijk te vatten waren door de gewone gelovige, die er niet lang bij stilstond en ze aanvaardde zonder ze te begrijpen, maar wel voor de rationeel te werk gaande denker, ofwel poneerde hij dat ook deze sommige waarheden uit de Schrift niet redelijk verklaren kon. Wij menen te moeten opteren voor de eerste mogelijkheid. Immers, alle waarheid kan niet gepredikt worden, vervolgt Willem. Gaat het hier noodzakelijk om dezelfde waarheid als die waarvan eerder sprake ? Dit is op zijn minst twijfelachtig : het wordt immers niet expliciet gezegd, en bovendien kan men zich afvragen waarom niet alle waarheden die op geloof gebaseerd waren, gepredikt konden worden. De andere waarheid waarover Willem Cornelis het hier heeft stelt natuurlijk een nieuw probleem. Wat was immers de aard van deze waarheid ? Zij was niet op geloof gebaseerd. Hieruit volgt dat Willem een menselijke waarheid bedoelde, een waarheid die door de mensen wordt ingezien en als waar ervaren, zonder dat ze hen van boven werd opgelegd en tot geloof voorgehouden. Een zodanige waarheid is er noodzakelijk één die door het menselijk denken, door de menselijke rede achterhaald wordt. De enige reden waarom ze niet kon gepredikt worden, kan dan ook alleen maar

zijn dat zij met de geopenbaarde waarheid in botsing kwam, en haar in vraag stelde, of dat althans in de ogen van sommigen deed.

Het is ons inziens dan ook zo dat Willem het hier over de waarheid heeft, zoals de filosoof haar interpreteert. Het woord waarheid is hier dan ook nogal ongelukkig gekozen. Het zou vervangen moeten worden door *filosofische interpretatie* van de H. Schrift. Wij zijn van mening dat Willem Cornelis in navolging van Averroës aannam dat er bij de interpretatie van de Bijbel verschillende niveaus (moeten) bestaan. Daar waar Averroës drie niveaus onderscheidde, vinden we er in de desbetreffende stelling van Willem slechts twee. Zelfs indien dit geen gevolg is van gebrekkige overlevering, lijkt het ons geen wezenlijke tegenstelling tussen zijn visie en die van de Arabische wijsgeer te impliceren. Willem blijkt het trouwens ook met Averroës eens te zijn waar deze zegt dat een bepaalde manier om de geopenbaarde waarheid te begrijpen voorbehouden moet blijven aan de categorie van mensen die in staat is ze te begrijpen, en niet aan een minder ontwikkelde groep mag meegedeeld worden. Een andere verklaring voor Willems uitspraak dat niet alle waarheid gepredikt kan worden, kunnen wij niet geven. Het is allerwaarschijnlijkst dat hij onder prediken niets anders verstond dan: meedelen aan de gelovige massa, die in de onmogelijkheid verkeert om filosofische redeneringen te verstaan, en erdoor in verwarring wordt gebracht.

Uit het voorgaande kan men afleiden dat Willem nog geen overkomelijke tegenspraak tussen de besluiten van de rede en de geopenbaarde waarheid onderkende. Ook dit ligt in de lijn van Averroës' gedachten. Het blijkt overigens ook op afdoende wijze uit het feit dat Willem de letter van de H. Schrift nergens in vraag stelt. Als hij ervan afwijkt om een alternatieve mening te verkondigen, doet hij dat zonder enige commentaar, en zijn met de Bijbel strijdige opvattingen zijn steeds van morele, nooit van theologische aard.

Zuiver historisch gezien zijn er geen argumenten om deze interpretatie van Willem Cornelis' stelling in kwestie te verwerpen: de geschriften van Averroës waren in zijn tijd reeds bekend, en bovendien behaalde hij een universitaire graad, zodat de kans dat hij inderdaad met de filosofie van de Arabische denker in aanraking kwam, zeer groot is.

Misschien mag het feit dat Averroës later vooral aan de theologische faculteit van Parijs aanhangers vond gezien worden als aanwijzing dat Willem hier zijn studies voltooide, al kan het natuurlijk niet tot een absolute zekerheid leiden.

Lezenderwijs *

door

R. LIEVENS

§ 17. DE TWEEDE BRIEF VAN RUUSBROEC

INLEIDING

Bij de voortzetting van W. de Vreeses *De Handschriften van Ruusbroec* ben ik natuurlijk ook gestoten op Gaesdonck, Collegium Augustinianum Hs. 16 (olim 1701), geschreven in Oostnederland in het begin der 16de eeuw; het is reeds enkele keren in bijdragen her en der ter sprake gekomen. C. Borchling heeft het in 1913 vluchtig gesignaleerd in zijn *Vierter Reisebericht*, J. H. A. Beuken heeft in OGE 8, 1934, 310-337 de gehele inhoud ontsloten, met speciale aandacht voor de Eckhart-teksten die dan door J. Quint voor zijn grote uitgave werden gebruikt en onlangs nog nader werden onderzocht en gedeeltelijk uitgegeven door R. A. Ubbink in zijn dissertatie (1978). De hoofdstukjes uit Gerlach Peters' *Soliloquium* heeft J. J. Mak achter in zijn proefschrift geplaatst (1936, p. 279-281) en S. Axters wijdde in zijn *Geschiedenis van de vroomheid* II, 1953, 178-195 een studie aan die merkwaardige zgn. Gaesdonckse traktaten. Jan Deschamps tenslotte herkende in de evangelieversie vertaalwerk van Johan Scutken (zie *In Navolging*. Opstellen voor C. C. de Bruin, 1975, p. 171).

Naast Eggert, Tauler en Seuse is hier ook de Nederlandse mystiek vertegenwoordigd. Tussen de vijf Gaesdonckse traktaten (f. 35-76), nog gevolgd door een geestelijk gedichtje, en een preek van Tauler (fol. 122), staan drie teksten uitdrukkelijk op naam van Ruusbroec. De eerste (f. 77-114) is reeds door Beuken (p. 320) geïdentificeerd als een bewerkte versie van de VII Trappen. Bij twee en drie is hem dat niet gelukt; we zullen nu eerst de tweede nader bekijken.

Beuken zegt daarover: „Mogelijk is, dat deze tekst een zelfstandige samenvatting (resp. omzetting) representeert van de hoofdstukken IX-XII¹ uit 'Dat Boec vanden Twaelf Beghinen'." Bringen we deze verwijzing volgens de editie van David over naar de

* § 1-7 kan men vinden in HZM 31, 1977; § 8-16 in 33, 1979.

1. Ik vermoed dat Beuken hier XIII bedoelt.

nieuwe dan wordt dit IV, p. 14-24. Ruusbroec handelt hier inderdaad over vier wijzen waarop God zich vertoont in het schouwende leven (de quattuor verae contemplationis modis), maar daarmee houdt de gelijkenis met het Gaesdonckse excerpt ook op.

De XII Beghinen behandelt de volgende vier graden²: jubilatio, speculatio, contemplatio en orewoet. Gaesdonck daarentegen geeft een vierdeling volgens Vader, Zoon, H. Geest, met supplementair nog drie superessentialia. De woordelijke overeenkomsten beperken zich tot wat volgt:

R. IV, 17, 24: Ic wone in di ende du leves in My // Gaesdonck 2.3. Jck leue ende woene in di, leuet ende woent in my.

R. IV, 19, 8: Siet Mi ane (cfr. 14, 32: Siet My ane // Gaesdonck 1.1. Siet mij aen; 1.3. Siet my aen

R. IV, 21, 6: merke My nauwe // Gaesdonck 1.2. Merckt my nauwe

R. IV, 21, 22-23: moghentheit, wijsheit, waerheit, gherechticheit, goetheit, ende ghenadicheit, ontfermicheit (enz.) // Gaesdonck 1.2. almechtich, gerecht ende gerechticheit, Wijs ende Wijsheit, guet ende guetheit, genadich ende genaedicheit.

Op zulke smalle basis kan men wel alle geestelijk proza met elkaar in verband brengen. De weg, die Beuken suggereerde, blijkt niet de goede en we moeten dus verder zoeken. Deze keer gelukkig niet tevergeefs: het Gaesdonckse excerpt stemt prachtig overeen met een gedeelte van Ruusbroecs tweede brief.

Van de zeven brieven van Ruusbroec³, die Surius in het Latijn heeft vertaald, zijn geleidelijk in de loop der jaren brokstukken van het originele Middelnederlands ontdekt. Wat vóór 1948 werd gevonden kan men vinden in het vierde deel van zijn verzameld werk; sindsdien zijn daar nog gedeelten van de eerste, derde en vierde brief aan toegevoegd⁴. Alleen de tweede gaat nu nog volledig schuil onder zijn Latijnse mantel. Daar zullen we in de volgende bijdrage wat aan doen.

2. In de overgeleverde tekst zijn verschuivingen gebeurd. Ik gebruik de herstelde volgorde van A. Ampe in OGE 1945 II, 63-64.

3. Zie A. AMPE, *Ruusbroec. Traditie en werkelijkheid*. Antwerpen, 1975, p. 242-246, 272-273, 419 en 499-501.

4. Zie R. LIEVENS, *Een brief uit Groenendaal*, in *Sacris Erudiri* 11, 1960, 384-415, - ID., *De eerste brief van Ruusbroec* in *VMVA* 1964, 211-222.

Over mijn eerste opstel, nl. in SE, schrijft AMPE, o.c., p. 272 vn. 2: „De tekst..., die Lievens... niet nader kon identificeren dan als 'Een brief uit Groenendaal', blijkt een conglomeraat van bijeengebrachte excerpten, o.a. uit Ruusbroec's brieven, te zijn en brengt ons dus weinig nieuws." Ten eerste heb ik op p. 388-389 alle elementen van dit mozaïek geïdentificeerd. Ten tweede stelt het teleur dat Ampe de honderd gloednieuwe middelnederlandse regels van de vereerde meester, die hij nog nooit onder ogen had gekregen, afdoet als 'weinig nieuws'.

Deze 'weinig overzichtelijke' tweede brief, gericht aan Mechtildis, de weduwe van ridder Jan Kulenborch, handelt kort over de zeven sacramenten waarbij Ruusbroec buitensporig uitweidt over de eucharistie. Als laatste punt bespreekt hij de vruchten der kommunie in het schouwende leven en de drie soorten oefening die Christus ons leert ^{4bis} :

- I. Sensualis modus erga ipsum altaris Sacramentum (drie punten)
- II. Spiritualis modus erga gloriosum Domini corpus (drie punten)
- III. Divinus modus qui ad sublevatum pertinet spiritum nostrum (drie punten).

De drie punten (ook 'modi' genoemd) van III, die op hun beurt nog eens in drie 'articuli' worden onderverdeeld, vinden we in Gaesdonck terug. Ik geef nu daarvan een vergelijkend overzicht :

III. Divinus modus	G fol.	R. IV,
titel	114 V	ontbreekt
inleiding	115 R	247, 18-21
1. TRAHIT INTRO AD PATREM		
1.1. Pater loquitur cuilibet creaturae rationali		247, 21-28
1.2. Pater loquitur rationi a se illuminatae	115 V	247, 28-248, 6
1.3. Pater loquitur in nuda mente	116 R	248, 6-13
2. EMANAT SAPIENTIA DEI (= Christus)		
2.1. 'Do Filium meum... Me vicissem ama'		248, 14-19
2.2. 'Meiptum do... tu te vicissem mihi dato'	116 V	248, 20-21
2.3. 'In te vivo... tu in Me vivito'	117 R	248, 21-34
3. PERPETUO INTUS MANET SPIRITUS		
3.1. amor perpetuus		248, 35-249, 5
3.2. unitas	117 V	249, 5-8
3.3. fruitio		249, 8-15
4. SUPERESSENTIALIA		
4.1. propensio		249, 17-19
4.2. promanatio		249, 20-21
4.3. amissio	118 R	249, 21-24

De ene tekst luistert zo nauwkeurig naar de andere dat we hier ongetwijfeld van een vertaling moeten spreken. Een woordelijke vergelijking verleent zonder enige aarzeling de prioriteit aan het Diets. Daar wijzen niet alleen toevoegingen als *id est* op en een

^{4bis}. Ruusbroec houdt van deze driedelingen ; zie b.v. de 3 wisen, waarin telkens 3 punten worden onderscheiden in de VII Trappen (III, 239, 4-243, 27).

betere woordkeuze (bv. *gewoerden* : *verbis exprimere*), maar vooral het grote aantal Latijnse doubletten :

- 247, 29 Attente diligenterque : nauwe
- 247, 31 donis ac beneficiis : gauen
- 247, 33 actiones sive effectiones : werken
- 248, 2 appellationum sive nominum : naemen
- 248, 30 reddere aut respondere : geantwoerden
- 249, 18 propensio ac inclinatio : neygen
- 249, 20 promanatio sive diffluxio : ontvlyeten
- 249, 23 consummata perfectaue : volbracht ⁵

Verder zie ik in de terminologie geen enkel element om aan de authenticiteit te twijfelen : dit is een echt stukje Ruusbroec, wel wat veroostelijkt, maar toch in zijn oorspronkelijke Dietse gedaante.

Wel heb ik enige moeite met de weduwe Mechtildis, de geadresseerde van deze brief. Begreep een vrouw in de wereld deze hoge mystiek ? Vooral YSTICHEIT stoort me een beetje (i.1. ick bijn wesen ende ysticheit ; Surius, IV, 247, 24 : ipse essentia sum et existentia). Bij Ruusbroec komt men het hoogst zelden tegen (A) ; het is bovendien van zeer verdachte herkomst (B) en een verduiveld moeilijk te interpreteren woord (C).

A. Ruusbroec gebruikt – alleen in drie van zijn kleinere werken ⁶ – het adjectief *istisch* tweemaal, het substantief eenmaal :

1. dat dat ewelijcke leven anders niet sijn en sal dan een *istisch* salich wesen (B. Verclar. : III, 278, 32 ; Surius : *beatam quandam existentiam*).
2. Ende omme-dat si Gode niet en minnen, ende ledicheit besitten in onwisen, soe dunct hen... dat anders niet bliven en sal dan een ewich *istisch* wesen, sonder persoelijc ondersceet in Gode ochte in creatueren (VII Sloten : III, 106, 15 ; Surius : *nec quicquam illic remansurum nisi essentiam simplicem sine personarum tam in Deo quam creaturis distinctione*).
3. Daer es God in sinen sempelen Wesene sonder werc,... onghe-naemde *Istegheit* ⁷ (VII Trappen : III, 270, 30 ; vertaling Geert Groote : *innominabilis quidditas*, ed. Ph. Müller, p. 146 ; Surius : *innominabilis existentia*).

5. Slechts éénmaal het omgekeerde : 248, 26 *gratia* : mit gratien ende genaden.

6. Minstens twee daarvan zijn, net als onze tweede brief, voor een vrouw bestemd.

7. Verdam citeert nog een tweede bewijsplaats (ed. David 6, 108) : *alre creaturen sake ende isticheit* (varianten : *yersticheit* en *eesticheit*). Surius vertaalt : *causa et existentia*, Herp in Eden (p. 704) : *causam primariam omnium creatorum (sic !)* ; de eerste had blijkbaar een hs. met 'isticheit', de tweede een beter met 'yersticheit'.

De nieuwe Brulocht-editie van het Ruusbroecgenootschap (I, 181, 22) heeft hier alleen 'Sake ende Eersticheit', zonder enige variant, hoewel P. Reypens beweert op 9 hss. te steunen. De obd. Brulocht leest 'erstikeit' (ed. EICHLER, p. 160, r. 952).

Ook zijn leerling Jan van Leeuwen heeft het opgevangen en schrijft (tenminste) tweemaal *istisch* en eenmaal *istischeit* :

4. alsoe hier toe comen ende gheraken datse dat isteghe wesen haers wesens wesen vonden hebben... dan dunct desen duuvelschen menschen dat sijt al volbracht ende oec al voldaan hebben, dat men ghewoerden ende spreken mach van goode (X gheboden, hs. Brussel 888-890, fol. 29 Ra).
5. na harer eenuoldeghe simpelheit en wert si (nl. die eenuoldeghe weselike salicheit) niet beruert noch beweecht van gode noch van gheenre creatueren, Want si hout haer euen stille in haren ysteghen sine bouen al creatueren (Sacramentel. etene, ibid. fol. 148 Rb).
6. Maer als die heileghe gheest... met sijnre *istischeit* dinnerste deel van ons gheest ruert ende gherijnt metten ingheestenne sijnre godliker clærheit... (IX choren, ibid. fol. 83 Vb) ⁸.

Tenslotte trof ik *istischeit* ook aan in een mystiek gekleurde lofzang tot God op de verzen van het Te Deum, die in de 'omgeving' van Groenendaal door een vrouw moet gedicht zijn :

7. Lof ende ere den vader !
Hi es die *istischeit*.⁹
In hem so steet algader
Onse eweghe zalicheit.

Daarnaast bestaat nog de rechtstreeks uit Duitsland geïmporteerde, doch latere traditie in de Eckhart- en Taulervertalingen. Bijvoorbeeld :

8. Ende zii (nl. de ziel) bekent die wezelike *istischeit* in simpelre eenicheit sonder eenich ondersceit (Liefstinck, Tauler, p. 227, 19 ; hs. uit 1446), als vertaling van Eckhart : und... bekennet si... die wesefiche *istikeit* nâch einvaltiger einikeit âne einigen onderscheit (ed. Quint, DW I, nr. 1, p. 19).

Over de vakwoorden in deze Taulertraditie zegt St. Axters in zijn *Scholastiek Lexicon* p. 35* : „Alleen konden we die, met onze zeer onvolledige kennis van den Middelnederlandschen Tauler, in den Middelnederlandschen tekst van zijn preken vaak niet achterhalen." Een steekproef in hs. Gent 966 (c. 1500) wijst uit dat *istischeit* in het middelnederlands niet werd overgenomen, hetzij

8. De gehele kontekst kan men vinden in S. AXTERS, J.v.L. Bloemlezing, p. 193.

9. Boven *istischeit*, in een jongere hand : *ewicheit*. Zie W. L. DE VREESE in TNTL 19, 1901, 293 ; het hs. werd in de jaren 1420-1460 geschreven. Het is een vreemd gedicht met veel mystiek woordgebruik maar zonder mystieke 'geladenheid'. De Vreese wees reeds op een vrouwelijke auteur ; misschien wijzen de v. 170 (Ghi doetse lopen om haer broet) en v. 206 (Van minnen ghinc hi, nl. *Christus*, om sijn broet) op een zgn. broodbegijn, die 'achter lande' (v. 173) liep te bedelen.

omdat men het niet begreep, hetzij – en dit lijkt mij de juiste reden – omdat men het schuwde. Ik geef daarvan twee voorbeelden :

Tauler 60d (ed. Vetter)

(p. 300, r. 17) Aber nu sprechent ander meister, und daz ist unzellichen vil und verre harüber, und sprechent das es lige in dem allerinnigesten, in dem allerverborgensten tiefesten grunde der selen, do sù daz in dem grunde hat Got wesentlichen und wùrklich und isteklich, in dem wurket und weset Got und gebruchet sin selbes in dem...

(p. 331, r. 32) 'alles das gemacht ist, das was in im ein leben'. Das selbe das der mensche nu ist in siner geschaffenheit, das ist er eweklich gewesen in Gotte in ungeschaffenheit, ein istig wesen mit im. Und als lange als der mensche nùt in die luterkeit enkumet, als er us dem ursprunge geflossen ist in sin geschaffenheit us der ungeschaffenheit, so enkumet er niemer wider in Got...

Gent 966

(f. 121, V) Mer nv merken ander meesteren en dat is ontellijc hierbouen : ende spreken dattet beelde ghelegghen is inden alder ynnichsten der zielen : daer si inden gront heeft gode weselijc ende werckelijc ende ynnichlijc oft vernuftelijc : in dien wercket ende wesent god : ende gebruyct sijns selfs in dien...

(f. 221 V) Al dat ghemaect is was in hem seluen leuen : dat selue dat die mensche nv is in sijnder ghescapenheit : dat is hi ewelijc gheweest in hem

Ende also lange als die mensche in die luterheit niet en coemt als hi wten oerspronghe gheuloten is in sijne ghescapenheit wt der onghescapenheit : soe en coemt hi nummermeer in gode...

B. *Istich* (*eit*) werd dus in de XIVde eeuw – voor zover we weten – alleen gebruikt in een zeer beperkt Groenendaals milieu. Het heeft bovendien *verdachte* bindingen.

Istic – en ook zijn substantief – wordt in de Thomistische betekenis van existens resp. subsistens, voor het eerst aangetroffen bij Eckhart. In een afwijkende betekenis viel het zelfs op het tegen hem gevoerde inquisitie-proces in Keulen en Avignon (1326-1329)¹⁰. Ruusbroec was toen in de bloei zijner jaren (35-37) en

10. Zie QUINT, DW I, 106 r. 2-3 ; „Gotes wesen ist min leben. Ist min leben gotes wesen, sò muoz daz gotes sìn mìn sìn und gotes isticheit mìn isticheit, noch minner noch mër.” = Eckharts *Rechtfertigungsschrift*, art. 36 (THÉRY p. 240) : *vivere meum est esse dei, vel vita mea est essentia dei, quidditas dei quidditas mei.* Quint vertaalt p. 453 : „Gottes Sein ist mein Leben. Ist denn mein Leben Gottes Sein, so muss Gottes Sein mein sein und Gottes Wesenheit meine Wesenheit, nicht weniger und nicht mehr.”

In zijn *Die trinitarische Spekulation in deutscher Mystik und Scholastik* (Zeit-

moet zeker over dit geruchtmakend geding hebben gehoord: anders zou hij niet zo scherp met woordelijke citaten tegen hem polemiseren en zou Jan van Leeuwen hem niet voor Antichrist schelden.

Ik neem aan dat de onderhavige woorden door deze kreatieve geest ook zijn gesmeed, al oppert Gindele¹¹ daaromtrent bezwaren:

Die Verbreitung des Wortgebrauches über die Mystiker hinaus und dessen Weiterdauer auch nach der Verurteilung des Eckhart legt m.E. die Wahrscheinlichkeit nahe, dass die Lehnschöpfung nicht erst von Eckhart geprägt wurde, sondern dass sie einem entsprechend anitas zwar seltenen, jedoch umfassenderen (und schon früheren?) Sprachgebrauch in der deutschen Scholastik entstammt.

Door Eckhart gesmeed of niet, het staat buiten kijf dat wij het woord uit Duitsland hebben. Verdam heeft wel een vorming uit de Latijnse inf. *esse* voorgesteld, „waarvan ook in 't middelnederlandsch een bijvorm *isse* kan bestaan hebben”, maar deze etymologie raakt kant noch wal¹².

Dat Ruusbroec het van Eckhart heeft overgenomen kan met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid worden volgehouden. Het gebeurt vaker dat men iets borgt van een uitgesproken vijand.

Twee van de drie keren verbindt Ruusbroec *istisch* met *wesen* (zie boven citaat 1 en 2), wat Eckhart hem voordeed: „Disiu kraft nimet got blôz zemâle in sinem istigen wesene”¹³.

Twee van de drie keren (citaat 1 en 2) behoort *istisch* eigenlijk niet tot Ruusbroecs eigen woordenschat, maar tot de vakterminologie van bepaalde sekten, die in een pantheïstische of quietistische richting waren afgedwaald. Voor de Groenendaalse mysticus moest men met dit woord behoedzaam zijn, want het bezat nog ketterse konnotaties. Ook bij Jan van Leeuwen is dat nog voelbaar: het vierde citaat boven betreft eveneens duvelsche mensen¹⁴.

schrift für deutsche Philologie 72, 1953, p. 36) merkt K. RUH over deze passage het volgende op: „Ausnahmsweise bezeichnet auch der spezifisch mystische Terminus *istecheit*, der in der Regel das abstrakte *esse* wiedergibt... die Substanz... Aber das ist ein Einzelfall.” Quidditas omschrijft hij als ‘die Bestimmung der Substanz als *essentia*’, met een verwijzing naar Thomas I, 29, 2.

11. Hubert GINDELE, *Lateinische Scholastik und deutsche Sprache*. Wortgeschichtliche Untersuchungen zur mittelhochdeutschen Thomas-Übertragung... I. Teil. München (1976), p. 97.

12. Sub *esse*, znw. citeert het MNW 2 voorbeelden (in *esse* blijven en in *esse* holden) uit de Overijsselse administratieve taal. Is het i-vokalisme nog te verklaren, de *t* schept in het Nederlands een onoverkomelijke moeilijkheid.

13. Zie ed. QUINT, DW 1, 221. In de vertaling van Quint (p. 482): „Diese Kraft nimmt Gott ganz entblösst in seinem wesenhaften Sein.”

14. In de overige citaten (5-6) lijkt mij het gebruik van *istischeit* niet meer adequaat; in 7 heeft het geheel zijn specifieke inhoud ingeboet.

C. Dat de begripsinhoud van *istisch(eit)* grote moeilijkheden bood en biedt maakt het volgende (zeer onvolledige) overzichtje wel zonneklaar :

BIJ ECKHART	ISTICH	ISTICHEIT
- Quint I, 106 :		
Rechtferdigungsschrift	-	quidditas
Quint	-	Wesenheit
Ruh ¹⁵	-	substantia
- Quint I, 432	-	das Ur-sein
I, 482	wesenhaft	-
I, 477	seiend	-
- Schmoldt ¹⁶	subsistens	subsistentia
- Gindele ¹⁷	existens	existentia
BIJ RUUSBROEC		
Surius (IV, 247, 24)	-	existentia
Surius (III, 270)	-	existentia
Groote (III, 270)	-	quidditas
Surius (III, 278)	istisch wesen =	existentia
Surius (III, 106)	istisch wesen =	essentia
Verdam	wezenlijk, werkelijk (bestaand), (essentialis)	wezenlijkheid, werkelijkheid, bestaan, essentia, essentialitas
Axters ¹⁸	entitativus	entitas
R. III, woordenlijst	het wezen aangaand, quidditativus ¹⁹	wezenheid, quidditas
Axters, J. v. Leeuwen, woordenlijst	-	wezenheid
BIJ TAULER		
Vetter, woordenlijst ²⁰	essentialis	essentia
BIJ SEUSE		
Lexer	essentialis	essentia

15. RUH, *o.c.* (zie boven voetnoot 10).

16. B. SCHMOLDT, *Die deutsche Begriffssprache Meister Eckharts. Studien zur philosophischen Terminologie des Mittelhochdeutschen.* Heidelberg 1954, p. 65-66 : *Istikeit* bedeutet das „In-sich-selbst-Sein Gottes“, wie Gott in seiner „einvältigen einikeit ane einigen underscheid“ ist.

17. GINDELE, *o.c.* (zie boven voetnoot 11).

18. AXTERS, *Schol. Lexicon*, p. 36*.

19. P. Reypens verwacht waarschijnlijk met *ihtec* en *ibtekeit* (o.a. bij Tauler en Seuse), die met *quidditas* worden weergegeven; vgl. GINDELE p. 98. - AXTERS, *Schol. Lexicon* vertaalt *quidditas* door *watheid* - een Nederlands vakwoord dat Ruusbroec reeds kende (I, 131, r. 28) - en konsekwent *quidditativus* door het grappige *watheidelijk*.

20. Door Vetter ten onrechte uit Lexer overgenomen; zie GINDELE p. 96 vn. 2.

Aanvankelijk wist dus zelfs het Ruusbroecgenootschap er geen raad mee²¹. Later heeft A. Ampe er in *Grondlijnen* (1951, p. 53-64) een aantal boeiende maar moeilijke bladzijden aan gewijd; uitstekend lijkt me thans de omschrijving die G. de Baere geeft in OGE 43, 1969, 120: „istech wesen: een wezen dat louter bestaat, zonder enige beperking of bestaanswijze die toelaat dit wezen te kennen of te noemen.” Gindele definieert het (p. 96) met behulp van scholastiek Latijn: „isticheit: anitas (: ‘qui est’ im Sinne von ‘esse in se ipso’ oder ‘esse existentiae’).

Na deze excursus over *isticheit* zal ik wel niet de enige zijn die *dit* woord in *deze* brief vreemd vind. Ik weet niet: Ruusbroec lijkt me er de man niet naar om een adellijke weduwe ginder in het verre Culemborg te epateren met een scholastieke vakterm, die haar hennintje²² te boven ging.

Hier volgt thans Ruusbroecs tekst²³, mede ter herdenking van zijn dood, zeshonderd jaar geleden (1381).

TEKST

(fol. 114 V) Van drie punten daer dat volmaecte schouwende leuen in geoeffent wort in drien wijsen. Wt Ruusbroeck . . . Nota bene.

(fol. 115 R) DAt volmaecte schouwende leuen wort geoeffent in drien wijsen ende elck heeft drie punten. Die yerste wijse is jntreckenden totten vader. Die anderde wijse is wtuloeyende. Die derde is altoes inblijuende.

1.1. Die yerste wijse behoert den vader. Want die vader spreeckt tot elcke redelicke creatuer: „Siet my aen. Want ick bijn wesen

Inleiding

punten: articulos.

Het Latijn gebruikt telkens tegenwoordige tijden: trahit intro, emanat, intus manet, in afwijking van het middelnederlands zijn + part. praes. praedicatief (om het voortduren der werking uit te drukken); cfr. Stoett § 257.

1.1. *Want*: aangezien. – *wesen ende ysticheit*: essentia et existentia. – *voer*: ante.

Na ‘geschapen heb’ addit Latijn: „Et hoc ipsum nobis natura, scriptura, et fides testatur, ipseque Dominus Jesus, cum omnibus nobis dicit: Pater noster qui es in caelis.”

schouwen: op grond van (omnis) contemplativae (vitae) moeten we misschien lezen ‘schouwenden’. – *omnis* hoort eerder bij ‘sanctae vitae’, zoals in het middelnederlands.

21. Ruusbroec gebruikt gewoonlijk de zwaarbelaste termen *weselijc* en *wesen*; zie J. ALAERTS, La terminologie „essentielle” dans *Die gheestelike Brulocht*, in OGE 49, 248-329 en 337-365. *Istich* komt daar niet ter sprake.

22. Ik ben me bewust van het anachronisme.

23. Aangezien het handschrift verloren ging, maak ik dankbaar gebruik van de fotokopie, die in de kollektie Titus Brandsma te Nijmegen wordt bewaard.

ende ysticheit voer all dat ick geschapen heb." Dit is dat yerste punt inden schouwen ende in allen heiligen leuen.

1.2. Voert spreeckt die vader in die Reden die verlicht is van hem : „Merckt my nauwe : hemel ende eerde ende alle creatueren (fol. 115 V) heb ick gecyert mit mijnen gauen. Ende dit is mijn wtuloeyende naeme, welck bekent is alle menschen die verlicht sijn van my ende welck mennichuoldich vermids mijnen gauen ende werken in hemel ende in eerde. Want ick bij geheyten almechtich <ende almechticheit>, gerecht ende gerechticheit, wijs ende wijsheit, guet ende guetheit, genadich ende genaedicheit – Deser naemen en is geen getal –, welck my all toe behoeren ende nyemant anders. Dit is dat anderde punt in een schouwende leuen. dat verstaen moegen alle redelicke menschen.

1.3. Voert spreeckt die vader in die ongebeelde bloete gedacht : „Siet my aen : ick geue di mijn licht. Siet my aen, want ick bij (fol. 116 R) in my seluen in di bauen alle naemen diemen gewoerden mach. In dat geschapen licht mijnre gratien toen ick di mijn ongeschapen licht, dat ick selue bij. In dijn verclaerde meyninge moechstu my altoes sien, soe duck [duck] alstu wilste. Dit is dat derde punt vander yerster wijsen in een schouwende leuen.

2.1. Hier nae volgt dat yerste punt in die anderde wijse, inden wtuloeyen der wijsheit gods. Die vader spreekt : „Jck geue di mijn wijsheit, mijnen soen, in dijn verclaerde verstandicheit, die v sal leren alle waerheit." Die soen spreekt in die mynnende cracht der Zielen : „Jck heb di ewlick gemynt ende ick mynne di, mynt my weder."

2.2. Dat ander punt is : (fol. 116 V) „Jck geue my di, geeft my di weder."

2.3. Dat derde punt is : „Jck leue ende woene in di, leuet ende woent in my. Jck wil dattu biste daer ick bij, dattu sien moechste die glorie, die eer ende die macht die my mijn vader gegeuen

1.2. *wtuloeyende* : emanans. – *verlicht van my* : divinitus illuminatis. – *mennichuoldich* : duidelijkheidshalve zou men, zoals in het Latijn, *is* kunnen toevoegen.

almechtich : wegens de parallelie voeg ik toe 'ende almechticheit'; ook bij Surlius ontbreekt het substantief (omnipotentia).

guet ende : ontbreekt ten onrechte in het Latijn. – *welck* : isthaec nomina. – *my all* : lees 'my alleen'? Latijn : mihi uni duntaxat 'slechts mij alleen'. – *alle redelicke menschen* : wordt in het Latijn verduidelijkt : quicumque ratione utuntur.

1.3. Zie over deze passage A. AMPE, *Zieleopgang*, p. 385.

Voert : tertio. – *in di* : niet in Latijn. – *toen ick* : ostendo.

2.1. *inden wtuloeyen* : qui est emanatio... – *mijnen soen* : id est, Filium meum. – *in die mynnende cracht der Zielen* : voluntati, seu vi animae amativae.

2.2.

2.3. Zie over deze 'Contuitio' A. AMPE, *Zieleopgang*, p. 185-186.

gauen : virtutum donis. – *mit danbaren sanc* : cum laude et gratiarum actione. – *wort geoeyent ewich leuen* : ontbreekt ten onrechte in het Latijn (door homoioteuton van 'sub nostro refluxu').

heeft." Christus die wijsheit gods vloeyt mit sijnre gratien ende veruult al die crachten der zielen mit gratien ende genaden ende mit mennichuldige gauen. Ende hi eyst ons dat wedervloeyen in hem mit danbaren sanc ende al dat wij vermoegen. In sijn vloeyen ende onse wedervloeyen wort geoeffent ewich leuen, Mer in onse wedervloeyen gebreken al onse crachten, want wij en connen hem nyet geantwoerden van dien dat wij ont(fol. 117 R) fangen ende hebben. Ende alsoe vallen wij in onmacht voer sijn tegenwoerdicheit. ende en geweten noch en geoelen anders nyet dan bloete mynne ende ongebeelt bloet gesicht in godlicken licht. Ende hier doerclaert cristus mit sijnen licht onsen geest ende spreeckt in ons : „Jck wil dat wij een sijn in minnen gelickerwijs als mijn vader ende ick ende mijn geschapen geest een sijn in mijnen ongeschapen geest.

3.1. Hier begynt nv dat yerste punt vander derder wijsen. Dat is een ewige begeerte die daer barnt tusschen ons ende gode, ende verteert ende treckt ons bauen ons seluen in mynnen.

3.2. Dat anderde punt is enicheit, die wij geoelen mit gode ende mit all sijnen engelen ende (fol. 117 V) heiligen in dat behelsen gods in mynnen. Daer sijn wij all een famielie ende een enycheit in gode.

3.3. Dat derde punt is een sijn mit god in mynnen ende in gebrucken. Daer heuet ons gods mynne verteert ende vernyet bauen ons seluen. Want die geest gods is een geweldich slond sonder mont die alle mynnende geesten verteert, verbarnt ende verslynt in sijnen afgront. Dit punt volmaect ons naeden liefsten wil gods in tijt ende in ewicheit.

4. Bauen al dit sijnder noch drie auerweselicke punten, die wij in onsen geest sien ende geoelen.

4.1. Dat yerste is Een weselick neygen van natueren ende van genaden in onse auerwesen dat die godheit is.

4.2. Dat anderde punt is Een ont(fol. 118 R)vlyeten sonder wederkieren.

3.1. Over dit 'trahere' zie A. AMPE, *Zieleopgang*, p. 332, vn. 18.

3.2. *enycheit* : *universitas* (i.p.v. *unitas* ?) – *één familie* : zie R. IV, 108, 7 en cfr. R. III, 224, 31.

3.3. *in mynnen ende in gebrucken* : in fruitione. – *vernyet* : <ut ita dicam> in nihilum redegit. – *slond sonder mont* : R. in VII Sloten (III, 117, 27) : O gheweldich Slont / al sonder mont (var. gront), / voere ons in dinen Afgront / ende make ons dine Minne cont.

in sijnen afgront : abyssum, lees : in abyssum. – *volmaect* : perficit et absolvit.

4.1. *Een weselick neygen* : essentialis quaedam propensio.

4.2.

4.3. Dat derde punt is Een verlarentheit ons selues in onse auerweselicke selicheit der godheid. Daer sijn alle dingen volbracht die god voersien heeft in ewicheit. Amen.

§ 18. DE GEVAREN VAN AFFEKTIE

INLEIDING

In het bovengenoemde Gaesdonckse hs. 16 wordt – zoals gezegd – op fol. 118 R - 121 V nog een derde tekst aan Ruusbroec toegeschreven. Het verheugende resultaat met het onmiddellijk voorafgaande excerpt heeft me hardnekkig doen zoeken in zijn vierdelig werk. Helaas tevergeefs. Het leek me nochtans helemaal in zijn trant, zo naar inhoud als naar formulering, en het klinkt zo bekend, zo vertrouwd.

Bij een onderzoek van de woordenschat schrok ik wel even bij het subst. AFFEKTIE, dat driemaal voorkomt en het sleutelwoord kan genoemd worden : dat ontbreekt nog in het MNW¹ en in het WNT ; door het WNT, supplement² werd het voor 't eerst uit Colijn van Rijsssele (begin 16de eeuw) opgetekend. Bij nader toezien echter strookt deze lexikografische informatie niet met de feiten.

Reeds Hadewych gebruikt het woord minstens 21 keren³ en geeft daardoor blijk van enige zelfkennis ; in het 'Twee-vormich Tractaetken'⁴ komt het driemaal voor. Ook bij Ruusbroec is het courant⁵. In hun voetspoor treft men het vanzelfsprekend ook bij andere geestelijke auteurs aan. Ik noem hier alleen de vertaling uit

4.3. *verlarentheit* : amissio. – *der godheit* : id est in divinitate.

1. Verdam heeft eigenaardig genoeg wel *affectioes* opgenomen uit Ruusbroecs IV Becor. (III, 57, r. 5). – We vinden *affectie* wel in zijn Handwoordenboek – met de betekenissen : 1. aandoening, 2. neiging – maar helaas zonder bewijspplaatsen.

2. In het licht van wat volgt, lijkt de oorsprong uit het Latijn meer voor de hand te liggen dan uit het Franse *affection*, zoals C. H. A. Kruyskamp veronderstelt.

3. In haar Brieven, Visioenen en Mengeldichten ; echter niet in haar Strofische Gedichten. Deze lakune bij Verdam werd signaleerd door A. VAN ELSLANDER, *De werken van Hadewych en het 'Middelnederlandsch Woordenboek'* in *Taal en Tongval* 1, 1957, 32. Zijn verwijzingen – evenals die van Van Mierlo – zijn echter niet volledig ; men vulle ze aan met Brieven IV, r. 78 en 103 ; XII, r. 85, 95, 103, 108, 111 en 119 ; Visioenen VIII, 123.

4. Zie J. VAN MIERLO, *Hadewych. Mengeldichten*. Antwerpen (1952), p. 200 r. 220, 224, 232.

5. Alle woordenlijsten bij de 4 delen bevatten het, maar zeggen helaas niet waar ergens.

circa 1500 van Wessel Gansforts *De oratione dominica*⁶ en *Die grote Evangelische Peerle* (1538)⁷.

Zoals zoveel Latijnse vaktermen heeft ook *affectio*⁸ bij zijn overname in het Diets veel van zijn exactheid verloren. Bij Hadewych vertaalt Van Mierlo het door 'gehechtheid, genegenheid; meestal in den zin van zinnelijke neiging' (*Br.*), of door 'zinnelijke genegenheid, gevoeld welbehagen' (*Vis.*), of door 'zinnelijkheid' (*Mgd.*); ook F. Willaert⁹, die alle plaatsen samen beschouwde, wijst op de overwegend negatieve betekenis. Ook volgens het 'Twee-vormich tractaetken' bedriegt 'suete affectie' de ziel.

Bij Ruusbroec heb ik maar één citaat gevonden: „veel affectie, dat es ingheborne lost der natueren.” (III, 57, 1). De opgegeven betekenissen in de woordenlijsten lopen nogal uiteen: deel I het gevoelen, vis sensitiva, II gevoelsleven, III neiging van eigenliefde, gevoelige neiging, IV het gevoelen. Ook hier lijkt *affectie* het schouwende leven niet te bevorderen.

Sluit het gebruik van het woord *affectie* dus zeker het auteurschap van Ruusbroec niet uit, met AENGENAEM¹⁰ in de voorlaatste

6. De uitgever A. J. Persijn noemt op p. 176 negen plaatsen.

7. Zie St. AXTERS, *Mystiek Brevier* I, Antwerpen 1944, p. 14: „Noch heeft die ziele seven affectien oft bewegelijckheden ...”

8. Men zie het hoofdstuk *affectus* in Jacques BLANPAIN, *Langage mystique, expression du désir dans les Sermons sur le Cantique des cantiques de Bernard de Clairvaux*, in *Collectanea Cisterciensia* 36, 1974, p. 58-68.

9. Zie zijn *Hadewijch-glossarium. A - Aneverden*. (onuitgegeven licentieverhandeling) Leuven 1974, p. 29-35.

10. Het gewone middelnederlandse woord is *gename*.

Daarnaast bestaat *aengenomen* (het voltooid deelwoord van *aennemen*) en *aengenomenheid*, als mystieke term bij Ruusbroec (zie MNW), bij Jan van Leeuwen en ook bij latere geestelijke schrijvers, maar een lang leven was het niet beschoren want in het WNT + Supplement ontbreekt het. Ik neem hier de 2 voorbeelden van Verdam over en vul deze aan met 2 nieuwe:

- een welbehaeghen in natuerlijcker const ende in subtylheden, ochte [in welbehaghene] in aenghenomenheyden sonderlingher wisen van buyten boven ander goede menschen (Ruusbroec I, 18, 28; Surius: *complacentia sui in naturali scientia, ingenio ac subtilitate, aut etiam in singulari quodam prae caeteris hominibus bonis externo viuendi modo*). - Logischerwijze moet [in welbehaghene] wegvallen; in hoeverre deze dittografie in de handschriften steun vindt, komt men in deze editie niet te weten.
- al sijn wij één in onsen beelde met Gode overmids aenghenomenheit onser naturen, wij moeten Hem oec ghelijcken in gracen ende in duechden (Ruusbroec IV, 15, 23; Surius: *Et licet cuncti simus unum cum Deo in exemplari nostro per naturae nostrae susceptionem, at tamen etiam in gratia et virtutibus similes illi simus oportet*).
- ... omme dat sij (*nl. de broodbegaarden*) van hen selven ende van haren eyghenen goetdunckene soe vele van binnen houden. Overmids haer sonderlinghe aenghenomenheit van buten willense hen selven soe hoghe prisen ... (Jan van Leeuwen in TNTL 34, 1915-1916, 253).
- Als de mensche vanden Heere can hebben, alle eygentheyte ende aengenomenheit te laten, so ontmoet hem vele daer hi sijn siele in moet waghene te verliesen. (Sermoenen 1520, Antwerpen niet vóór 1540!, p. 87).

regel (*om hoeren gemynden alleen aengenaem te sijn*) stuiten we op een zwaardere hindernis.

Het MNW laat ons in de steek. In het WNT hebben Marnix (Emden 1569), Kiliaen (1599) en Cats de oudste plaatsen geleverd die in het Supplement nog worden voorbijgestreefd door A. Bijns (circa 1540) en aangevuld met het Gentse Dagboek van J. de Pottre (1581) en het Groot Placaatboek (1584).

Hieruit zou men kunnen opmaken dat 'aangenaem' de kaap van circa 1540 niet omzeilt. Gelukkig wordt ons door het Mnl. *Handwoordenboek* nog een andere weg getoond; de aldaar verstrekte informatie veronderstelt verschillende citaten en ik heb dan ook bij het WNT in Leiden – waar thans Verdams kostbare loketkast prijkt – navraag gedaan over het bewaarde materiaal¹¹. Ik geef nu eerst een chronologisch overzicht van deze nieuwe bewijspplaatsen:

AANGENAAM

1. Want geen offerhande en is a n g e n e m e r (Lat.: acceptior) dan dese sacrificie In welker dat alre onnoeseste lam. gads soen wort geoffert gade [Joh. Mauburnus, *Scala sacre communionis*, ed. A. J. Persijn, 1960, p. 155, r. 44. – Gelders-Overijsels, c. 1475].
2. soe wat dat si dede of te handen toech, dat bevyel oer alsoe rechte vrendelick ende a e n g e n a e m e¹², dat een ander, die dat sach, niet wal sijn lachen gelaten en conde [D. de Man, *Stichtige punten*, p. 162. – Deventer, circa 1475].
3. A n g e n e e m e . anneeme. bequeeme. werdich. Habilis. ydoneus. aptus. dignus. dignicosus. meritus. eucaris. idis. geniatus. a. um. placidius. a. um. gratus. acceptus. conveniens. graciosus. A n g e m e e n maken. Gratificor. aris. [Gherard van der Schueren, *Teuthonista*, ed. Clignett 1804, p. 8a (Keulen, 1477; echter Kleefs dialect)].
4. alsoe dat die maghet alexander seer lief hadde. want hi haer a n g h e n a e m¹³ was ende een wijs ionghelinc scheen te wesen [Seven Wisen Volksb., Gouda 1479, fol. K3v^o]¹⁴.
5. Die ander graet is Gracia jn welken hi guetwillichliken ons hem a e n g e n a e m maken wil (Lat.: Gratia, qua nos beniuole uult

11. Ik dank Dirk Geirnaert, Belgisch medewerker bij het WNT, voor zijn bemiddeling.

12. De Man vertaalt deze zin aldus: „dat ging haar zoo aardig en grappig af.”

13. Een bladzijde eerder gebruikt de auteur nog *ghenaem* i.p.v. *aangenaem*: „dat den keyser seer *ghenaem* was” (fol. k3 R).

14. Zie de facsimile-editie van Botermans. Deze passage ontbreekt in de middelnederlandse berijmde versie. – De drukkersplaats Gouda is misleidend; Botermans wees reeds op de vele oostelijke vormen, ja zelfs uit de oostelijke grensdialecten; zie zijn proefschrift *Die hystorie van die seven wijse mannen van romen*. Haarlem 1898, p. 51-52.

- gratificare sibi) [Wessel Gansfort, *De oratione dominica*, ed. A. J. Persijn, p. 117. – Overijsels¹⁵, circa 1500].
- 5a. Want onse verdienst doch anders niet en is dan die aenghenaem makinghe gods (niet in Lat.) [Wessel Gansfort, *ibid.* p. 109].
6. ende geen ander troost en is hem aengenaem (neque quodcunque aliunde solatium admittunt) dan alleen dit leuende ende leuendichmakende broot ist daer si na hongeren [Wessel Gansfort, *ibid.*, p. 145].
7. Ende seer aenghenem is Gode de mensche, die sich selver oefent in verwynnighe der ghebreken [*Statuten onses huyses te Betlehem buijte Hoern*, ed. J. H. Gallée in ANKG 5, 1895, 384 (hs. Gelders-Overijsels (Zwolle ?), eerste helft 16de eeuw)]¹⁶.
8. Aenghename: Aggreable
Aenghenaem zijn oft dankelik: Estre à gré ou agreable [Joos Lambrecht, *Naemboeck*, ed. R. Verdeyen, 1945, p. 13 (Gent, 1550 ?-1562)].
9. dat men hem onder half jaer lanck tonghelijcke ghevanghen hadde ghehouden, die welcke oyt anders ghesocht en hadde dan zijnen nateurelicken heere ende prince wel ghetrauwelick te dienene met lijve ende met goede, ghelijck hy ooc nog ghereet was te doene, indien hem zijnen dienst agreable ende aenghenaem ware [N. Despars, *Cronijcke IV*, 287 (Brugge 1562-1599)].
10. Laet v Gods oordeelen zijn aenghenamich [*Zeven Spelen. Bermb.*, R ij (Amsterdam 1591)]¹⁷.
11. Angenemicheit. Aptitudo. habilitas. conveniencia. [*Teuthonista*, ed. Clignett p. 8a (Kleefs 1477)].
lepos. sueticheit. guetherticheit. angenemycheit in woirden [*Teuthonista*, ed. Verdam p. 130 b].
12. Ten vierden mael soe merckt men dese weerdicheit des sacraments wt groetheit der weerde ende danckberheit der aengeneemlicheit (Lat.: ex maioritate valoris et gratitudine acceptabilitatis) [Joh. Mauburnus, *Scala sacre communionis*, ed. A. J. Persijn, 1960; p. 155, r. 43. – (Gelders-Overijsels, circa 1475)]¹⁸.

Dit materiaal is natuurlijk onvolledig maar het laat m.i. toch bepaalde vaststellingen toe. 'Aangenaam' duikt voor het eerst op in de zeventiger jaren van de 15de eeuw, en wel viermaal in het

15. Korthedshalve heb ik hier vereenvoudigd. Persijn (p. 12) kwalificeert de taal als „een westelijke tekst, afgeschreven van een oostelijk origineel, dat heel goed Overijsels geweest kan zijn.”

16. Bouwstoffen MNW art. 635.

17. Reeds geciteerd in het *Rhetoricaal Glossarium* (Assen 1959) van J. J. MAK; deze geeft de volgende etymologie: „Van aangenaam. (Of contaminatie van *genamich* en *aangenaam* ?)” – Voor de lokalisering zie W. M. H. HUMMELEN, *Repertorium van het Rederijkersdrama*. Assen 1968, 3 G 1-7.

18. Verdam heeft wel één voorbeeld (uit *Hofken van Dev.*, Antwerpen 1487) met *aennemelijcheit*.

noordoosten van ons taalgebied (citaten 1-4) ; en dat blijft oostelijk tot Anna Bijns¹⁹ circa 1540 te Antwerpen²⁰ in rijmpositie de comparatief gebruikt en wat later twee Gentenaars het neerschrijven : nog vóór Kiliaan Joos Lambrecht (cit. 8) in zijn *Naemboeck* (1550?-1562) en De Pottre²¹ in zijn dagboek (1581). Met het doublet 'agreable ende anghenaem'²² van Despars (1562-1599) bereiken we Brugge en kunnen we wel zeggen dat het hele taalgebied veroverd is. A-vokalisme overweegt (cit. 2, 4-6, 8-10, Bijns en De Pottre), e-vokalisme dus niet overal in het oosten (cit. 1, 3, 7, 11 en 12). – Syntactisch fungeert het dikwijls als gezegde bij het werkwoord *zijn* (cit. 1, 4, 6-10, De Pottre), of als bijwoord (bij *bevallen*, cit. 2, en vooral bij *maken*, cit. 3 en 5). Vaak wordt het met een datief gekonstrueerd (cit. 4-7, 9, 10, Bijns, Pottre).

Ook afleidingen lieten zich niet onbetuigd : aangenamig (1591, cit. 10) en aangenamigheid (reeds in 1477, cit. 11) ; aangenaam-making (circa 1500, cit. 5A) en aangenaamlijkheid (reeds 1475, cit. 12).

In dit 'aangenaam'-dossier past geen 14de-eeuws Brabants Ruusbroec-citaat, 100 jaar ouder dan het eerste oostelijke en bijna twee eeuwen ouder dan het eerste Brabantse. Indien ons *aengenaem* geen veroostelijking is van een oorspronkelijk *gename* – en de voorafgaande autentieke Ruusbroecktekst (zie § 17) geeft geen voorbeelden van *woordaanpassing* –, dan kunnen deze beschouwingen over affektie niet van Ruusbroec stammen.

Andere kleinigheden komen dit bevestigen. *Soe gerynge als* voor 'zodra', *holdinge (der gebaden)*²³, *bedriecklick*²⁴ lijken me niet tot Ruusbroecs taalgebruik te behoren. De taal is hier ook veel sterker oostelijk. Vormen als : hi gevoelden, onse here berispten (Van Loey I, § 50, b) ; ghi mynden (ib. § 50, c) ; oen voor *hem*, in noordoosten : ibid. § 28, d) ; altoes toenemen se (onscheidbare samenstellingen, zie J. J. Mak in TNTL 55, 1935, 68) komen in

19. „(Christus) vindende geen stadt bequamere Onder de vrouwen noyt aengenamere Godt den Vadere dan gij (nl. Maria)” (Boek III, refr. 12).

20. Hier zou men ook het citaat uit Marnix' *Byencorff* (1569) kunnen vermelden. Het klinkt in mijn oren onnederlands : „Ende bidden hem, dat hy op de offerhande ... met een ghenadich ende vrolick aenschijn sien wil, ende deselve *aengbenaem* hebben.”

21. „want hy ... de prinsche van Orannen niet aengenaem en was, om hier Gouvernuer te blyven.”

22. Zie citaat 9. De vertelde gebeurtenissen dateren uit 1487, maar uit het woordgebruik maak ik op dat de geschiedschrijver eigentijdse taal gebruikt.

23. Alle voorbeelden in het MNW zijn noordnederlands.

24. Geen bewijsplaatsen bij Verdam, wel ééntje van het substantief *bedriegelijckheit*. In *Teuthonista* – weer oostelijk ! – staat *bedriegelijck* echter wel enkele keren.

de voorafgaande tweede brief van Ruusbroec²⁵ niet voor, wat waarschijnlijk op een andere herkomst wijst.

Indien niet Ruusbroec, wie dan wel? Beuken merkt op dat zowel uitdrukingswijze als inhoud meer aan Tauler dan aan Ruusbroec herinneren, maar hij licht dat niet nader toe. Wellicht is hij beïnvloed door de direkt daarop volgende preek van Tauler (f. 122). Tegen deze toeschrijving pleit sterk dat noch het driemaal voorkomende kernwoord *affectie*, noch *tribulatie*, noch *aengenaem* in de degelijke Wortverzeichnis bij F. Vettters uitgave van *Die Predigten Taulers* voorkomen.

Wie dan wel? Eckhart is ook in ons hs. vertegenwoordigd, maar Quint heeft geen 'affectie' in zijn woordenlijsten opgenomen. Ik heb nog her en der gezocht – bij Gerlach Peters, Thomas van Kempen, Geert Groote; in de XII Dogheden (b.v. p. 261) heb ik wel eens *warm*! geroepen, maar neen – echter zonder resultaat. Ik druk nu de tekst af, in de hoop dat een lezer hem herkent.

TEKST

(fol. 118 R) Hoe dat die heilicheit nyet en is gelegen in smaeck noch in zueticheit, genoemen wt Ruysbroeck.

1. GHi sult weten dat die heilicheit des menschen niet en leyt in smaek noch in zueticheit Mer in gewaerige doechden ende oetmoedicheit, Ende dat hem een mensche can laten onder god ende alle menschen. Soe wat god auer hem laet coemen – het sy mit recht of mit onrecht¹ – van (fol. 118 V) hem seluen of van ander menschen of vanden Duuel, of mit syeckheiden of versmaetheit, of in wat manyeren dattet syn mocht, Dat hi dat al vander hant gods² ontfange ende god daer van danck ende laue, Ende bekenne in sijnen gronde dat god dat doet om sijn alre beste, Ende in hem seluen voele dat hi voel meer verdient heeft dan alle creatueren moegen lijden, Ende dat hem dat bet toebehoert dan te hebben smaeck of zueticheit van god. Ende waert sake dat hi enige smaeck van god gevoelden, soe mocht hi zeer vreesen ende bekennen dat hem god dat gaue om sijn crancheit wil: dat hi hem mocht ont-

25. Daarin noteerde ik alleen tweemaal *menichuoldich* (1.2 en 2.3) en enkele keren o > a: baven (1.3, 3.3, 4), auerwesen (4) en auerweselicke (4), ver-larenheit (4).

1. Cfr. Ruusbroec I, 32, 1: met rechte oft met onrechte

2. Cfr. XII Dogheden p. 276: Want hi alle dinc neemt vander hant Gods ende dancet Gode ende lovet Gode ...

vallen³, dede⁴ die guedertierenheit gods die hem troest, op dat (fol. 119 R) hi hem nyet en kier tot vreemde dingen ende tot werlicken troest die hem sold verleyden ende aftrecken van god.

2. Oeck suldi weten Dat affectie ende zueticheit sulcke stonde⁵ meer is vleysschelick ende bedriechlick ende menschelick dan van groetheit der gratien gods of van geestelicheiden. Alsoe dat een mensche meer smaecks sueckt dant behoerlick is ende oeck meer ontsteken wort auermids synlicheit dan van reden. Van welcker affectien oeck die ionge⁶ ons heren bedragen waeren, want sy vleysschelick onsen here mynden ende daer om en wolden sy nyet deruen sijn tegenwoerdicheit. Waer van hem onse here berispten doe hi seyde: „Mynden ghi my, ghi solt (fol. 119 V) v verblijden dat ick gae tot mijnen vader ende het is noet dat ick van v gae.”⁷ Want si begeerden meer dat hem genoeghlick was dan dat hem noet was inder waerheit. Si stonden inder natueren, ende sij sochten ende mynden zueticheit inder natueren. Alsoe wort oeck somwilen een onvolmaect mensche ende een vleysschelicke begeerte zeer beruert tot god, Niet om dat hi zeer mynt Mer om dat hi smaectt ende getagen is mit zueticheit der gratien gods. Ende alsoe lange als die smaectt ende die zueticheit duert, alsoe lange sijn se lustich ende vlyetich inden dienst gods. Mer soe gerynge als⁸ die smaectt der zueticheit vergaet, soe vergaet (fol. 120 R) oeck zeer die lust inden dyenst gods. Mer getrouwe vrijtschap en wort nyet geproeft dan in tegenheit. Want inden dage des troestes soe toent god sijn ontfermherticheit, Mer inder nacht der tribulatiën toent hi die groetheit sijnre mynnen. Mer gewaerich leuen en wort nyet geproeft aen zueticheit der woerden ende des geuoelens, Mer aen holdinge der gebaden ende in gelatenheit van gronde onder den wil gods.

3. Ghi sult weten dat desen smake der affectien somwilen coemt vanden boesen geest. Dat is: als men hem te voel geloeft⁹, ende rust ende aencleeft inden smaectt der zueticheit, Alsoe wort zueti-

3. dat hij voor God zou kunnen verloren gaan

4. Voor *dede* (zonder negatie) i.p.v. het gewone *en dede* met de betekenis 'zonder', zie A. A. VERDENIUS, *Lexicologische aantekeningen bij stichtelijk proza uit de middeleeuwen*, in TNTL 40, 1921, 206; hij put zijn voorbeelden uit devotielitteratuur, geschreven in Deventer en Diepenveen.

5. Vergelijk XII Dogheden 271: sulc stont.

6. *die ionge*: ongeveer dezelfde gedachte over de apostelen met gedeeltelijk hetzelfde Johannescitaat, in Ruusbroecs eerste brief (IV, 230, 5-22; de oorspronkelijke middelnederlandse tekst in VMAC 1964, 218).

7. Si dilligeris me, gauderetis utique quia vado ad Patrem; (quia Pater major me est), Joh. 14, 28. — Expedi vobis ut ego vadam. (Si enim non abiero, Paracletus non veniet ad vos), Joh. 16, 7.

8. *soe gerynge als*: zodra.

9. *geloeft*: vertrouwt.

cheit inden menschen onvruchtbaer, (fol. 120 V) als men meer rust inden smaeck dan in god die die smaeck is. Laet ons dan volgen den gewaerigen mynnende zielen die daer geen smaeck in god sueken, Mer alleen mit ernst staen hoe sy sijnen liefsten wil volbrengen moegen. Ende ist dat sij enige smaeck geuoelen, soe en rusten sij daer nyet op noch sy en verblijden hem nyet inden smaeck, Mer si volgen mit danbaerheit der fonteynen daer die smaeck wt coemt; ende hem dunckt dat hoer en geen smaeck toe en hoert; ende hem verwondert Wan¹⁰ die smaeck coemen mach. Want si en geuoelen hem nyet weerdich enychs smaecks. Ende van wen die smaeck coemt – het sy van god (fol. 121 R) of van die boese geest – sy doen hoer baete daer in ende dancken gode daer van ende versmiden hoer seluen te meer. Ende si doen gelick die bruyt¹¹ die hoeren brudegum sueckt mit barnender mynnen; Ende als sij hoeren vrijnt vonden heeft, soe en is si nyet te myn sorrichuoldich hem te beholden. Mer daer toe begeert si meer gratien ende hulpen op dat si oen gewaerichlick holden mach. Ende is oeck ernstiger hem te beholden dan si was hem te sueken. Ende sy merckt aen¹² of in hoer yet is dat hoeren brudegum myshagen mocht. Ende dese mynres en ontfangen oeck nummeermeer die gratie gods te vergeues, Mer altoes toenemen se ende arbeyden mit groe(fol. 121 V)ten ernst, ende oeffenen hem hoeren acker ende hoer zeeden te beteren ende mit doechden te vercyeren om hoeren gemynden alleen aengenaem te sijn. Dat ons god doer sijn gratie allen gonnen moet. Amen.

10. *Wan* = wanen, waarvandaan of waardoor, hoe.

11. De auteur zinspeelt hier op de bruid uit het hooglied.

12. *sij merckt aen* : zij let op, zij is er opmerkzaam op.

Taal in de politiek. Pronominale aanspreekvorm in verkiezingspropaganda

door

DR. MARC VAN DE VELDE

INLEIDING

De belangstelling voor de keuze van de pronominale aanspreekvormen, met name uit sociolinguïstisch oogpunt, is niet nieuw. Echt opgebloeid is ze na het verschijnen van het intussen beroemde artikel van Brown-Gilman, *The pronouns of power and solidarity* (1960). Deze auteurs beweren daarin dat de keuze van de pronomina van de tweede persoon nu niet meer, zoals in vroeger tijden, in termen van macht bepaald wordt, maar wel op grond van solidariteit met of distantie tot de aangesprokene. Uitgaande van deze opvatting werd de problematiek van het pronomengebruik ook in vele andere dan de door Brown-Gilman beschreven talen onderzocht; een overzicht hiervan bieden b.v. Deprez-Geerts 1980, 258-259. Ook bij de beschrijving van het Nederlands werden de door Brown-Gilman ingevoerde begrippen gebruikt, vanuit het Noornederlands o.a. door Van den Toorn 1977 en Daan 1978 en 1980, vanuit het Zuidnederlands o.a. door Baetens Beardsmore-Van de Craen 1979. De termen solidariteit en distantie gingen hier de in de oudere literatuur voorkomende *beleefd*, *vertrouwd* verdringen, zoals zeer duidelijk blijkt uit volgend citaat uit Van den Toorn 1977, 528:

„Wel schijnt *u* steeds meer het voornaamwoord van de non-solidariteit te zijn geworden. Liever noemen we het dan ook een distantiepronomen dan een beleefdheidspronomen... Het pronomen *ijj* daarentegen schijnt op weg te zijn minder vertrouwelijkheidspronomen te worden dan geprononceerd solidariteitspronomen.”

In wat volgt wil ik nagaan in hoeverre deze opvattingen ook gelden voor een beperkt onderdeel van de Zuidnederlandse taalproductie, nl. voor verkiezingspropaganda. Mijn belangstelling voor de problematiek van het pronomengebruik in deze tekstsoort werd gewekt tijdens de laatste gemeenteraadsverkiezingen, toen de (toenmalige) BSP in Gent uitpakte met de slogan *Gij en de BSP*, waarin vervanging van *gij* door *u* of *ijj* mij totaal uitgesloten leek. Deze dus eerder toevallig gemaakte keuze bleek achteraf nog vrij

gelukkig te zijn, in die zin dat ze het toelaat op verschillende aspecten van de problematiek nader in te gaan.

– Vanuit eng taalkundig oogpunt is de Zuidnederlandse situatie in zoverre interessant dat ze een vrij ingewikkeld systeem in ontwikkeling kent (Baetens Beardsmore-Van de Craen 1979 spreken van diglossiesituatie) doordat naast de in het Noorden algemeen verspreide vormen *jij* en *u* ook nog het door Geerts 1975, 47 als *passé-partout* vorm gekarakteriseerde *gij* voorkomt.

– Vanuit communicatief gezichtspunt is verkiezingspropaganda een typisch middel waarmee gepoogd wordt het publiek te beïnvloeden en te overreden. Met Marais 1977, 9 kan nu uit een overzicht van de thema's die op het gebied van de interpersonele communicatie aan bod komen, vastgesteld worden dat, om deze doeleinden te bereiken, de aanspreekvorm van potentieel belang is, en wel vanuit een drievoudig perspectief: vanuit de schrijver, vanuit de lezer (of om de termen uit de communicatiewetenschappen te gebruiken: vanuit de zender, vanuit de ontvanger) en vanuit de relatie tussen die twee. Marais drukt het zo uit:

„In de communicatiesituatie duidt de zender door middel van de gekozen aanspreekvorm aan tot wie hij zich richt én – wat voor ons veel interessanter is – deelt hij tevens zijn evaluatie mee van de ontvanger en van de relatie tussen zichzelf en deze laatste.”

En omgekeerd:

„Uit de stijl van de zender deduceert de ontvanger de graad van congruentie tussen zichzelf en de zender; hoe groter deze congruentie, des te groter ook de bereidheid om beïnvloed te worden.” (1977, 10)

Opgemerkt moet hierbij wel worden dat voor de schrijver van verkiezingspropaganda meestal de moeilijkheid bestaat dat hij zich tot een zeer heterogeen publiek richt en verder dat volgens Geerts 1975, 50 de evaluatie van de schrijver door de lezer beïnvloed kan worden door het feit dat het hier om geschreven teksten gaat, waarbij de leeservaring een rol speelt. Bovendien blijkt uit een overzicht van de literatuur terzake dat de beoordeling van de verschillende pronomina sterk kan uiteenlopen (vgl. b.v. Geerts 1975, 47 of Deprez-Geerts 1977, 164 en 1980, 320-322), zodat bij een bepaald pronomengebruik de ene lezer een veel hogere graad van congruentie met de schrijver kan voelen dan een andere.

– Verder biedt het behandelde materiaal de mogelijkheid om na te gaan in hoeverre het pronomengebruik niet alleen algemeen sociologisch maar ook specifiek ideologisch bepaald kan zijn, zoals in de literatuur hier en daar wordt beweerd. Ik denk hier in het bijzonder aan de opvatting van Brown-Gilman 1960, 270 ff. dat de voorkeur voor het solidariteitspronomen groter wordt bij

de politiek radicalen dan bij politiek conservatieven en daarbij min of meer aansluitende constataties van Augst 1977, 21 voor het Duits, van Van den Toorn 1977, 534-535 en Geerts 1975, 47 en 51 voor het Nederlands.

Vooraleer op dergelijke problemen kan ingegaan worden, is echter een grondige analyse van het materiaal nodig. Dit bestaat uit documenten in verband met de nationale verkiezingen van 17 april 1977 en 17 december 1978. Hiervan verzamelde ik het in mijn bus gedeponeerde zelfstandig verkiezingsmateriaal (d.w.z. pamfletten, brieven e.d., maar niet de advertenties in reclamebladen) dat enerzijds nationaal verspreid werd, anderzijds in het arrondissement Gent-Eeklo of een deel ervan, en wel – om vergelijking mogelijk te maken – van de partijen die aan de beide verkiezingen deelnamen, d.w.z. AMADA¹, BSP², CVP, KPB, PVV, RAL en VU; niet b.v. het Vlaams Blok³.

Om te vermijden dat mijn materiaal te toevallig zou samengesteld zijn, nam ik contact op met de nationale secretariaten van alle partijen. De enige die niet op mijn vraag om medewerking reageerde was de CVP. Van de overige bezorgden sommige mij direct materiaal, andere verwezen mij (ook) naar hun arrondissementele secretariaten. Maar ook na die contacten is helemaal niet zeker dat mijn materiaal volledig is, want het bleek dat geen enkele partij over een systematisch aangelegd archief van haar eigen verkiezingsmateriaal beschikt⁴. Mijn voorstelling van de feiten zal dus noodgedwongen onvolledig blijven. Uit een vergelijking van mijn oorspronkelijk verzameld en het achteraf bijgekregen materiaal blijkt echter dat de aanvankelijk gevonden tendensen nauwelijks gemodificeerd werden, zodat ik meen toch een min of meer betrouwbaar beeld te kunnen schetsen en in elk geval een idee te kunnen geven van de problemen die bij de beschrijving van dit soort materiaal opduiken.

Voor ik tot de eigenlijke beschrijving overga, wil ik er nog even uitdrukkelijk op wijzen dat mijn materiaal in zoverre van dat van de meeste andere onderzoeken, vooral voor het Zuidnederlands, afwijkt dat het niet verkregen werd in altijd toch min of meer artificiële testsituaties, maar dat het spontaan werd geproduceerd, wat mij meer garanties lijkt te bieden dat het de feitelijke toestand weergeeft. Anderzijds moet wel toegegeven worden dat het materiaal vrij dispaaraat is (van nationaal pamflet tot persoonlijke

1. Nu PvdA België.

2. Nu SP.

3. Hiervan vond ik ten andere maar 1 pamflet, met *u*-vormen.

4. Dat een verzameling persoonlijke propaganda bijna uit de aard der zaak onvolledig moet zijn, hoeft hier niet speciaal beklemtoond te worden.

brief), maar daaraan zal in het verder onderzoek waar nodig ook aandacht worden besteed.

Bij de beschrijving van mijn materiaal zal ik beginnen met een algemeen overzicht per partij en dan per verkiezing. Daarbij zal ik op een aantal normproblemen ingaan. Vervolgens zal ik nagaan wat de resultaten zijn van verdere diversificatie van het materiaal en in een slotbeschouwing zal ik pogen tot een synthese te komen van de functies van de verschillende pronomina, waarbij ik mijn bevindingen ook met die van anderen zal vergelijken.

ALGEMENE BESCHRIJVING

Zoals hierboven reeds opgemerkt beschikt het Zuidnederlands over 3 aanspreekvormen :

- *jij* (*je*) en de meervoudsvorm *jullie*
- *gij* (*ge*)
- *u*

die ik in het vervolg dan ook onderscheid. Er moet daarbij opgemerkt worden dat geen verschil gemaakt wordt tussen volle en zwakke vormen of tussen groot of klein geschreven *u* en dat ook het voorkomen van verbogen vormen en vormen van de overeenkomstige bezittelijke voornaamwoorden meegerekend worden. Hierbij treedt echter een bijzonder probleem op doordat de verbogen vorm en het bezittelijk voornaamwoord van *gij* en *u* samenvallen. Hier wordt ervan uitgegaan dat deze vormen, wanneer ze samen met *gij* of *u* in een bepaalde (deel)tekst optreden, ook daarbij horen. Komen ze naast *jij*-vormen voor, dan betekent dat onzuiver gebruik van *jij*. Staan ten slotte in een bepaalde tekst alleen zulke niet eenduidige vormen, dan worden zij als een vierde categorie beschouwd en als [-*jij*] gekarakteriseerd.

In tabel 1⁵ geeft de eerste kolom het totaal aantal documenten per partij aan waarin aanspreekpronomina voorkomen, de volgende kolommen geven per pronomina eerst het totaal aantal documenten waarin die vorm voorkomt en dan het aantal documenten waarin alleen die vorm voorkomt. De reden voor het ontbreken van een totaal bij [-*jij*] werd hierboven al aangehaald. De cijfers voor zuiver [-*jij*] hebben ten andere niet direct waarde op zichzelf maar zijn slechts interessant voor een vergelijking met de *jij*-vormen. Dat de totalen van de 4 categorieën samen niet met het algemeen totaal overeenkomen is het gevolg van het feit dat er heelwat stukken zijn waarin verschillende pronomina naast en door elkaar voorkomen, een verschijnsel waarop later dieper ingegaan wordt.

5. In de tabellen worden eerst de 4 'grote' partijen alfabetisch gerangschikt, dan de 3 kleine linkse formaties, eveneens alfabetisch.

	totaal	jij		gij		u		[-jij]
		totaal	zuiver	totaal	zuiver	totaal	zuiver	zuiver
BSP	16	4	-	1	-	10	6	6
CVP	12	3	-	4	1	8	4	3
PVV	21	1	-	-	-	18	17	3
VU	27	4	1	2	1	22	18	3
AMADA	4	1	-	3	2	2	-	-
KPB	11	2	-	4	2	6	3	3
RAL	12	11	1	5	-	2	-	1
totaal	103	26	2	19	6	68	48	19

tabel 1

Een eerste opvallend feit is dat geen enkele partij zich in het gehele materiaal tot het gebruik van 1 pronomen beperkt. Wordt [-jij] buiten beschouwing gelaten, dan blijkt zelfs dat met uitzondering van de PVV alle partijen de 3 ter beschikking staande mogelijkheden benutten, maar de verdeling over de verschillende pronomina is niet overal dezelfde.

Globaal genomen zijn BSP, CVP, PVV, VU en KPB duidelijk *u*-partijen, bij PVV en BSP is er zelfs geen enkel document dat alleen [-u]-vormen bevat. In tweede orde geven BSP, PVV en VU de voorkeur aan *jij* en dan aan *gij* (met dien verstande dat de PVV zoals reeds aangestipt helemaal geen *gij*-vormen gebruikt); CVP en KPB daarentegen geven eerder de voorkeur aan *gij* dan aan *jij* (de CVP slechts heel licht). AMADA met het kleinste materiaal heeft de volgorde *gij-u-jij* en de RAL tenslotte is de enige duidelijke *jij*-gebruiker, de enige ook met een relatief gering aantal *u*-vormen.

Een vergelijking van het absolute voorkomen van de 3 pronomina toont aan dat *u* veruit het meest gebruikt wordt (68 ×). Van een ontwikkeling van *u* weg, zoals die o.a. door Van den Toorn 1977, 529 ff. wordt beschreven, is in dit soort teksten dus weinig te merken. Tussen *jij* (26 ×) en *gij* (19 ×) anderzijds bestaat een veel kleiner verschil, waarbij echter wel moet opgemerkt worden dat het aandeel van *jij* gevoelig afneemt als ook de 19 documenten met [-jij]-vormen in beschouwing genomen worden. Wordt het zuiver gebruik afgesplitst, dan wordt de positie van *u* nog veel

duidelijker ($48 \times$). Maar het blijkt verder ook dat *gij* nog een heel stuk beter scoort dan *jij* ($6 \times$ tgo. $2 \times$), waaruit zou kunnen afgeleid worden dat de kennis van het *jij*-systeem nog dikwijls te onvast is om een volgehouden gebruik ervan toe te laten. Vgl. in dit verband ook Deprez-Geerts 1980, 297. Maar ook *gij* komt niet meer zo vaak in zuiver gebruik voor.

In de tabellen 2 en 3 worden de cijfers voor de 2 verkiezingen afzonderlijk gegeven.

1977	totaal	jij		gij		u		[- jij]
		totaal	zuiver	totaal	zuiver	totaal	zuiver	zuiver
BSP	5	1	-	1	-	3	2	2
CVP	5	1	-	-	-	3	2	2
PVV	12	1	-	-	-	10	9	2
VU	10	3	1	2	1	7	4	1
AMADA	2	-	-	2	1	1	-	-
KPB	5	2	-	-	-	3	1	2
RAL	6	6	-	1	-	2	-	-
totaal	45	14	1	6	2	29	18	9

tabel 2

1978	totaal	jij		gij		u		[- jij]
		totaal	zuiver	totaal	zuiver	totaal	zuiver	zuiver
BSP	11	3	-	-	-	7	4	4
CVP	7	2	-	4	1	5	2	1
PVV	9	-	-	-	-	8	8	1
VU	17	1	-	-	-	15	14	2
AMADA	2	1	-	1	1	1	-	-
KPB	6	-	-	4	2	3	2	1
RAL	6	5	1	4	-	-	-	1
totaal	58	12	1	13	4	39	30	10

tabel 3

Het opvallendst lijkt mij wel, ondanks het kleinere materiaal, de grotere verscheidenheid in 1977. Die blijkt b.v. duidelijk wanneer nagegaan wordt welke pronomina maar in 1 van de 2 jaren voorkomen: in 1977 bij PVV en KPB *jjj*, wat voor de PVV tevens betekent dat 1978 geen enkele als [-*u*] te karakteriseren vorm bevat, bij BSP en VU *gij*, bij de RAL *u*.

Alleen in 1978 daarentegen duiken bij CVP en KPB *gij*-vormen op; bij de CVP komt dat vooral door het gebruik van de slogan *op ons kunt ge rekenen*, bij de KPB heeft dat tot gevolg dat *gij* frequenter wordt dan *u*, en dat is voor een bepaalde partij zowat de enige belangrijke verschuiving tegenover het totaal in het gehele materiaal. Die concentratie van *gij*-pronomina bij CVP en KPB verklaart ook waarom de *gij*-vormen in 1978 relatief een heelwat belangrijker aandeel in het totaal hebben dan in 1977 en zelfs iets hoger liggen dan *jjj*.

Niet beperkt tot 1 jaar maar toch duidelijk verschillend in belang is verder het voorkomen van *jjj* bij de VU (1977: 3/10, 1978 1/17), maar een dergelijk verschil kan ook eerder toevallig zijn.

Uit een onderzoek naar het aandeel van de zuivere vormen aan het totaal blijkt dat het resultaat voor 1978 globaal genomen beter is dan voor 1977: 45/58 tgo. 30/45 of 77% tgo. 66%, of zonder [-*jjj*]: 35/49 tgo. 21/36 of 71% tgo. 58%, maar bij nader toezien is dit vooral het gevolg van het zuiver gebruik van *u*-vormen (30/39 tgo. 18/29 of 76% tgo. 62%), vooral dan in het VU-materiaal, dat de minder goede prestatie van CVP (en BSP) gemakkelijk doet vergeten. Hierbij moet natuurlijk nog opgemerkt worden dat de zuiverheid van een tekst sterk kan bepaald worden door zijn lengte en daarmee samenhangend door de frequentie van het voorkomen van aanspreekpronomina. Extreem gesteld: wanneer maar 1 dergelijke vorm in de tekst voorkomt (wat wel eens het geval is bij [-*jjj*]), dan is hij de facto zuiver. Met dit aspect werd echter niet verder rekening gehouden. Wel werd bij de „onzuivere” documenten wel nog onderscheiden volgens onzuiver gebruik binnen 1 tekstonderdeel of tussen verschillende tekstonderdelen. Daarop kom ik nog uitvoerig terug, maar tevoren wil ik even een paar andere normproblemen aanraken.

Eerst wil ik even ingaan op het probleem van het *onpersoonlijk gebruik* van de pronomina van de tweede persoon, iets waaraan in de voorafgaande tabellen geen bijzondere aandacht werd besteed. Die gevallen zijn niet zo talrijk, maar er blijkt uit dat naast *jjj* (CVP '77: 1 ×, RAL '77: 1 ×, '78: 1 ×) en *gij* (AMADA '77: 1 ×, '78: 1 ×, RAL '78: 1 ×) ook – tegen de regels in – *u* wordt gebruikt, een verschijnsel dat ook door Deprez-Geerts

1980, 261-262 wordt gesignaleerd. Wel moet gezegd dat dit gebruik slechts bij 1 partij voorkomt (VU : '77 : 2 ×, '78 : 1 ×) en telkens dan nog binnen eenzelfde context : onder de titel *hoe stemt men geldig* worden richtlijnen in de *u*-vorm gegeven⁶. Voor geen van de 3 pronomina blijkt dus een duidelijke voorkeur te bestaan en het weglaten ervan zou dan ook geen noemenswaardige invloed op de globale cijfers hebben.

Een ander aspect dat ik, in aansluiting aan Deprez-Geerts 1980, 283 ff. en 295 ff., ook even wil behandelen, is de *vorm van het werkwoord* in verbinding met *zij* en *u* in die gevallen waar dubbelvormen mogelijk zijn, concreet dus bij een aantal hulpwerkwoorden.

Voor de *je*-vormen is de situatie vrij eenvoudig. Van *mogen* treedt alleen *je mag*, van *zullen* alleen *je zal* op, de normale vorm dus. Bij *kunnen* en *willen* daarentegen is er telkens een zekere voorkeur voor de minder preferente vorm van de derde persoon : *je kan* (7 ×) tgo. *je kunt* (1 ×) en *kan je* (9 ×) tgo. *kun je* (2 ×) ; *je wil* (4 ×) tgo. *je wilt* (2 ×). Hier wijken mijn – zeer kleine – resultaten af van die van Deprez-Geerts voor Duffel-Lier (1980, 295), maar krijgen de *weg-van-gij*-vormen (die ook leraars meer gebruiken) de voorkeur.

Voor de *u*-vormen is het materiaal uitvoeriger maar ook minder overzichtelijk.

Wordt er met Deprez-Geerts 1980, 283-285 van uitgegaan dat *zou*, *zult*, *bent*, *hebt*, *kunt*, *wilt* en *mag* de preferente vormen zijn, *zoudt*, *zal is*, *heeft*, *kan*, *wil* de minder preferente, *zijt* en *moogt* verkeerd, dan is de verdeling 64-30-3. Niet bij alle werkwoorden is de verhouding echter dezelfde.

Alleen de preferente vorm komt voor bij *zou* (4 ×).

De preferente heeft de voorkeur bij *hebben* (12-1) en *kunnen* (16-6), dat zich hier dus anders gedraagt dan bij verbinding met *zij*. Omgekeerd is de situatie bij het praesens van *zullen* (3-4) en bij *willen* (4-15).

Bij *zijn* is de verhouding 16-4-1, waarbij wel op te merken valt dat de 4 *is*-vormen allemaal bij inversie voorkomen.

Bij *mogen* tenslotte staan 9 *mag*-vormen tegenover 2 × *moogt*.

Van een veralgemeende *weg-van-gij*-vormen-tendens kan bij *u* dus zeker geen sprake zijn.

Bij een vergelijking van de partijen zijn de globale verhoudingen als volgt :

6. Men zou hier eventueel ook persoonlijk gebruik van *u* kunnen aannemen, maar dan vindt er toch een ongewone overschakeling van onpersoonlijk *men* naar persoonlijk *u* plaats.

BSP	8-0-1
CVP	7-3-0
PVV	32-20-1
VU	12-6-1
KPB	5-0-0
RAL	0-1-0

Het meest valt op dat de PVV met de meeste *u*-vormen ook relatief de meeste niet preferente heeft, daarbij gevolgd door de VU. Dat bij de KPB alleen preferente te vinden waren, kan samenhangen met de beperktheid van het materiaal.

Belangrijker lijkt mij dat bij de partijen die de verschillende vormen gebruiken de afwisseling tussen preferente en niet preferente of zelfs foutieve niet alleen tussen verschillende werkwoorden binnen 1 document gebeurt (b.v. BSP *kunt-moogt*, CVP *kunt-heeft*, PVV *kunt-wil-is*; *bent-mag-zal-is*, VU *kunt-zal-wil*) maar ook binnen eenzelfde werkwoord: meestal gebeurt dat dan wel in verschillende documenten (b.v. CVP *bent-is*, *hebt-heeft*, PVV *bent-is*, *wilt-wil*, *zult-zal*, VU *wilt-wil*, *kunt-kan*), maar 1 enkele keer zijn binnen eenzelfde PVV-document ook naast elkaar *wilt* en *wil* te vinden.

Deze grote verwarring mag merkwaardig lijken, maar dat ze niet typisch is voor Zuidnederlandse verkiezingspropaganda blijkt duidelijk uit een vergelijking met de resultaten van de onderzoeken van Lamers 1979 en Mars 1980.

Het derde normprobleem waar ik wil op ingaan is er ook een van mengvormen en wel dat van *het door elkaar gebruiken van verschillende pronominale vormen*. Tabel 4 geeft een algemeen

	1977	1978	totaal
BSP	1/5	3/11	4/16
CVP	1/5	4/7	5/12
PVV	1/12	-/9	1/21
VU	3/10	1/17	4/27
AMADA	1/2	1/2	2/4
KPB	2/5	1/6	3/11
RAL	5/6	4/6	9/12
totaal	14/45	14/58	28/103

tabel 4

overzicht van het aantal documenten waarin zulke mengvormen voorkomen (in verhouding tot het totaal aantal documenten). Zoals reeds opgemerkt werd, tonen de cijfers aan dat in 1977 beduidend meer documenten met mengvormen te vinden zijn dan in 1978 (14/45 of 31 % tgo. 14/58 of 24 %). Bij de PVV duiken het minst mengvormen op, wat samenhangt met het bijna uitsluitend gebruiken van *u*-vormen, relatief weinig vertoont er ook de VU (en de BSP), terwijl de RAL er maar in 1 document op 4 in slaagt, slecht 1 pronomen te gebruiken. Bij de overige partijen zijn ten hoogste de helft van de documenten als „onzuiver” te karakteriseren.

Ter verduidelijking van de cijfers wil ik nog verder onderscheiden tussen het voorkomen van mengvormen binnen 1 tekststuk en tussen verschillende tekststukken. Als tekststuk beschouw ik daarbij elk inhoudelijk samenhangend geheel zoals editoriaal, oproep tot financiële steun, plaatselijk bericht, slogan e.d. Een document kan derhalve uit 1 of meer tekststukken bestaan.

	tussen tekststukken			binnen 1 tekststuk		
	1977	1978	totaal	1977	1978	totaal
BSP	1	—	1	1	3	4
CVP	1	3	4	1	1	2
PVV	1	—	1	—	—	—
VU	2	—	2	1	1	2
AMADA	1	1	2	—	1	1
KPB	1	—	1	2	1	3
RAL	1	4	5	5	2	7
totaal	8	8	16	10	9	19

tabel 5

Uit tabel 5⁷ blijkt dat er tussen de 2 verkiezingen nauwelijks verschillen in frequentie bestaan. Opmerkelijk is wel dat er iets meer mengvormen te vinden zijn binnen tekststukken dan tussen verschillende tekststukken. Hoewel er meer tekststukken zijn dan

7. Dat het totaal van de 2 categorieën (16 + 19) = 35 hoger ligt dan het totaal in tabel 4 (28) ligt aan het feit dat binnen 1 document de 2 types mengvormen kunnen voorkomen.

combinaties van tekststukken, zou toch het tegenovergestelde resultaat verwacht kunnen worden: verschillen tussen tekststukken kunnen immers hun oorsprong vinden in het feit dat verschillende auteurs (met verschillend pronomengebruik) aan 1 document hebben meegewerkt en dat de eindredacteur, eventueel uit tijdgebrek, niet op die verschillen let of er geen belang aan hecht, iets wat nauwelijks kan gelden voor mengvormen binnen 1 tekststuk.

Wordt nagegaan welke combinaties van pronomina voorkomen, dan zijn bij mengvormen tussen tekststukken de 3 mogelijkheden (*gij-jij*, *gij-u*, *jij-u*) te noteren, binnen 1 tekststuk *jij-u* en *gij-u*. Dat daarbij één van de twee pronomina ook nog een keer onzuiver gebruikt kan worden, wordt daarbij buiten beschouwing gelaten. Algemene verklaringen voor deze combinaties van ongelijksoortige elementen zijn niet te geven. Alleen kan geprobeerd worden aan de hand van concrete voorbeelden bepaalde tendensen aan te geven. Eerst wordt ingegaan op het verschillend pronomengebruik *in verschillende tekststukken*.

Een analyse van de verbindingen *gij-u* en *jij-u* leert dat het gemakkelijker is de *gij-* en *jij-*voorkomens te beschrijven dan dat met de *u-*vormen het geval is.

Gij wordt gebruikt:

- om de kiezers algemeen of als lid van een sociale klasse aan te spreken: na aansprekingen als:
 - beste kiezers, aan de zelfstandigen, aan de middenstanders... (BSP '77)*
 - Vlaamse werknemers uit het arrondissement Gent-Eeklo, zelfstandigen (VU '77)*
- in de CVP-slogan *op ons kunt ge rekenen* (CVP '78)
- in onpersoonlijk gebruik (AMADA '77)

Jij komt voor:

- in sloganachtige teksten, in persoonlijke propaganda:
 - op Kris kan je altijd rekenen, op 17 april rekent Kris op jou (VU '77)*
 - in moeilijke tijden ben je zeker met Willy De Clercq (PVV '77)*
- in een (met illustratie verbonden) reclametekst voor een eigen publikatie:
 - heb je reeds onze brosjure „Tegen de crisis samen ... niet alleen KPB” gelezen? (KPB '77)*

Dat *jij-*gebruik in dergelijke teksten niet ongebruikelijk is, werd ook reeds door Geerts 1975, 50 en Van den Toorn 1977, 535 opgemerkt.

Er zijn echter ook nog andere contexten/gebruikswijzen :

- in een CVP-document ('77) komt *jjj* ten dele in onpersoonlijk gebruik, maar ook (onzuiver) in een vraag om financiële steun voor.
- in een AMADA-pamflet ('78) worden de eigen partijmensen (zowel topfiguren als een „gewoon” kandidaat) met *jjj* aangesproken.

Interessant zijn de laatste twee besproken documenten vooral wanneer de *jjj*-voorkomens er met die van *u* vergeleken worden :

- bij AMADA wordt in een gefingeerd interview een lid van de KPB met *u* aangesproken.
- hetzelfde gebeurt tegenover de – nog te overtuigen – lezers in het algemeen in meer programmatische gedeelten, niet alleen in die beide pamfletten, maar ook op vele andere plaatsen.

Het eerste *u*-gebruik zou dus als distantiescheppend kunnen beschreven worden, met daartegenover het solidariteit en vertrouwelijkheid uitdrukkende *jjj* voor de eigen getrouwen, het tweede zou eerder als beleefheidspronomen kunnen worden gekarakteriseerd.

Dit geldt ten andere ook voor een verdere context waarin meer dan eens *u*-vormen voorkomen, nl. :

- de rubriek „hoe geldig stemmen”.

Samenvattend kan dus wel gesteld worden dat *jjj* en *gij*, wanneer ze afgewisseld worden met *u* in andere tekststukken binnen 1 pamflet, veel duidelijker gebruikswijzen kennen, dat *u* daarentegen veel eerder in neutraler contexten voorkomt.

De verbinding *gij-jjj* treedt alleen in een aantal RAL-documenten op. Vereenvoudigd zou ik kunnen stellen dat hier een verschil bestaat tussen een aantal algemene, programmatische stukken, die in de *gij*-vorm zijn gesteld en een aantal andere rubrieken waarin (bijna) uitsluitend *jjj* wordt gebruikt, te weten :

- berichten over plaatselijke actie
- reclameteksten voor de eigen publikaties :

Gratis Rood! Deze speciale Rood-editie krijg je gratis...
(RAL '78)

Uit deze beschrijving blijkt dat de RAL in de algemene stukken van die documenten wel een sterk van andere partijen afwijkend pronomeengebruik heeft (*gij* tgo. *u*), het *jjj*-gebruik daarentegen komt (tenminste ten dele) overeen met dat van andere partijen waarin *jjj* met *u* afgewisseld wordt.

Bij de combinatie van pronomenvormen *binnen 1 tekststuk* valt op dat het vooral om de verbinding *jjj-u* gaat, in vele gevallen zelfs om *jjj-uw* of eigenlijk precieser *jjj-[-jjj]*. Deze merkwaardige verbinding komt in allerlei teksten van allerlei partijen voor : brieven (VU), oproepen om steun (CVP, KPB), richtlijnen om geldig te

stemmen (BSP) enz., zonder dat er een andere reden dan onvoldoende normgevoel of – bij de verbinding *jij-uw*, maar ook bij *jij-u* als verborgen vorm – misschien zelfs onvoldoende kennis van de *jij*-vormen (cfr. b.v. Deprez-Geerts 1977, 134 of 1980, 292) kan voor gegeven worden. Dat geldt b.v. voor gevallen als :

als je ... als je ... dan juicht u zeker onze nationaal gevoerde campagne toe (CVP '77)

denken jullie ... hebben jullie ... en denkt u ... (AMADA '78)

ja, je hebt gelijk ... waarom u dat nog aantrekken ? (VU '78)

uw steun kunnen we gebruiken ... die kan je steeds storten op ... (KPB '77)

als het socialisme je lief is, lees je rood. Elke vrijdag bij uw dagbladhandelaar (RAL '78)

In een paar RAL-brieven daarentegen lijkt mij voor de afwisseling wel een verklaring mogelijk. Beide keren is de brief zelf consequent in de *u*-vorm gesteld. In de ene wordt in een voetnoot een fuif aangekondigd en vraagt de schrijver :

waarom zou je niet eens afkomen ? (RAL '77)

Misschien vindt hij fuiven en *u* gebruiken niet bij elkaar passen.

In het andere geval komt de *jij* in 2 zinnen voor waarin de geïnteresseerde lezer op verdere contactmogelijkheden gewezen wordt en er dus op solidariteitsgevoelens kan gespeeld worden :

bel ons eens op indien je geïnteresseerd bent

indien je verder met ons in contact wil blijven...

maar deze interpretatie moet voor het tweede geval wel weer genuanceerd worden door het feit dat onmiddellijk hieraan voorafgaat :

dit is het laatste rondschrijven dat u krijgt in het kader van de verkiezingscampagne (RAL '77)

Ook bij de combinatie *jij-u* is meestal geen speciale reden aan te geven, zoals in het KPB-pamflet :

allemaal goed zult ge zeggen maar... U bent misschien geneigd diegenen te geloven... (KPB '78)

In een CVP-document daarentegen, waar o.a. boven de handtekening van W. Martens staat :

u weet dat ge op ons kunt rekenen (CVP '78)

zal de reden wel te zoeken zijn in het feit dat de opsteller ervan niets wil wijzigen aan de vorm van de slogan van die verkiezingen. Samenvattend kan dus wel gesteld worden dat voor de afwisseling van pronomina binnen 1 tekststuk slechts uitzonderlijk een speciale reden kan aangegeven worden.

SITUATIONELE DIFFERENTIATIE

In een tweede beschrijvend deel wil ik systematischer onderzoeken in hoeverre bepaalde types van documenten of delen daarvan, waarvan er reeds sommige bij de beschrijving van de pronominale mengvormen werden vermeld, de keuze van de voornaamwoorden mede bepalen, m.a.w., welke rol de „communicatieve situatie” kan spelen.

Eerst wil ik nagaan of er verschillen bestaan tussen wat ik *algemene en persoonlijke propaganda* wil noemen. Tot de algemene reken ik de door nationale of arrondissementale leiding verspreide documenten, veelal met programmatische inslag of als voorstelling van de kandidatenlijst, tot de persoonlijke die welke uitgaat van afzonderlijke kandidaten of van groepen van kandidaten (b.v. de VU-kandidaten van Gent-Zuid of de vrouwen op de BSP-lijst). Deze laatste categorie bevat ook een groot aantal persoonlijke brieven.

Bij de klassering kunnen 3 gevallen onderscheiden worden: een bepaald pronomen komt (in tenminste één document) in de beide categorieën voor, het komt alleen in de algemene of het komt alleen in de persoonlijke propaganda voor⁸.

Worden zuiver en onzuiver gebruik onderscheiden⁹, dan valt op dat in beide categorieën voornamelijk het zuiver gebruikte *u* voorkomt, en wel bij de 4 grote partijen: BSP '78, CVP '78, PVV '77 en '78, VU '77 en '78. Daarnaast is hier zuivere *gij* te vermelden bij de KPB in '78 en als mengvormen: *jjj-u* bij RAL '77 en BSP '78.

Alleen in algemene propaganda treedt enkel *gij* in zuivere vorm op, en wel bij de CVP in '78, die dan de reeds geciteerde *gij*-slogan gebruikte. Als mengvormen zijn hier te vinden: *gij-u* bij de VU '77, *jjj-u* bij BSP '78 en CVP '77, *gij-jjj* zoals reeds opgemerkt bij de RAL '77.

Alleen in persoonlijke propaganda zijn heelwat meer zuivere vormen te noteren: *jjj* bij VU '77 en RAL '77, *gij* bij VU '77, *u* bij BSP '77 en CVP '77, KPB '78. Daarnaast komen hier de mengvormen *gij-u* voor bij CVP '78 en KPB '78, *jjj-u* bij CVP '78 en VU '77 en '78.

8. Dit geldt natuurlijk slechts voorzover beide categorieën in het materiaal vertegenwoordigd zijn, wat niet het geval is voor AMADA '77 en '78, KPB '77 en RAL '78, waarvan ik over geen persoonlijke propaganda beschik. Vandaar ook de aanduidingen tussen haakjes in tabel 5.

9. Aangezien dat bij [-*jjj*] zelf niet gebeurde, wordt die vorm ook niet afzonderlijk besproken.

Samenvattend : zuivere vormen komen overwegend in beide categorieën voor ; indien ze tot 1 categorie beperkt worden, zijn ze meer in persoonlijke dan in algemene propaganda te vinden. Dat kan weer daarmee samenhangen dat persoonlijke propaganda meestal korter is dan algemene.

Opmerkelijke verschillen tussen de partijen onderling vallen niet direct op. Wel blijkt de zuivere *jij* alleen in persoonlijke propaganda op te treden (VU '77 en RAL '77), zuivere *gij* daarentegen bij geen enkele partij alleen in persoonlijke propaganda, wel een enkele keer om de reeds bekende reden in algemene bij de CVP '78 of in beide : KPB '78. *U* tenslotte komt ofwel in beide categorieën voor ofwel alleen in persoonlijke : BSP '77, CVP '77.

Een nadere beschouwing van de combinaties leert ons dat *jij-u* de grootste spreiding heeft : zowel in beide soorten teksten : RAL '77, BSP '78, als enkel in algemene : BSP '77, CVP '77 en enkel in persoonlijke : CVP '78, VU '77 en '78. Vanuit de partijen bekeken valt op dat BSP, CVP en VU in beide tekstcategorieën van deze mengvormen gebruik maken, de VU alleen in persoonlijke propaganda.

Gij-u duikt in algemene teksten op bij de VU '77 en in persoonlijke bij CVP '78 en KPB '78, dus iets meer in persoonlijke dan in algemene.

Gij-jij tenslotte heb ik hierboven al bij de algemene teksten van de RAL '77 gesitueerd.

Wordt het verschil tussen zuiver en onzuiver gebruik buiten beschouwing gelaten, dan wordt het overzicht nog globaler. In tabelvorm ziet het er zo uit :

	beide		alleen algemeen		alleen persoonlijk	
	1977	1978	1977	1978	1977	1978
BSP	u	jij-u-[-jij]	jij-gij-[-jij]			
CVP	u	jij-gij-u	jij		[-jij]	[-jij]
PVV	u-[-jij]	u			jij	[-jij]
VU	gij-u	u		[-jij]	jij-[-jij]	jij
AMADA	—	—	(gij-u)	(jij-gij-u)	—	—
KPB	—	gij	(jij-u)		—	u-[-jij]
RAL	jij-u	—	gij	(jij-gij)	[-jij]	

label 6

De dominante rol van *u* en daarbij mogelijk aansluitend van [- *jij*] in de 4 grote partijen wordt nu nog iets duidelijker, maar ook het belang van *gij* voor CVP en VU komt beter tot uiting, voor de CVP zelfs ook van *jij*. Dit laatste pronomen duikt daarenboven ook nog in de algemene teksten van BSP en RAL op. Opvallend is tenslotte dat de reeds vermelde tendens om alleen in persoonlijke propaganda *jij* te gebruiken hier nog sterker doorbreekt, maar toch ook grote concurrentie ondervindt van [- *jij*]. Wel verdwijnt dit laatste pronomen uit de kolom „alleen persoonlijk” naar „beide” bij de 4 grote partijen wanneer het verschil tussen de 2 verkiezingen opgeheven wordt, en dit geldt ook voor het enige voorkomen van *u* bij „alleen persoonlijk” (KPB '78). Wat daar dan nog aan *jij* overblijft bij PVV en VU zou tot de stelling kunnen leiden dat de private kandidaat (of groep van kandidaten) zich vertrouwelijker tot de potentiële kiezers richt dan een minder persoonlijk nationaal of arrondissementeel bestuur. Nader onderzoek leert echter dat deze formulering te algemeen is en dat hier nog verschillen bestaan: de hierboven gemaakte indeling gaat uit van een verschil in „zender”. Er is binnen de categorie van de persoonlijke propaganda echter ook nog een onderscheid te maken op grond van een verschil in „ontvanger”: een deel ervan, dat ik gemakshalve folders noem, wordt, zoals de meeste nationale propaganda, van deur tot deur verspreid, zij het in een kleiner gebied, een ander deel echter, de persoonlijk gerichte brieven, wordt aan een welbepaald publiek privé toegestuurd. Nu zou men kunnen menen dat deze laatste soort, waar voor de opname in de adressenlijst toch een of andere band tussen afzender en bestemming moet bestaan, de aanspreking het vertrouwelijkst is. Een vergelijking van die 2 soorten persoonlijke propaganda toont echter aan dat de VU de enige partij is die *jij* zowel in algemeen verspreide persoonlijke propaganda als in brieven gebruikt; de andere partijen (CVP '78 en PVV '77) daarentegen maken van *jij* enkel in de algemeen verspreide soort gebruik. Dit betekent dus ook dat de VU de enige partij is die onder haar kandidaten-briefschrijvers *jij*-gebruikers telt.

Bij deze problematiek aansluitend wil ik ook even ingaan op het verband tussen de directe aanspreking en de indirecte (nominale), die vooral in brieven, maar ook wel af en toe daarbuiten gebruikt wordt.

- De meest voorkomende aanspreking (bij de 4 grote partijen) is die met *Mevrouw*, *Mijnheer* in verschillende varianten, met toevoegingen als *waarde* of *geachte*, dat ook 1 × alleen optreedt; telkens is het gebruikte pronomen *u*. Dit is ook het geval bij verbinding met *Collega(s)* (PVV '77) of *Collega's en Vrienden*

(BSP '78) ; wanneer alleen *vrienden* toegevoegd wordt, komt $1 \times$ de mengvorm *u-gij* voor, waarbij de *gij*-vorm die van de intussen welbekende CVP-slogan is (CVP '78).

- Met *Collega('s)* alleen als aanspreking bevat mijn materiaal 1 brief met *u*-vormen (VU '78), 1 met een enkel als [- *jij*]-vorm te karakteriseren pronomes (KPB '78). De door Van den Toorn 1977, 534 opgemerkte tendens om in bedrijven collega's te tutoyeren zet zich in mijn geschreven materiaal dus niet door.
- Bij *Vriend(en)-Vriendin* is de situatie het verwardst. Zuivere *u* is te vinden bij PVV '78 en VU '78. Bij deze laatste partij komt verder ook [- *jij*] voor in documenten die verder in andere tekst-eenheden *gij* vertonen. Daarnaast zijn ook de mengvormen *jij-u* te vinden bij BSP '78 en VU '77 (hier zelfs *julie* !)

In tegenstelling tot wat verwacht zou kunnen worden, komt hier echter geen zuivere *jij* of *gij* voor.

In combinatie met *kameraden* gebruikt de RAL $1 \times$ zuivere *jij*, $2 \times$ *jij-u*.

- Ook bij *Kameraden* alleen komt $1 \times$ *jij-u*, $1 \times$ [- *jij*] voor (RAL '78).
- Verder vond ik na *Waarde burens* $1 \times$ *u* (KPB '78) en na de vrij ongebruikelijke aanspreking *Mijn beste, goeiedag allemaal* een combinatie van *jij* en *u* (VU '78).
- Als laatste categorie blijft de aanspreking van de lezer als *kiezer* of als lid van een beroeps categorie te behandelen. Telkens treden hier zuivere *gij*-vormen op (BSP '77, VU '77, KPB '78), de enige trouwens die in verbinding met indirecte aanspreekvormen voorkomen. Daarbij te noteren is ook nog dat dit telkens in algemeen verspreide pamfletten gebeurt, zodat ook kan vastgesteld worden dat zuivere *gij* nooit in brieven voorkomt, maar dit is ook een van de weinige gebieden waar de weg-van-*gij*-tendens zich duidelijk manifesteert. Dat het hier om een algemener fenomeen gaat, blijkt ten andere uit een vergelijking met onderzoeken van Stoops 1959, 58 en Geerts 1975, 50.

Naast de lezer worden in verkiezingspropaganda ook nog andere categorieën van personen aangesproken, waarop ik even verder wil ingaan.

De interviews (vooral met partijgenoten) geven een beeld van het partij-intern pronomengebruik, ook een keer van het gebruik tussen partijen. Ook hier duiken de 3 mogelijkheden op :

- *jij* : zuiver bij een kandidaat van de RAL '78 en bij een gefingeerd AMADA-interview met een eigen kiezer ('78) ; in verbinding met *u* in een AMADA-gesprek met 3 verantwoordelijken van de partij ('78).
- *gij* : bij een oudere AMADA-kandidaat ('78).

- *u* : bij interviews met de partijvoorzitters CVP '78 en VU '78, waarbij W. Martens ten andere als zodanig wordt aangesproken, maar ook bij een reeds geciteerd gefingeerd AMADA-interview met een KPB-lid ('78).

Het opvallendst is hier het verschil in aanspreking van eigen topfiguren tussen enerzijds CVP en VU (*u*) en anderzijds AMADA (onzuiver *jjj*) ; het systematisch gebruik van *jjj* bij de RAL, van *jjj* of *gij* binnen de kring van getrouwen bij AMADA, dat de KPB'er daarentegen duidelijk afstandelijk met *u* aanspreekt.

Benevens in interviews wordt er ook anderszins geciteerd. De aangesprokene kan daarbij de arbeidersstand zijn of de partij die zich als diens vertegenwoordiger beschouwt. Hier wordt overwegend *gij* gebezigd, duidelijk vanuit een sociaal hogere positie, dus als uitdrukking van power, om de term van Brown-Gilman 1960 te gebruiken, in :

VDB, Martens, Claes en Co... zij proberen ons wijs te maken : ge moet uw eisen intrekken (RAL '78)
het grootkapitaal zegt tegen de arbeiders : ge moogt geen eisen stellen (AMADA '77)

maar anderzijds als uitdrukking van solidariteit in :

een parlamentslid van Amada zou ... zeggen : mensen, organiseer u, alleen dan kunt ge iets bereiken (AMADA '78)

Daarnaast wordt in een AMADA-pamflet ('77) ook 1 × het pronomen *u* in de mond gelegd van Tindemans die men laat zeggen :

weet u dat sommige metselaars...

Dit *u*-gebruik staat in tegenstelling tot de mening van Deprez-Geerts 1980, 261, volgens wie het feit dat Tindemans, evenals Martens, een *gij*-spreker is, mede een verklaring vormt voor het *gij*-gebruik in de slogan *op ons kunt ge rekenen*, maar er moet wel aan toegevoegd worden dat het AMADA-pamflet waarin dit citaat voorkomt op 1 onpersoonlijk *gij* na consequent *u*-vormen bevat. Tenslotte wil ik ook nog even aanstippen dat in de 2 gevallen waarin men de lezer zijn eigen partij laat toespreken een [-*jjj*]-vorm staat :

uw campagne, mijn campagne (RAL '78)
samen met u wil ik de knoop doorhakken (KPB '78)

maar dat lijkt mij niet onverwacht ; het lijkt mij integendeel zo goed als onmogelijk een collectiviteit als een partij met *jjj*-vormen aan te spreken.

Bij de tekstonderdelen die ik aan een nader onderzoek wil onderwerpen, wil ik tenslotte naast de slogans en reclame-achtige teksten

ook nog 2 regelmatig terugkerende items behandelen, nl. de vraag om financiële steun en de richtlijnen om geldig te steunen.

Bij de *slogans* kwam de *gij*-vorm in :

op ons kunt ge rekenen (CVP '78)

al een paar keer ter sprake. Daarnaast is vanuit nationaal oogpunt enkel nog het gebruik van *u* te vermelden in :

u verdient echt beter (PVV '78)

zes miljoen Vlamingen. Eén ervan bent u (VU '78)

Bij die laatste is ook wel de [-*ij*]-vorm *uw* aan te sluiten in :

andere partijen hebben veel belangen. Wij maar één: het uwe (VU '78)

Zuivere *ijj*-vormen zijn dus nog niet tot in nationale slogans doorgedrongen; wel worden ze in persoonlijke propaganda gebruikt :

op Kris kan je altijd rekenen. Op 17 april rekt Kris op jou (VU '77)

in moeilijke tijden ben je zeker met Willy De Clercq (PVV '78)

Daarnaast was ook nog een *uw*-vorm te vinden in een verder duidelijke *u* bevattende folder van een andere PVV-kandidaat :

mijn werk, uw toekomst (PVV '78)

Bij de oproepen om te stemmen treedt in een RAL-document de bij die partij vaak gebruikte *ijj* op :

verander je stem op 17 april (RAL '77)

Daarnaast staat enkel nog een *uw* in :

geef uw stem aan de B.S.P. nr. 1 (BSP '77)

Wat de (met een illustratie verbonden) reclame-achtige teksten betreft werd reeds op het (ten dele onzuiver) gebruik van *ijj* gewezen :

als het socialisme je lief is, lees je rood. Elke vrijdag bij uw dagbladhandelaar (RAL '78)

heb je reeds onze brosjure „Tegen de crisis samen ... niet alleen KPB” gelezen? (KPB '78)

In die KPB-brochure zelf wordt echter in een min of meer tot dezelfde categorie te rekenen tekst [- *ijj*] gebruikt :

laat u niet doen, kom bij de KPB (KPB '78)

De voorkeur voor *ijj* is hier dus zeker niet absoluut.

Bij de *vraag om financiële steun* is 1 zuivere *ijj*-vorm te vinden, alweer bij de sterk *ijj*-georiënteerde RAL :

storten kan je ... (RAL '78)

De bij CVP '77 en KPB '77 optredende mengvormen *ijj-u* werden reeds bij de algemene bespreking van de mengvormen geciteerd.

Zuivere *gij* of *u* treedt daarentegen nergens op, wel een aantal keren [-*ijj*] :

stort vandaag nog uw bijdrage voor zelfbestuur... (VU '77)
geef steun, stort uw bijdrage (AMADA '78)

Ook in de *richtlijnen om geldig te stemmen* (die slechts door de 4 grote partijen gegeven worden) ontbreken *gij*-vormen volledig. De voorkeur gaat hier duidelijk naar *u* uit, zo sterk zelfs dat – zoals bij het onpersoonlijk gebruik reeds vermeld werd – dit pronomen bij de VU regelmatig gebruikt wordt na de aanhef *hoe stemt men geldig*. Daarnaast zijn ook hier weer combinaties van *ijj* met *u* te noteren : zowel vanuit *u* :

hoe stemt u geldig? Voor kamer en senaat mag je...
 (CVP '78)

als vanuit *ijj* :

zo stem je zondag geldig ... je ... je ... u geeft dan een kop- of lijststem (BSP '77)

Het verschil in pronomengebruik tussen de beide laatste categorieën lijkt wel ten dele verklaarbaar uit hun inhoud : de sterkere voorkeur voor *ijj* bij de vraag om financiële steun kan verklaard worden uit het feit dat men zich hierbij toch wel in de eerste plaats tot lezers richt die men tot de eigen aanhang meent te kunnen rekenen, terwijl de sterkere tendens om in de richtlijnen voor het geldig stemmen *u* te gebruiken kan samenhangen met het feit dat deze teksten zich tot een veel ruimer (ook nog te overtuigen) publiek richten.

BESLUITEN

Uit een ordening van de belangrijkste resultaten van mijn analyse wil ik proberen te komen tot een beschrijving van de voornaamste gebruikswijzen van de 3 aanspreekpronomen en die dan in verband brengen met het in de moderne literatuur gehanteerde begrippenapparaat.

Algemeen kan vastgesteld worden dat *u* duidelijk de voorkeur krijgt, niet alleen zuiver kwantitatief maar ook qua spreiding over de verschillende partijen en situaties. Het eenvoudigst lijkt mij daarom na te gaan waar *u* niet voorkomt. Laat ik daarbij de paar gevallen buiten beschouwing waarin alleen [-*ijj*]-vormen optreden, die dus ook *u*-vormen kunnen zijn (persoonlijke slogans, advertentie-achtige teksten, verbinding met de indirecte aanspreking *kameraden*) dan blijft alleen de combinatie over met de aanspreking van de lezer als kiezer algemeen of als lid van een bepaalde sociale klasse. Hieruit meen ik te kunnen besluiten dat *u* in ver-

kiezingspropaganda als de normale, niet gemarkeerde vorm kan beschouwd worden. Voor dit zo veralgemeende gebruik de term *distantie* gebruiken lijkt mij ongepast: de typische teksten die hier onderzocht werden zijn er immers op gericht te overtuigen en daarvoor lijkt *distantie* toch wel niet de aangewezen methode te zijn. Veeleer lijkt het mij mogelijk het gebruik van *u* hier – zoals traditioneel – vanuit een houding van beleefdheid te verklaren, of misschien beter nog – om hierbij de notie onderdanigheid uit te sluiten – vanuit een houding van respect. Vandaar dat hier ook (het positieve deel van) Ammons beschrijving van de functie van het Duitse *Sie* zou kunnen passen, wanneer deze auteur schrijft:

„die Menschen begegnen sich per 'Sie' demnach als Träger der vollen bürgerlichen Rechte, als 'vollwertige' Mitglieder der bürgerlichen Gesellschaft" (1972, 78).

Er moet hier echter nog aan toegevoegd worden dat het feit dat *u* ook in verbinding met aansprekingen als *collega*, *vriend*, *buur* voorkomt, erop wijst dat het zelfs in vrij vertrouwelijke situaties gebruikt wordt.

Vanuit de partijen bekeken wordt hier nog eens de aversie voor *u* van de RAL duidelijk. Zij is naast AMADA ten andere ook de enige partij met geen enkel zuiver *u*-document. Beide zouden *u* wel eens als te burgerlijk kunnen afwijzen.

De 2 andere pronomina, *gij* en *jij* vertonen een duidelijker functierverskil, wat ook al daaruit blijkt dat *gij-jij*-mengvormen alleen bij de RAL optreden.

Gij is b.v. te vinden

- bij de aanspreking van de lezer als kiezer, als lid van een bepaalde sociale groep
- in een VU-buurtblaadje
- in de aanspreking van een oudere kandidaat bij AMADA
- in vele programmatische artikels van de RAL
- in de CVP-slogan *op ons kunt ge rekenen*.

Op een paar gevallen van aanspreking van de arbeiders(partij) door anderen na, waar het *gij*-gebruik duidelijk in termen van macht te beschrijven is, kan het in mijn materiaal voorkomende *gij* dus als uitdrukking van vertrouwelijkheid, solidariteit beschouwd worden. De karakterisering van *gij* als plechtig of verouderd die b.v. door Deprez-Geerts 1980, 320 geciteerd wordt, kan dus slechts als gedeeltelijk juist beschouwd worden. Voor welke situaties dat zoal zou kunnen gelden, blijkt uit een opsomming van de contexten waarin *gij* niet voorkomt:

- advertentie-achtige teksten
- brieven

– vraag om financiële steun en richtlijnen om geldig te stemmen

Voor de eerste categorie stemmen mijn resultaten overeen met die van Stoops 1959, 59, voor de tweede zoals reeds vermeld niet alleen met die van Stoops 1959, 58 maar ook met die van Geerts 1975, 58.

Bij de partijen maakt de PVV helemaal geen en de BSP en de RAL in persoonlijke propaganda geen gebruik van *gij*. Dit zijn ten andere de partijen bij wie geen enkel zuiver *gij*-document voorkomt. Voor de PVV zou de reden in het feit kunnen liggen dat *gij* als te weinig formeel wordt ervaren, voor de andere partijen zie ik geen directe verklaring.

Het gebruik van *jij* tenslotte vindt zijn zwaartepunt in persoonlijke propaganda, verder in advertentie-achtige teksten en in vragen om steun of (in mindere mate) in richtlijnen om geldig te stemmen. Globaal genomen gaat het hier dus wel om teksten met een vrij directe appélfunctie en dragen de *jij*-vormen bij tot een accentuering van de persoonlijke relatie tot de lezer.

Deze interpretatie lijkt mij een bevestiging te vinden in het feit dat *jij* niet verbonden wordt met neutrale aanspreekvormen als *Mevrouw*, *Mijnheer*, maar hier staat dan wel weer tegenover dat *collega's* en *buren* niet vertrouwelijk worden aangesproken. Het niet gebruiken van *jij* tegenover een partij als collectiviteit lijkt mij normaal; dat men ervoor terugschrikt de lezer als kiezer algemeen of als lid van een sociale klasse met *jij* aan te spreken of dit pronomen in nationale partijslogans te gebruiken, mag zijn oorzaak vinden in het feit dat het in zulke omstandigheden te modern of te vertrouwelijk klinkt.

Bij de partijen zijn het vooral RAL en AMADA die ervan gebruik maken, beide intern, RAL ook zeer sterk in lokale berichten. Deze laatste partij is ten andere, samen met de VU (in persoonlijke propaganda) de enige bij wie zuivere *jij*-vormen te vinden zijn. De eerste 2 partijen zouden *jij* wel eens bewust als uitdrukking van solidariteit kunnen gebruiken, bij de VU zou bovendien het gebruik van dit pronomen een uiting kunnen zijn van bewuste aansluiting bij Nederland (vgl. Deprez-Geerts 1980, 320).

Uit een vergelijking van de gebruikswijzen van de 3 pronomina blijkt dus dat *gij* en *jij* een meer beperkt gebruik kennen dan *u*, maar bovendien in bijna geen enkele situatie exclusief gebruikt worden. M.a.w., *u* lijkt wel de *passé-partout*-vorm te zijn, waarvan in bepaalde gevallen kan, maar zelden of nooit moet afgeweken worden.

Bewuste afwisseling kan slechts in een beperkt aantal gevallen aangenomen (of vermoed) worden, zoals bij de afwisseling van *jjj* en *u* tussen tekststukken in een reeds hierboven besproken CVP- en AMADA-document of binnen 1 tekststuk in een uitnodiging tot een fuif in een RAL-brief. Voor de rest kan ten hoogste van tensdensen gesproken worden om in een bepaalde partij en/of in een bepaalde context aan een bepaald pronomen de voorkeur te geven: vgl. b.v. de PVV tgo. de RAL of de vraag om financiële steun tgo. de richtlijnen om geldig te stemmen.

Vaak lijken zelfs alleen individuele factoren de keuze te bepalen. Een duidelijk voorbeeld lijken mij in dit geval 2 vrij identieke KPB-pamfletten uit '78 voor bepaalde bedrijven, waarin de ene kandidaat *u*-vormen gebruikt (N. Crappé; De stalen pijl), de andere daarentegen *gij* (R. Blansaert; Sidac-nieuws) of het verschil binnen de VU tussen *gij* - of tenminste [- *jjj*]-gebruiker F. Baert en *jjj*-gebruiker K. Versyck, die bovendien nog van *jjj* in '77 naar *u* in '78 overschakelt.

De relatief vaak voorkomende mengvormen - vooral dan die (met het minst goed beheerste *jjj*) binnen 1 tekststuk doen tenslotte sterke twijfels rijzen of in een aantal gevallen überhaupt wel van een bewuste pronomenkeuze sprake kan zijn.

In elk geval moge uit het voorafgaande blijken dat de situatie niet simpelweg met een eenvoudig begrippenpaar als solidariteit-distantie kan beschreven worden, maar dat ook nog heelwat andere factoren, zowel positieve (waarom dit pronomen wel) als negatieve (waarom dat niet) een rol kunnen spelen.

In verband met dit alles wil ik ook nog even dieper ingaan op de mogelijkheid om het pronomengebruik ideologisch te interpreteren, zoals dat zowel bij ons als in het buitenland gedaan werd. Uit tabel 1 blijkt dat alle partijen behalve de PVV alle 3 de voorhanden pronomina gebruiken. Met Brown-Gilman 1960, 270 ff. zou daaruit kunnen afgeleid worden dat de PVV door haar bijna uitsluitend *u*-gebruik de meest conservatieve partij is. Maar ook de BSP heeft geen enkel document dat als [- *u*] kan gekarakteriseerd worden en anderzijds heeft enkel de RAL een duidelijke afkeer voor *u*. Daaruit afleiden dat de RAL de enige progressieve partij zou zijn, lijkt dan weer erg vergaand. Wel kan vastgesteld worden dat deze partij het consequentst kiest voor de 2 pronomina die solidariteit kunnen uitdrukken. Het systematisch *u*-gebruik lijkt mij daarentegen niet vanuit distantie maar wel vanuit een niet direct ideologisch gebonden beleefdheidsaspect te interpreteren te zijn.

De analyse van Brown-Gilman staat ten andere in tegenstelling tot de door Geerts 1975, 47 genoteerde tegenstelling tussen

ijj als progressief en *gij* als conservatief. Maar ook die kan niet kloppen, want van daaruit zou moeten afgeleid worden dat de RAL niet alleen de enige uitgesproken progressieve partij maar ook het sterkst uitgesproken conservatief zou zijn, en die twee karakteriseringingen zijn moeilijk met elkaar te rijmen.

Hiermee samenhangend is tenslotte ook nog op de beperkte geldigheid van de eveneens door Geerts 1975, 51 vermelde opvatting te wijzen, dat *ijj* door revolutionairen afgewezen wordt omdat het burgerlijk is. Uit een onderzoek van de interviews is gebleken dat juist AMADA en RAL, wel de 2 minst burgerlijke onder de partijen, intern (tenminste gedeeltelijk) *ijj* gebruiken. Deze bevinding stemt wel overeen met die van Augst voor de BRD, dat „links orientierte Parteien im DU einen Ausdruck von Solidarität sehen” (1977, 21). In België zou dit echter, in vergelijking met de BRD, waar Augst SPD en DKP noemt, alleen voor nog linksere partijen gelden.

Dat het *ijj*-gebruik in Vlaanderen daarnaast ook kan gebruikt worden om de volksverbondenheid met het Noorden tot uitdrukking te brengen (en dat dit met name bij VU-leden het geval kan zijn) heb ik hierboven al even vermeld.

Samenvattend kan dus vastgesteld worden dat aan het gebruik van de aanspreekvormen, in het bijzonder van *ijj*, ideologische motieven ten grondslag kunnen liggen, maar die lijken niet zo vaak doorslaggevend. De gegevens uit de RAL- en AMADA-interviews blijken immers ook tenminste gedeeltelijk anders geïnterpreteerd te kunnen worden. Uit de onderzoeken van Deprez-Geerts 1977, 131 ff. en 1980, 327 ff. blijkt immers dat het pronomengebruik, in het bijzonder dan weer dat van *ijj*, ook sterk afhankelijk is van leeftijd en (mede door opleidingsniveau bepaalde) sociale categorie. Nu zijn AMADA en RAL typisch partijen die nogal sterk vanuit universitaire milieus opere(e)r(d)en en het lijkt mij dus niet uitgesloten dat het vooral bij de RAL sterk veralgemeend *ijj*-gebruik mede een uitdrukking is van een veralgemeend *ijj*-gebruik bij jongeren met hogere opleiding en dus ook potentiële hogere sociale status. Dat de leeftijd een rol kan spelen, kan ten andere ook blijken uit het feit dat in een interview met een oudere AMADA-kandidaat *gij*-vormen gebruikt worden. Bovendien heeft mij ook een Gents verantwoordelijke van de KPB bevestigd dat ook binnen zijn partij op dit punt generatieverschillen bestaan¹⁰. De nog sterke positie van *gij* binnen de RAL zou vanuit dit oogpunt kunnen verklaard worden uit het feit dat een deel van de actieve partijkern weliswaar ten dele universitair geschoold is,

10. Persoonlijke mededeling D. Vonckx.

maar toch nog tot een generatie behoort waarin het *jij*-gebruik nog maar pas goed is beginnen doordringen.

Tot nu toe ben ik in mijn besluiten vooral ingegaan op de rol van de verschillende partijen (de zenders dus) en van de situatie (die ook de relatie tussen zender en ontvanger bepaalt). Bij de zender is daarenboven zeer moeilijk uit te maken of de pronomenuitdrukking gebeurt vanuit de eigen opvatting over de waarde van elk pronomen ofwel of daarbij (ook) rekening wordt gehouden met de mogelijke andere interpretatie ervan door de lezer.

Op de rol van de ontvanger zelf zou slechts grondig kunnen ingegaan worden door receptie-onderzoek. Daar dit niet mogelijk was, is het enige wat daarvan in dit onderzoek terug te vinden is, mijn eigen receptie, die in zoverre illustratief belang kan hebben dat eventueel een aantal interpretaties niet door iedereen zouden gedeeld worden.

Als algemeen besluit zou ik dus alleen maar kunnen herhalen dat het pronomengebruik in Zuidnederlandse verkiezingspropaganda door een veelheid van samen en door elkaar spelende, voor het grootste gedeelte extralinguïstische factoren vrij uniek mag genoemd worden en dan ook niet zomaar met uit andere talen overgenomen termen kan beschreven worden. Bovendien moet nog benadrukt worden dat een onderzoek van het pronomengebruik noodgedwongen zeer beperkt blijft. Interessant lijkt het mij dan ook dat een dergelijk onderzoek gekaderd zou worden in een bredere beschouwing van het taalgebruik waarin ook aan andere aspecten zoals b.v. spelling (progressieve tgv. voorkeurspelling)¹¹ en woordkeuze (b.v. voorkomen van typische Zuidnederlandse vormen) en mogelijk zelfs syntaxis aandacht zou worden besteed. Een dergelijke ruimere beschouwing zou naar ik meen ook het inzicht in de hier behandelde beperkte problematiek kunnen verdiepen. Een vergelijking op al die punten met andere tekstsoorten zou tenslotte kunnen duidelijk maken of de in verkiezingspropaganda opduikende eigenaardigheden voor deze taalvorm specifiek zijn ofwel of ze eerder uitdrukking zijn van algemener in het Zuidnederlands voorkomende fenomenen. Dat dit laatste globaal genomen wel het geval zou kunnen zijn, moge al blijken uit de hier occasioneel gemaakte vergelijkingen van de eigen resultaten met die uit onderzoekingen van anderen op andersoortig materiaal.

11. Vgl. de progressieve spelling in een paar hoger geciteerde advertentie-achtige teksten met *jij*-vormen. Daarnaast deelde L. Asselberghs, PVV, mij mee dat in zijn partij bewust voorkeurspelling wordt gebruikt.

BIBLIOGRAFIE

- AMMON, U. (1972) : *Zur sozialen Funktion der pronominalen Anrede im Deutschen*, in : *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 7 (1972), 73-88.
- AUGST, G. (1977) : *Zur Syntax der Höflichkeit*, in : AUGST, G., *Sprachnorm und Sprachwandel*. Wiesbaden 1977, 13-60.
- BAETENS BEARDSMORE, H. - VAN DE CRAEN, P. (1979) : *The measurement of transitional diglossia*. Manuscript VUB.
- BROWN, R. - GILMAN, A. (1960) : *The pronouns of power and solidarity*, in : SEBOK, T. A. : *Style in language*, 253-276.
- DAAN, J. (1978) : *U en je*, in : *Taal en tongval* 30 (1978), 50-75.
- DAAN, J. (1980) : *De ondergang van het pronomen u?*, in : KRUYSEN, J., *Liber amicorum Weijnen*. Assen 1980, 140-145.
- DEPREZ, K. - GEERTS, G. (1977) : *Lexikale en pronominale standaardizatie*. Antwerp papers in linguistics 12 (1977).
- DEPREZ, K. - GEERTS, G. (1980) : *Pronominale problemen : ge, u en je in Duffel-Lier*, in : *Leuvense bijdragen* 69 (1980), 257-381.
- GEERTS, G. (1975) : *Van gij naar jij en u*, in : CASEMIER, G. - VAN CASPEL, P. P. J., *Taal- en Letterkundig gastenboek voor Prof. Dr. G. A. Van Es*. Groningen 1975, 47-54.
- LAMERS, H. (1979) : *Herkomst en gebruiksfunctie van 'je kan', 'je zal' en 'je mag'*, in : *Taal en tongval* 31 (1979), 1-23.
- MARAI, H. C. (1977) : *De rol van de aanspreking in de communicatie*, in : *Communicatie* 7 (1977), nr. 3, 9-12.
- MARS, F. K. M. (1980) : *Willen, je wil e.d.*, in : *Taal en tongval* 32 (1980), 83-89.
- STOOPS, Y. (1959) : *Noordnederlands taalgebruik voor Zuidnederlands taalgevoel*, in : *Taal en tongval* 11 (1959), 55-60.
- VAN DEN TOORN, M. (1977) : *De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen*, in : *De nieuwe taalgids* 70 (1977), 520-540.

Het medisch denken van Herodotus *

door

MARC VERCRUYSSÉ

Herodotus heeft zich geïnteresseerd voor de zieke mens en diverse aspecten van de geneeskunde. Dit werd onlangs nog aangetoond in het boek *Medizinisches bei Herodot* van D. Brandenburg¹. Deze auteur biedt een overzicht van de gegevens die de *Historiae* inzake geneeskunde bevatten: de ziektes, de organisatie van de geneeskunde, de therapeutische methoden. Ondanks de ondertitel van het boek (*Eine literaturhistorische Studie*) wordt het werk van Herodotus slechts bestudeerd in de mate dat het ons inlicht over de geneeskunde in de antieke wereld. De opvattingen van de historicus zelf en hun belang voor zijn gedachtenwereld worden onvoldoende besproken.

In deze bijdrage laten we de realia ter zijde. Ze werden bestudeerd door D. Brandenburg en anderen. Ons interesseert het medisch denken van Herodotus. Dit trachten we op het spoor te komen vanuit verschillende invalshoeken. We gaan Herodotus' kennis van de bouw en de werking van het menselijk lichaam na. Verder zijn er natuurlijk de beschrijving en de verklaring van de ziektes. Daarop volgen de organisatie van de geneeskunde en de profylactische en therapeutische maatregelen die worden getroffen.

1. *De anatomische en fysiologische belangstelling van Herodotus*

Het ligt niet in onze bedoeling iedere vermelding van een lichaamsdeel of -functie in het werk van Herodotus onder de loep te nemen. Sommige komen overigens in het vervolg aan bod. Evenmin blijven we stilstaan bij de opmerkingen die hij dienaangaande geeft in de etnografische gedeelten van zijn werk. Zoals bekend vormen aanduidingen over de lichaamsbouw en de uiterlijke

* Prof. Dr. H. Verdin was zo vriendelijk de inhoud van deze studie aan zijn jarenlange ervaring met Herodotus te toetsen. We danken hem voor zijn kritische belangstelling die uitmondde in menige nuttige wenk. Om druktechnische redenen geven we de Griekse woorden in transcriptie weer.

1. D. BRANDENBURG, *Medizinisches bei Herodot. Eine literaturhistorische Studie*, (*Medizingeschichtliche Miniaturen*, 2), Berlijn, 1976. Oudere studies zijn van C. MOELLER, *Die Medizin im Herodot. Für Mediziner und Philologen*, Berlijn, 1903 (toch eerder voor 'Mediziner' dan voor 'Philologen') en van H. RHODE, *Medizin und Naturwissenschaft in Herodots Geschichte in Therapeutische Berichte*, 7, 1930, pp. 338-342. D. Brandenburg schijnt geen van beide te kennen.

verschijning een belangstellingspunt bij de beschrijving van vreemde volkeren². Wel zijn er buiten deze context enkele plaatsen waar Herodotus' interesse voor dergelijke gegevens aan het licht komt.

1.1. Op het slagveld nabij Pelusium komt hij tot de ontdekking dat de schedels van de Perzen weker zijn dan die van de Egyptenaren. Hij onderschrijft de verklaring dat de Egyptenaren zich van kindsaf kaalscheren zodat hun schedel sterker wordt door de zon. Om dezelfde reden worden zij ook minder kaal. De Perzen daarentegen dragen steeds een hoofddekseel. In Papremis heeft Herodotus hetzelfde verschijnsel waargenomen bij de Perzen die samen met Darius' zoon Achaemenes door de Libiër Inaros waren verpletterd (3.12). Het slagveld van Plataea bracht eveneens anatomische eigenaardigheden aan het licht: een schedel uit één stuk, zonder naden³; een kaakbeen met bovenaan tanden die aan elkaar waren gegroeid, de snijtanden zowel als de maaltanden; ook werd het gebeente gevonden van een man die vijf el lang was (9.83). De vermelding van deze vondsten buiten het chronologisch kader van de veldslag wijst op Herodotus' bijzondere aandacht, weliswaar voor eerder uitzonderlijke verschijnselen.

1.2. Wat de werking van het menselijk lichaam betreft, vinden we vooral gegevens in verband met de voortplanting. Herodotus kent de rol van het zaad van de man. Zo heette het te Sparta dat Ariston geen vruchtbaar zaad had, daar geen enkele vrouw van hem kinderen kreeg (6.68)⁴. Van de Indiërs en de Ethiopiërs is het sperma zwart, volgens Herodotus overeenkomstig hun huidskleur (3.101).

De rol van de vrouw in de voortplanting is minder duidelijk. Zij ontvangt natuurlijk van de man (3.101), maar van haar eigen inbreng wordt niet uitdrukkelijk gesproken. Dat van Ariston werd

2. Zie hierover A. GRASSL, *Herodot als Ethnologe. Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerkunde*, diss. München, 1903, Sulzbach i. O., 1904, pp. 26-32. Vgl. K. TRÜDINGER, *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie*, diss. Basel, 1918, p. 33. Belangstelling genieten vooral lichaamsgroote, huidskleur en haargroei. Een aparte plaats bekleedt hierin de beschrijving van de lijkbalseming in Egypte (2.86-88).

3. Deze eenvoudige waarneming staat in contrast met de *schematische*, doch onjuiste voorstellingen van de schedelnaden, die men vindt in het *Corpus Hippocraticum* (VC 1). Zie F. KUDLIEN, *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen. Von Homer bis Hippokrates*, (→ *Die Bibliothek der alten Welt. Reihe Forschung und Deutung*), Zürich, Stuttgart, 1967, pp. 98-100. Dit onderscheid is typisch voor de spanning tussen waarneming en speculatie in de vroege anatomie.

4. Vgl. met Aetion die met Labda, de dochter van de Bacchiade Amphion, getrouwd is. Aanvankelijk kreeg hij geen kinderen bij Labda en evenmin bij een andere vrouw. Hij raadpleegde het orakel van Delphi, dat hem de geboorte van een zoon (Cypselus) voorspelde (5.92.b).

gezegd dat geen enkele vrouw hem kinderen baarde, wijst er echter op dat ook de vrouw een kinderloos huwelijk kan veroorzaken. Merkwaardig is in dit opzicht de geschiedenis van koning Anaxandridas van Sparta. Hoewel hij veel van zijn vrouw hield, werden geen kinderen geboren. Hij wilde haar niet verstoten, maar nam er wel een tweede vrouw bij (gunaika teknopoion), die na korte tijd Cleomenes ter wereld bracht. Op hetzelfde ogenblik werd – als bij toeval, zegt Herodotus – de eerste vrouw toch zwanger en schonk ze het leven aan Dorieus. Daarop baarde ze nog Leonidas en Cleombrotus (afzonderlijk of als tweelingbroers). De andere vrouw bleef verder kinderloos (5.39-41). De mogelijkheid om een kinderloze vrouw te verstoten bevestigt dat men haar ook verantwoordelijk achtte bij de verwekking van het leven, maar er wordt niet gepreciseerd hoe.

Over de duur van de zwangerschap spreekt Herodotus bij monde van Aristons vrouw. Zij bracht haar zoon Demaretus, hetzij verwekt door haar man hetzij door de heros Astrabacus, na zeven (maan)maanden ter wereld. Op grond daarvan beweerde Ariston dat Demaretus niet zijn kind was (doch reeds vóór het huwelijk door iemand anders was verwekt) (6.63). Zijn vrouw bracht daar tegen in dat niet iedereen tien maanden zwanger is, doch dat sommige kinderen ook na zeven of negen maanden worden geboren (6.69)⁵.

Niet alle zwangerschappen lopen goed af. De vrouw van de herder die Cyrus opnam, bracht een doodgeboren kind ter wereld (1.112). De zuster van Cambyses werd volgens de Egyptenaren door hem mishandeld, had een miskraam en stierf daaraan (3.32).

2. Herodotus' nosologie

2.1. De diagnose

Herodotus vermeldt in zijn werk allerhande soorten van ziektes. Men vindt hiervan een overzicht in het boek van D. Brandenburg. Niettemin vestigen we de aandacht op enkele merkwaardige punten die in dat werk minder worden belicht.

2.1.1. Het *vocabularium* waarmee Herodotus de kwalen aanduidt, is uitgebreid. Soms gebruikt hij vage woorden als *nousos* of de

5. Een zwangerschap van acht maanden wordt niet vermeld. Dit is in overeenstemming met het Hippocratische geschrift *De octimestri partu*, waarin de problemen rond de geboorte na acht maanden worden besproken. Achtmaandse kinderen overleefden niet. Deze uitspraak schrijft de onbekende auteur eveneens toe aan vrouwen, die uit ervaring spreken (*Oct.* 4.1; *Hippocrate*, 11. *De la génération. De la nature de l'enfant. Des maladies IV. Du foetus de huit mois*, texte établi et traduit par R. Joly, (Collection des universités de France), Parijs, 1970).

werkwoorden *kamnô* en *noseô*⁶. Even talrijk zijn echter de gevallen waarin Herodotus zich van een preciezer term bedient. Dan vermeldt hij de naam van de ziekte⁷ ofwel het aangetaste lichaamsdeel⁸.

Een blik op al deze gevallen toont de verscheidenheid aan van de ziektes waarvan Herodotus weet heeft. Moderne geneeskundigen zouden een classificatie op kunnen stellen. De vraag luidt echter of Herodotus zelf zo'n indeling kent. Een aanduiding wordt verstrekt in de tekst over de organisatie van de geneeskunde in Egypte. Voor verschillende ziektes is er een specialist. Sommigen houden zich bezig met de ogen, anderen met het hoofd, weer anderen zijn tandartsen. Verder zijn er geneesheren voor de maag en voor de inwendige ziekten (2.84). Wellicht is deze opsomming niet exhaustief en dus ook niet de indeling van de ziektes die eraan ten grondslag ligt. We vragen ons af of ze Herodotus' eigen visie weergeeft of de situatie in Egypte weerspiegelt⁹. Interessant is dat er een principe wordt gesuggereerd, waarop de indeling berust, namelijk het lichaamsdeel waar de ziekte wordt gelocaliseerd. Uit de verdere bespreking wordt duidelijk dat Herodotus evenmin consequent rekening houdt met de indeling in traumatische en niet-traumatische ziektes¹⁰.

2.1.2. Een tweede vaststelling waartoe het overzicht ons leidt, is de opvallende zorg waarmee Herodotus de aard van de ziektes poogt te bepalen, met andere woorden „een *diagnose* stelt”. Soms zien we niet alleen het resultaat van die diagnose in de vorm van een specifieke term voor de kwaal of minstens een localisering,

6. Hdt. 1.19 ; 1.22 ; 1.25 ; 1.161 ; 1.197 ; 1.216 ; 2.77 ; 2.142 ; 3.99 ; 3.100 ; 3.120 ; 3.142 ; 4.68 ; 4.135 ; 4.160 ; 5.122 ; 6.12 ; 6.52 ; 7.46 ; 7.83 ; 7.117.

7. Hdt. 1.34 ; 1.85 (doofstomheid) ; 1.105 ('vrouwelijke ziekte') ; 1.138 (meelatsheid) ; 2.111 (blindheid) ; 2.137 (blindheid) ; 3.30 ; 3.33-34 ; 3.37-38 (krankzinnigheid en 'heilige ziekte') ; 3.53 (zwakzinnigheid) ; 3.61 (krankzinnigheid) ; 3.66 (koudvuur) ; 3.129 (verzwikking) ; 3.133 (borstgezwel) ; 3.145 (zwakzinnigheid) ; 4.2 (blindheid) ; 4.90 (schurft) ; 4.155 (stotteren) ; 4.161 (kreupelheid) ; 4.205 (vertering door wormen) ; 5.42 (zwakzinnigheid) ; 5.85 (krankzinnigheid) ; 5.92.b (kreupelheid) ; 6.12 (krankzinnigheid) ; 6.27 (pest) ; 6.75 ; 6.84 (krankzinnigheid) ; 6.117 (blindheid) ; 6.136 (koudvuur) ; 7.88 (tering) ; 7.171 (pest) ; 7.229 (ophthalmia) ; 8.115 (pest en dysenterie) ; 9.34 (krankzinnigheid) ; 9.55 (krankzinnigheid).

8. Hdt. 1.174 (ogen) ; 2.84 (ogen, hoofd, tanden, maag en inwendige ziekten) ; 2.111 (ogen) ; 3.1 (ogen) ; 3.33 (verstand) ; 3.78 (heup en oog) ; 3.149 (geslachtsorganen) ; 4.109 (baarmoeder) ; 6.117 (ogen) ; 6.136 (dij of knie) ; 8.116 (ogen) ; 9.93 (ogen).

9. Moderne historici menen dat Herodotus overdrijft i.v.m. deze specialisatie. Zie b.v. A. B. LLOYD, *Herodotus. Book II. Commentary 1-98, (Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, 43)*, Leiden, 1976, pp. 349-351. Vgl. D. BRANDENBURG, *Medizinisches bei Herodot.*, pp. 14-26.

10. Zie over dit onderscheid, dat na Homerus tot stand kwam F. KUDLIEN, *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen*, pp. 16-20 ; 31-34 ; 48-75.

maar ook de wijze waarop Herodotus daartoe komt. We menen, natuurlijk met het nodige voorbehoud, dat hij zijn diagnose stelt aan de hand van symptomen, al gebruikt hij dat woord niet. Talrijk zijn de voorbeelden hiervan niet, maar ze zijn wel heel sprekend. Merkwaardig genoeg betreft het telkens een vorm van geestesziekte.

Het duidelijkst uitgewerkt is het verhaal van Cambyses' krankzinnigheid, die Herodotus verscheidene malen uitdrukkelijk vermeldt¹¹. Het gebeurde vrij plots, doch te voren was de Perzische koning ook al niet helemaal gezond. Volgens Herodotus is zijn ziekte op te maken uit allerlei wandaden: hij liet zijn broer Smerdis doden, hij vermoordde zijn zwangere zuster; hij schoot de zoon van Prexaspes een pijl door het hart en doodde zonder reden twaalf andere Perzen; hij bedreigde Croesus en pleegde tenslotte grafschennis. Interessant is de conclusie van Herodotus. Hij vat Cambyses' gedrag samen als spot met de eigen wetten, die elk volk dan toch als zijn hoogste goed beschouwt. Daardoor is het *duidelijk* dat de koning krankzinnig was (3.30-38).

Dezelfde redenering past Herodotus toe in het geval van de Spartaan Cleomenes. Ook deze werd door waanzin gegrepen. Dit zag men aan de aanvallen op zijn onderdanen en aan zijn uiteindelijke zelfverminking (6.75)¹².

Minder uitdrukkelijk is de commentaar bij het geval van Charileos, de broer van Maeandrius, die als zwakzinnig wordt bestempeld. Uit de kerker waarin hij opgesloten zat bevrijd, begon hij zijn broer uit te schelden en te beschimpen (3.145). Ziet Herodotus dit als een teken van zijn zwakzinnigheid of gewoon als een uiting van opgekropte woede?

2.2. *Het verloop van de ziekte*

Naast de bepaling van de ziekte besteedt Herodotus aandacht aan het ziekteproces. Vaak vermeldt hij de afloop, die gunstig¹³ of fataal kan zijn¹⁴. In het laatste geval beperkt Herodotus zich soms tot de laconieke opmerking dat iemand aan een ziekte gestorven is¹⁵. Interessanter zijn de gevallen waar Herodotus aanduidingen geeft over een tussenstadium in het verloop van de ziekte. Zo was Miltiades na een val gewond aan de dij (of aan de knie, zoals anderen beweren). Daarop werd hij door koudvuur

11. Hdt. 3.30; 3.33; 3.34; 3.37; 3.38; 3.61.

12. Vgl. met de Atheense soldaten die na een heiligschennende daad op Aegina waanzinnig werden en elkaar doodden (5.85).

13. Hdt. 1.22; 1.85; 2.111; 2.181; 3.78; 3.134; 7.181; 9.34; 9.37.

14. Hdt. 3.66; 6.27; 6.136; 7.171; 8.115; 8.117.

15. Hdt. 1.161; 1.216; 4.205; 5.122; 6.52; 7.117.

aangetast en verrotte zijn dij. Ten gevolge daarvan stierf de veldheer (6.134-136)¹⁶.

Hieruit blijkt niet alleen Herodotus' nieuwsgierigheid naar het verdere lot van de mensen waarover hij bepaalde feiten meedeelt, maar ook naar de ontwikkeling die waar te nemen valt in de gebeurtenissen die hij beschrijft. Dit laatste getuigt van een historische ingesteldheid.

2.3. De aetiologie

Herodotus zou niet de *pater historiae* heten, indien hij het hierbij zou laten. Reeds bij de aanhef van zijn werk maakt hij er de lezer op attent dat hij niet alleen het gebeuren beschrijft, maar er ook een verklaring voor zoekt (*Prooemium*). Dit ervaren we eveneens waar het ziekteverschijnselen betreft. Herodotus neemt vaak geen genoegen met de vermelding ervan alleen, maar hij geeft ook de oorzaak aan.

2.3.1. In vele gevallen ligt de verklaring in de religieuze sfeer en wordt de ziekte geïnterpreteerd als de goddelijke straf voor een misdrijf. Na de brand van de Athena-tempel te Assesus werd Alyattes ziek. Hij genas pas na de heropbouw van het heiligdom (1.19-22). Na de plundering van een tempel van Aphrodite Urania in Syrië werden de Scythen getroffen door de 'vrouwelijke ziekte' (1.105)¹⁷. Bij de Perzen heet het dat de melaatsen een misdaad tegen de zon hebben bedreven (1.138). De Cnidiërs die een kanaal groeven om van hun streek een eiland te maken werden opvallend vaak aan de ogen verwond (1.174). Deze enkele voorbeelden, alle uit het eerste boek, kunnen met andere worden aangevuld¹⁸.

16. Zie over de interpretatie van de term *spasthènai* als de aanduiding van een gecompliceerde breuk L. W. DALY, *Miltiades, Aratus and compound fractures in American Journal of Philology*, 101, 1980, pp. 59-60, Vgl. 1.19-25; 3.66; 3.129; 3.133 (zie A. T. SANDISON, *The first recorded case of inflammatory mastitis. Queen Atossa of Persia and the physician Democêdes in Medical History*, 3, 1959, pp. 317-322); 7.88.

17. Welke ziekte hiermee wordt bedoeld is onzeker. Er wordt ook melding van gemaakt bij Hp. *Aer.* 22 en misschien bij Arist. *E.N.* 7.7.6 = 1150b. W. W. How en J. WELLS, *A commentary on Herodotus*, 1. (*Books I-IV*), Oxford, 1928², p. 107 verkiezen impotentie boven pederastie. De verklaring van deze impotentie stelt ook weer problemen. Zie voor verschillende oplossingen C. L. LINDENFELD, *A partial historical commentary on Herodotus 1.14-1.30 en 1.73-1.106*, diss. Univ. of Missouri, 1971, pp. 144-147.

18. Hdt. 2.111 (de Egyptische koning Pheros werd blind wegens een daad van hybris); 3.30 (Cambyses werd gek na het verwonden van de Apisstier); 3.64-66 (hij werd gewond op dezelfde plaats als de Apisstier, werd ziek en stierf; zie K. REINHARDT, *Herodots Persergeschichten* (1940) in *Herodot. Eine Auswahl aus der neueren Forschung*, hrsg. von W. Marg, (*Wege der Forschung*, 26), Darmstadt, 1965², pp. 347-349); 5.85 (Atheense soldaten die Aeginetische beelden roofden,

Soms wordt de ziekte beschouwd als een *voorteken*. De veldheer Otanes koloniseerde Samos ten gevolge van een droom en een ziekte aan zijn geslachtsorganen (3.149). De pest op Chius werd als een door de godheid gezonden voorteken gezien van de ondergang van het eiland (6.27). Ziektes kunnen ook grote natuurverschijnselen begeleiden. Dit blijkt wanneer Herodotus opmerkt dat de zon viermaal op een ongewone wijze is opgekomen zonder dat daarbij echter in Egypte iets veranderde, onder meer inzake ziekte en dood (2.142). Dat in vele gevallen ziektes worden toegeschreven aan het ingrijpen van een godheid wekt geen verwondering bij een schrijver van wie men doorgaans het theocentrisme beklemtoont.

2.3.2. Daarnaast zijn er echter een aantal plaatsen waar Herodotus voor de ziekte een zuiver *menselijke* oorzaak aanduidt. Dit doet hij overduidelijk wanneer hij de mening van de Egyptenaren citeert dat alle ziektes de mensen overkomen ten gevolge van het voedsel dat ze innemen. Zelf stelt hij daarna vast dat de Egyptenaren samen met de Libiërs de gezondste van alle mensen zijn. Dit schrijft hij zelf toe aan de seizoenen die daar, zoals hij licht overdrijvend meedeelt, niet veranderen. In deze passage confronteert Herodotus niet alleen zijn eigen opvatting met die van de Egyptenaren. De twee verklaringen die hij voorstelt liggen ook op het louter natuurlijke vlak. De visie van Herodotus vertoont bovendien een treffende overeenkomst met sommige uitspraken uit het *Corpus Hippocraticum*, waar eveneens veel belang wordt gehecht aan de klimatologische omstandigheden¹⁹.

In dezelfde lijn ligt de verklaring die Herodotus geeft voor de dood van de Perzische soldaten die op de terugtocht waren na de slag bij Salamis. Te Abydos aangekomen namen ze immers meer voedsel tot zich dan onderweg, ze aten meer dan paste en veranderden van drinkwater (8.117). In dit geval treffen we Herodotus' opvatting aan dat veranderingen ziektes veroorzaken. Hier betreft het een wijziging van de eetgewoonte en van water. De Egyptische opvatting, namelijk dat het voedsel een rol speelt, lijkt ermee verweven te zijn. Enige andere oorzaak vermeldt Herodotus niet.

werden krankzinnig en moordden elkaar haast volledig uit); 6.117 (de Athener Epizelus werd blind ten gevolge van een verschijning); 6.135 (de Pythia noemde Miltiades' ziekte en dood voorbestemd).

19. Hp. *Aer.* doorlopend; *Aph.* 3.1-23; *Epid.* 1 en 2; *Morb. sacr.* 21. Vgl. A. B. LLOYD, *Herodotus. Book II. Introduction*, Leiden, 1975, pp. 165-166 en *Commentary* 1-98, p. 333. Zie over de voeding en het milieu als vroege verklaringen voor niet-traumatische ziektes F. KUDLIEN, *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen*, pp. 53-57.

Dit is evenmin het geval met de al of niet vermeende onvruchtbaarheid van Ariston. Men schreef die enkel toe aan de afwezigheid van vruchtbaar zaad (6.68). Naast de overwegend religieuze verklaring van het ziek zijn van de mens treden er bij Herodotus dus ook al elementen op van een gesecculariseerde aetiologie. Deze verschijnt in verband met inwendige ziektes, zodat op dit vlak het onderscheid tussen traumatische en niet-traumatische ziektes geen doorslaggevende rol speelt.

2.3.3. De *spanning* tussen goddelijke en menselijke interpretatie is zeer scherp voelbaar bij het relaas van de geestesstoornis van Cambyses en van Cleomenes. In de loop van het verhaal over de Perzische koning vermeldt Herodotus vier verklaringen voor zijn manie. De Egyptenaren menen dat het een straf is voor het doden van de Apis. Herodotus schrijft deze veronderstelling echter uitdrukkelijk op de rekening van zijn bronnen, daar hij ze niet aanvaardt (3.30). Zelf doet hij een ander voorstel. Er wordt immers verteld dat Cambyses aan een aangeboren ziekte leed, namelijk epilepsie. Herodotus acht het niet onwaarschijnlijk dat mensen die lichamelijk ernstig ziek zijn ook geestelijk niet gezond zijn (3.33). Met deze verklaring bevindt Herodotus zich op een volkomen menselijk vlak. Wel zou men kunnen aanvoeren dat hij de epilepsie zelf de 'heilige ziekte' noemt, doch dit schijnt voor hem eerder een conventionele benaming te zijn (tèn hirèn onomazousi tines)²⁰. Het blijft niet bij deze twee alternatieve verklaringen. Herodotus haalt bij monde van Prexaspes ook de opinie van de Perzen aan dat Cambyses te veel dronk. Cambyses zag daarin een beschuldiging dat hij door alcoholisme niet goed bij zinnen was. Hij nam wraak door Prexaspes' zoon en andere Perzen bij wijze van proef te doden. De koning wilde namelijk bewijzen dat hij nog juist kon mikken. Hij schoot de pijl recht in het hart van de jongen (3.34-35). De verklaring die door Prexaspes gesuggereerd en door Cambyses uitgesproken werd, ligt weer op het louter profane vlak en lijkt ons nu nog aannemelijk, net zoals Herodotus' verwijzing naar de epilepsie. Croesus ten slotte wilde de koning eveneens terechtwijzen. Hij schreef Cambyses' gedrag toe aan diens jeugdige leeftijd en hartstocht en aan zijn gebrek aan zelfbeheersing (3.36). De verklaring van Croesus situeert zich niet meer op het fysieke vlak, maar wel op het psychologische. Wellicht dacht hij daardoor

20. Vgl. het Hippocratische geschrift *De morbo sacro*, waarin ook een gesecculariseerde visie tot uiting komt. Literatuur hierover wordt vermeld bij A. LESKY, *Geschiede der griechischen Literatur*, Bern, 1971³, p. 551. K. DEICHGRÄBER, *Die Stellung des griechischen Arztes zur Natur in Der listensinnende Trug des Gottes. Vier Themen des griechischen Denkens*, Göttingen, 1952, pp. 92-93 ziet eerder een tegenstelling tussen beide standpunten.

de vorst minder voor het hoofd te stoten, doch hij ontsnapte ternauwernood aan wraakmaatregelen.

Het hele verhaal over Cambyses is merkwaardig vanuit het standpunt van Herodotus' medisch denken. Vooreerst hebben we er al op gewezen dat de historicus de diagnose 'mania' vergezeld laat gaan door en als het ware bewijst aan de hand van talrijke symptomen. Hij zoekt ook een verklaring. De gegevens daarvoor put hij uit zijn bronnen. Alhoewel hij zijn eigen mening duidelijk te kennen geeft, vermeldt hij daarnaast drie andere opinies. Opmerkelijk is de concurrentie tussen één religieuze en drie profane verklaringen. Herodotus plaatst deze niet eenvoudig naast elkaar, doch verwerkt ze in zijn verhaal en vermeldt ze waar ze te pas komen. Het hele verhaal krijgt daardoor een medisch karakter. Naast de ongetwijfeld niet te verwaarlozen historische bedoeling vormt het als het ware ook een 'medisch rapport'. Hierin zijn het stellen van een diagnose aan de hand van symptomen en het zoeken naar oorzaken de constituerende bestanddelen. In deze zin kunnen talrijke elementen van het verhaal worden geïnterpreteerd.

Dezelfde kenmerken treffen we aan bij de beschrijving van Cleomenes' geestesstoornis. Ook in dit geval haalt Herodotus verschillende verklaringen aan voor de ziekte. Vele Grieken menen dat het Cleomenes overkwam omdat hij het Delphisch orakel had beïnvloed bij een uitspraak over Demaretus' afkomst (6.66). De Atheners schrijven het toe aan het feit dat Cleomenes bij zijn inval in Eleusis het heiligdom van de goden heeft verwoest (beschreven in 5.74 en 76). De Argiven van hun kant geloven dat het kwam omdat de vorst de vluchtelingen die in de tempel van de held Argus hun heil hadden gezocht toch buiten heeft gehaald en gedood en daarna het heiligdom heeft platgebrand (6.75). Hierop vertelt Herodotus als in een flash-back de aanval op Argus (6.76-83). De Spartanen houden er nog een andere mening op na. Zij aanvaardden niet de theorie van goddelijke tussenkomst. Wel was Cleomenes door zijn omgang met de Scythen onversneden wijn gaan drinken en daardoor werd hij geestesziek. Ten slotte geeft Herodotus zijn eigen opinie. Hij denkt dat de koning boette voor zijn gedrag tegenover Demaretus (6.84). Hiermee sluit hij aan bij het oordeel van talrijke Grieken²¹.

Deze passage verschilt hierin van de vorige dat Herodotus nu zelf voor een religieus getinte verklaring opteert. Toch wijst hij erop dat Cleomenes vroeger reeds half-krankzinnig was, zodat de godheid zich om zo te zeggen van een bestaande toestand kon

21. S. BENARDETE, *Herodotean Inquiries*, Den Haag, 1969, p. 166 meent dat Herodotus geen verklaring geeft voor Cleomenes' krankzinnigheid, doch ze enkel als 'gerechtvaardigd' wil voorstellen. O.i. is dit onderscheid vrij subtiel.

bedienen, die in de menselijke sfeer ligt. De persoonlijke voorkeur van Herodotus belet hem evenwel niet nog drie andere hypothesen te vermelden, waaronder deze keer twee religieuze²². Meer dan in het verhaal over Cambyses worden de verklaringen hier uitdrukkelijk samengebracht en geconfronteerd. De feiten waarnaar ze verwijzen werden gedeeltelijk reeds eerder verhaald, namelijk de omkoping van het Pythisch orakel en de inval in Eleusis. Twee gebeurtenissen worden evenwel verteld naar aanleiding van de ziekte van Cleomenes, namelijk de aanval op Argus en het contact met de Scythen. Ze vormen telkens een excursus bij het verslag over en de verklaring van Cleomenes' waanzin, waaraan ze chronologisch gezien voorafgaan.

Ondanks de verschillende eindconclusie menen we dat Herodotus in de twee gevallen eenzelfde redenering heeft gevolgd. Bij Cambyses negeert hij de versie van de Egyptenaren, wellicht niet zozeer omdat zij een bovennatuurlijke verklaring bieden, maar wel omdat hij hen verdenkt van chauvinisme. Ook aanvaardt hij niet wat de Atheners, Argiven of Spartanen beweren, daar zij het in hun verklaring elk hebben gemunt op een onrecht dat hunzelf door Cleomenes werd aangedaan: de eerste twee een heiligschennende daad op hun grondgebied, de laatste het aanemen van een uitheemse gewoonte. Wellicht acht Herodotus de bronnen die hem een andere verklaring suggereren betrouwbaarder, omdat ze niet op zo'n eng standpunt staan, mogelijk omdat hij er om andere redenen de voorkeur aan geeft²³. We zien dus dat het medisch denken van Herodotus, in het bijzonder het zoeken naar de oorzaken van een ziekteverschijnsel, wordt doorkruist door historisch-kritische overwegingen. Strikt medische aanduidingen of de neiging tot een religieuze of profane interpretatie spelen een geringere rol²⁴.

2.3.4. Ondanks Herodotus' belangstelling voor de oorzaak van de ziektes blijft dit verschijnsel bij hem vaak nog in een *geheimzinnige* sfeer. Dit zien we telkens als een ziekte kort wordt vermeld.

22. Volgens S. BENARDETE, *Herodotean Inquiries*, p. 163 vermeldt Herodotus impliciet een vijfde verklaring: Cleomenes liet de Arcadiërs zweren bij het water van de Styx (6.74), wat alleen de goden deden.

23. Misschien wordt Herodotus hier zelf beïnvloed door de z.g. 'Demaratquelle'. Zie F. JACOBY, art. *Herodotos* in *RE*, Suppl. 2, Stuttgart, 1912, koll. 442-443 en 476. Hij verkiest immers de versie waarin Cleomenes boet voor een misdaad tegen Demaretus. In dat geval zou hij voor deze chauvinistische bron een uitzondering maken. De historische en medische problemen rond dit verhaal werden behandeld door A. GIUSTI, *Il suicidio di Cleomene in Atene e Roma*, 10, 1929, pp. 54-76. Zelf meent deze auteur dat Cleomenes een epilepticus was (pp. 63-76).

24. F. KUDLIEN, *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen*, p. 58 meent dat Herodotus in deze twee gevallen tot geen besluit komt. Vgl. K. DEICHGRÄBER, *Die Stellung des griechischen Arztes zur Natur*, pp. 91-92.

Natuurlijk was het niet Herodotus' bedoeling ieder geval te verklaren, doch misschien blijkt hieruit toch een zekere machteloosheid. Dat de ziekte soms wordt gepersonifieerd is wellicht slechts een facet van Herodotus' taalgebruik en minder een uiting van zijn geloof dat ze als een blinde macht toeslaat²⁵. De ziekte wordt in ieder geval beschouwd als een factor van de 'condition humaine' waaraan globaal niet te ontkomen valt en waarin men zich moet schikken²⁶. Zo komt het wellicht ook dat Artabanus verklaarde dat ziekten het menselijk leven verstoren en het nog te lang doen schijnen (7.46).

De mensen die Herodotus in zijn werk beschrijft leggen zich daar meestal niet bij neer. Ze nemen maatregelen tegen de ziekte en wanneer het toch zover is gekomen, pogen ze de toestand te verhelpen. We gaan nu na hoe Herodotus de organisatie van de medische verzorging voorstelt en welke methoden men hiervoor aanwendde. Tevens letten we op de genezing door goddelijke tussenkomst.

3. De organisatie van de geneeskunde

In de etnologische uitweidingen van zijn werk beschrijft Herodotus hoe bij de verschillende volkeren de geneeskunde is georganiseerd. Er is een gradatie waar te nemen, die wellicht samenhangt met de ontwikkeling van het volk in kwestie²⁷. De *Indiërs*, hun nomaden uitgezonderd, besteden geen zorg aan zieken of doden. Wanneer iemand ziek wordt, trekt hij zich eenvoudig op een eenzame plaats terug. Van enige organisatie is geen sprake. Op dit gebrek aan medische zorgen legt Herodotus sterk de nadruk door een opeenvolging van negaties (Hdt. 3.100).

Bij de *Babyloniërs* valt Herodotus eveneens de afwezigheid van geneesheren op, doch zij kennen een andere vorm van verzorging, waarvan hij de wijsheid prijst. In tegenstelling met de afzondering bij de *Indiërs* worden de zieken naar het marktplein gebracht. Het is de bedoeling dat de mensen naar de zieken toegaan en hun ten minste vragen aan welke kwaal zij lijden. Indien men hetzelfde heeft gehad of een ander geval kent, moet men hun raad verschaf-

25. Telkens een aorist van een samenstelling met *lambanô*. Zie Hdt. 3.142; 3.149; 6.27; 6.75; 8.115. Een vorm van *piptô*. Zie 3.100; 6.12. Vgl. F. KUDLIEN, *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen*, pp. 51-52 voor gelijkwaardige oudere voorstellingen.

26. Vgl. Hdt. 1.32 (vrij zijn van ziekte behoort volgens Solon tot het gelukkig zijn).

27. Dit aspect wordt eveneens behandeld door C. MOELLER, *Die Medizin im Herodot*, pp. 4-7. Onafhankelijk van zijn tekst zijn we tot overeenkomstige resultaten gekomen. Daar de context verschilt (hij behandelt dit probleem als algemene inleiding), menen we onze bevindingen hier te mogen handhaven.

fen over de middelen die genezing hebben gebracht (1.197). De sociale betrokkenheid van deze vorm van geneeskunde is duidelijk. Iedereen kan er als het ware optreden als geneesheer. Van speciale opleiding wordt niet gesproken. De kennis haalt men echter uit eigen of andermans ervaring, waarbij nog komt dat enkel succesvolle methoden in aanmerking komen.

De organisatie in *Egypte* staat hiermee sterk in contrast. Daar treft Herodotus artsen aan, die een gespecialiseerde praktijk beoefenen (2.84). Deze geneesheren hebben een goede reputatie en worden op verscheidene plaatsen in Herodotus' werk gesignaleerd²⁸. Ze passen hun eigen methoden toe, zoals blijkt uit het verhaal van Darius' verzwikte voet (3.129).

Naast de geneeskunde van de vreemde volkeren richt Herodotus zijn aandacht ook op de *Griekse* wereld. Dit gebeurt vrij uitvoerig bij zijn relaas van de lotgevallen van Democedes, waarin de historicus menige inlichting geeft over de organisatie van de geneeskunde bij de Grieken (3.125 en 129-137). Democedes was afkomstig uit Croton in Zuid-Italië, volgens Herodotus het meest vooraanstaande medisch centrum van de Griekse wereld. Daar zal hij wel zijn opleiding hebben genoten, al zegt onze auteur dat niet uitdrukkelijk. Zelf beweerde Democedes tegenover Darius dat hij een weinig van de geneeskunde had opgestoken door zijn verblijf bij een arts. In ieder geval, toen hij na een twist met zijn vader op Aegina belandde, beschikte hij over de nodige bagage voor een schitterende loopbaan. Na één jaar overtrof hij er de andere geneesheren. Nochtans had hij daar (aanvankelijk) niet de nodige uitrusting voor de uitoefening van zijn beroep. Het tweede jaar betaalden de Aegineten hem voor een openbare functie één talent. Het jaar daarop verdiende hij honderd mina's bij de Atheners. Het vierde jaar ontving hij van Polycrates twee talenten. Bij dit verblijf op Samus werd hij door de Perzen gevangengenomen. Aan het hof van Darius verrichtte hij enkele opmerkelijke genezingen en genoot hij hoge waardering. Herodotus illustreert de opgang van Democedes aan de hand van de plaatsen waar hij in dienst was en het ereloon dat hij ermee verdiende²⁹. Verder maakt hij gewag van typisch Griekse therapeutische methoden. Dit sluit een zekere pluriformiteit niet uit, want hij vermeldt het bestaan van verschillende stromingen (scholen), waarvan de Crotoniaten de eerste en de Cyrenaërs de tweede plaats bekleedden.

Er bestaat een grote afstand tussen de Indische maatschappij waar geen geneeskundige zorgen worden verstrekt en de Griekse

28. B.v. aan het Perzische hof bij Cyrus (3.1) en bij Darius (3.129).

29. Zie over deze carrière E. D. PHILLIPS, *Greek medicine, (Aspects of Greek and Roman life)*, Londen, 1973, pp. 182-184 en D. BRANDENBURG, *Medizinisches bei Herodot.*, pp. 33-43.

wereld. Daartussen situeert Herodotus nog de Babylonische en de Egyptische aanpak. Het zou de moeite lonen om na te gaan of deze gradatie parallel verloopt met andere sociale aspecten van de betrokken volkeren. Bij alle vier is het evenwel duidelijk dat de hele problematiek rond ziek zijn en genezen zich tevens op het maatschappelijk vlak situeert: vanaf de uitstoting van de zieken tot de hoge sociale status van de artsen.

4. *Profylaxis en therapie*

4.1. Over *profylactische maatregelen* horen we bij de beschrijving van vreemde volkeren. De Egyptenaren besnijden zich omwille van de 'zuiverheid'³⁰. Hun priesters scheren om de andere dag hun hele lichaam tegen de luizen en ander vuil. Ook wassen ze zich tweemaal per dag en per nacht met koud water (2.36-37). De bewoners van de vruchtbare gebieden van Egypte zuiveren eens per maand gedurende drie dagen hun lichaam met braakmiddelen en laxatieven (2.77).

Van de Libiërs noemt Herodotus een gebruik dat zij zelf met hun gezondheid in verband brengen. Wanneer hun kinderen vier jaar oud zijn, branden zij met schapevet de aderen van het hoofd en ook soms die van de slapen om te beletten dat zij voortdurend van neervloeiend 'flegma' te lijden zouden hebben³¹. Herodotus toont zich echter vrij sceptisch. Vooreerst kan hij niet met zekerheid zeggen of alle Libiërs dit doen. Ook durft hij zich niet uitspreken over de invloed van dit gebruik op de gezondheid. Wel is hij ervan overtuigd dat zij het gezondste volk zijn dat hij kent. Voor het overige beroept hij zich op wat de Libiërs zelf zeggen (4.187).

Ongetwijfeld beschouwt Herodotus nog andere gebruiken in het licht van de profylaxis, zoals de gegevens over voeding, kleding en huisvesting in de etnografische gedeelten. Hij legt echter niet uitdrukkelijk het verband met de gezondheidszorg³².

30. De term die Herodotus gebruikt is niet duidelijk. Wellicht gaat het meer om een religieuze dan om een hygiënische maatregel. Voor een overzicht van de standpunten zie A. B. LLOYD, *Herodotus. Book II. Commentary* 1-98, p. 165.

31. Dit flegma is één van de vier humores, waaruit het lichaam is samengesteld (samen met bloed, gele en zwarte gal; overeenkomstig de vier elementen van Empedocles, vuur, water, lucht en aarde) en waarop de Hippocratische ziekteleer berust. Vgl. vooral Hp. *Nat. Hom.* (b.v. 4). Zie hierover E. D. PHILLIPS, *Greek medicine*, pp. 48-52. Ook in dit opzicht sluit Herodotus dus aan bij de Hippocratische geschriften.

32. Zie voor een overzicht van dergelijke gegevens, in medische zin geïnterpreteerd C. MOELLER, *Die Medizin im Herodot*, pp. 27-32 en D. BRANDENBURG, *Medizinisches bei Herodot*, pp. 91-105; voor de vreemde volkeren ook A. GRASSL, *Herodot als Ethnologe*, pp. 43-46.

4.2. Uitvoeriger gaat Herodotus in op de aangewende *therapeutische methoden*. Interessant is in dit opzicht het relaas van de genezing van Darius door de Crotoonse geneesheer Democedes. De hele passage is opgebouwd rond de tegenstelling tussen de Egyptische en de Griekse geneeskunde. Bij een jachtpartij was de koning van zijn paard gevallen en had hij zijn voet verzwikt. Het letsel was vrij ernstig, want de enkel was uit het lid geraakt. Eerst deed hij een beroep op de Egyptische geneesheren die hij bij zich had en die doorgingen voor de besten in hun vak. Hun therapie bestond erin de voet te wringen en met geweld te behandelen, zodat de kwaal nog erger werd. Zeven dagen en nachten kon Darius niet slapen van de pijn. Op de achtste dag, toen het slecht met hem gesteld was, vernam hij dat Democedes in Susa verbleef en liet hij hem ontbieden. Na wat over en weer gepraat was de Crotoniaat bereid Darius te behandelen. Hij ging anders te werk en maakte gebruik van Griekse geneesmiddelen door krachtdadigheid met zachtheid te combineren. Het resultaat was dan ook totaal verschillend. Democedes schonk niet alleen Darius zijn nachtrust terug, maar genas hem ook in korte tijd (hoe lang het duurde, zegt Herodotus niet, in contrast met de nadrukkelijke tijdsaanduiding voor de Egyptenaren). Darius had nochtans niet verwacht ooit nog een gezonde voet te hebben (3.129-130). Aldus vormen de therapeutische methoden een distinctieve factor van deze twee richtingen en bekleden zij een belangrijke plaats in het medisch denken van Herodotus. Jammer genoeg blijft hij tamelijk vaag over de aard van de twee methoden. Vooral van Democedes' werkwijze kunnen wij ons amper een idee vormen, omdat Herodotus het houdt bij algemene termen. Belangrijker dan het middel is voor hem het resultaat, dat hij in de twee gevallen sterk en contrasterend in de verf zet. We mogen ook niet vergeten dat Democedes dank zij dit resultaat, de genezing van Darius en later van Atossa, in de gunst van de koning kwam en er aldus in slaagde uit Perzië te ontkomen (3.130-137).

Meer inlichtingen verschaft Herodotus in het geval van de Griekse matroos Pytheas, die gewond werd en door de Perzen werd verzorgd wegens hun bewondering voor zijn dapper gedrag. Zij genazen zijn wonden met mirre en wikkelden ze in zwachtels van fijn linnen (7.181). Of dit een specifiek Perzische methode was, zegt de auteur niet. Het resultaat scheen wel goed te zijn, ondanks het feit dat Pytheas helemaal in stukken was gehakt. De Eleïsche ziener Hegesistratus was eens door de Spartanen gevangengenomen en met één voet in een houten blok vastgeklonken. Hij kon ontsnappen door zijn voet af te hakken. Herodotus meldt dat hij daarop herstelde en zich behielp met een houten voet (9.37).

Belangstelling voor de medische therapie bewijst Herodotus verder wanneer hij het heeft over de genezende kracht van *natuurprodukten*. Het water van de rivier de Tarsus in Thracië helpt in geval van schurft bij mensen en paarden (4.90). In de streek van de Budini leven otters, bevers en andere dieren met een vierhoekige kop. Hun teelballen worden gebruikt voor de genezing van ziekten van de baarmoeder (4.109). De Libiërs gebruiken de urine van een bok wanneer hun kinderen bij het branden van de aders kramp krijgen (4.187).

5. Genezing door bovennatuurlijke tussenkomst

De aandacht voor menselijke geneesmiddelen en methodes mag ons niet doen vergeten dat Herodotus ook het bovennatuurlijke een rol toebedeelt bij de genezing van ziektes. Dit komt duidelijk tot uiting in de plaats die de *orakels* hierbij bekleeden. De genezing van Alyattes is hiervan een mooi voorbeeld. Tijdens de oorlog tegen de Milesiërs vatte de tempel van Athena Assesia vuur en brandde hij af. Toen het leger in Sardis aankwam, werd de Lydische koning ziek. Het werd erger en hij stuurde gezanten naar Delphi om de god over zijn toestand te ondervragen. Als voorafgaande voorwaarde voor de uitspraak stelde de Pythia de eis dat de tempel opnieuw moest worden opgetrokken. Door te verwijzen naar het afgebrande heiligdom gaf zij de diepe oorzaak van Alyattes' ziekte aan, namelijk de toorn van een godheid. Genezing was slechts mogelijk indien deze oorzaak werd weggenomen. Alyattes sloot een verdrag met de tiran van Milete en bouwde te Assesus twee tempels voor Athena. Hierop genas hij (1.19-22). Een merkwaardige trek van Herodotus' verhaal bestaat erin dat hij eerst de restauratie van de tempel als voorwaarde voor een orakeluitspraak voorstelt en dat hij daarna Alyattes onmiddellijk laat genezen zonder verdere tussenkomst van Delphi. Misschien hebben we hier te maken met het literair procédé van de ellipsis, waarmee Herodotus meer vaart aan zijn verhaal wil geven. Mogelijk is er (in Herodotus' voorstelling) geen verdere tussenkomst van het orakel geweest en is Alyattes zonder nieuw ingrijpen hersteld. In dat geval kunnen we de eerste (en enige) uitspraak van de Pythia interpreteren als typisch Delphisch dubbelzinnig. Deze bevatte zonder het duidelijk te zeggen reeds de remedie voor Alyattes' ziekte.

Van de doofstomme zoon van Croesus werd door het Delphisch orakel de genezing voorspeld op de dag dat Sardis zou worden

ingenomen. Dit gebeurde inderdaad (1.85)³³. Op soortgelijke wijze ontving de blind geworden Egyptische koning Pheros van het orakel te Buto aanwijzingen voor de genezing van zijn ogen. Tevens werd hierdoor bevestigd dat zijn blindheid een straf vanwege de goden was. Het geneesmiddel dat werd opgegeven was wel van menselijke aard, namelijk urine, doch de bijkomende voorwaarde dat deze moest komen van een vrouw die haar man trouw was, beklemtoont toch de magische sfeer van het gebeuren. Dit gaf trouwens aanleiding tot een kostelijke historie (2.111)³⁴. Ten gevolge van een orakel bouwden de Aegiden een heiligdom omdat de kinderen in hun familie niet in leven bleven. Daarna overleefden ze wel (4.149).

Merkwaardig is het verhaal over farao Amasis die door een soort psychologische impotentie niet in staat was tot sexuele omgang met zijn Griekse vrouw Ladice (maar wel met andere vrouwen). Met de dood bedreigd bad Ladice in de tempel van Aphrodite en beloofde ze haar een beeld naar Cyrene te sturen, indien Amasis met haar omgang kon hebben. Dezelfde nacht nog slaagden ze erin en van dan af waren er geen moeilijkheden meer. Herodotus voegt er aan toe dat Amasis haar daarna vurig liefhad. Ladice vervulde haar belofte (2.181). In dit geval geschiedt de genezing niet via een orakel, maar na een *smeekbede* tot de godheid.

Wat de ziekenzorg betreft, stellen we bij Herodotus dezelfde tweeslachtigheid vast, die ook zijn verklaring van ziektes kenmerkt. Enerzijds besteedt hij aandacht aan het menselijk initiatief ter zake, zowel door profylactische als therapeutische maatregelen. Doch een aantal malen stelt hij de genezing voor als het resultaat van een goddelijk ingrijpen dat duidelijk wordt door de tussenkomst van een orakel. In deze laatste gevallen gewaagt hij niet van menselijke geneesmiddelen, zodat we kunnen stellen dat hij een strikt onderscheid maakt tussen de humane en de religieuze sfeer.

33. Deze genezing stelt heel wat medische problemen. Zie hierover W. PÖTSCHER, *Der stumme Sohn des Kroisos* in *Zeitschrift für klinische Psychologie und Psychotherapie*, 22, 1974, pp. 367-368. Een meer symbolische interpretatie van het gebeuren bieden T. A. SEBEOK en E. BRADY, *The two sons of Croesus. A myth about communication in Herodotus* in *Quaderni urbinati di cultura classica*, 1979, nr. 1, pp. 7-22: de tegenstelling tussen Croesus' zonen (de welbespraakte en de stomme) illustreert de eigen communicatieproblemen van de koning.

35. Over de historische en literaire achtergronden van dit verhaal raadplege men H. DE MEULENAERE, *La légende de Phéros d'après Hérodote* (II, 111) in *Chronique d'Egypte*, 28, 1953, pp. 248-260.

6. *Besluit. Herodotus' medisch denken*

6.1. De ziekte en haar problemen zijn niet afwezig in het werk van Herodotus. Men wordt er in iedere episode mee geconfronteerd. De meest voordehandliggende verklaring hiervoor is dat ziek zijn behoort tot de 'dingen van het leven', de 'condition humaine' en dat Herodotus zich precies tot doel stelt het menselijk gebeuren zo volledig mogelijk voor het nageslacht te bewaren (ta genomena ex anthrôpôn) (*Prooemium*). Op hem is dus zeker de volgende uitspraak van J. Revel en J. P. Peter van toepassing: „Symétriquement, dès l'origine de la chronique, l'historien a fait de la maladie un des passages obligés de son récit”³⁵. Het is een boeiende vraag of de latere historici dezelfde weg zijn opgegaan. Voor Herodotus' opvolger Thucydides geldt dit zeker. We vragen ons zelfs af of men bij diens belangstelling voor ziekte en geneeskunde enkel moet denken aan de invloed van de Hippocratische geschriften en of het werk van zijn voorganger in dit opzicht ook niet inspirerend heeft gewerkt. In ieder geval mag men niet vergeten dat Thucydides niet als eerste historicus over deze problemen heeft geschreven³⁶. Het zou de moeite lonen hetzelfde onderwerp bij latere historici te bestuderen. We denken onder meer aan Xenophon, de geneesheer Ctesias, Polybius, die soms geneeskunde en geschiedschrijving confronteert, alsook aan biografen als Plutarchus en Suetonius.

6.2. Afgezien van de omvang van Herodotus' medische interesse worden we getroffen door de veelzijdigheid ervan. Hij beperkt zich niet tot de vermelding van de ziektegevallen, hij poogt ze ook nauwkeurig te bepalen, hij gaat hun verloop na, zoekt er een verklaring voor. Tevens interesseert hij zich voor de organisatie en de techniek van de geneeskunde. Gelet op deze opvallende aandacht van Herodotus zou men geneigd zijn hem een zekere deskundigheid toe te schrijven. H. Rhode stipt evenwel aan dat het steeds toevallige mededelingen betreft en dat Herodotus enkel blijk geeft van de normale kennis die iedere nieuwsgierige leek toen kon bezitten. Bovendien staat zijn kennis nog op het peil van de pre-Hippocratische geneeskunde³⁷.

35. J. REVEL en J. P. PETER, *Le corps. L'homme malade et son histoire in Faire de l'histoire*, 3. *Nouveaux objets*, sous la direction de J. le Goff et P. Nora, (*Bibliothèque des Histoires*), Parijs, 1974, p. 170. Zij halen enkel Thucydides en Gregorius van Tours als voorbeelden aan.

36. Over Thucydides en de geneeskunde is reeds heel wat geschreven. Een recente studie is van C. LICHTENTHAELER, *Thucydide et Hippocrate vus par un historien-médecin*, (*Etudes d'histoire de la médecine*, 4), Genève, 1965.

37. H. RHODE, *Medizin und Naturwissenschaft in Herodots Geschichte*, p. 338. Zie ook A. GIUSTI, *Il suicidio di Cleomene*, p. 63. Een positiever oordeel vinden

Hoewel we van Herodotus geenszins een geneeskundige willen maken, moeten deze opmerkingen worden genuanceerd. Daar de *Historiae* het enige bewaarde werk van deze aard en uit deze tijd is, kunnen we niet vergelijken. Daarom zijn we aangewezen op een interpretatie van de gegevens die onze studie aan het licht heeft gebracht. Vooreerst menen we dat tal van Herodotus' vermeldingen van ziekten niet terloops zijn. Vaak staan ze centraal in een episode, vormen ze een belangrijke schakel in het historisch gebeuren of dienen ze om het verhaal te verklaren. In sommige gevallen wordt een episode bijna volledig rond medische gegevens opgebouwd, zoals de beschrijving van Democedes aan het Perzische hof.

Verder vragen we ons af of iedere leek op medisch gebied zoveel belangstelling zou betonen voor aard, verloop en verklaring van de ziekte als Herodotus, die hierop soms toch sterk de nadruk legt. Hierbij moeten we vooral letten op het soort vragen dat Herodotus stelt; deze getuigen van een doordachte belangstelling.

Tenslotte vallen enkele treffende overeenkomsten op met bepaalde ideeën uit het *Corpus Hippocraticum*³⁸. Wanneer we er rekening mee houden dat de vroegste Hippocratische geschriften hoogstens tijdens de eindfase van Herodotus' werk kunnen worden gedateerd³⁹, moeten we toegeven dat de medische kennis van Herodotus in sommige opzichten verbazend actueel was. De relatie van Herodotus tot het *Corpus Hippocraticum* en de ideële en chronologische problemen die hiermee gepaard gaan, kunnen het voorwerp uitmaken van een meer gedetailleerde studie. Tot nog toe werden deze geschriften enkel onder linguïstisch opzicht vergeleken.

Mogen we dan spreken van een medisch denken van Herodotus? Niet in de zin dat Herodotus een geneeskundige zou zijn. Wel als we stellen dat hij zijn typische *historiè* ook op medische problemen toepast. We hebben erop gewezen dat medische en historisch-kritische argumenten elkaar kunnen doorkruisen, wellicht omdat

we bij J. WELLS, *Herodotus and the intellectual life of his age* in *Studies in Herodotus*, Oxford, 1923, pp. 188-190.

38. Vgl. de aanduidingen die we in de loop van deze studie hebben gegeven: de geboorte van achttandse baby's; de invloed van klimatologische omstandigheden; de houding tegenover epilepsie; de vermelding van het flegma; meer algemeen de aandacht voor symptomen en oorzaken van de ziekten.

39. Als einddatum van Herodotus' werk neemt men de eerste jaren van de Peloponnesische oorlog aan. Aldus A. LESKY, *Geschichte der griechischen Literatur*, pp. 351-352. J. COBET, *Wann wurde Herodots Darstellung der Perserkriege publiziert?* in *Hermes*, 105, 1977, pp. 2-17 specificeert tussen 430 en 426. K. VON FRITZ, *Die griechische Geschichtsschreibung*, 1. *Von den Anfängen bis Thukydides*. Text, Berlijn, 1967, p. 123 daalt af tot 424. De vroegste Hippocratische geschriften dateren vanaf 430. Zie A. LESKY, *o.c.*, p. 550. Over het moeilijke probleem van de datering van deze geschriften verder H. DILLER, *Stand und Aufgaben der Hippokratiesforschung* (1959) in *Antike Medizin*, hrsg. von H. Flashar, (*Wege der Forschung*, 221), Darmstadt, 1971, pp. 44-48.

ze beide slechts concrete verschijningsvormen zijn van Herodotus' eigen manier van denken. Hij is een intelligent en nieuwsgierig mens, staat open voor de ideeën van zijn tijd en is diep begaan met het lot van de mensen die hij beschrijft. Bij al wat hij ontmoet stelt hij vragen over aard en ontwikkeling en zoekt hij een verklaring. Met dit doel wint hij informatie in en weegt hij zijn inlichtingen zorgvuldig af. Wat hij meedeelt, poogt hij zoveel mogelijk te bewijzen. Is het dan niet normaal dat hij dit spontaan ook doet waar het medische problemen betreft? We vragen ons dus af of Herodotus' belangstelling voor deze zaken echt zo alledaags is als H. Rhode suggereert en of ook hierin niets blijkt van de intellectuele gaven en de menselijke bekommernissen van de Halicarnassiër.

6.3. Tot slot kunnen we Herodotus' medisch denken situeren tegen de achtergrond van zijn levensbeschouwing. Vooral bij de verklaring en de genezing van de ziekte valt de spanning op tussen theo- en antropocentrisme. Terwijl Herodotus de ziekte soms op louter fysieke grondslag verklaart en de genezing dikwijls aan menselijke zorgen toeschrijft, zijn er evenveel gevallen waar een godheid ingrijpt. Herodotus bevindt zich op weg naar een meer gesecculariseerde visie, doch hierbij geeft hij de religieuze interpretatie van het gebeuren het laatste woord. Deze vaststelling geldt trouwens voor het hele werk van de historicus. Terecht getuigt de Duitse romancier en essayist E. Jünger over hem: „man durchwandert seine Bücher wie ein von der Morgenröte bestrahltes Land... Er steht auf dem Grat eines Gebirges, das Tag und Nacht trennt; nicht nur zwei Zeiten, sondern zwei Zeitarten, zwei Arten von Licht" (*An der Zeitmauer*, 46)⁴⁰.

40. E. JÜNGER, *Werke*, 6. *Essays II. Der Arbeiter*, Stuttgart, 1964, pp. 475-476 (*An der Zeitmauer* verscheen voor het eerst in 1959).

Met Gezelle te gast.
Overwegingen naar aanleiding van enkele
gelegenheidsgedichten in „Liederén,
eerdichten et reliqua” (1880)

door

J. J. M. WESTENBROEK

I. INLEIDING

Wie de gelegenheidsgedichten in Gezelles honderd jaar geleden verschenen bundel *Liederén, Eerdichten et Reliqua* doorleest, maakt kennis met een volk in niet-alledaagse situaties. Zoals men in *Kerkhofblommen* mensen ontmoet die hun leven voltooid hebben en hun eeuwige vreugde elders genieten, zo ontmoeten we in deze gedichten soortgelijke mensen, maar nu op gelukkige momenten in hun áárdse leven. In het algemeen zijn in Gezelles gelegenheidsgedichten mensen bijeen die iets te vieren hebben: een eerste communie, een bruiloft, een eerste Heilige Mis, een jubileum; kortom, zij vieren feest. Het is dat feestelijke in de aangelegenheden dat voor een belangrijk deel de thematiek en vooral de strategie van die gedichten heeft bepaald. Men dient daarbij te beseffen dat we te maken hebben met een genre dat van alle genres het minst van papier is: het werd bestemd om voorgedragen, gespeeld of gezongen te worden en zodoende iemand of iets te vieren ten aanhoren van een vaak niet erg zwijgzame groep mensen die voor hetzelfde doel bijeenwaren.

Wie echter in 1980 gelegenheidsgedichten als uit *Liederén, Eerdichten et Reliqua* wil bespreken, kan niet om de studie heen waarmee ons medelid, de heer J. P. Couttenier in 1976 te Leuven promoveerde, onder de titel *Dichter en knecht. Een sociologische interpretatie van Guido Gezelles populaire poëzie (1879-1899)*. Het gaat om een belangrijke studie, waarin voor het eerst „grip” wordt verkregen op een omvangrijk corpus nog onvoldoend bestudeerde gedichten van Gezelle, dat voor ons bovendien moeilijk toegankelijk is. Uit zijn studie wordt duidelijk dat we Gezelles werk niet verantwoord kunnen bestuderen zonder dat uitgebreide deel van zijn oeuvre.

Couttenier gaat uit van de stelling dat literatuur en samenleving niet apart van elkaar staan, maar dat literatuur voor een deel maat-

schappij is, omdat zij ten eerste menselijke relaties en maatschappelijke processen uitdrukt en ten tweede in de maatschappij functioneert: langs en in literatuur worden menselijke relaties gelegd. Wie, zoals Couttenier doet, een sociologische studie verricht over de functies van literaire teksten, moet zich steeds afvragen voor wie de realisering of actualisering van de teksten functioneel is. Couttenier wil in zijn studie van Gezelles Kortrijkse gelegenheids-gedichten (hij noemt ze „populaire poëzie”) de daarin „typische problematiek”, het „eigen waardenstelsel” opsporen en onderzoeken voor welke groepen zij functioneel zijn geweest. Wie hebben hun eigen ervaringswereld daarin herkend en zijn er in hun handelen mogelijk door beïnvloed? Wat Couttenier per se niet wil, is een onderzoek naar aanleidingen, een verdere aanvulling van de biografie van Gezelle.

Na geconstateerd te hebben dat Gezelles funeraire poëzie erop gericht is, de door de dood ontstane onzekerheden en angsten te neutraliseren en om te zetten in optimistisch vertrouwen op Gods goedheid en de eeuwige zaligheid waardoor de oorspronkelijke orde wordt hersteld, onderzoekt Couttenier het gehele corpus van de Kortrijkse populaire poëzie op zijn motieven. Hij laat zien hoe er voortdurend sprake is van een dreigende buitenwereld, die ontvlucht moet worden in veilige oorden, en hoe er tevens een tegenstelling tussen het vertrouwde eigene en het vijandige vreemde bestaat, waardoor een „ingroup” gevormd wordt van het toelisterende en zich met de declamator van het gedicht identificeerende publiek tegen een ongedifferentieerde „outgroup”. Gezelle geeft gestalte aan een in een bepaalde gemeenschap onbewust levende wens tot ordening en regulering: hij verheerlijkt een sacrale kosmos die de bestaande sociale orde wettigt en onderwerping eist aan de instanties van Kerk en Maatschappij, die deze orde in stand houden. Gezelles populaire poëzie bevestigt dus deze orde. In de tijdservaring geldt alleen het verleden, waarin het Paradijs van de verloren onschuld is gesitueerd; dit verleden wordt via het heden naar de eeuwigheid doorgetrokken. Er is geen tijdsbesef waarin het bewustzijn bestaat van verandering en mogelijke vooruitgang in de maatschappelijke structuren, maar een mythisch-cyclische tijd die statisch is en een mentale houding bij het publiek versterkt, gericht op handhaving van het bestaande. Het woord wordt middel om de latente sociale spanningen uit te wissen: de dichter wordt knecht van de bestaande orde.

Couttenier ziet in zijn slothoofdstuk Gezelles populaire poëzie als een geniale verwoording van wat bepaalde groepen onbewust moeten hebben gekend: een sterke behoefte aan veiligheid in een tijd waarin de bestaande orde werd bedreigd: het socialisme was

in opkomst, een revolutie in de bezitsverhoudingen werd mogelijk. Gezelles poëzie beklemtoonde de traditie, de consensus en de onderwerping aan een bestaande orde, zoals de negentiende-eeuwse conservatieve burgerij dat wenste. De goddelijk gewettigde orde van Gezelles gebruikspoëzie kan functioneel zijn geweest voor die groepen die uit de bedreigende onzekerheid terug wilden naar de beveiligende orde in een geïntegreerde samenleving.

Ik keer terug naar de eerdichten uit *Liederen, Eerdichten et Reliqua* om het aandeel van het feestelijke van de aangelegenheden waarvoor ze geschreven werden, in de thematiek en de strategie ervan te bepalen. Coutteniers studie heeft mij gelukkig de ruimte daartoe gelaten door deze feestelijke aard van de omstandigheden waarom de gedichten geschreven werden, buiten beschouwing te laten. Ik hoop door deze Sitz im Leben erbij te betrekken, ook op bepaalde door Couttenier besproken motieven een anders gekleurd en daardoor aanvullend licht te kunnen werpen.

Er zou wél, zeker voor een leek op dit terrein als ik ben, een sociologie van het feest-in-het-algemeen moeten bestaan. Voor zover ik weet (en ik heb mijn best gedaan om mensen die het weten kunnen op een speurtocht ernaar te zetten), is deze sociologie nog niet geschreven. Hoewel de vraag naar het functioneren van het feest in de maatschappij mij nogal voordehandliggend aandoet, heb ik toch mijn gegevens moeten bijeengaren uit verschillende hoeken. In het bijzonder werd ik geholpen door de geschriften van Harvey Cox, *The Feast of Fools. A Theological Essay on Festivity and Fantasy* (Cambridge, Mass. 1969), Johan Huizinga, *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur* (*Verzamelde Werken V*, Haarlem 1950), Cornelis Verhoeven, *Inleiding tot de verwondering*³ (Bilthoven 1971), en Mircea Eliade, *Het heilige en het profane*² (Amsterdam 1977).

II. EEN VIJFTAL GEDICHTEN BEZIEN ALS BIJDRAGE TOT FEESTELIJKHEID

Het gaat er nu om, een vijftal gedichten te bezien als bijdrage tot de stemming van feestelijkheid¹. In deze feestelijkheid wil ik evenals Harvey Cox een drietal aspecten onderscheiden en elk aspect in twee of één gedicht terugvinden: de vierende bevestiging van iets of iemand, de stemming van uitgelatenheid, en de uitschakeling van het gewone leven.

1. Ik gebruik de teksten uit de eerste druk van *Liederen, Eerdichten et Reliqua*, Leuven-Rousselaere, 1880: *Joufvrouw Picqueu*, blz. 103-104; *Bruiloft*, blz. 55-56; *Tafelliedeken*, blz. 27-29; *Niepoort*, blz. 134-136 en *'t Klooster van Betbel te Brugge*, blz. 22-26.

1. De vierende bevestiging : *Joufvrouw Picqueu* en *Bruiloft*.

Elke viering is een bevestiging van datgene wat men viert. Een bruiloft of een huwelijksjubileum is een ja-zeggen tegen het instituut van het huwelijk. Een feest ter gelegenheid van een eerste Mis of een priesterjubileum is een affirmatie van het instituut van het priesterschap. Een feest is óf een bevestiging wegens iets dat is gebeurd (bv. een jubileum) óf wegens iets dat men hoopt te zullen gebeuren (bv. een bruiloft). Het kan ook gedeeltelijk ondanks iets plaats vinden, bv. een afscheidsfeest : dan bevestigen we het leven dat in samenzijn geweest is ondanks het feit van het afscheid ².

Als men vaststelt dat Gezelles gelegenheidspoëzie maatschappijbevestigend is, houdt het in dat, aangezien Gezelles gelegenheidspoëzie voor het overgrote deel feestpoëzie is, de festiviteiten waarvoor Gezelle schreef instituten vierden die onderdeel waren van het heersende bestel. Gezelle schreef voor eerstecommuniefestjes, bruiloften, kloosterintredes, eerstemissen, huwelijks-, klooster- en priesterjubilees, voor verjaardagen enz., maar niet voor herdenkingen van proletarische opstanden en jubilea van liberale verenigingen. Het komt mij voor, dat een priester in de tijd van Gezelle alleen maar voor gelegenheden die het kerkelijk en maatschappelijk bestel bevestigden, feestelijke poëzie kon schrijven, of, als hij dat niet wilde, het schrijven van feestpoëzie moest weigeren. Dat wil zeggen, dat hij dan weigerde omdat hij het niet eens was met de instituten die door middel van die feesten werden bevestigd : het Sacrament des Altaars, van het Huwelijk en van het Priesterschap. Dit was ondenkbaar. Gezelle schreef voor arm en rijk, hij weigerde ook niet op grond van groepsverschillen. Of hij wel eens weigerde omdat hij de betrokken persoon of groep niet mocht, onttrekt zich althans aan *mijn* blik.

Iemand vieren betekent ook iemand ontzien, iemand sparen. Hij wordt ontslagen van bepaalde verplichtingen die voor anderen wel blijven bestaan. Hij hoeft bijvoorbeeld niet te werken ³. Maar bovendien wordt hij bevestigd in datgene waarom hij wordt gevierd : een koning bij zijn jubileum in zijn koningschap, een priester in zijn priesterschap, een strijkster in haar strijkster-zijn. Het geeft geen pas, de gevierde in datgene waarom hij gevierd wordt, te kritiseren of hem duidelijk te maken dat hij daarin steeds door anderen uitgebuit werd. Zijn leven is in dat opzicht per se zinvol geweest ; anders had dat feest niet gevierd kunnen worden.

In dit licht moet men een gedicht als *Joufvrouw Picqueu* bezien, een vers waarin een eenvoudige, hardwerkende vrouw in het

2. Zie COX, blz. 23.

3. Zie VERHOEVEN, blz. 201.

zonnetje wordt gezet, het hoofd van de strijkkamer in het Onze-Lieve-Vrouwe-hospitaal te Kortrijk, waar ze als zodanig haar 50-jarig jubileum op 25 mei 1878 vierde⁴. Het gedicht wordt gesproken door de strijksters die onder leiding van Joufvrouw Picqueu hun werk doen.

Vandaag staat het strijkijzer stil; het is feest, en joufvrouw Picqueu, „hoofd en koningin” wordt gevierd. De eerste aanzet tot verheffing: niet alleen hoofd maar koningin, vindt reeds in de eerste volzin plaats, maar dat is een speelsigheid vergeleken met wat volgt. Gezien de titulatuur „Joufvrouw” en de slotregel, waarin over het „hemelsch, eeuwig en onschendbaar bruiloftskleed” wordt gesproken, neem ik aan dat Joufvrouw Picqueu een begijn was die leiding gaf aan andere ongehuwde vrouwen in die strijkamer. Het ligt voor de hand dat haar lof in religieuze richting gaat: een term als koningin leidt daar eigenlijk van af. Gezelle grijpt dan het ambacht aan, waarin het jubileum is behaald, en daarin gaat het steeds om twee zaken die de strijkster met elkaar in gloeiende aanraking brengt: het ijzer en hetgeen gestreken moet worden. Met beide zaken wordt de jubilaresse vergeleken. Haar hart brandt als het ijzer, en evenals dat ijzer schaadt het hart niet wat het aanraakt; integendeel, het maakt het fijner en weer zuiver en zacht en aangenaam. Anderzijds is zij als het linnen dat gestreken wordt: door God is zij zo gestreken dat er geen gebreken meer zichtbaar zijn. Zowel in de werking op haar medemensen als in haar eigen persoonlijkheid is zij weldoend. Zij verdient de beste wensen van ieder die van haar werk profiteert; en haar honderd jaar toewensend, stellen de strijksters een gezamenlijke eeuwige zaligheid in het vooruitzicht. Let erop hoe kunstig Gezelle herhaaldelijk het beeld van het strijken verwerkt in het gedicht tot in het woordspelende „Uw jubeljaar voorbij gestreken zijt” (r. 28).

Even komt het slavende van de arbeid aan bod in r. 20: „van 's morgens vroeg, tot dat het licht der keerse brandt”, doch slechts in het kader van de verzekering dat zij, die dagelijks met haar en om haar heen samenwerken, geen gebrek in haar zien, zelfs niet bij zulk lang dagelijks samenzijn. Geen enkele kritische noot op een organisatievorm waarin de strijksters ongetwijfeld ondanks hun voortdurende lange en harde arbeid in een, zeker in de zomer, weinig aangenaam milieu en ondanks hun onmisbaarheid een onaanzienlijke plaats hebben ingenomen. Maar zulk een kritiek zou op dit feestelijke moment ongepast geweest zijn. Vreugde is alleen mogelijk door de jubilaresse te verheffen en elke afkeuring van haar situatie te verzwijgen: zij wordt zo in haar waarde gelaten.

4. *Jubileumuitgave van Guido Gezelle's Volledige Werken V (Jub. V)*, 1930, blz. 216.

De strijksters spraken in dit gedicht tot een strijkster : de beelden zijn aan dat beroep ontleend en zo is men in een vertrouwde sfeer gebleven. Het kan ook om een andere reden van belang zijn te weten wie een gelegenheidsgedicht op het feest voordroeg of zong : het bepaalt namelijk het perspectief waarin het gevierde feit moet worden geplaatst. Een goed en duidelijk voorbeeld is *Bruiloft*, een gedicht dat in zijn thematiek parallel loopt aan *Ach Lena lief* in *Tijdkrans*, door mij in een bespreking van Albert Westerlincks *De innerlijke wereld van Guido Gezelle* behandeld⁵. Dat parallellopen valt samen met het feit dat in beide gedichten de zuster van de bruid spreekt tot de bruid. De thematiek wordt bepaald door het perspectief waarin de gezinsgenoten van de bruid deze bruiloft zien. Dat perspectief is namelijk niet onvermengd vreugdevol ; er spreekt ook een grote mate van weemoed mee om het vertrek van de zuster. Een groot deel van het succes van Gezelle als gelegenheidsdichter moet gescholen hebben in zijn inlevingsvermogen : hij begreep kennelijk voortdurend wat de mensen tijdens zo'n feest beleefden.

Een bruiloft behoort met de eerstecommuniefeestjes, de kloosterintredes, de priesterwijdingen en eerstemissen, en met de uitvaart, begrafenissen en herdenkingsmissen tot de zogenaamde „rites de passages”, overgangsriten die gevierd worden bij de overgang van de ene levensfase naar een andere fase⁶. In de gevallen dat Gezelle met zijn gedichten deelneemt aan deze overgangsriten gaat het steeds om de overgang van een lager en vertrouwd stadium naar een hoger en vaak onzekerder stadium. Bij het eerstecommuniefeest, dat toen op ongeveer twaalfjarige leeftijd werd gevierd, staat de feesteling op de drempel van de puberteit : het kind verlaat de tijd van de onbedreigde onschuld voor de tijd waarin de zonde het bedreigt, maar ook betreedt het het stadium waarin het zich met God in de Heilige Communie kan verenigen. Bij priesterwijdingen, eerstemissen en kloosterintredes is de overgang duidelijker : het accent valt overigens steeds op de gewijde staat van de nieuwe fase. Ook het sterven en wat erop volgt, brengt een overgang waarbij in Gezelles zielgedichtjes de nadruk ligt op het nieuwe stadium waarin de gestorvene is overgegaan. Een bruiloftsgedicht kan bij Gezelle beide stadia in ogenschouw nemen. In ons gedicht *Bruiloft* spreekt een menggevoel van verdriet om het afscheid van het beminde kind en zusje, en van vreugde om het geluk van het huwelijk dat ze heeft aangegaan : „'t is of er en verlies en winst hier ging gebeuren, / 't is of men de overhand van 't een noch 't ander zag” (r. 7-8).

5. *Gezellekroniek* 13, Kapellen 1978, blz. 174.

6. Arnold VAN GENNEP, *Les Rites de passage*, Paris 1909.

Gezelle brengt hier een wezenlijk deel van het bruiloftsfeest en wellicht van elk feest onder woorden. Het feest is uit het leven gemaakt en het leven bestaat niet alleen uit vreugde, maar ook uit verdriet. Een feest is een produkt van het totale leven en uit dezelfde stof geweven als het leven. Levenslust is alleen maar de inslag en de levensonlust, de melancholie de schering ervan ⁷. Ook deze melancholie is een bevestiging van de gevierde, de geliefde zuster die nu het gezin verlaat waar ze kind is geweest, en tevens van het huwelijksleven dat ze, evenals haar vader en moeder destijds, gaat beginnen :

„Een woord nog : 't geen gij zaagt van vader en van moeder,
de christelijke plicht volbrengt die alle twee,
beminde zuster en voortaan beminde broeder,
en vaart dan, zonder vrees, door 's werelds wijde zee !”

Hier worden bruid en bruidegom én de ouders van de bruid „gespaard” en in hun waarde bevestigd ⁸.

2. De uitgelatenheid : *Tafelliedeken* en *Niepoort*.

We gaan ons bij feesten te buiten : we eten en drinken meer en we geven meer geld uit dan we gewoon zijn, we kleden ons anders en zijn vrijgesteld van de dagelijkse verplichtingen. Het is aan meer instinctieve en minder aan regels onderworpen componenten van het menselijk leven tijdelijk toegestaan om zich uit te leven. Het begrip feestelijkheid is onverbrekelijk verbonden met de notie uitgelatenheid ⁹. Wat zich aan ons oog bij de lectuur van de gelegenheidsgedichten onttrekt, is de eigen gang die een feest gaat. In zekere zin hoort het gedicht bij de organisatie van een feest : het scheidt mede ruimte voor het feestvieren, maar het is niet het feest zelf. De organisatie dient aan het feestvieren ondergeschikt te zijn : het feest wordt in vrijheid gevierd ¹⁰. De gedichten, als onderdeel van de organisatie, zijn dan ook minder een uiting van feestelijkheid dan een aanzet daartoe. Men kan onder de gelegenheidsgedichten stukken vinden waarin die aanzet tot feestvieren expliciet te lezen staat, bv. in *Tafelliedeken*, dat gezongen werd door de zusters van het Sint-Janshospitaal te Brugge bij het 25-jarig jubileum op 30 augustus 1864 van pastor Van Zuylen als pastoor van het hospitaal ¹¹ :

7. Zie VERHOEVEN, blz. 199-200.

8. Zie voor de details betreffende de bruiloft van Petrus Dewachter en Prudence Dublique op 18 september 1874, waarvoor *Bruiloft* werd geschreven : *Jub. V*, blz. 201.

9. Zie COX, blz. 22-23.

10. Zie VERHOEVEN, blz. 202.

11. *Jub. V*, blz. 188 en 192.

Komt uit met al wat geestig is,
 met trompen en schalmeien,
 omdat 't vandage feestdag is
 en nu geen tijd van schreien,
 maar lachen ons nu beter past :
 die lacht die heeft het beter vast ;
 't is *jubilé*, van *tirelirelé*,
 't is pastors *jubilé* !

Veel vaker wordt niet op deze expliciete wijze, maar indirect, door een goedmoedige toespeling op eigenaardigheden van de feesteling of door een briljante vondst de feestelijke stemming mogelijk gemaakt of versterkt en bevestigd : het zijn teksten die niet alleen op de feesteling of feestelingen, maar ook op het publiek gericht zijn, dat erdoor wordt uitgenodigd om met vreugde en gelach te reageren. Het feest krijgt daardoor kans tot inderdaad een feest uit te groeien, waarbij de aanleiding allengs vergeten kan worden. De feesteling verandert in een „feestvarken, dat door de feestvierders wordt geofferd aan het autonome feest”, zoals Verhoeven het formuleert¹².

Een aardig voorbeeld lijkt me *Niepoort*, een tafelgedicht voor de inhuldiging van de pastoor van Nieuwpoort, Augustijn Van den Berghe¹³. Er is nogal wat onduidelijk in dit gedicht ; dit komt, dunkt me, doordat er toespelingen in verwerkt zijn die ons niet direct aanspreken, maar die voor de aanwezigen op het feest in april 1863 duidelijk waren. In de eerste strofe wordt de nieuwe pastoor aan het publiek voorgesteld als „Augustijn, / dat, in 't latijn, / bediedt : vol trefflijkheden”. „Augustinus” heeft inderdaad de betekenis „geheiligd, gewijd, verheven, eerwaardig” (letterlijk : vermeerderaar van het werkwoord *augere* : vermeerderen), maar in de Vlaamse weergave „vol trefflijkheden” zit toch méér : „treffelijkheid” betekent niet alleen „deugdzaamheid”, waarmee de vertaling beantwoordt aan de betekenis „geheiligd” enz., maar ook „welgemanierdheid, achtbaarheid, deftigheid”¹⁴. Iets van die tweede betekenis schemert volgens mij elders in dit gedicht door. Nadat in de tweede strofe de lachers aan de gang gekregen zijn met de waarheid-als-een-koe dat Augustijn eerst kind was omdat hij als iedereen vóór hij groot werd, klein was, komt de volgende toespeling in : „En als hij eindelijk, met fatsoen, / zijne eerste broek wist aan te doen.” „Met fatsoen” betekent behalve „op de vereiste,

12. blz. 202.

13. *Jub. V*, blz. 228.

14. J. VAN DER SCHAAR, *Woordenboek van voornamen. Inventarisatie van de doopen voepnamen met hun etymologie*. Utrecht-Antwerpen 1964, sub voce : *Augustus*, p. 36-37 ; L. L. DE BO, *Westvlaamsch Idioticon*², Gent 1892, sub voce : *Treffelijk*, blz. 1021.

behoorlijke wijze" of „met eerbaarheid", ook „met omslag, met drukte"¹⁵. Een parmantige innemendheid en opgewektheid, naast de gesteldheid op goed uiterlijk vertoon komen in de derde en de vierde strofe aan de orde, waar geschetst wordt, hoe Stijntje „ons cosijntje" („ons baasje", vertaalt Karel de Busschere in zijn teksteditie¹⁶), van top tot teen gekleed in de soutane, spreekt met Seven, de seminarieknecht, en zich van de druilige toon van deze onderscheidt door zijn optimistisch „'t ga wel met mij". Meteen in de gunst bij iedereen heeft de feesteling een voorspoedige carrière: na het seminarie was hij nooit coadjutor, maar kreeg hij meteen een vaste bediening en werd hij kapelaan in de Sint-Jacobskerk. Nu krijgt hij een beter inkomen als pastoor van Nieuwpoort. Daar zetelt hij „gezond en frisch", „zoo fijntig" (= gracieus), „zoo rap, zoo snel (= lieflijk), zoo milde en goed, / van hand en voet, / en altijd welgezindtig." Nieuwpoort en pastoor worden tenslotte met elkaar gelukkigewent en aangespoord om als Sint Augustinus goede wijn te drinken: het zal hun wel bekomen en ze zullen niet wankelend van tafel gaan: „doe altijd lijk Sint Augustijn, / drinkt goeden wijn / en staat des veel te vaster". Het glas zal daarna ongetwijfeld met enthousiasme geheven zijn en het feest zijn gang gegaan zijn. Tijdens het lied moeten de Aha-Erlebnisse niet van de lucht geweest zijn: de feesteling werd in zijn parmantige, gracieuze en opgewekte aard geschetst met hier en daar een tekenende, al dan niet waar gebeurde anekdote. Het karakteristieke van een goed gelegenheidsgedicht is, dat het naast een algemeen bevestigende en verheffende thematiek voldoende typerende concrete verbindingen toont met de particuliere gelegenheid waarvoor het moet dienen: de feestvierders moeten iets herkennen van de bijzondere situatie waarvoor ze bijeenzijn, zodat ze zich erbij betrokken weten en de feestelijke stemming bevestigd wordt: het feestvarken moet geofferd worden.

3. De uitschakeling van het gewone leven: 't Klooster van Bethel te Brugge.

Begrippen in verband met feestelijkheid als *uitgelatenheid* en *buitensporigheid* (Harvey Cox spreekt van *excess*¹⁷) geven aan dat het feest naast het spoor van de alledaagse gang van zaken staat, dat men buiten het spoor treedt. Er bestaat een tegenstelling tussen het feest en alledag: het feest is afhankelijk van het contrast met

15. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Derde Deel, 's-Gravenhage-Leiden 1918, kolom 4390.

16. Guido GEZELLE, *Volledige Dichtwerken*, Antwerpen-Utrecht 1971, blz. 462-463.

17. blz. 22.

het alledaagse werkrooster, de conventie en de gebruikelijke matiging¹⁸. Het feest vindt plaats in een daartoe bestemde, van het reilen en zeilen van het alledaagse leven afgezonderde ruimte en tijd¹⁹. Men vindt de alledaagse realiteit van verdriet en pijn in het Sint-Janshospitaal uitdrukkelijk uitgebannen in het *Tafelliedeken*: „omdat 't vandage feestdag is / en nu geen tijd van schreien” (r. 3-4). Zo wordt in *Joufvrouw Picqueu* al in r. 1 niet gewerkt: „Het ijzer ligt vandaag niet in het vier te warmen / noch wacht het, in de stoof, naar 't werk van tien paar armen”.

Een dag buiten de alledaagse tredmolen treden geeft de gelegenheid om ons bewust te worden van een of andere continuïteit in de tijd. Couttenier heeft in zijn onderzoek geconcludeerd dat de tijdsbeleving in Gezelles populaire poëzie statisch is: er is een mythisch-cyclische tijd. De godsdiensthistoricus Mircea Eliade heeft in *De mythe van de eeuwige terugkeer* en in *Het heilige en het profane* deze archaïsche tijdsbeleving uitvoerig behandeld²⁰. Albert Westerland maakte van deze studie in zijn boek *De innerlijke wereld van Guido Gezelle* voor de analyse van Gezelles wereld in diens persoonlijke poëzie reeds gebruik²¹. Het geheel der godsdienstige feesten, de gewijde kalender dus, is volgens Eliade een periodieke oproeping van de door de Goden in illo tempore volvoerde scheppingsdaden. De feesten spelen zich steeds in die oorspronkelijke en sacrale tijd af. Tijdens de feesten leeft de religieuze mens in een andere, mythische tijd. Men beleeft de gewijde dimensie van het bestaan in zijn eeuwige, blijvende waarde, zoals ze door de goden of de mythische voorvaderen geleerd zijn.

Een goed voorbeeld van zulk een, maar nu christelijk-mythische tijdsbeleving vinden we in het gedicht *'t Klooster van Bethel te Brugge*. In de week van 4 tot 10 september 1864 werd een vierdubbel jubileum gevierd in het klooster Bethel van de Zwarte Zusters te Brugge. Zuster Marie Hacke was 50 jaar geleden in het klooster getreden, Mgr. Faict was 25 jaar raadsman, Kanunnik Lodewijk Lecocq 28 jaar Groot-Penitencier en pastoor Philip-Frans Vanhouwer 28 jaar directeur van het klooster²². De combinatie 50 en 25 jaar kan ik begrijpen, ik heb wat moeite met de 28-jarige functies. Wellicht werden deze twee meegenomen in het feest, omdat ze drie jaar tevoren onopvallend waren herdacht, en tenslotte

18. Zie COX, blz. 23.

19. Zie HUIZINGA, blz. 47, 50.

20. Mircea ELIADE, *De mythe van de eeuwige terugkeer. Archetypen en hun herhaling*, Hilversum 1964, en *Het heilige en het profane*, Amsterdam 1977, blz. 52 vlgg.

21. Nijmegen-Brugge, deel VIII, „Natuur en Cosmos in Gezelles werk”, blz. 366 vlgg.

22. *Jub. V.*, blz., 184-187.

is elke reden om het feest nog feestelijker te maken gerechtvaardigd! Het kan ook een eigen initiatief van Gezelle geweest zijn. Naar aanleiding hiervan dichtte Gezelle een drietal verzen, waarvan hij 't *Klooster van Bethel te Brugge*, ter viering van de drie genoemde heren, in *Liederen, Eerdichten en Reliqua* opnam. De zuster werd met twee „tafelliiedekens” bedacht, vooral met het tweede: deze teksten werden door Gezelle nooit gebundeld, maar men kan ze in de bundel *Gelegenheidspoëzie* en in de *Jubileumuitgave* naslaan²³.

In 't *Klooster van Bethel te Brugge* verandert Brugge vanaf de eerste regel in het Heilig Land: „'t Is wonder hoe de Brugsche stad / bijna heel 't Heilig Land bevat”; men vindt er Jeruzalem, Nazareth, Bethlehem, Bethanië, Sarepta, Sion, de Karmel en de Kalvarieberg, maar in het bijzonder Bethel, de plaats waar Jacob zijn visioen kreeg, waarin de engelen een ladder naar de hemel beklommen en afdaalden, en waar Jacob de steen waarop zijn hoofd gerust had, aan God wijdde. Dit verleden van Bethel zet zich vanaf r. 29 t/m 112 voort in het heden, het klooster Bethel, waar op de dag dat dit gedicht door Gezelle werd voorgelezen, 's morgens de drie jubilarissen als de drie aartsvaders de Mis hadden opgedragen. Let wel hoe geleidelijk aan de vergelijking met de aartsvader plaatsmaakt voor een substitutie: pastoor Vanhouwer „was een man *lijk* Abraham” (35), Groot-Penitencier Lecocq is eerst „naar Isaacs *vergelijkenis*” (44) „een ware vriend des brudegoms” en heeft „*gelijk* den patriarch, godvruchtiglijk ons al gezegend” (49-51), maar vervolgens wordt hij „Ware Isaac” (53) genoemd; tenslotte komt Mgr. Faict ter sprake „jonger dan die twee aartsvaders (59-60), „'t is Jacob dien 'k verschijnen zag” (62). De anafoor „'t is Jacob die” (63, 67, 71, 75, 89) hamert de substitutie van Faict door Jacob erin en maakt van Faict een eigentijdse Jacob die bij de altaarsteen te Bethel, het huis Gods, dikwijls kwam staan om de Mis op te dragen. Bethel uit het mythisch verleden en Bethel van het heden zijn vooral in Jacob, eerst de aartsvader en nu de aanstaande bisschop, verenigd. Nadat even de aanleiding tot het feest, het 50-jarig jubileum van zuster Marie Hacke, vermeld is (95-98), keert de mythische tijd terug met de mare, niet dat de drie priesters het feest komen meevieren, maar dat „de drie aartsvaders zijn verwacht / te Bethel, bij hun nageslacht!” (101-102). Daarop wordt hun in een climax de wens toegevoegd, dat de dag zo blij zal zijn als bij Abraham, die drie engelen op bezoek kreeg, zo blijmoedig als bij Isaac, toen hij Rebecca huwde, „zoo heilig en zoo zalig zoet” (109) als bij Jacob,

23. *Guido Gezelle's Dichtwerken. Gelegenheidspoëzie*³, Amsterdam z.j., blz. 547-549, en *Jub. V*, blz. 184-187.

toen hij zijn visioen kreeg van de hemel. En dan gaat het heden, het hedendaagse Bethel, over in de toekomst, de tijdloze toekomst van de hemelse zaligheid in Bethel, 't huis Gods, de hemel.

Het feest beweegt zich in dit gedicht in een mythisch land en een mythische tijd, waarin het sacrale land van Palestina en de sacrale tijd der aartsvaders overgaan in het klooster en de feesttijd te Brugge anno 1864, en beide, land en tijd, tenslotte overvloeien in de hemel en de eeuwigheid. We zijn hier buiten de lineaire tijd en in de kring van het mythisch beleven gekomen.

Maar... het is een spel. Want het gewone leven is, als bij elk spel, uitgeschakeld, de toon der handeling is overwegend vrolijk. Doch ook als bij het spel, is er het bewustzijn aanwezig dat men niet *is* wat men uitbeeldt, maar dat men „maar zo doet” (J. Hui- zinga). Er is een verbinding van geloof en niet-geloof, van heilige ernst en „gekheid”²⁴. Het is in *'t Klooster van Bethel te Brugge* duidelijk waarneembaar: ik duidde hier al op, toen ik opmerkte dat het bewustzijn van de gelijkenis geleidelijk overging in de substitutie. Het begint overigens al in r. 3: „het schijnt, o wonder werk, / dat deze morgen, in de kerk, / het drievoud Patriarchental / aldaar te zien was”. Na de terugkeer tot de realiteit van het jubileum in r. 95 en verder, wordt de volgorde omgedraaid en keren we van de substitutie naar de gelijkenis terug: van: „de drie aartsvaders zijn verwacht” (r. 101) naar „zoo blij *als* toen bij Abraham” (105), „zoo geestig *als* toen Isaac (107), „Zoo heilig en zoo zalig zoet / *als* wanneer Jacob” (109-110), en tenslotte de wens, dus geen vaststelling in zekerheid, betreffende het eeuwig heil. Het is een spel met een typologisch denken, zoals men toen in geloofsleer en in liturgie dagelijks tegenkwam, waarvan men de intelligentie en gevatheid onmiddellijk moet hebben begrepen en genoten. De gevierden hebben zichzelf erin herkend en zich naar rang en stand geëerd gevoeld, maar, tenzij zij zich aan hoogmoed te buiten gingen, zullen zij hetgeen hun werd toegevoegd, niet al te ernstig genomen hebben.

Hier schuilt de zwakke plek van elk feest. Het feest beschermt zichzelf door zich ruimtelijk en tijdelijk van het alledaagse leven af te zonderen, maar het feest heeft ook toegewijde feestgangers nodig die erin willen geloven²⁵. Kritiek, zo heb ik al enkele malen aangestipt, kan het niet verdragen: niet op de feesteling, niet op het instituut dat gevierd wordt, niet op het feest zelf. Maar het kan ook geen ongeloof verdragen. Mgr. Faict moest even geloven dat hij Jacob was, hij moest zich graag even tot in de sterren laten verheffen om het feest zijn kans te geven. Had hij de dichter

24. Zie HUIZINGA, blz. 50-64.

25. Zie VERHOEVEN, blz. 206.

onderbroken met de woorden: „Vade retro, Satanas, laat deze kelk van de hoogmoed aan mij voorbijgaan”, hij zou het feest verbroken hebben. Hij was gelukkig wel wijzer. Hij bleef echter Jacob niet, maar werd weer Mgr. Faict, wat men er ook van mag denken. De vergelijking met Jacob versterkte hem op die feestdag nog meer in zijn centrale positie binnen het kerkelijk establishment. Dat kon echter niet anders: de dichter had weg moeten blijven van het feest en hij had moeten zwijgen, als hij die bevestiging niet had gewild. Als goed gast van het feest wilde hij die bevestiging: het moet hem vergeven worden.

III. BESLUIT

Couttenier heeft zich in zijn studie van Gezelles populaire poëzie terecht toegelegd op de functionaliteit van deze gedichten in de toenmalige maatschappij: hij beperkte zich tot een onderzoek van de voornaamste thematiek in het totale corpus en wist daaruit een waardenstelsel en problematiek af te zonderen die voor bepaalde groepen in de 19de-eeuwse samenleving, waarbinnen Gezelle zich bewoog, geldend waren. Er is ook een andere benaderingswijze mogelijk, waardoor de functionaliteit van deze gedichten kan worden onderzocht. Zij gaat niet uit van de thematiek in de gedichten, maar omgekeerd: van de eisen voortvloeiende uit de gelegenheden waarvoor de gedichten geschreven werden. Er zijn algemene eisen te vinden welke die gelegenheden aan de gedichten stellen, aangezien het (behalve natuurlijk bij de zielgedichtjes) om feestelijke aangelegenheden gaat. Hierbij blijft men dichterbij de bijzondere omstandigheden waarin deze gedichten moesten functioneren, bij de *Sitz im Leben*. Deze methode stelt ons in staat om de gedichten afzonderlijk te interpreteren zonder in de biografische details te blijven steken. Brengt zij enerzijds dat verleden en tegelijkertijd het blijvende leven naderbij waarin zulke gedichten hun functie vervulden, anderzijds stelt zij ons in staat de details der particuliere samenkomsten te abstraheren tot de algemene kenmerken van de soort samenkomsten. Daaruit kan men weer kenmerken van bepaalde genres gelegenheidsgedichten afleiden. Voorts kan men komen tot de functionaliteit van de poëzie en het proza van Gezelle in hun totaliteit. Voor we echter zover zijn, zullen nog andere vragen geformuleerd en beantwoord moeten worden. Hoe werd bv. in Gezelles tijd poëzie en literatuur in het algemeen aangehoord en gelezen, d.w.z. welke verwachtingspatronen inzake literatuur en haar genres leefden er toen en welke veranderingen hebben daarin eventueel in die tijd plaatsgevonden? We zouden ons bv. in concreto moeten afvragen waarom Gezelle de gelegen-

heidsgedichten in *Vlaemsche Dichtoefeningen* van 1858 en in *Gedichten, Gezangen en Gebeden* van 1862 zo veranderde, als hij deed in *Dichtoefeningen* van 1878 en *Gedichten, Gezangen en Gebeden* van 1879, waarom hij gelegenheidsgedichten en persoonlijke gedichten zo dooreenmengde als hij deed in genoemde bundels en in *Tijdkrans*, en waarom hij *Liederen, Eerdichten et Reliqua* in 1880 zo samenstelde.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zaterdag 22 maart 1980 en op zaterdag 18 oktober 1980 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 22 maart 1980

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10 u. geopend door Prof. Dr. P. Lenders, voorzitter. Secretaris was Lic. L. Dhondt.

Prof. Dr. J. Baerten sprak over *Het Brusselse millenium : een balans*. Deze lezing is in deze *Handelingen* opgenomen.

Dr. J. Grauwels hield een lezing over *Loon in het prinsbisdom Luik. Enkele bedenkingen bij een millenium*. „Het verleden van Limburg is nog steeds sterk verwaarloosd. Spreker schetste een beeld van de provincie vanaf de Middeleeuwen vanuit een territoriaal en institutioneel oogpunt. Tegenover het opdringen van Brabant en Luik stelden de graven zich onder Luikse bescherming. In het begin was dit een personele unie, die mettertijd overging in een feitelijke inlijving. Het graafschap wist zijn Diets karakter te behouden, ook binnen de Staten. Het zelfstandigheidsstreven werd duidelijk, vooral in de 16de-17de eeuw. Bij de verovering door de Fransen toonde Loon zich weigerachtig tegenover de inlijving.”

2. **Taalkunde.** – Prof. Dr. R. Willemys was verhinderd aanwezig te zijn en werd als voorzitter vervangen door Prof. Dr. G. Geerts. Secretaris was Lic. P. Van de Craen.

Dr. J. Van den Broeck handelde over *Recent sociolinguïstisch onderzoek naar de verhouding ABN-dialect in Vlaanderen*, door hem als volgt samengevat : „Deze lezing bestond uit 2 delen. Eerst werden opzet en bedoeling van het „Project Leuven” geschetst, dan werden de eerste resultaten van dit onderzoeksproject, m.b.t. de verhouding ABN-dialect in Leuven, voorgesteld.

1. Voluit is de titel van dit project „Sociolinguïstisch project Leuven : taalvariatie en taalattitude”. Het wordt uitgevoerd door medewerkers van de afdeling ‘Germaanse en Algemene Linguïstiek’ van de K.U. Leuven en staat onder leiding van Prof. G.

Geerts. Concreet wil men nagaan hoe het met het ABN-gebruik van de Leuvenaars gesteld is (taalvariatie) en wat hun houding is tegenover de verschillende in Vlaanderen gehoorde varianten van de standaardtaal (taalattitude). In eerste instantie gaat de interesse daarbij uit naar wie in Leuven het meest ABN spreekt, op welke manier die groep dat doet en welke motieven ze daarbij heeft. Zo wil men de 'referentiegroep' bepalen waar de andere taalgebruikers zich, naar wordt aangenomen, bij hun taalgedrag en -attitude, naar richten. De eerste vraag die beantwoord moest worden, is dan precies wie van deze 'elite' deel uitmaakt. De eerste fase van het op 1-2-'79 begonnen onderzoek had daarom tot doel de Leuvense bevolking in te delen in verschillende ABN-lagen en dit op basis van een taalsociologische enquête. Deze enquête bestond uit 56 vragen en is in 1979 afgenomen bij 685 Leuvenaars, d.i. een representatieve steekproef van de Leuvense bevolking van 15 jaar en ouder.

In de tweede, eigenlijke fase van het onderzoek, die begin '80 begonnen is, wil men de 'referentie-groep-hypothese' toetsen, en wel door na te gaan op welke wijze en in welke mate de sociolinguïstische variatie in de Leuvense bevolking door het taalgebruik en de taalattitudes van de referentiegroep beïnvloed wordt.

Achtereenvolgens zullen daarom gebruik van de standaardtaal en attitudes daartegenover beschreven worden (1) van de Leuvense ABN-sprekers, en (2) van de andere Leuvenaars tot en met diegenen die nooit ABN spreken.

Het effect van vier belangrijke socio-demografische variabelen, leeftijd, geslacht, sociale status (onderwijs- en beroepsniveau) en geografische afkomst, zal steeds onder controle gehouden worden.

In deze tweede fase moeten twee delen onderscheiden worden:

a. Het onderzoek van de sociaal geconditioneerde intra-ABN/dialectvariatie. Dit moet een linguïstische karakterisering opleveren van het (standaard)taalgebruik van de Leuvenaars.

b. Het onderzoek van de taalattitudes en de relatie tussen het geconstateerde taalgebruik (met name de beschreven linguïstische variatie) en de attitudes. Die relatie moet een sociaal-psychologische verklaring bieden voor het beschreven taalgebruik. Daarvoor moeten we vragen beantwoorden als de volgende: Hoe staan Leuvenaars tegenover het ABN? Wat brengt hen ertoe welk soort Nederlands te spreken? En ligt dat bijv. anders bij ouderen dan bij jongeren of bij van huis uit dialectsprekenden dan bij van huis uit ABN-sprekenden?

2. In het tweede gedeelte van deze lezing werden de eerste resultaten voorgesteld uit de taalsociologische enquête over de in Leuven gebezigde taalvariëteiten. Dit gebeurde aan de hand van

enkele tabellen, waarin telkens het percentage dialectsprekers werd aangeduid voor 7 domeinen, te weten „Tussen man en vrouw” (D 1), „Tussen vrienden” (D 2), „Op het werk” (D 3), „Tussen ouders en kinderen” (D 4), „Met uw ouders” (D 5), „Als u denkt of droomt” (D 6), en „In een officiële instelling in Leuven (post, stadhuis)” (D 7).

Voor de eerste 4 domeinen werden naast gebruiksvragen („Wat spreekt U met uw vrouw/man, op het werk, ... ?”) ook attitudevragen gesteld („Wat vindt u de meest geschikte taal om te gebruiken in de volgende situaties...?”).

Ook werden voor de eerste 4 domeinen de resultaten vergeleken met die uit een in 1975 in heel Vlaanderen gehouden enquête (1116 proefpersonen, zie G. Geerts, J. Nootens & J. Van den Broeck: „Opinies van Vlamingen over dialect en standaardtaal” *Taal en Tongval* 29, 1977, 98-141).

Uit al deze cijfers blijkt dat er in Leuven veel minder dialect gesproken wordt dan in Vlaanderen (of dat op 4 jaar tijd het dialect fel is achteruitgegaan), vooral in de interactie tussen ouders en kinderen en op het werk. Dit geldt vooral voor de attitude. In Leuven vindt slechts 16 % het dialect een geschikte taal voor op het werk en voor tussen ouders en kinderen (Vlaanderen 1975: resp. 61 en 58 %). Ook is de evolutie zeer duidelijk: Van D 5 (met ouders) over D 1 (met huwelijkspartner) naar D 4 (met kinderen) loopt een sterk dalende lijn. Tenslotte weze opgemerkt dat deze tendens vooral naar voren komt bij de „hogere sociale klassen” en bij de jongeren (15-34 jaar).”

Dr. R. Verdonk hield een lezing over *Nederlandse en Franse leenwoorden in het Spaans van de Zuidelijke Nederlanden (17de eeuw)*. Publikatie ervan in de *Handelingen* werd in uitzicht gesteld.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Fr. Claes, L. De Grauwe, H. Dewulf, G. Geerts.

3. Moderne Filologie en Literatuur. – Prof. Dr. B. F. Van Vlierden opende deze vergadering, die aan G. Gezelle was gewijd, om 10 u. Lic. M. De Clercq nam het secretariaat waar.

Prof. Dr. J. Boets hield een lezing over *Guido Gezelle, de adem in het slijk*.

Dr. J. J. M. Westenbroek handelde over *Met Gezelle te gast. Overwegingen naar aanleiding van enkele gelegenheidsgedichten in „Liederen, Eerdichten et Reliqua” (1880)*.

Beide lezingen zijn hier opgenomen.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door J. Boets, V. Claes, J. P. Couttenier, R. F. Lissens, B. F. Van Vlierden.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – Prof. Dr. A. Welkenhuysen, de nieuwe voorzitter van deze sectie, opende de vergadering om 10 u. Secretaris was Lic. Fr. Decreus. Er waren 13 leden aanwezig.

De voorzitter dankte zijn voorganger, Prof. Dr. J. Veremans, voor de wijze waarop hij de afdeling van de „Klassieke Filologie en Geschiedenis” gedurende verscheidene jaren had geleid.

Lic. N. Golvers sprak over *Vergilius' Aeneïs en Italische antiquarische tradities*. Deze lezing verschijnt in de „Handelingen”.

Dr. C. Saerens behandelde het thema: *Over de woordfamilie van Steibô*. Van deze lezing bereikte ons geen samenvatting.

PLENAIRE VERGADERING

De nieuwe voorzitter, Prof. Dr. P. Lenders, opende de vergadering om 12.15 u.

Hadden bericht van verhindering gestuurd: Mevr. Lydia De Pauw-Deveen, Staatssecretaris voor het Brusselse Gewest, H. Van Looy, Vice-Rector van de RUG, Erik en Mevr. Aerts, Mevr. E. Cockx-Indestege, André Demedts, R. De Keyser, W. E. Hegman, Roger Henrard, Willem Hoffmann, A. Jans, Em. Janssens S.J., Jef Notermans, E. Rombauts, L. Simons, R. Van Caenegem, R. Th. M. Van Dijk, R. Van Eenoo, V. Verstegen.

Agenda

De voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van ons overleden medelid: Prof. Dr. S. A. Louw.

Het verslag over de vergadering van 20 oktober 1979 door de secretaris werd goedgekeurd, evenals het financieel verslag over 1979 door de penningmeester. Op voorstel van Prof. A. Welkenhuysen hierbij werd besloten de mogelijkheid te onderzoeken om steun te krijgen als „contactgroep”.

Werden tot lid van de Zuidnederlandse benoemd: Lic. Jan Bonquet, Dr. R. Bosteels, Dr. H. Brems, Dr. W. Clarysse, Dr. M. De Bruyne, Lic. V. D’Huys, Lic. N. Golvers, Lic. L. Isebaert, Lic. Fr. Peeters, Dr. G. Schepens, Lic. L. Van der Stockt, Lic. M. Vercruyssen.

Dr. Carlos Wyffels, Algemeen Rijksarchivaris, hield de gebruikelijke lezing, nl. over *Het Belgisch Rijksarchief: opdrachten, middelen, problemen*, waarop een korte bespreking volgde waaraan door J. Dauwe en L. De Grauwe werd deelgenomen.

Vergadering van 18 oktober 1980

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – Voorzitter, Prof. P. Lenders, opende de vergadering om 10 u. Secretaris was Lic. L. Dhondt.

De eerste lezing werd gehouden door Lic. J. Lampo: *De Antwerpse ketters in de 12de en 13de eeuw*. Ze verschijnt in deze *Handelingen*.

De tweede lezing werd gehouden door Lic. F. E. Stevens: *De verhoudingen tussen de taalgroepen aan het IJzerfront (1914-1918)*. Hiervan werd geen samenvatting overhandigd.

Tussenkomsten vanwege E. Aerts, J. Baerten, J. Craeybeckx.

2. **Taalkunde.** – Prof. Dr. R. Willemyns, voorzitter, opende de vergadering om 10 u. Een tiental leden was aanwezig.

Dr. M. Van de Velde sprak over *Pronominale aanduiding in verkiezingspropaganda*. Deze lezing is in de *Handelingen* opgenomen.

Prof. Dr. R. Willemyns hield de tweede lezing: *Sociolinguïstische beschouwingen over het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten*. Ze verschijnt in *De Nieuwe Taalgids*, 1980, nr. 6.

Namen aan de besprekingen deel: Mevr. R. Jansen-Sieben, L. De Grauwe, G. Geerts, Fr. Van Acker, M. Van de Velde, J. Van Haver, R. Willemyns.

3. **Moderne Filologie en Literatuur.** – De lezing van Dr. Michiel De Bruyne plaatste deze vergadering in het teken van Albrecht Rodenbach: *De sociale ideeën van Albrecht Rodenbach*. Ze zal in de *Handelingen* verschijnen.

Verslaggeefster, Lic. L. Van Vaerenbergh, noteerde tussenkomsten van V. Claes, J. De Cort, W. Hoffman, L. Van Vaerenbergh.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – Prof. Dr. A. Welkenhuysen, voorzitter, opende de vergadering even na 10 u. Secretaris was Lic. Fr. Decreus. Er waren 18 leden aanwezig.

De tekst van de twee lezingen verschijnt in deze *Handelingen*: Lic. L. Isebaert: *Oorzakelijke factoren in de ontwikkeling van het Tocharische „genus metrum”*. – Lic. M. Vercruyssen: *Het medisch denken van Herodotus*.

PLENAIRE VERGADERING

Voor een talrijk publiek opende de voorzitter, Prof. Dr. P. Lenders, de vergadering om 12.15 u.

Hadden bericht van verhindering gezonden: Ere-Gouverneur L. Roppe, Prof. Dr. M. Hoebeke, Vaste Secretaris van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Prof. Dr. H. Van Looy, Vice-Rector R.U.G., Lic. F. Adriaens, Dr. N. Bakker, Mr. A. G. F. De Cuyper, Lic. M. De Clercq, Prof. Dr. M. De Jong, André Demedts, Dr. P. De Ridder, Prof. Dr. A. Gerlo, Prof. Dr. R. Henrard, Dr. A. G. Homblé, Lic. A. Jans, Em. Janssen S.J., Prof. Dr. M. Janssens, Dr. H. Joosen, Prof. Dr. J. Larochette, Prof. em. Dr. E. Rombauts, Dr. Remi Sterkens, Drs. R. Th. M. Van Dijk, Prof. em. Dr. J. F. Vanderheyden, Drs. Ph. Van de Nieuwegiessen.

Agenda

De voorzitter wees erop dat deze vergadering vooral in het teken zou staan van de overhandiging van het *Liber Amicorum* aan de secretaris G. Degroote door Mevrouw R. De Backer-Van Ocken, Minister van de Nederlandse Gemeenschap. Een sobere plechtigheid passend in het kader van de plenaire zitting van een bescheiden maar functionele vereniging.

Volgende nieuwe leden werden benoemd: Lic. L. François, Lic. B. Janssens, Lic. W. Peeters, Dr. W. Smedts, Lic. L. Troch, Lic. J. Uyttendale.

Het voorstel van de voorzitter, de jaarlijkse bijdrage vanaf 1981 tot 400 fr. – voor buitenlanders tot 450 fr. – te verhogen, werd eenparig goedgekeurd.

Op voorstel van het bestuur werd Dr. Paul De Ridder tot adjunct-secretaris van de Zuidnederlandse benoemd.

De „Prijs van de Zuidnederlandse voor Algemene Geschiedenis” werd toegekend aan Dr. Griet Maréchal voor haar hieronder vermelde studie. De jury bestond uit Prof. Dr. P. Lenders (voorzitter), Prof. Dr. R. Van Caenegem, Prof. Dr. E. Witte (leden) en de secretaris van de Maatschappij. Dr. M. De Smedt las het verslag voor van de jury, die op 30 september 1980 voor deze toekenning een vergadering had gehouden: „De jury meent dat krachtens de statuten van de Prijs van de Zuidnederlandse twee van de ingezonden werken niet in aanmerking kunnen komen vermits ze elders reeds bekroond werden; het werk van J. Moulaert kreeg immers reeds de Hubert Pierlot-prijs, het werk van G. De Brabander de Kamiel Huysmans-prijs.

De jury waardeert de inzending van W. Van Geest als kroniek, en looft de degelijke, wetenschappelijk verantwoorde studie van M. Verbeke.

De studie over J. B. C. Verlooy van de hand van J. Van den Broeck wordt geprezen als een evenwichtige synthese, die Verlooy haalt uit de romantische bekendheid van de „*Onacht*” en vrucht is van veel opzoeking. Het werk brengt een volledige biografie van Verlooy en levert tevens een belangrijke aanvulling voor de historiografie der Brabantse Omwenteling, die vooral Vonck kende en niet wist dat Verlooy de drijvende kracht was die in het geheim en op de achtergrond werkte. De auteur heeft tevens een aantal geschriften meer dan tot dusver werd aangenomen aan Verlooy kunnen toewijzen.

In de inzending van Griet Maréchal, „*De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*”, worden alle aspecten van het hospitaalwezen van één onzer belangrijkste middeleeuwse steden belicht – de institutionele en financiële, maar ook de menselijke en medische –, en dit op basis van minimale voorbereidende studies uit de bestaande literatuur, doch vooral op grond van enorm veel nieuw bronnenmateriaal. Grondige onderzoeken in talrijke en omvangrijke archieffondsen, zeer brede literatuurkennis, internationale visie en preciese formulering zijn de klassiek-traditionele kwaliteiten die dit werk bezit. De studie van Dr. Maréchal blinkt echter tevens uit door een originele aanpak. De auteur plaatst de ziekenzorg in haar politieke en sociale context en toont aan hoe het hospitaalwezen in belangrijke mate instrument en produkt is geweest van politieke berekening en machtsstrijd binnen het middeleeuwse Brugge. Dit belet haar nochtans niet oog te hebben voor de grote inzet van velen van onze voorouders voor de opgang van zieken en daklozen.

Omwille van de opgesomde kwaliteiten, vooral omwille van de originele aanpak, heeft de jury gemeend de Prijs Geschiedenis van de Zuidnederlandse ter waarde van 25.000 Fr. te moeten toekennen aan de inzending van Dr. Griet Maréchal, die als boek onder de titel „*De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*” Heule, 1978, 372 p. verscheen”.

Vervolgens sprak Prof. Dr. Clem Neutjens de gelegenheidsrede uit *De her-denking van Albrecht Rodenbach*.

Gedurende deze rede was Mevrouw de Minister R. De Backer-Van Ocken binnengekomen.

Na de gewaardeerde herdenkingsrede en een korte inleiding door de voorzitter waarin hij Mevrouw de Minister verwelkomde, zijn voorganger, Prof. Dr. J. Veremans, dankte voor wat hij voor

de Maatschappij, de verwezenlijking van het *Liber Amicorum* had gedaan en de verdiensten van de gehuldigde had geloofd, hield Mevrouw de Minister volgende toespraak :

Mijnheer de Voorzitter,
Dames en Heren,

Een „Liber Amicorum” overhandigen aan een jubilaris is voor mij als minister, hoe dan ook, een biezonder aangename taak.

Als de gevierde in kwestie vele vrienden blijkt te hebben dan is hij meestal een beminnelijke man. Anders zou hij niet zoveel vrienden hebben. En dan ziet hij je ook graag komen met zo'n vriendenboek.

Is de gevierde onwetend over het grote aantal vrienden dat hij telt, dan is hij blij verrast als hij u met de schriftelijke bewijzen daarvan ziet aankomen.

Professor Gilbert Degroote die ik hier vandaag bij zijn jubileum van 25 jaar secretaris van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde mag feliciteren is in het eerste geval. In die kwarteeuw heeft hij zich ongetwijfeld vele eminente vrienden en bewonderaars gemaakt.

Ik zou hier vandaag hem daarbij de vriendschap en bewondering willen betuigen die de Vlaamse Gemeenschap heeft voor de stille wetenschappers van zijn soort.

De tijd is ongetwijfeld voorbij waarin werd voorbijgegaan aan de grote waarden van het verleden, aan onze cultuurgeschiedenis om zich overmoedig en uitsluitend met het heden bezig te houden. Wij komen stilaan in een periode waarin wij weer durven terug te keren naar onze Cultuurgeschiedenis, naar het Vlaamse verleden.

Wij keren terug in de geschiedenis, gewapend met moderne middelen, met de moed tot objectiviteit.

Op deze tocht hebben wij wetenschappers als Prof. Gilbert Degroote nodig om ons voor te gaan. Zijn werk over de cultuurgeschiedenis van de 16e en de 19e eeuw is belangwekkend te noemen. Meer dan ooit heeft onze samenleving nood aan humanisten van het soort als Erasmus, een van de figuren waar Prof. Degroote een populair boek aan gewijd heeft. Nieuwe humanisten met een rustige, brede kijk op de samenleving.

Ik heb bewondering voor de manier waarop Prof. Degroote gedurende een kwarteeuw de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde heeft geleid en deze heeft weten aan te passen aan de verzuchtingen van onze tijd. Ze heeft opengesteld voor nieuwe disciplines in de taalwetenschap en vooral een pluralistische geest heeft weten te handhaven en te ontwikkelen. Het

sektarisme wordt gelukkig meer en meer als onwetenschappelijk ervaren maar het is tegelijk ook inhumaan. Dit sektarisme is vreemd aan de Zuidnederlandse Maatschappij.

Sta mij tenslotte ook toe mijn bewondering te uiten voor de 25-jarige inspanning om van de „Handelingen” van de Maatschappij een breed wetenschappelijk tijdschrift te maken.

Voor al deze bijdragen tot de ontwikkeling van het Vlaamse geestesleven zou ik Professor Gilbert Degroote in naam van de Nederlandse cultuurgemeenschap willen danken en feliciteren.

Daarna overhandigde Mevrouw de Minister het *Liber Amicorum* aan de secretaris G. Degroote, terwijl Mevrouw G. Degroote door haar met een prachtige ruiker werd bedacht.

Vervolgens dankte de jubilaris Mevrouw de Minister voor de eer door haar bewezen aan de Zuidnederlandse en hemzelf door deze overhandiging van het *Liber Amicorum* en door haar vriendelijke toespraak. Hij dankte verder de auteurs-medewerkers aan het *Album* voor de geestelijke dimensie die ze aan het boek verlenen, de intekenaars die het financieel mogelijk helpen maken. Bijzondere erkentelijkheid betuigde hij aan Prof. Dr. J. Veremans, die, toen hij nog voorzitter was van de Zuidnederlandse, het initiatief tot dit vriendenboek genomen had en aan de toenmalige bestuursleden, die hem in dit initiatief hadden gesteund. Hartelijk dankte hij ook de voorzitter, Prof. P. Lenders, voor zijn lovende woorden en inzonderheid voor de organisatie van het geheel, die door de voorzitter en door Dr. M. De Smedt, penningmeester, zo voortreffelijk werd verzorgd.

De secretaris besloot zijn dankbetuiging met te zeggen, dat hij het *Liber Amicorum* steeds zou beschouwen als een blijde herinnering aan een mooie dag in zijn leven en als een geschenk van de vriendschap en waardering.

Na de receptie, die door Mevrouw de Minister, talrijke leden en sympathisanten werd bijgewoond, volgde een lunch waarop de voorzitter, Prof. Dr. Piet Lenders, deze tafelrede hield:

Geachte Heer Secretaris, Goede Vriend,

Na de vriendelijke woorden die Minister De Backer U verdiend toestuurde, acht ik het mij een plicht voor U de tolk te zijn van de erkentelijkheid die onze Maatschappij U toedraagt en uiting te geven aan de dank bij het zien van al wat U presteerde.

Gij zijt een wetenschapper en Gij hebt heel wat gepubliceerd. Het *Liber Amicorum*, dat U zojuist werd aangeboden en dat ook onze leden zullen ontvangen, brengt een indrukwekkende lijst publikaties van boeken en artikels. Toch hebt ge U in dienst ge-

steld van onze Maatschappij, de „Koninklijke Zuidnederlandse”, daarmee ook van een gemeenschap van wetenschappers uit het Vlaamse land. In 1948 werd ge adjunct-secretaris van wijlen Dr. Cyriel De Baere en volgde hem daarna op als secretaris van onze maatschappij. Uw inzet was er een van volle toewijding, zonder berekenen.

Onze leden waren in deze jaren getuigen van een optreden, dat het aanschijn van onze Maatschappij in ruime mate bepaalde, dat tevens veel belangrijk – ook soms saai – werk in stilte realiseerde, en dat vernieuwing en verjonging aandurfde in onze sinds-een-eeuw-bestaande vereniging.

Uw inzet heeft het beeld van de Zuidnederlandse zowel naar buiten als naar binnen bepaald. U wilde van de Zuidnederlandse een ontmoetingscentrum maken voor vorsers, voor jongeren en voor ouderen. Het zou een instelling zijn, die het wetenschappelijk leven van de Faculteiten van de Letteren en de Wijsbegeerte verlengde op interuniversitair niveau met het oog op het bevorderen van het onderzoek en de mededeling ervan. Pas nu, met de evolutie van de laatste jaren, realiseren wij de draagwijdte ervan. Deze instelling wilde U zien functioneren op basis van een gezond pluralisme en in zeer open ontmoetingen en gesprekken. Dat verlangen heeft U kunnen realiseren tot grote tevredenheid van ons allen.

Voor de Zuidnederlandse presteerde U heel veel werk in stilte en in bescheidenheid, werk, waaraan ook uw echtgenote deelnam en waarvoor wij haar vandaag ook bijzonder dankbaar zijn. Uw taak bestond erin onze halfjaarlijkse bijeenkomsten voor te bereiden, te zorgen voor de aanwerving van nieuwe leden en in te staan voor de uitgave van onze handelingen. Vooral deze laatste taak, bracht heel wat zorgen mee, U moest de kopij persklaar maken, de drukproeven verbeteren, de drukker volgen, U zorgde ervoor dat onze handelingen tijdig en regelmatig verschijnen konden en U deed dat met zoveel nauwgezetheid, dat onze handelingen een voorbeeld werden van accuratesse en van tijdig verschijnen.

U bracht ook tenslotte vernieuwingen in de Zuidnederlandse door de leden ruimere publikatiemogelijkheden te bieden – ook buiten de voordrachten om –, door voor ruimere geldmiddelen te zorgen en door de opnamen van Noordnederlanders als lid gemakkelijker te maken. U zorgde voor de vernieuwing van onze statuten, zodat een zachte en toch efficiënte bestuurswisseling mogelijk werd. De instelling van onze tweejaarlijkse prijs, in 1972 voor het eerst uitgereikt, was een van uw initiatieven en U zorgde ervoor dat ook de nodige financiële middelen daarvoor beschikbaar waren.

Het eeuwfeest van 1970 was tevens een idee van U en U zorgde ervoor dat ze werkelijkheid werd.

Dat stille bescheiden werk, in lengte van jaren, onbaatzuchtig, ten bate van de Zuidnederlandse, van jonge vorsers, van de hele gemeenschap zou ik vandaag willen huldigen.

U was altijd present, altijd vriendelijk. Wat zou onze maatschappij geweest zijn zonder U? Het is ook daarom dat onze leden zo graag de medewerking aan het *Liber Amicorum* aanvaardden, en dat zovelen inschreven op het *Liber* als blijk van sympathie voor U en van dankbaarheid voor wat U voor de maatschappij deed.

Vandaag zeggen wij U voor dat alles hartelijk dank. Eens om de 25 jaar is niet te veel.

Erkentelijkheid heeft ook steeds iets van een gelukwens. Wij feliciteren niet alleen U om wat U gedaan heeft en om wat U was voor de Maatschappij, maar ook de Zuidnederlandse, omdat zij zo'n eerlijke, dynamische medewerker had en misschien nog meer omdat wij in U een groot en schoon mens mochten ontmoeten.

Gilbert, oprechte dank en Ad Multos Annos !

Ledenlijst 1980

- Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, 9500 Geraardsbergen.
A. J. AERNOUTS, Tuitenberghof, 1680 Sint-Kwintens-Lennik.
Lic. en Mevr. E. AERTS-HOYBERGHS, Aug. Reyerslaan 5⁸, 3220 Aarschot.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Tervuurse straat 99, 3000 Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, 3000 Leuven.
Dr. B. P. F. AL, Regentesselaan 31, 2341 K N Oegstgeest (Ned.).
Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. C. G. L. APeldoorn, Asterlaan 1, Hoevelaken (Ned.).
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin-Steglitz 41, Südenstrasse 57 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, 2510 Mortsel.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, 2800 Mechelen.
Dr. M. BAELE, Doornstrnat 332, 8200 Brugge.
Dr. Marta BAERLECKEN-HECHTLE, 4000 Düsseldorf 11, Rheinallee 117a, (D.B.R.).
Dr. en Mevr. J. BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
H. BAILLIEN, St.-Truidersteenweg 85, 3700 Tongeren.
Dr. Nienke BAKKER, Patrijzenlaan 2, 4351 RW Veere (Ned.).
Dr. L. BEHEYDT, Vilvoordsebaan 14a, 3009 Winksele.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
BIBLIOTHÈQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, 5000 Namur.
Dr. W. P. BLOCKMANS, Cederstraat 25, 9910 Mariakerke.
Dr. Dirk P. BLOK, Keizersgracht 569-571, Amsterdam 1002 (Ned.).
Dr. J. BOETS, A. Dineurlaan 28, 2120 Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, 2000 Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 38, 9000 Gent.
Dr. A. BOLCKMANS, Kastanjedreef 40, 2180 Kalmthout.
Dr. J. G. BOMHOFF, Johan de Wittstraat 58, Leiden (Ned.).
Lic. Jan BONCQUET, Fazantenlaan 8, bus 41, 3200 Kessel-Lo.
Dr. G. BORGERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. B. BORGHGRAEF-VAN DER SCHUEREN, Geerdegemstr. 164, 2800 Mechelen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, 9220 Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, La Copenne 3, 1460 Itter.
Lic. Hugo BOUSSET, Waterpoelstraat 71, 1641 Alsemberg.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Hofstede de Grootkade 41, Groningen (Ned.).
Dr. en Mevr. W. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke.
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda (Ned.).
Dr. Hugo BREMS, Huttelaan 263, 3030 Heverlee.
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, 9001 Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Oude Vierschaarstraat 58, 9831 Deurle.
Jacques BROUWERS, Veliahof 3 E, Maastricht (Ned.).
Dr. L. BROUWERS S.J., Bruul 56, 2800 Mechelen.
Dr. H. BURSSENS, Kromme Leie 14, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Lic. Hilde BUYS-VAN DEN BOSSCHE, Biezenstraat 31, 9290 Berlare.
Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch (Ned.).
Dr. L. CEYSSENS, Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel.
Dr. Fr. CLAES S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, 2120 Schoten.
Dr. W. CLARYSSE, Lingestraat 17, 2314 TG Leiden (Nederland).
Lic. Felix CLAUS, Everardstraat 105, 9900 Eeklo.
Dr. Michel CLOET, Bergstraat 83, 3200 Kessel-Lo.
Lic. M. COCK, Weggevoerdenstraat 51, 9400 Ninove.
Lic. E. COCKX-INDESTEGE, Ninoofsesteenweg 5, 1710 Dilbeek.
Dr. D. COIGNEAU, Muinkkaai 71, 9000 Gent.
Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, 3000 Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, 1770 Liedekerke.

- Dr. Th. COUN, Beverstraat 58, 3600 Genk.
 Dr. H. L. COX, 5308 Rheinbach-Todenfeld, Kirchstrasse 19, (B.R.D.).
 Dr. J. P. COUTTENIER, D. Mellaertstraat 78, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. CRAEYBECKX, 4, Chemin du grand galop, 1328 Ohain.
 Dr. Fr. DAEMS, Bieststraat 134, 2970 Hever.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, Fortlaan 37, 9000 Gent.
 Dr. B. C. DAMSTEEGT, Fagelstraat 44, Leiden (Ned.).
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, 8370 Blankenberge.
 Dr. Jozef DAUWE, L. du Boisstraat 48, 9370 Lebbeke.
 Dr. H. DE BELDER, Boerenkrijglaan 28, 2820 Bonheiden.
 J. L. DE BELDER, Rode Beukendreef 17, 9831 Deurle.
 Dr. Jacques DE BIE, Singel 3, 2510 Oude-God.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Keizer Karelstraat 83, 8000 Brugge.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, 9340 St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWER, Openveldstraat 69, 1080 Brussel.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden (Ned.).
 Dr. jur. Michiel DE BRUYNE, Z. Maelfaitstraat 31, 8810 Rumbek.
 Lic. Rita DE BRUYNE, Gr. Bijgaardenstraat 549 - Bus 10, 1080 Brussel.
 Dr. A. DE BUCK, Cäcilienstr. 46, 5000 Köln, D.B.R.
 Dr. Friedhelm DEBUS, 2301 Schierensee ü. Kiel.
 Dr. Karel DE CLERCK, Barrièrestraat 13b, 8200 St.-Michiels-Brugge.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Bert DECORTE, Loostraat 21, 1760 Roosdaal.
 Lic. Luc DECORTE, Vuurkruisenlaan 24, 8310 St.-Kruis.
 Dr. F. DECREUS, Vlaanderenstraat 102, 9000 Gent.
 Lic. W. DE CUBBER, Papestraat 38, 9100 Lokeren.
 Jan DE CUYPER, P. De Cockelarestraat 10, 8500 Kortrijk.
 Dr. Joost DE GEEST, Hoekstraat 28, 1630 Linkebeek.
 Dr. W. DE GEEST, Koning Boudewijnlaan 2, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. Luc DE GRAUWE, August van Geertstraat 36, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.
 Dr. M. J. M. DE HAAN, Langeweg 82, 2371 E J Roelofarendsveen.
 Lic. Th. DE HEMPTINNE, Palingstraat 90, 9120 Destelbergen.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, 5100 Jambes (lez Namur).
 Dr. R. DE KEYSER, Philipslaan 91, 3040 Korbeek-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, 8320 Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, 9400 Ninove.
 Dr. L. DE LANNNOY, Doelhaagstraat 40, 2560 Rumst.
 Jozef DELEU, Murissonstraat 142, 8530 Rekkem.
 Dr. H. DE LEY, Kasteellaan 12, 9840 Landegem.
 Lic. H. DELVAUX, Lode Geysenstraat 12, 2060 Merksem.
 Dr. A. DEMAN, Devrierestraat 15, 1020 Brussel.
 Dr. L. DEMAN, Wollemarkt 22, 2800 Mechelen.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, bus 8, 1150 Brussel.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, 8500 Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, 8320 Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Nieuwpoort 19, 9000 Gent.
 Dr. Leo DE NEUBOURG, Ambroossteenweg 223, 2950 Hofstade (Zemst).
 Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 92, 3009 Winksele.
 Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Waterloolaan 58 - Bus 3, 1000 Brussel.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertlaan 78, 1080 Brussel.
 Dr. A. DEPREZ, Hofstraat 179, 9000 Gent.
 Dr. Paul DE RIDDER, Isabellastraat 2, 1711 Itterbeek.
 Dr. Hilde DE RIDDER-SYMOENS, Grote Baan 78, 9920 Lovendegem.
 Dr. R. DEROLEZ, Muinklaan 57, 9000 Gent.
 Lic. R. DEROO, Zellaardreef 22, 2820 Bonheiden (Antw.).
 Dr. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 45 - bus 11, 3000 Leuven.
 Dr. H. DE SCHEPPER, Rusland 7 3e Amsterdam (Ned.).
 Lic. Marcus DE SCHEPPER, Strijdhoflaan 4, 2600 Berchem.
 Dr. R. DE SCHRYVER, Oude Baan 13, 3071 Erps-Kwerps.

- Dr. G. DE SCHUTTER, Heibosstraat 7, 9120 Destelbergen.
 Dr. M. DE SMEDT, Vorsenzang 5, 3222 Gelrode.
 Dr. R. DE SMEDT, Battelse steenweg 264, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 40, 9000 Gent.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 Dr. H. DEVIJVER, Eikenboslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Achiel DE VOS, Achterstege 22, 9050 Evergem.
 Lic. Jaak DE VOS, Steenweg Deinze 11 A, 9730 Nazareth.
 Dr. Jozef DE VOS, Ossenstraat 38, 9000 Gent.
 Lic. Magda DEVOS, St.-Pietersnieuwstraat 88, 9000 Gent.
 Dr. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, 8920 Langemark.
 Dr. S. J. DE VRIENDT, Gulden Bodemstraat 14, 1080 Brussel.
 Dr. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Dr. M. DE VROEDE, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode.
 Lic. Alfons DEWITTE, St.-Sebastiaanstraat 9, 8202 Varsenare.
 Lic. H. DEWULF, Drongenhof 2, 9000 Gent.
 Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, 9900 Eeklo.
 Lic. Luc DHONDT, Lange Aststraat 21, 9760 Zingem-Huise.
 Lic. V. D'HUYS, Bilzersteenweg 370, 3700 Tongeren.
 Dr. G. R. W. DIBBETS, Vinkenlaan 3, Malden (Ned.).
 Dr. R. DIRVEN, Beekstraat 39, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DOGAER, Beekstraat 2, 2800 Mechelen.
 Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, 1190 Brussel.
 Dr. H. DRAYE, Winksele Steenweg 80, 3020 Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Hasseltsestraat 7, 3740 Bilzen.
 Dr. E. DUVERGER, Coupure 253, 9000 Gent.
 Dr. H. DYSERINCK, Sijjesstraat 6, 3760 Lanaken.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 61, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. EVENEPOEL, Eikendreef 11, 3061 Leefdaal.
 Dr. Em. EYBEN, Hofakkerstraat 12, 3110 Rotselaar.
 Dr. Ernest EYLENBOSCH, Nelemeersstraat 35, 9830 Sint-Martens-Latem.
 Dr. S. L. FLAXMAN, Graduate Center CUNY-33 West 42nd Street New York, New York 10036 (U.S.A.).
 Jan FRANÇOIS, Sijselestraat 38, 8330 Oedelem.
 Lic. Luc FRANÇOIS, Chrysantenstraat 19, 8400 Oostende.
 Lic. R. GALDEROUX, route du Lion 110, 1420 Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Parklaan 29b - bus 6, 9300 Aalst.
 Dr. D. GEERAERTS, Caimolaan 156, 3970 Leopoldsburg.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, 8310 St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Trolieberg 43, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, 2020 Antwerpen.
 Lic. T. J. GERITS, Groenstraat 56, 3588 Eksel.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, 1150 Brussel.
 Dr. W. P. GERRITSEN, Obbinklaan 125, Utrecht (Ned.).
 Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, 2800 Mechelen.
 Dr. J. GIJSEL, Charleslei 12, 2130 Brasschaat.
 Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, 3000 Leuven.
 Dr. L. GILLET, rue Gaston Bernard 6, 4050 Esneux.
 Dr. W. GOBBERS, Vandeputtestraat 8, 9600 Ronse.
 Lic. Eric GOERLANDT, M. Windelsstraat 18, 8790 Waregem.
 Lic. N. GOLVERS, C. Meunierstraat 70, 3000 Leuven.
 Dr. Jan GOOSSENS, Kortrijkse Steenweg 283, 9000 Gent.
 Dr. J. GOOSSENS, Egenhovenweg 45/71, 3030 Heverlee.
 Dr. L. GOOSSENS, Berkenlaan 2, 2540 Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreef 17, 8500 Kortrijk.
 Dr. J. GRAUWELS, Bampsiaan 2, 3500 Hasselt.
 Dr. W. M. GRAUWEN O.Praem., Mankevosstraat 71, 1860 Meise.
 Dr. Frank GRYPDONCK, Kerkstraat 60, 9330 Dendermonde.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. P. HADERMANN, 2, drève des Châtaigniers, Domaine de la Motte, 1488 Bousval.

- Dr. R. HAESERIJN, Heiveldstraat 269, 9110 Sint-Amansberg.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 367, 9000 Gent.
 Dr. A. HANTSON, 73A, rue J. Wanet, 5030 Vedrin.
 Dr. Cl. HAP, Beeldhouwerslaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. Hans HAUBEN, Minnezang 3, 3202 Linden-Lubbeek.
 Lic. Marcel HAVERALS, Halvestraat 14, 3000 Leuven.
 Dr. W. E. HEGMAN, 20, rue de Syren, Contern (Groot Hertogdom Luxemburg).
 Dr. H. M. HEINRICH, D-1 Berlin 33, Boetticherstrasse 7A (D.B.R.).
 Lic. Ludo HELSEN, Geelse Baan 19, 3988 Veerle.
 Dr. Joan HEMELS, Kroonsingel 23, Malden (Ned.).
 Dr. B. HENDRICKX, Randse Afrikaanse Universiteit, Postbus 524, Johannesburg.
 Dr. Elsa HENDRIX-DE BENS, Havikstraat 10, 9000 Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, 4000 Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, 9910 Gent-Mariakerke.
 Lic. M. HINDERDAEL, Kortestraat 36, 9473 Denderleeuw-Welle.
 Dr. M. HOEBEKE, Visserij 194, 9000 Gent.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Dr. A. HOEKSTRA, Wedrennenlaan 24, 1050 Brussel.
 Dr. A. G. HOMBLE, Beekstraat 30, 9230 Melle.
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg 13, Von Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 112, 9000 Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 11, 3030 Leuven.
 Lic. L. ISEBAERT, Aalbekestraat 44, 8548 Rollegem.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, 3000 Leuven.
 Gustaaf JACOBS, Veldbornstraat 46, 3300 Tienen.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, 2100 Deurne.
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, 2800 Mechelen.
 Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, 3030 Heverlee.
 Dr. Ria JANSSEN-SIEBEN, Sperwerslaan 5, 1150 Brussel.
 Lic. Bernadette JANSSENS, Kortrijkse Steenweg 753, 9000 Gent.
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, 9720 De Pinte.
 Dr. J. JANSSENS, Voskapelstraat 13, 1980 Tervuren (Moorsel).
 Dr. M. JANSSENS, Waversebaan 172, 3030 Heverlee-Leuven.
 Lic. Paul JANSSENS, Lindenlei 34, 2510 Mortsel.
 Dr. K. LANGVIK-JOHANNESSEN, Sørli Terrasse 15, 1475 Skårer (Noorwegen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, 2800 Mechelen.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, 2570 Duffel.
 Otto KIESER, 61 Darmstadt, Hölgesstrasse 20, D.B.R.
 Dr. J. KLUYSKENS S.J., Collegelaan 36, 2200 Borgerhout.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, Socrateslaan 115, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Lic. M. KNOL-DE CLERCQ, Alfred Duboisstraat 10, 1080 Brussel.
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven (Ned.).
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. C. KONINCKX, Charlottalei 5, 2000 Antwerpen.
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen (Ned.).
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden (Ned.).
 Dr. Luc LAMBERECHTS, Ed. Vermeulenstraat 41, 8510 Marke.
 Lic. P. LAMMENS-PIKHAUS, Ooststraat 21A, 9961 Boekhoute.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, 1030 Brussel.
 Lic. H. LECLERCQ, Lentelaan 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Cl. LEMAIRE, P. Damiaanlaan 85, 1150 Brussel.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Lic. Frank LEYS, Schepen Eylenboschplein 19, 9000 Gent.
 Dr. H. LIEBAERS, Keizerslaan 4, 1000 Brussel.
 Dr. R. LIEVENS, Oude Baan 363, 3000 Leuven.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, 1180 Brussel.
 Dr. J. E. LOUBSER, Universiteit van Port Elizabeth Postbus 1600 Port Elizabeth (Zuid-Afrika).

- Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1980 Tervuren.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, 1020 Brussel.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, 1150 St.-Pieters-Woluwe.
 Mevr. A. MANTEAU, Bergenbroek 8, 1686 Gooik.
 Dr. G. MARECHAL, Visserij 11, 9000 Gent.
 Dr. W. MARTIN, Losbergenlaan 4, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. Cl. MARYNISSEN, Winkelse Steenweg 60, 3020 Herent.
 Dr. W. H. M. MATTENS, Pieter Breugheldreef 42, 3900 Lommel.
 Dr. C. MATHEEUSSEN, Ten Broekstraat 25 A, 1744 Sint-Ulriks-Kapelle.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam (Ned.).
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, 2020 Antwerpen.
 L. MEES O.F.M., Minderbroedersstraat 5, 3800 Sint-Truiden.
 Dr. Ludo MELIS, G. Gezellelaan 67, 3030 Heverlee.
 Dr. J. MERTENS, Hazelaarsdreef 19, 2280 Grobbendonk.
 Dr. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. J. MOLEMANS, Bosstraat 5B, 3588 Eksel.
 Dr. L. MOOREN, Minnezang 2, 3202 Linden.
 Dr. J. MOORS, Avenue des Lauriers 29, 4920 Embourg-Liège.
 Lic. A. MORLION, R. Neyberglaan 137, 1020 Brussel.
 Dr. A. MUNNICHs, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Dr. Anne-Marie MUSSCHOOT, Martelaarslaan 289, 9000 Gent.
 L. NAGELS, Grote Markt 1, 3500 Hasselt.
 Dr. Peter H. NELDE, Beukenlaan 9, 9910 Gent.
 Drs. I. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, 6211 NG Maastricht (Ned.).
 Dr. Clem NEUTJENS, Kasteellei 16, 2130 Vriesdonk-Brasschaat.
 Dr. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Johan NOOTENS, Wijngaardstraat 13, 1980 Tervuren.
 Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht (Ned.).
 Dr. J. NOWE, Dorpstraat 7, 3031 Oud-Heverlee.
 Dr. P. F. J. OBBEMA, Vondellaan 52, Leiden (Ned.).
 Drs. H. J. OP DEN KAMP, Schoutenstraat 18, Munstergeleen (Ned.).
 Lic. E. OTTEVAERE, Lentedreef 23, 8500 Kortrijk.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPEr, Tacklaan 83, 8500 Kortrijk.
 Dr. J. L. PAUWELS, Pr. Lydiaalaan 49, 3030 Heverlee.
 Dr. L. PEENE, Vrijheidslaan 60, 1080 Brussel.
 Lic. Fr. PEETERS, Ringlaan 3 - bus 12, 2060 Merksem.
 A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, 2080 Kapellen-Antwerpen.
 Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee.
 Dr. W. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, 2120 Schoten.
 Dr. E. PERSOONS, Halewynlaan 3, 3060 Bertem.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, 1950 Kraainem.
 Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Markt 14, 2840 Haacht.
 Dr. M. PLANCKE, Jemappestraat 8, 9000 Gent.
 † Dr. H. PLOMTEUX, Kon. Astridlaan 38, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Brouwershuis, Steenstraat 22, Nijmegen (Ned.).
 Dr. E. POLOMÉ, 3403 Loyola Lane, Austin, Taxis 78723 (U.S.A.).
 Dr. Karel PORTEMAN, Predikherenberg 59, 3200 Kessel-Lo.
 P. POTARGET, Berglaan 32, 3030 Heverlee.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, 9830 St.-Martens-Latem.
 Harry G. M. PRICK, Aart van der Leeuwlaan 259, Delft (Ned.).
 Dr. Guido PROVOOST, Eeuwfeestlaan 35, 9720 De Pinte.
 Dr. Y. PUTSEYS, Van 't Sestichlaan 26, 3009 Winkelse.
 Dr. K. REIJNDERS, Vogelzang 9, Overasselt (Ned.).
 Dr. Lieven RENS, Lelielaan 16, 2630 Aartselaar.
 Dr. G. RENSON, E. Bralionsstraat 17, 1500 Halle.
 Lic. J. REYNAERT, Belvedereweg 27, 9000 Gent.
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Heverlee.

- Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, 3030 Heverlee.
 Dr. L. ROPPE, Grote Steenweg 146, 3870 Heers.
 Lic. Guido ROS, Rostijnestraat 36, 9020 Gent.
 Dr. Kurt RUH, 87 Würzburg, Thüringerstrasse 22 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, 4000 Liège.
 Lic. H. RYCKEBOER, Kromme Leie 29, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. C. SAERENS, Brillat-Savarinlaan 39 - Bus 6, 1050 Brussel.
 Dr. G. SANDERS, Ter Ramenlaan 2, 9120 Destelbergen.
 Dr. A. M. SCHAEFLAERKENS, Martelarenlaan 2, 3118 Wakkerzeel-Werchter.
 Lic. Paul SCHAMPAERT, Oude Maasstraat 72, 3822 Hasselt.
 Dr. J. SCHEERDER, Fr. van den Berghelaan 23, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. Gilbert SCHELSTRAETE, St.-Pieters-Aalststraat 47, 9000 Gent.
 Dr. G. SCHEPENS, Heideweg 15, 3201 Holsbeek.
 Dr. Gabriëlle SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Dr. Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, 2020 Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Hertelaan 34, Den Dolder (Ned.).
 Johan J. SCHWENKE, Joh. Bildersstraat 56, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. H. SERVOTTE, Platte-Lostraat 71/21, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, 1090 Brussel.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47401 (U.S.A.).
 Dr. L. SIMONS, Clementinastraat 40, 2000 Antwerpen.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Markendaalse weg 154, Breda (Ned.).
 Dr. W. SMEDTS, Mechelse Steenweg 654, 3020 Herent.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SMIT, 107 Wattle Valley Rd, Camberwell Vic. 3124, Australia.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam (Ned.).
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoekweg 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Lic. Marc SOMERS, Langestraat 51, 2240 Zandhoven.
 Dr. A. L. SÖTEMANN, P. Saenredamstraat 5, Utrecht (Ned.).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 27, 9000 Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Park Nieuwenhove 3, 3300 Tienen.
 Lic. F. STACINO, Heuvellaan 6/B1, 1710 Dilbeek.
 Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, 2700 St.-Niklaas.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, 2230 Schilde.
 Lic. F. STEYAERT, Kosterveldenstraat 73, 2060 Merksem.
 Dr. Y. STOOPS, Universiteit Port Elizabeth, Postbus 1600, Port Elizabeth 6000, Zuid-Afrika.
 Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Kennedylaan 503, 2407 Oegstgeest (Ned.).
 Dr. S. SUÉ, Vossellaan 14, 3295 Schaffen.
 Drs. C. J. C. SWINKELS, Thuis Duynendaal, Nuland (Ned.).
 Lic. Wilfried SWINNEN, Kluisdelle 4, 3200 Leuven.
 Dr. J. TAELEMAN, Muizendale 10, 9840 Landegem.
 Dr. C. TAVERNIER-VEREËCKEN, Rijsschenbergstraat 97, 9000 Gent.
 Dr. S. THEISSEN, 28 Surdents, 4801 Stembert.
 Dr. Jan THEUWISSEN, Mercatorstraat 122, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, 9000 Gent.
 Lic. J. THIELEMANS, E. Vanderveldestraat 45, 8200 Brugge 2.
 Dr. Piet THOMAS, Lijsterlaan 1, 8540 Belleghem.
 Dr. A. THIJS, IJzermaalberg 7, 2550 Kontich.
 Lic. Herman THYS, Cantecler, Heuvelstraat 72, 2260 Nijlen.
 Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, 2550 Kontich.
 Lic. A. TIHON, Kruidtuinlaan 43, 1000 Brussel.
 Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, 2520 Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, 2190 Essen.
 Dr. en Mevr. G. TOURNOY-THOEN, Gulden Sporenlaan 27, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. Lutgarde TROCH, Boonwijkstraat 18, 9330 Dendermonde.
 Lic. J. UYTENDAELE, Ringstraat 26, 9150 Grembergen.
 Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, 9910 Mariakerke.

- Dr. V. F. VANACKER, Gentstraat 163, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. jur. Jos. VAN ALSENOY (Dirk Wilmars), Tabaksvest 28, 2000 Antwerpen.
 Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140 - Bus 34, 1190 Brussel.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, 2300 Turnhout.
 Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Adrianaweg 17, Nijmegen.
 Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Schoolstraat 51, 1650 Beersel.
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, 9400 Ninove.
 Dr. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, 3000 Leuven.
 Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee.
 Dr. M. VAN CAN, Bieslanderweg 78c, Maastricht (Ned.).
 Dr. F. VAN COETSEM, Division of Modern Language, Cornell University, Ithaca, New York 14850 U.S.A.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Diksmuidestraat 29, 9000 Gent.
 Lic. Piet VAN DE CRAEN, Brederostraat 23, 2000 Antwerpen.
 R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, 9770 Kruishoutem.
 Dr. D. VAN DEN AUWEELE, Villapark 10, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. J. VAN DEN BROECK, Wouwstraat 110, 2540 Hove.
 Dr. J. VAN DEN BROECK, Fonteinstraat 58, bus 5, 3031 Oud-Heverlee.
 Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Gierlebaan 16, 2340 Beerse.
 Ph. VAN DE NIEUWEGIESEN, Past. Jacobsstraat 12, Deurne (N.-Br.) Nederland.
 Dr. Willy VAN DEN STEENE, Leopoldlaan 9, 2800 Mechelen.
 Lic. Guy VANDE PUTTE, Deken de Winterstraat 41, 2600 Berchem.
 Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, 3000 Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, 9620 Zottegem.
 Dr. Henri VANDERMOERE, Verruelaan 37, 8500 Kortrijk.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Broekveldstraat 18, 9430 Nieuwerkerken.
 Lic. L. VAN DER STOCKT, Fazantenlaan 8/21, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. M. VAN DE VELDE, Gaverlandstraat 2, 9810 Drongen.
 Dr. L. VANDEWIELE, Goudenhandwegel 26, 9120 Destelbergen.
 Lic. R. VAN DE WIELE, Schoonbroek 144 - bus 24, 2070 Ekeren.
 Dr. C. L. VAN DIJCK, Abdijstraat 26, 3180 Westerlo.
 Drs. R. Th. M. VAN DIJK, Kronenburgersingel 221, 6511 AR Nijmegen (Ned.).
 Dr. M. VANDOREN, Augustijnenstraat 13, 2800 Mechelen.
 Lic. G. VAN EEMEREN, Sparrenlaan 16, 2160 Brecht.
 Dr. Romain VAN EENOO, Asfilstraat 4c, 9821 Afsnee.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Aug. van Geertstraat 32, 9110 St.-Amandsberg.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Berkelheide 17, 2290 Vorselaar.
 Dr. H. VAN GORP, Maleizenstraat 76, 3020 Herent.
 Drs. J. VAN GURP, V. d. Does de Willeboissingel 12, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht (Ned.).
 Dr. P. VAN HAUWERMEIREN, Blakmeers 104, 1790 Hekelgem.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, 1730 Zellik.
 Dr. W. VAN HEMELDONCK, Samuel Morselaan 3, 1810 Wommel.
 Lic. Rosine VAN HEMELRYCK, de Smet de Nayerlaan 504 - Bus 1, 1020 Brussel.
 Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, 2550 Kontich.
 Dr. W. VAN HOECKE, Pater Lievenslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. Frans VANHOOF, Garden Citylaan 24, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Groeneweg 51, Egenhoven, 3030 Heverlee.
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. Eugène VAN ITTEREEK, Boskantstraat 30, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. VAN LANGENDONCK, Vilvoordesebaan 102, 3009 Winksele.
 Dr. H. VAN LOOY, Schamperij 2, 9670 Horebeke.
 Dr. Erik VAN MINGROOT, Merellaan 18, 3202 Linden.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, 1080 Brussel.
 Dr. H. VAN NUFFEL, Tentoonstellinglaan 406, 1090 Brussel.
 Dr. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Haachtse steenweg 8, 1030 Brussel.
 Dr. R. VAN PAMMEN, Anselmostraat 75, 2000 Antwerpen.
 Lic. P. VAN PETEGHEM, Dr. De Reusestraat 44, 9110 St.-Amandsberg.
 Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanlaan 63, 9110 Sint-Amandsberg.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, 2512 GW Den Haag (Ned.).

- Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, 2020 Antwerpen.
 Dr. P. G. J. VAN STERKENBURG, Zonnebloem 9, 2317 L K Leiden (Ned.).
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, 3030 Heverlee.
 Dr. Marc VAN UYTFANGHE, Schoolstraat 48, 9140 Zele.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, 3030 Heverlee.
 Lic. Leona VAN VAERENBERGH, O.-L.-Vr. Van Lourdeslaan 18, 1090 Brussel.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, 3500 Hasselt.
 † Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, 1080 Ganshoren.
 Lic. Fr. VANWIJNGAERDEN, X. Buissetstraat 23, 1800 Vilvoorde.
 Dr. F. VEENSTRA, Pieter Postlaan 10, Wassenaar (Ned.).
 Dr. Theo VENCKELEER, Doornstraat 19, 2610 Wilrijk.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, 3041 Pellenberg.
 Dr. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht (Ned.).
 Dr. Werner VERBEKE, Delaunoislaan 27, App. 2, 3030 Heverlee.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 18, 2200 Borgerhout.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef 10, 8201 St.-Michiels.
 Lic. Marc VERCAMMUSSE, Vanden Tymplestraat 35/16, 3000 Leuven.
 Dr. H. VERDIN, Eikenboslaan 19, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. VERDONCK, Keibergstraat 21, 8100 Torhout.
 Dr. R. VERDONK, De Smet de Naeyerplein 16, 9000 Gent.
 Dr. J. VEREMANS, Oude Vierschaarstraat 16, 9831 Deurle.
 Lic. D. VERHAEGHE-PIKHAUS, Provinciebaan 78A, 9288 Laarne-Kalken.
 Dr. Daniel VERHELST, Vlamingenstraat 3, 3000 Leuven.
 Dr. en Mevr. E. VERHOFSTADT-DENEVE, Bergwegel 72, 9220 Merelbeke.
 Dr. P. E. L. VERKUYL, Achterberghof 3, Haren (Gr.) (Ned.).
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda (Ned.).
 Lic. A. J. VERMEERSCH, Maria van Hongarijelaan 62, 1080 Brussel.
 Dr. en Mevr. U. VERMEULEN-FORRIER, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht (Ned.).
 Lic. Amber VERRYCKEN, Spaanse Burchtlaan 11, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. T. VERSCHAFFEL, A. Heyrbautlaan 27, 1710 Brussel.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 12, 9100 Lokeren.
 Lic. Jos VERSTRATEN, Wolschaerderveldenstraat 62, 2510 Mortsel.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, 2610 Elsdonck-Wilrijk.
 Dr. en Mevr. E. VORDECKERS-DECLERCQ, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920 Lovendegem.
 Dr. E. VORLAT, Ridderstraat 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. Louis VOS, Naamsevest 162, 3000 Leuven.
 Lic. M. WAEGEMAN, Muinklaan 67, 9000 Gent.
 Dr. M. WAELKENS, K. Van de Woestijnelaan 20, 8790 Waregem.
 Dr. J. WAEYENBORGH, Dorpsstraat 1, 2980 Boortmeerbeek.
 Dr. H. A. WAGE, Laan van Meerdervoort 1771, 's-Gravenhage (Ned.).
 Lic. en Mevr. F. WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
 Dr. Werner WATERSHOOT, Grootzand 46, 9150 Grembergen.
 Dr. Karel WAUTERS, Pater Van Mierlostraat 12, 2300 Turnhout.
 Dr. J. WEISGERBER, Guido van Arrezzoplein 17, 1060 Bussel.
 Dr. A. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsstraat 9, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar (Ned.).
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, 2000 Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht (Ned.).
 Dr. R. WILLEMYSN, Sint-Michiellaan 25, 8200 Sint-Michiels-Brugge.
 Dr. L. WILS, de Grunnelaan 14, 3030 Heverlee.
 Dr. Els WITTE, Scailquinstraat 37 - bus 12, 1030 Brussel.
 Dr. A. WOUTERS, Eektstraat 75, 3111 Wezemaal.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht (Ned.).
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke.
 Dr. C. A. ZAALBERG, Boerhaavelaan 291, Leiden (Ned.).

BESTUUR
1980-1982

Voorzitter : Dr. P. LENDERS

Ondervoorzitters : † Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Dr. R. WILLEMYNS,
Dr. A. WELKENHUYSEN

Secretaris : Dr. G. DEGROOTE

Adjunct-Secretaris : Dr. P. DE RIDDER

Penningmeester : Dr. M. DE SMEDT

DRIK N.V. VONKSTEEN
MARKTPLEIN 33
8920 LANGEMARK